Б.Б.ШАЛАГІНОВ

Зарубіжна література

ХРЕСТОМАТІЯ

Від античності до першої половини XIX століття

Б.Б.ШАЛАГІНОВ

ХРЕСТОМАТІЯ

Зарубіжна література

9

9

Б.Б.ШАЛАГІНОВ

Зарубіжна література

Від античності до першої половини XIX століття

ХРЕСТОМАТІЯ

для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

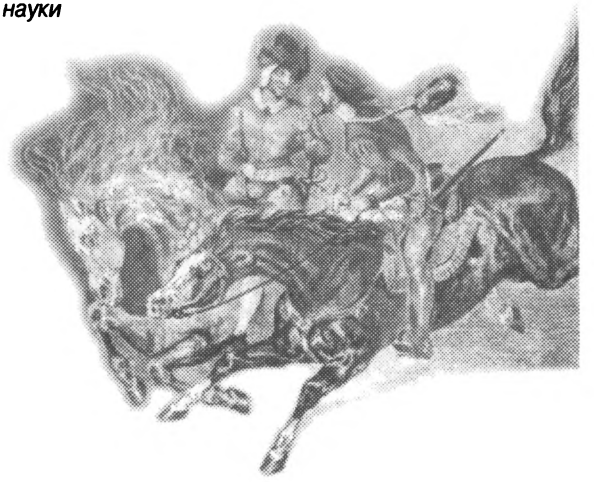

КИЇВ
«ВЕЖА»
2005

ББК 8334я 721
Ш 18

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
(протокол 1/11—2828 від 21 червня 2001 р.)

А. Є. Кравченко, доцент Державного університету «Києво-Могилянська академія», кандидат філологічних наук
С. В. Рудаківська, вчитель-методист, заступник проректора Міжнародного інституту лінгвістики і права
А. І. Сопілка, вчитель вищої категорії СШ № 235 м. Києва

В оформленні використано фрагменти
картини М. Врубеля, Ж. Одрана, Й. Г. Тішбейна

Шалагінов Б. Б.
Ш 18 Зарубіжна література: Від античності до першої половини XIX століття: Хрестоматія для 9 кл. середніх загальноосвітніх закладів. — К.: Вежа, 2001. — 432 с.

ISBN 966-7091-37-6. ББК 8334я 721

ISBN 966-7091-37-6

© «Вежа», 2001
© Б. Б. Шалагінов, 2001
© С. В. Лопарєв. Художнє оформлення, 2001

ЗМІСТ

АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА 7
Гомер 8
Іліада 9
Одіссея 13
ПОЕТИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ 22
Публій Вергілій Марон 24
Енеїда 24
Квінт Горацій Флакк 27
До Таліарха 27
До Ліцінія Мурени 28
До Мельпомени 29
Ad Melpomene 29
На Альфія 30
Публій Овідій Назон 32
Метаморфози *(Уривки)* 32
БІБЛІЯ ЯК ПАМ'ЯТКА КУЛЬТУРИ 38
Старий Заповіт *(Уривок)* 38
Новий Заповіт *(Уривок)* 47
ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 51
Данте Аліг'єрі 52
Божественна комедія *(Уривки з «Пекла»)* 54
ЛІТЕРАТУРА ВІДРОДЖЕННЯ 66
ЛІРИКА ВІДРОДЖЕННЯ 68
Франческо Петрарка 68
Сонет 68 68
Сонет 267 68
Джованні Боккаччо 69
Канцона з «Декамерона» 69
Мікеланджело Буонарроті 70
Сонет 87 70

Торквато Тассо 70
Вірші любові 70
Мігель де Сервантес Сааведра 71
Сонет («Я скоро вмру. Жорстокий вирок свій...») 71
Лопе де Вега 71
Сонет (Із комедії «Собака на сіні») 71
Луїс де Камоенс 72
Сонет 60 72
П'єр Ронсар 72
Сонет («Я хочу сам читати "Іліаду"...») 72
Вільям Шекспір 74
Сонети 75
Гамлет, принц Данський *(Уривки)* 78
ЛІТЕРАТУРА ДОБИ БАРОКО 107
ЛІРИКА БАРОКО 109
Джон Донн 109
«Пішов останній час моєї драми...» 109
«Мізерне смерте, хай тебе назвуть...» 109
Джон Мільтон 110
«Як ніжно час, юнацьких літ крадій...» 110
Луїс де Гонгора-і-Горготе 110
«Вже тричі Аквілон несамовитий...» 110
Педро Кальдерон де ла Барка 111
«Ті, що були веселістю й красою...» 111
Франсіско де Кеведо-і-Вільєгас 111
Римові, похованому в руїнах 111
Педро Кальдерон де ла Барка 112
Життя — це сон *(Уривки)* 112
ЛІТЕРАТУРА КЛАСИЦИЗМУ 117
Жан-Батіст Мольєр 118
Міщанин-шляхтич *(Уривки)* 120
ЛІТЕРАТУРА XVIII СТОЛІТТЯ 147
Вольтер 149
Простак 151
Йоганн Вольфганг Гете 176
Майова пісня 178
Травнева пісня 178
До місяця 179
Прометей 180
Вільшаний король 182
Нічна пісня мандрівника 183
Wanderes Nachtlied 183
Фауст *(Уривки)* 183

Фрідріх Шиллер 215
Полікратів перстень 216
Боги Еллади *(Уривки)* 219
До Радості *(Уривки)* 221
«Віковічний рух єства...» 223
Розбійники *(Уривки)* 224
Вільгельм Телль *(Уривки)* 241

ЛІТЕРАТУРА РОМАНТИЗМУ 245

ЛІРИКА РОМАНТИЗМУ 248
Вільям Вордсворт 248
Мінливість 248
Семюел Колрідж 248
До осіннього місяця 248
Джон Кітс 249
Про коника і цвіркуна 249
До сну 249
Персі Біші Шеллі 250
Вечір 250
Фрідріх Гельдерлін 250
Гімн любові *(Уривки)* 250
Генріх Гейне 251
«На крилах пісні полину...» 251
Віктор Гюго 252
Stella *(Уривок)* 252
Адам Міцкевич 252
Спогад 252
Резигнація 253
Шандор Петефі 254
Хмари 254
Едгар По 254
До науки 254
Генрі Лонгфелло 255
Осінь 255
Джордж Гордон Байрон 256
Спомин 259
Лох-на-Гар 259
«Хотів би жити знов у горах...» 260
Експромт у відповідь другові 262
Валтасарове видіння 262
Сонце безсонних 263
Станси до Августи 264
Прометей 264
Станси до річки По 266
«Як з рабства не можеш звільнити свій край...» 266

З кефалонійського щоденника 267
Мазепа *(Уривок)* 267
Паломництво Чайльд Гарольда *(Уривки)* 271
Генріх Гейне 274
Моїй матері Б.Гейне 275
«Боїться квітка лотос...» 275
«Самотній кедр на стромині...» 276
«Не знаю, що стало зі мною...» 276
«Вродливице рибачко...» 277
«Як вранці повз твій будинок...» 277
«Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають...» 278
«Білі глянцеві манжети...» 278
Німеччина. Зимова казка 279
Віктор Гюго 284
Собор Паризької Богоматері *(Уривки)* 286
Олександр Сергійович Пушкін 326
До А.П.Керн 326
К*** («Я помню чудное мгновенье...») 327
Пророк 328
«У глибині сибірських руд...» 330
19 жовтня 1827 330
«Я вас кохав...» 331
Кавказ 331
Осінь *(Уривки)* 332
Полтава *(Уривки)* 333
Євгеній Онєгін *(Уривки)* 337
Михайло Юрійович Лермонтов 362
Смерть Поета 363
Молитва 365
«І скучно, і сумно, і нікому руку подать...» 365
Хмари 366
Бескет 366
«На півночі хмарній стоїть в самотині...» 366
«Ні, не тебе так палко я люблю...» 367
Вітчизна 367
«На дорогу йду я в самотині...» 368
«Выхожу один я на дорогу...» 368
Демон *(Уривки)* 369
Герой нашого часу: Бела *(Скорочено)* 373
Микола Васильович Гоголь 400
Мертві душі *(Уривки)* 402

АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

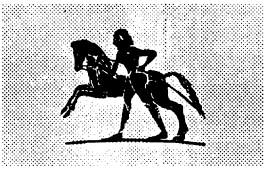

Античною (від лат. antiquus — стародавній) називають літературу стародавніх греків і римлян, що створювалася відповідно грецькою і латинською мовами. Її письмові пам'ятки належать до I тисячоліття до н. е. і початку I тисячоліття н. е. Історично грецька література передувала римській. Окремі пам'ятки античної писемності і науки знайдені також на стародавніх землях України, які, починаючи з VII ст. до н. е., були колонізовані греками і римлянами.

Періодизація античної літератури

1. Період архаїки, або дописемний, що увінчується появою «Іліади» і «Одіссеї» Гомера (VIII—VII ст. до н. е.).

2. Період класики (VI—IV ст. до н. е.), що характеризується розквітом ліричної поезії (Алкей, Сафо, Анакреонт), трагедії (Есхіл, Софокл, Евріпід), комедії (Арістофан), філософії (Сократ, Платон, Арістотель), історіографії (Геродот). Центром культури було місто Афіни.

3. Період еллінізму (від III ст. до н. е.). Афіни в цей час втратили культурну гегемонію. Виникли нові численні центри елліністичної культури, в тому числі у північній Африці. Грецька мова стає мовою міжнародного спілкування в усьому Середземномор'ї. На арену літературного розвитку виходить молодий Рим. «Золотий вік» римської літератури припадає на кінець I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. Його головні поети — Вергілій, Горацій, Овідій.

У перші століття нашої ери відбувається поступовий перехід до середньовіччя. Слов'янські землі, у тому числі стародавньої України, опинилися під культурним впливом Візантії — держави, що успадкувала землі Західної Римської імперії.

Для античної літератури характерні риси, що відрізняють її від сучасного мистецтва слова й ускладнюють розуміння. Найдавніші її форми були пов'язані з *міфом*, *магією*, *релігійним культом*. Їй були властиві *публічні форми побутування*, тобто її твори виконувались у присутності великої кількості людей. Найвищий її розквіт припадає на докнижну епоху. Лише наприкінці античної доби з'являється такий «книжний» жанр, як роман, призначений для персонального читання. Тоді ж утворюються перші традиції оформлення книжки — спочатку сувій, а потім зшиток (кодекс).

Антична література була тісно пов'язана з *музикою*. Гомерові поеми «Іліада» і «Одіссея» співалися мелодійним речитативом у супроводі музичних інструментів і танців. Трагедії і комедії співалися, в них виступали солісти, хор і музиканти. Постановки у театрі оформлялися як розкішні «оперні» вистави. Ліричні вірші співалися їхніми авторами, які виступали водночас як композитори і виконавці.

В античній літературі була поширена *віршова форма*. Епос виробив неквапливий розмір — *гекзаметр*. Великою ритмічною різноманітністю відзначалися ліричні вірші. Трагедії і комедії також писалися віршами. Навіть полководці й законодавці могли звертатися до народу з промовами у віршовій формі. Рими в античній поезії не було.

Антична література, насамперед грецька, сформувала духовні цінності, які стали базовими для всієї європейської культури. Це перш за все ідеал активної, діяльної, закоханої в життя, одержимої жагою знання і творчості людини, готової самостійно приймати рішення і нести відповідальність за свої вчинки. Античність відкрила вищий сенс існування — у щасті на землі.

Греки вважали, що краса облагороджує людину. Красу вони розуміли як духовну і тілесну і знаходили її в природі і в людському тілі — зовнішності, пластичних рухах, фізичних вправах. Вони творили красу в мистецтві слова, в музиці, у скульптурі, у величних архітектурних формах (храм Парфенон в Афінах); людину сприймали як гармонійне поєднання фізичної й духовної досконалості.

ГОМЕР

Дві поеми — «Іліаду» (VIII ст. до н. е.) і «Одіссею» (VII ст. до н. е.) — вважають початком європейської літератури. Їх авторство приписують легендарному грецькому поету Гомеру, який, судячи з особливостей мови поем, жив десь на Іонійському узбережжі Малої Азії. Там же знаходилася знаменита Троя (Іліон) — місто, за яке вели війну греки. Назва «Іліади» перекладається: «Пісня про Іліон». В обох поемах реальні історичні події переплітаються з міфічними і казковими. Серед персонажів виступають не лише люди, а й боги (верховний бог греків Зевс, його дружина Гера, покровителька Одіссея і всіх греків Афіна, покровителька троянців Афродіта, бог-посланець Гермес), інші міфологічні істоти. Події відбуваються і серед людей (у військовому таборі греків, у місті Трої, на рідному острові Одіссея Ітаці), і серед богів на горі Олімп, і на островах Середземного моря, населених казковими істотами.

Поеми написані найпоширенішим в усій античній поезії віршовим розміром — *гекзаметром* (рядок має шість наголосів). Вони виконувалися під час свят та урочистих подій співцями — *рапсодами* — у супроводі музичного інструмента авлоса (флейти). Були ще співці-*аеди*, які не повторювали знайомі слухачам вірші, а імпровізували свої власні. У VI ст. до н. е. Гомерові поеми були записані, і з того часу текст їх практично не змінювався. Грецькі вчені для зручності розділили кожну поему на 24 пісні (за числом літер в грецькому алфавіті).

Можна сказати, що для греків поеми Гомера були священними книгами. В них вони розповідали про своїх богів, про свою історію, про героїв, від яких, як вони вірили, походили всі пізніші грецькі роди, про звичаї, що передавалися з покоління в покоління. Найважливіші заповіді греків були такі: шанувати богів, любити батьків, захищати батьківщину. Греки не зневажали земне життя, любили природу. У своїх поемах, як і всі стародавні народи, вони оспівували фізичну силу, витривалість, спритність. Потойбічний світ уявляли як похмуре існування без радості.

У грецьких школах теж були уроки літератури, на них докладно вивчали поеми «Іліда» та «Одіссея». Чимало греків знали обидві поеми напам'ять. У диспутах вони могли аргументувати свої думки словами Гомера. Судді вважали такі доводи незаперечними. Знаменитий завойовник давнини Александр Македонський возив із собою у походи поеми Гомера в золотих футлярах.

З «Іліади» й «Одіссеї» митці ось уже майже три тисячі років черпають сюжети й образи для картин і скульптур, для опер і балетів, для літературних творів.

Гомерові поеми вражають нас неповторним художнім світом. Широко застосовуються в них *постійні епітети*. Наприклад, Одіссей — «хитромудрий» або «у нещастях незламний», Ахілл — «швидконогий», Гектор — «осяйливий», Зевс — «хмаровладний», Афродіта — «барвношатна». Гомерові *порівняння* оригінальні й розгорнуті, мов цілі сценки. Ті дії, що часто повторюються в природі чи у житті героїв, передаються в поемах одними й тими самими словами: «Знову з досвітньої мли заясніла Еос розоперста» (*повторення*). Взагалі, Гомер любив описувати навколишній світ, особливо те, що зроблено людськими руками, — зброю, одяг, посуд та ін. Ці *описи* надають його стилю *пластичності*, неначе ми відчуваємо річ своєю власною рукою, її об'єм і вагу. Любив Гомер описувати також події, які відбулися колись давно; заради таких подробиць він надовго відволікається від головної оповіді. Такий опис, що призупиняє хід головних подій, називається *ретардацією* (сповільненням). У греків була надзвичайно розвинута культура розмови і висловлювань. Герої звертаються один до одного у *монологах*, уважно вислуховують один одного й дають вичерпну відповідь. На початку монологу людина у шанобливих словах виражає повагу до співбесідника. Головні риси Гомерового стилю — це неквапливість, докладність, величність.

Поеми Гомера переклав українською мовою Борис Тен.

ІЛІАДА

(Уривок)

Минуло десять років облоги Трої, всі втомилися від виснажливої війни. Намети вождів і воїнів були переповнені награбованими скарбами і прекрасними невільницями. Між ватажком ахеїв (греків) Агамемноном і юним царем Ахіллом спалахнула сварка. Агамемнон зажадав, щоб Ахілл віддав йому свою дорогоцінну воєнну здобич — вродливу полонянку Брисеїду. Зі смутком в душі підкорився Ахілл.

Та гнівом і образою запалало його серце. І вирішив він не брати участі в боях. Зевс також розгнівався на ахеїв, і вони зазнавали поразок від троянців. Даремно посланці Агамемнона вмовляли Ахілла повернутися на поле бою, ображений герой не хотів їх слухати. Трапилася біда: від руки троянського царя Гектора загинув найкращий друг Ахілла Патрокл. Не витримало серце героя. Одягнувши на себе новий обладунок, що його викував сам бог Гефест, Ахілл вступив у бій з Гектором і переміг. Довго ще глумився Ахілл над тілом троянського царя. Але сталося диво. Гнів його ущух, і забув він про свою глибоку образу. Всі греки радо вітали славетного героя з поверненням до них.

З пісні шостої

(Вирушаючи на борню, ватажок троянського війська Гектор прощається зі своєю дружиною Андромахою.)

...Швидко із дому пішов тоді Гектор
Тою ж дорогою вниз по брукованих вулицях Трої.
І, перейшовши велике, красиво збудоване місто,
Скейських воріт він дістався, щоб вийти крізь них на рівнину.
Вибігла звідти назустріч дружина його Андромаха,
Посагом славна дочка Етіона, великого духом.
Жив Етіон під Плаком — горою, укритою лісом,
В Фівах плакійських, і владарем був кілікійського люду.
Донька його за Гектора мідянозбройного вийшла.
Стріла вона чоловіка. За нею ішла годівниця
З милим при грудях дитям, ще зовсім малим немовлятком,
Гектора сином коханим, гарненьким, мов зіронька ясна.
Гектор Скамандрієм звав свого сина малого, всі інші —
Астіанактом[1]: єдиним-бо Трої був захистом Гектор.
Мовчки всміхнувся, малого синочка побачивши, батько,
А Андромаха підбігла до нього, роняючи сльози,
Руку схопила, назвавши на ймення, і так промовляла:
«О божевільний! Завзяття загубить тебе! Не жалієш
Ти ні дитяти свого, ні мене безталанної, — скоро
Стану вдовою я, скоро зженуть тебе з світу ахеї,
Разом напавши; отож, якщо тебе втратити маю,
Краще зійти мені в землю, ніякої більше не буде
Втіхи мені у житті, коли ти осягнеш свою долю.
Далі — лиш горе. Немає ні батька, ні матері в мене,
Нашого батька старого Ахілл умертвив богорівний,
Поруйнувавши ущент кілікіян заселене місто —
Фіви високобрамні. Отож він убив Етіона,
Зброї ж із нього не зняв: посоромився в серці своєму,

---

[1] Астіанакт — це ім'я означає «владар міста».

Тільки спалив із його обладунком, оздобленим гарно,
Й пагорб насипав над ним, ще й в'язів над ним насадили
Німфи нагірні, Зевса егідодержавного доньки.
Сім було рідних у мене братів у батьківському домі,
І в один день вони разом пішли до оселі Аїда:
Їх-бо усіх повбивав богосвітлий Ахілл прудконогий
В час, як повільних корів вони пасли й овець білорунних.
Матір мою, що над Плаком владарила, вкритим лісами,
Він аж сюди припровадив із іншою здобиччю разом,
Та по часі відпустив, незліченний одержавши викуп, —
В домі ж отцевім стрілою убила її Артеміда.
Гекторе, все заміняєш ти — батька і матір для мене,
Ти ж і за брата мені, і мій чоловік ти прекрасний.
Згляньсяж на мене тепер і зостанься тут з нами на вежі,
Щоб не лишить сиротою дитя і дружину вдовою.
Військо постав при смоковниці дикій, де ворогу легше
Вдертись до міста, доступніш на мури високі дістатись.
Тричі-бо вже намагалися найхоробріші з ахеїв
Під керуванням Еантів обох, богорівних Атрідів,
Ідоменея славетного й мужнього сина Тідея.
Чи не провісник якийсь їм порадив це богонатхненний,
Чи напутило їх власного духу палке поривання».
В відповідь Гектор великий сказав тоді шоломосяйний:
«Все це й мене непокоїть, дружино. Та сором страшенний
Був би мені від троян і троянок у довгім одінні,
Як боягузом я став би далеко від бою ховатись.
Та не дозволить і дух мій цього, бо давно вже навчився
Доблесним бути я завжди та битися в лавах передніх,
Батькові свому й собі голосну добуваючи славу.
Сам-бо це добре я знаю і серцем своїм, і душею, —
День той настане колись, і Троя священна загине,
З нею загине й Пріам, і народ списоборця Пріама.
Але не так за троян бере мене жаль і турбота,
Не за страждання самої Гекаби й Пріама владики,
Не за братів, що стільки хоробрих і славних поляже
В порох тоді під ударами збройними воїв ворожих,
Скільки за тебе, коли хтось із мідянозбройних ахеїв
Слізьми умивану десь поведе й дня свободи позбавить.
Будеш для іншої в Аргосі дальньому ткати на кроснах,
Будеш їй воду носить з Мессеїди або з Гіпереї
Проти бажання — могутня примусить тебе неминучість.
Гляне хто-небудь, як ти проливатимеш сльози й промовить:
"Гектора то є дружина, що найхоробріший у битвах
Був з конеборних троян, як за свій Іліон вони бились".
Мовить він так і болю нового завдасть тобі смутком

По чоловіку, що міг день неволі тобі одвернути.
Краще нехай я умру, хай пагорб землі мене вкриє,
Аніж почую твій зойк, як вестимуть тебе до полону!»

Мовив це й руки простяг до дитини осяйливий Гектор,
Та до грудей годівниці, убраної гарно, припало
З криком дитя, збентежене виглядом любого батька,
Міддю ясною налякане й гребенем кінської гриви,
Що на блискучім шоломі над ним розвівалася грізно.
І усміхнулися батько ласкавий і мати поважна.
Зняв свій шолом з голови тоді зразу осяйливий Гектор
І на землі біля себе поклав обладунок блискучий,
Любе на руки узявши дитя, погойдав його трохи
Й Зевса та інших богів почав молитовно благати:

«Зевсе та інші богове, зробіть, щоб дитя моє любе
Стало таким же, як я, у троянському війську найкращим,
Дужим таким же й хоробрим, міцним владарем Іліона,
Щоб говорили про нього, як буде з війни він вертатись:
"Цей куди кращий за батька!" Щоб він закривавлену зброю,
З ворога знявши, приніс і матері зрадував серце!»

Мовив це й любій дружині на руки маленького сина
Він передав. Пригорнувши дитя до пахучого лона,
Мати крізь сльози всміхнулась. А муж її, пойнятий жалем,
Гладив рукою її й, на ім'я називаючи, мовив:

«О бідолашна! Серця свого не роз'ятрюй журбою
Всупереч долі ніхто до Аїду мене не спровадить.
Але й судьби, я гадаю, ніхто із людей не уникне,
Чи боягуз, чи відважний, якщо вже на світ народився.
Краще вертайся додому й своєї пильнуй уже справи —
Кросен своїх і куделі, служебницям нашим загадуй
Дбати про діло своє. А війна — чоловіча турбота,
Кожного, хто народивсь в Іліоні, моя ж особливо».

Мовивши так, одягнув на себе осяйливий Гектор
Свій конегривий шолом. І пішла дружина додому,
Лиш оглядаючись часто й рясні проливаючи сльози...

Переклад Бориса Тена

Завдання

1. Напишіть у зошиті метричну схему віршового розміру поеми — *гекзаметра* — на прикладі 4—5 віршів на ваш вибір. Підрахуйте кількість наголосів у кожному рядку. Наголошені склади позначте вертикальною рискою « | », ненаголошені — горизонтальною «—».
2. Знайдіть у тексті ті місця, які прямо чи опосередковано характеризують Гектора: його честолюбство, героїзм, людяність.
3. Знайдіть у тексті постійні епітети і поясніть їх призначення.

ОДІССЕЯ

(Уривки)

Закінчилася війна, зруйнована міцностінна Троя. Багато років Одіссей живе на острові морської німфи Каліпсо, яка не відпускає героя, пропонує йому безсмертя і хоче стати його дружиною (пісня 1).

А тим часом неспокійно в Одіссеєвім домі на острові Ітаці. Оселилися в ньому зухвалі женихи і вимагають від його дружини Пенелопи, щоб обрала вона когось із них собі за чоловіка. Не може здолати їх юний син Одіссея — Телемах, який народився перед самим троянським походом і виріс без батька. Таємно від женихів вирушає він на кораблі у путь шукати свого батька (пісні 2—4).

Волею всемогутніх богів німфа Каліпсо відпускає Одіссея додому. Згадали на своїй раді пресвітлі боги, що досі не повернувся додому славетний герой Одіссей. Проте пліт героя розбила буря, і він уплав дістається до острова, де мешкає народ феаків. На бенкеті у царя Алкіноя вдячний Одіссей розповідає гостинним феакам про свої пригоди і поневіряння на морі (пісні 5—8).

Одіссей із супутниками, залишивши Трою, напали на Ісмар, місто народу кіконів, і вивезли звідти багато амфор густого солодкого вина. Буря прибила кораблі до острова лотофагів. Його мешканці пригостили ахеїв духмяним лотосом, що мав чудодійну силу: хто його скуштує, той забуде батьківщину. Одіссей відмовився їсти лотос, а кілька його супутників поїли і не захотіли плисти далі.

Висадившись на іншому острові, вирішив Одіссей зі своїми супутниками заночувати в печері. У печері жив одноокий велетень кіклоп Поліфем. Завалив він вхід до печери великою брилою і став готувати ахеям страшну смерть. Проте Одіссей і його друзі пригостили кіклопа вином з-під Ісмара, а коли той, напившись, заснув, прохромили загостреним стовбуром його єдине око і вибралися з печери. Батьком Поліфема був сам грізний бог землетрусів і морських бурь Посейдон. Він поклявся помститися Одіссеєві за свого сина (пісня 9).

Одіссей висадився на острові, де жив сам бог вітрів Еол. Пройнявшись співчуттям до Одіссея, зібрав він усі буйні й небезпечні вітри в лантух, міцно зав'язав і віддав Одіссею, щоб той не випускав їх, доки не допливе до батьківщини. Ось уже на горизонті з'явилась рідна Ітака. Коли стомлений Одіссей заснув на кораблі, його недовірливі супутники розв'язали лантух. Вирвалися на волю вітри і відігнали корабель далеко назад у море.

Не раз ще сходила на небо «з досвітньої мли... Еос розоперста», богиня світанкової зорі, поки дісталися супутники невідомого острова. Не знали вони, що в тому небезпечному місці жила вродлива, але підступна чаклунка Кіркея. Частину супутників Одіссея вона перетворила на різних тварин. Хотіла те саме зробити з Одіссеєм, та йому вчасно допоміг бог Гермес. Не подіяли чари Кіркеї на Одіссея. Довелося їй звільнити від звіриної подоби його супутників і ще багатьох людей, які потрапили до неї раніше (пісня 10).

Щоб дізнатися, що чекає його далі і чи скоро повернеться він додому, спустився Одіссей у підземне царство Аїда. Там тінь віщуна Тіресія попереджає його про помсту бога Посейдона, розповідає про

безчинства женихів в його домі. Бачить Одіссей і тінь своєї матері. Зі смутком розповідає вона, що, не дочекавшись повернення сина з війни, вмерла від журби. Тінь Агамемнона, ватажка ахейського війська, якого після повернення додому вбила його дружина, радить Одіссеєві не довірятися жінці (пісня 11).

І знову лаштується в дорогу Одіссей. Його корабель пропливає повз острів сирен — напівптахів, напівжінок. Своїм чародійним співом приманювали вони морських мандрівників до себе, а потім вбивали. Захотів насолодитися їхнім співом Одіссей, та як уникнути небезпеки?

Товаришам я по черзі тоді позаліплював вуха,
Потім вони вже за руки і ноги мене прив'язали
Стійма до щогли міцної, ще й линвами[1] міцно скрутивши.

Заспівали сирени. Великим було бажання Одіссея причалити до їхнього острова. Та не чули супутники його благань, сам же він не міг і поворухнутися. Так став хитромудрий Одіссей першою людиною, яка, насолодившись співом сирен, уникла вірної загибелі.

Ще одне випробування чекало на Одіссея — страшна морська протока:

Скілла-бо там по один бік, по другий — божиста Харібда
Грізно ковтала із моря глибокого воду солону.
А як назад викидала, шумливо навкруг клекотіло,
Мов у котлі на великім вогні. І бризками піна
Високо в гору злітала, обидві зрошаючи скелі.

Кілька супутників загинули у пащі двох чудовиськ; Одіссеєві ж пощастило врятуватися. Не вщухала буря. Пристав корабель до якогось острова. Паслися на ньому незліченні череди корів. Та попередив велемудрий Одіссей своїх товаришів, що господар корів — сам бог сонця Геліос. Цілий місяць чекали вони, поки припиниться буря на морі. Коли закінчилися запаси їжі, потай від Одіссея зарізали його супутники корів Геліоса і з'їли їх. За це, коли вони всі нарешті залишили острів, наслав бог ще сильнішу бурю і потопив усіх, крім Одіссея. Опинився Одіссей на острові юної німфи Каліпсо і прожив у неї сім років. І весь цей час думав про те, як повернутися на батьківщину.

Ось про що розповів Одіссей феакам (пісня 12).

Феаки на своєму кораблі доставляють Одіссея на Ітаку. Тепер перед героєм складне завдання: покарати женихів, які зневажили закони гостинності, і відновити справедливість. Богиня Афіна, яка опікується Одіссеєм, перетворює його на старця-жебрака, щоб легше було йому невпізнаним звершити свій план. Тільки сину відкривається Одіссей. Вірний пес Аргус, що двадцять років чекав на господаря, упізнає його. Няня Евріклея впізнає Одіссея за старим рубцем на нозі. Одіссей наказує їй мовчати (пісні 13—19).

Пенелопа ж, навчена Афіною, яка з'явилася їй уві сні, призначає женихам випробування: хто прострелить з лука Одіссея двадцять кілець, тому віддасть вона свою руку. Поки женихи безтурботно бен-

[1] Линви — морські вірьовки, канати.

кетують, слуги ховають всю їхню зброю. Настав час змагання. Пенелопа приносить Одіссеїв лук. Однак ніхто із зухвальців не може навіть натягнути тятиву. Тоді Одіссей просить дати йому лук. Женихи беруть жебрака на кпини. Але що це? Старий жебрак спокійно налаштовує лук, натягує тятиву, і ось уже стріла пронизує всі двадцять кілець, не торкнувши жодного. Сум'яття охоплює женихів. Зрозуміли вони, що не простий чоловік перед ними. Та пізно! Вихоплює Одіссей одна за одною стріли і вражає по черзі всіх кривдників (пісні 20—22).

Після цього звелів Одіссей покликати Пенелопу. Та розумна Пенелопа не впевнена, що перед нею її чоловік, і вирішує перевірити його. Просить вона няню Евріклею винести зі спальні велике ліжко й постелити його Одіссею. В тому й полягав секрет, що ліжко те не можна було зрушити з місця, бо сам Одіссей зробив його на пнищі великої маслини. Про це й сказав. Тож переконалася Пенелопа, що старий жебрак — її чоловік Одіссей. Тут Афіна повернула Одіссею справжню подобу, зробила навіть кращим, а Пенелопі, в нагороду за вірність і довгі роки чекання, повернула молодість і красу (пісні 23—24).

З пісні дев'ятої

Швидко дістались ми так недалекої тої країни,
Обік побачили там, край скелі над морем, високу,
Лавром поросту печеру. До неї збиралося на ніч
Кіз і овечок багато; навкруг простягався високий
Двір, обгороджений муром з укопаних в землю великих
Каменів, зверху ж і сосни росли, і дуби височенні.
Велетень жив там потворний, що кіз і овечок отари
Сам випасав собі, інших оподаль. Ні з ким він не знався
У самотині своїй і ніяких не відав законів.
Був він потвора страшна, на людину, що хлібом живиться,
Зовсім не схожий, скоріше скидавсь на гірську верховину,
Лісом поросту, яка серед скель височіє самотньо...

Швидко добралися ми до печери, але не застали
Велетня в ній, — десь пас він отару свою густорунну.
От увійшли ми в печеру і стали усе оглядати:
Сиру там кошики повні стояли, ягнята й козлята
В стійлах тіснились вузьких, за віком поставлені різним:
Старші — окремо, окремо від них середульші, й окремо —
Новонароджені; в цебрах стояло сироватки повно,
Глеки й дійниці були приготовані там для удою.
Товариші почали всіляко мене умовляти, —
Сир той забравши, негайно тікать відтіля і найшвидше
Позаганяти на наш корабель бистрохідний з кошари
Тих козенят і ягнят та й умкнути по водах солоних.
Та не послухав я їх, хоч було б набагато це краще, —

Хтілось побачить його, чи не дасть мені сам він гостинця?
Товаришам же моїм не здавався, проте, він привітним.
От ми розклали вогонь, і жертву принесли, й самі вже,
Сиру набравши, поїли, і ждати в кутку посідали,
Поки той прийде із стадом. Приніс тяжкий оберемок
Дров він сухих, щоб мати на чому вечерю варити.
З грюкотом скинув ті дрова серед кам'яної печери.
Ми ж із перестраху всі аж в найдальший зашилися закут.
Позаганяв до печери опасистих кіз і овечок
Тих, що доїти їх мав, а самців — баранів із козлами —
Він за дверима лишив, на своєму подвір'ї широкім.
Потім камінь підняв величезний і вхід до печери
Ним завалив,— не могли б того каменя зрушити з місця
Й ковані міцно аж двадцять два вози чотириколісні, —
Ціла то скеля була, що нею заклав свої двері.
Сидячи, сам подоїв уже й кіз, і овець мекотливих,
Всіх за чергою, і кожній тоді підпустив сосунятко.
Білого він молока на кисле узяв половину.
Сир віддавивши, поклав у плетені кошики зразу;
Другу ж у глечиках він залишив половину, щоб мати
Й свіжого ще молока — напитися після вечері.
Швидко із справами цими упорався, потім ще й ватру
Сам розпалив, і нарешті побачив він нас і промовив:
«Хто ви, чужинці? Шляхом відкіля ви пливете вологим,
В справі якій чи так, навмання, ви блукаєте морем,
Наче розбійники ті, що гасають у водних просторах,
Важачи власним життям і біду несучи чужоземцям?»
Так говорив він, і любими ми зажурились серцями:
Сповнив нас жахом страшний його голос і вигляд потворний.
В відповідь все ж я до нього з такими звернувся словами:
«Родом усі ми ахеї, додому вертаємо з Трої,
Та, супротивними гнані вітрами над хланню морською,
Збились з путі, і на інших шляхах та на іншій дорозі
Ми опинились, — Зевсова, видно, на те була воля...

Мій корабель розтрощив Посейдон, землі потрясатель,
Кинувши ним о скелі стрімкі при самім узбережжі
Вашого краю, — вітром сюди його з моря загнало.
Наглої смерті, проте, із супутцями я врятувався».
Так я сказав. Не відмовив безжалісний серцем нічого,
Скочив раптово і, руки свої на супутців наклавши,
Двох, як щенят, ухопив і з силою ними об землю
Вдарив, аж мозок їх бризнув і скрізь по землі розіллявся.
Пошматувавши їх геть, спорядив собі з них він вечерю.

Все він пожер, наче лев, що годується в горах, нічого
Не залишив — ні утроби, ні м'яса, ні кості із мозком.
Руки з риданням гірким до Зевса ми всі простягали,
Бачачи злочин такий, у серці своїм безпорадні.
А як наповнив кіклоп свого черева глиб ненажерний
М'ясом людським, молоком нерозбавленим їжу запив він
І між овець у печері своїй спочивати розлігся...

Тут підійшов до кіклопа я близько й звернувся до нього,
З темно-червоним вином дерев'яний підносячи дзбанок:
«Випий, кіклопе, вина, наївшися м'яса людського, —
Сам тоді знатимеш, що за питво в кораблі хоронилось
Нашому. Віз тобі цю я пожертву, щоб зглянувсь на мене
Й вирядив швидше додому, а ти все нещадно лютуєш...»
Так говорив я. Узяв він і випив, і страшно вподобав
Те він солодке питво і ще зажадав його вдруге.
«Дай-но, будь ласка, іще, та своє мені тут же іменння
Зразу назви, щоб міг і тебе я гостинцем потішить...»
«Ти про ім'я моє славне питаєш, циклопе? Назву я
Зараз себе, та гостинця віддай, що мені обіцяв ти
Звусь я Ніхто на ім'я, і Ніким мене батько і мати,
Й товариші мої, й інші, звичайно, усі називають».
Так говорив я, а він відповів мені словом безжальним:
«Отже, Нікого я з'їм наостанку, раніше ж поїм я
Товаришів його всіх, — оце тобі й буде гостинець».
Так він сказав, похитнувся і навзнак упав, і, зігнувши
Набік грубезну шию, лежав, й одразу всевладний
Сон подолав його...

(Коли Поліфем заснув, Одіссей з товаришами засліпив його загостреним і розжареним у вогні оливковим кілком.)

Я ж міркувати почав, як найкраще зарадити справі,
Щоб і супутників всіх, і себе від жорстокої смерті
Урятувати. Всілякі тут засоби й хитрощі ткав я —
Йшлось тут про душу, велике-бо лихо уже насувалось.
Зрештою визнав у серці я раду таку за найкращу:
Гарних, ставних там чимало було баранів густорунних,
Добре вгодованих, з темною, аж фіалковою шерстю.
Всіх я їх нишком позв'язував сплетеним віттям вербовим
З ложа жорсткого, що велетень спав нечестивий на ньому.
Я їх по троє зв'язав, — ніс когось під собою середній,
Інші ж обидва з боків тим часом його прикривали.
Кожні так троє несли одного чоловіка. А сам я...
Був поміж ними баран, над усіх в тій отарі найкращий,
Міцно вхопившись за карк, під черевом в нього кудлатим

Я заховався і, вп'явшись руками у шерсть божественну,
Так і тримавсь терпеливо, відважного сповнений духу.
Так ми в журбі та зітханнях на світлу Еос дожидали.

Ледве з досвітньої мли заясніла Еос розоперста,
Стали на пашу тоді барани і козли пориватись,
А неподоєні матки замекали голосно в стійлах —
Понабухали в них вим'я. А їхній господар, жорстоким
Мучений болем, усім баранам, що йшли поуз нього,
Спини обмацував. Не помічав він, проте, нерозумний,
Що під грудьми в баранів густорунних підв'язане крилось.
Йшов аж останнім баран мій до виходу, шерстю своєю
Й мною обтяжений, я ж — передумав тоді вже багато.
Спину обмацавши в нього, сказав Поліфем премогутній:

«Любий баранку! Чому це сьогодні виходиш останній
Ти із печери? Раніш не ходив-бо від інших позаду.
Перший на луки ти жвавими кроками біг в ніжнолистих
Пастися травах, перший збігав і до хвилі річної,
Першим також поспішав до кошари своєї вернутись
Ти вечорами. А нині виходиш останній. Шкодуєш,
Мабуть, ти ока господаря, — злий чоловік його випік
З товаришами лихими, вином мій стуманивши розум.
Клятий Ніхто! Не втече він, кажу, від загибелі злої!
Мав би ти розум такий, як у мене, і вмів би хоч слово
Вимовить, ти б розказав, де від гніву мого він сховався.
Так би ударив я ним, щоб мозок з розбитого лоба
Всю цю печеру оббризкав,— тоді б я своє заспокоїв
Серце від болю, що той нікчемний Ніхто заподіяв».

Так промовляючи, він барана випускає за двері.
Щойно ми вийшли з печери й оподаль кошари спинились,
Перший я виліз із-під барана й повідв'язував інших.
Швидко погнали отару ми жирних овець тонконогих,
Їх оточивши навколо, щоб разом все стадо загнати
На корабель свій. Нас радо супутники любі вітали —
Тих, що уникнули смерті, — й загиблих оплакали гірко...

Запитання і завдання

1. Знайдіть у тексті місця, які прямо чи опосередковано характеризують кіклопа Поліфема: його зовнішність, дикість і безкультурність, недалекий розум, інші риси.
2. Які риси характеру й розуму виявив Одіссей при зустрічі з кіклопом? Наведіть приклади з тексту.
3. Знайдіть в уривку постійні епітети і поясніть їх призначення.

Думку тоді подала ясноока богиня Афіна
Мудрій Ікарія доньці, славетній умом Пенелопі, —
Лук женихам принести для змагань в Одіссеєвім домі
Й сиве залізо подати — страшного убивства початок.
Вийшла по сходах високих на верх вона власного дому,
Вигнутий тонко із міді в долоню міцну захопила
Ключ дуже гарний із держальцем зручним слонової кості.
В глиб вона дому пішла з жінками служебними разом
Аж у комору, де в схові скарби владареві лежали —
Золото, мідь і залізо, в труді наполегливім куте.
Поряд із луком тугим лежав сагайдак там, набитий
Стрілами, що вилітають із свистом і стогоном з лука.
В дар Одіссей їх одержав, як був в Лакедемоні гостем,
Від Еврітіда Іфіта, що був на безсмертного схожий...

...Не брав Одіссей із собою
Лука того, а як спогад про любого друга він дома
Завжди його залишав і носив у своїй лиш країні.
От до дверей підійшла Пенелопа, в жінках богосвітла,
Переступила дубовий поріг, що колись його тесля
Гладко увесь обтесав і вирівняв брусся по шнуру,
Вправив одвірки міцні і двері світлисті навісив.
Ремінь вона від дверного кільця відв'язала швиденько,
Вставила ключ у щілину і, засув відсунувши тихо,
Двері штовхнула. І раптом вони заревли тоді, наче
Бик, що на луках пасеться. Ревли отак двері прегарні,
Діткнуті мідним ключем, і враз розчинилися навстіж.
Вийшла вона на високий поміст, де у неї стояли
Скрині, що повні до верху одежі були запашної.
Сп'явшись навшпиньки, зняла із кілка вона лук
скорострільний
Разом з налучнем світлястим, що був він загорнутий в ньому.
Сіла у крісло вона, поклала собі на коліна
Лук владаря, налучень існявши, й заплакала гірко.
А вдовольнивши зажурене серце плачем многослізним,
До женихів родовитих вона увійшла у господу
З луком тугим, несучи у руках сагайдак, весь набитий
Стрілами, що вилітають із свистом і стогоном з лука...

(Але змагання не відбулося, бо жоден із женихів не зміг навіть натягнути тятиву Одіссеєвого лука.)

...В той час Одіссей велемудрий,
Лук свій узявши великий, увесь його пильно оглянув.

Як чоловік, у грі на формінзі і співах умілий,
Легко струну на кілочок новий натягнути здолає,
Скручену кишку овечу з кінців із обох прив'язавши, —
Так без зусилля свій лук натягнув Одіссей велемудрий.
Зразу ж тоді й тятиви правицею злегка торкнувся —
Дзвінко вона пролунала, мов ластівки голос чудесний.
Смуток великий серця охопив женихам, їх обличчя
Зблідли. Сам Зевс громозвучну тут виявив з неба ознаку.
Серцем зрадів витривалий в біді Одіссей богосвітлий
З того, що син гнучкомудрого Кроноса дав це знамення.
Бистро узяв він стрілу, що самотньо одна лиш лежала
З краю стола, — усі інші в місткому були сагайдаку
Сховані, — їх на собі ахеї ті мали зазнати.
Взявши за держално лук, почав тятиву від зазубрин
Сидьма натягувать він і, націлившись, випустив бистру
З лука стрілу. Анітрохи не схибив він, жодного вушка
Не зачепив у сокирах, усі їх стрілою прошивши
Міднотяжкою. Тоді Одіссей Телемахові мовив:
«Не осоромив тебе, Телемаху, твій гість, у покоях
Сидячи цих, — несхибно у ціль я улучив, недовго
Лук цей натягував я. Ще сила моя збереглася,
Марно мені женихи докоряють, даремно безчестять.
Ну, а тепер і вечерю вже час готувати ахеям,
Поки ще видно, а потім ще й іншої втіхи спожити
В співах з формінгою, — це наймиліша є учти окраса».
Мовивши так, він бровами повів. Мечем мідногострим
Підперезавсь Телемах, богорівного син Одіссея,
В руки взяв списа свого і ззаду за батьковим кріслом
Став поблизу біля нього, озброєний сяйною міддю.

Запитання і завдання

1. Доведіть на прикладах з тексту, що бойовий лук був для людини гомерівських часів найціннішим предметом.
2. Як лук служить опосередкованою характеристикою самого Одіссея?

З пісні двадцять другої

Скинув із себе лахміття тоді Одіссей велемудрий,
Став на високий поріг, тримаючи лук свій і повний
Стріл сагайдак, і тут же він висипав стріли ті бистрі
Прямо під ноги собі і до всіх женихів тоді мовив:
«От і скінчились уже змагання оці безневинні!
Бачу вже іншу я ціль, що ніхто не стріляв іще в неї,
Я ж, коли дасть Аполлон мені славу цю, може, й потраплю».
Мовлячи так, гірку в Антіноя стрілу він націлив.

Той же в цю мить піднімав золотий, на два вуха, чудовий
Келих, який перед тим він рукою підсунув до себе,
Маючи випити з нього, й на думку йому не спадала
Близька загибель. Та й хто ж би з присутніх на учті подумав,
Що пощастить одному, хоч який би не був він могутній,
Смерть нещадиму стільком і чорную Керу наслати?
Цілячись, влучив за мить Одіссей Антіноєві в горло.
Вістря крізь ніжне надпліччя навиліт пройшло юнакові.
Навзнак упав Антіной, і келих із рук його раптом
Випав, струмками густими із ніздрів його полилася
Кров чоловіча. Рухом ноги ненароком штовхнувши,
Стіл перекинув він, страви попадали всі на підлогу.
Хліб і печеня — усе забруднилось. По цілому домі
Крик женихів залунав. Побачивши, як їх товариш
Впав, вони з крісел схопились, забігали всі в замішанні
Й зиркали всюди в тривозі по стінах, збудованих міцно,
Та не було ні щита, ані списа на них бойового.
З гнівною лайкою стали вони Одіссея корити:
«Зле собі вдіяв, бродяго, що мужа ти вбив! На змаганнях
Не виступать тобі більш: не мине тебе вірна загибель!
Кращого-бо юнака ти із знатних мужів на Ітаці
Вбити посмів! Сьогодні ж терзатимуть труп твій шуліки!»
Так гомоніли вони, бо гадали, що він ненавмисно
Мужа убив. Та не знали, дурні, що над ними самими
Злої загибелі сіті давно уже грізно нависли.
Глянув спідлоба і мовив тоді Одіссей велемудрий:
«А, собаки! Не думали ви, що я цілий додому
З краю вернуся троянського! Дім мій ви тут руйнували,
Ґвалтом на ложе до себе моїх ви тягнули челядниць,
Ще за життя мого сватать мою намагались дружину
І не боялись богів, що простором небес володіють,
Ані того, що спостигне їх помста людська коли-небудь.
Злої загибелі сіті давно-бо над вами нависли».
Так говорив він, і острах блідий усіх огорнув їх.
Всяк оглядавсь — де рятунок знайти від загибелі злої.

Переклад Бориса Тена

Запитання і завдання

1. Чи справедливо чинить Одіссей із женихами, коли жорстоко вбиває їх з лука?
2. Яке право обстоює Одіссей в епізоді розправи з женихами і в епізоді зустрічі з Поліфемом (пісня 9)? Як це свідчить про рівень цивілізованості грецького суспільства в гомерівську добу?
3. Греки вважали Гомера сліпим поетом. Які особливості опису речей у поемі могли наштовхнути їх на цю думку?
4. Знайдіть постійні епітети, якими Гомер характеризує Одіссея, Пенелопу, лук Одіссея, і поясніть їх призначення.
5. Знайдіть у наведених уривках гомерівські порівняння і поясніть їх смисл.

У II ст. до н. е. наймогутнішою державою в Середземномор'ї стає Рим. У ті далекі часи виник міф про богообраність римського народу. Верховний бог Юпітер нібито призначив його владарювати над іншими народами, прищеплювати їм свою мораль, нести цивілізацію. Римляни надзвичайно пишалися своєю мораллю, шанобливим ставленням до богів і предків, патріотизмом.

Завоювавши Грецію, римляни охоче запрошували до себе грецьких філософів, педагогів, скульпторів, музикантів. Кожний культурний римлянин вважав за необхідне знати грецьку мову. Автори римських комедій (Плавт, Теренцій), поети-лірики (Катулл) охоче наслідували сюжети грецьких авторів, мотиви грецької поезії.

Перший римський імператор Август прагнув поставити на службу державі літературу і зробити її частиною ідеології. Так він намагався протистояти небезпеці морального занепаду суспільства, спричиненій легким збагаченням унаслідок воєн. Він закликав римських поетів брати за зразок грецькі міфи, що прославляють велич богів і справедливість світового ладу, грецькі твори про патріотичні подвиги і важливі громадянські діяння.

Кінець I ст. до н. е. та початок I ст. н. е. називають *золотим віком римської літератури*.

Найкращими поетами золотого віку вважають Вергілія, Горація, Овідія. Вони черпали теми своїх творів у Гомеровім епосі, широко використовували його стиль і віршовий розмір — *гекзаметр*. Творчість цих поетів відносять до *римського класицизму*.

Усі твори **Вергілія** написані гекзаметром. Ще поетом-початківцем він привернув до себе увагу імператора збіркою ліричних віршів під назвою «Буколіки», в якій оспівав благородну працю пастухів і хліборобів, виявив тонке чуття природи. Наступний твір Вергілія — «Георгіки» — також присвячений темі сільського життя. Імператор Август шукав поета, який зміг би прославити високі римські чесноти і велич Риму. Він доручив Вергілію написати поему на сюжет із стародавньої римської історії. Так виникла «Енеїда». Поет помер, здійснюючи подорож до Трої, щоб почерпнути натхнення, необхідне для творчості. Поховали Вергілія в Неаполі.

«Енеїда» складається з 12 книг. Головний герой — троянець Еней — син богині Венери (Афродіти) і пастуха Анхіза. А його нащадками стали знамениті засновники Риму — близнюки Ромул і Рем. Від них же родовід тягнеться до Юлія Цезаря і самого імператора Августа. Отже, поема Вергілія мала нагадати всім про божественне походження володаря держави і про те, що боги з самого початку опікуються долею Риму. Це мало вселяти в серця римлян гордість за державу і впевненість у майбутньому.

Образ Енея не зовсім типовий для героїчної епічної поеми. Звичайно, він наділений рисами звитяжного героя — фізичною силою, мужністю, витривалістю. Водночас Вергілій розкриває світ його інтимних переживань. Еней закохується в карфагенську царицю Дідону. Опис щастя закоханих належить до найкращих сторінок поеми. Та все ж головна риса Енея — його благочестя, готовність коритися вищій волі. Дізнавшись про те, що волею Юпітера йому призначено іншу дружину в іншій країні, він негайно залишає Дідону. Це рішення дається йому важко, він сумує за коханою, але не коритися божій волі не може.

Головні поетичні риси поеми «Енеїда» — ліризм і психологізм, майстерність у розкритті душевних переживань.

Слава Вергілія не згасла в наступну добу середньовіччя. Італійський поет Данте Аліг'єрі зробив його важливим персонажем своєї поеми «Божественна комедія». У Вергілія вчилися поети Відродження та XVII і XVIII століть. З'явилося багато навіть комічних переробок цього популярного сюжету, серед них — твір нашого великого співвітчизника Івана Котляревського «Енеїда» (1798).

Горацій був сином вільновідпущеника (раба, відпущеного господарем на волю). В Афінах він вивчав філософію і засвоїв учення *стоїків*, за яким слід мужньо зносити життєві негаразди, та *епікуреїстів*, які вчили задовольнятися в житті малим, не прагнути надмірних багатств.

Горацій написав чотири книжки невеликих за розміром поезій, які він назвав «пісні» (сучасники Шекспіра стали називати їх «одами»), а також послання, сатири, в яких оспівував самотнє і духовно зосереджене життя на лоні природи, вдалині від шуму й гамору столиці. Ні державна кар'єра, ні близькість до імператора, ні високе становище у суспільстві, ні багатство та слава не мають для поета цінності. Август навіть ображався на Горація за те, що він не хотів поступити до нього на службу. Найбільше Горацій цінував просте життя в селі, насолоду від споглядання природи чи від творів мистецтва, мудру й змістовну бесіду з другом, роздуми про сенс життя. Після себе на землі людина залишає свою творчість — плід роздумів, почуттів і спостережень. Понад усе Горацій ставив творчість духовну, зокрема поезію. Це і є його душа. Втілена у віршах, вона залишається з людьми, а не зникає разом з тілом («До Мельпомени»).

Найпопулярнішим поетом початку I ст. н. е. був **Овідій**. Свої поезії він писав гекзаметром. Головним його твором стала книжка міфологічних поем «Метаморфози» («Перетворення»). З розмаїття грецьких міфів Овідій вибирає ті, що завершуються перетворенням людей на рослини, квіти, каміння, тварин, або ж ті, де неживі предмети, навпаки, перетворюються на людей. Більшість перетворень пов'язана із загибеллю персонажа. Поет показує, що в житті людини панує трагічне начало і люди здебільшого самі наближають біду нетерпінням, занадто палкими пристрастями, непомірною пихою і самозакоханістю, заздрістю, фатальними помилками тощо. Проте Овідій співчуває своїм персонажам. Співчуття, милосердя підносять душу людини. Цей настрій поет і прагне передати читачеві.

У своєму житті Овідій зазнав важкого удару долі. Імператор Август, борючись за відновлення стародавніх суворих звичаїв та доброчинності, вирішив для прикладу покарати кого-небудь. Його вибір спинився на Овідії. Римляни, на думку Августа, мусили замислитися над власною мораллю, дізнавшись про опалу знаменитого поета. Поет не протестував проти несправедливої кари. Він вирушив у заслання в Ольвію (нині місто Констанца на території Румунії), де й помер через десять років.

ВЕРГІЛІЙ

(70—19 рр. до н. е.)

ЕНЕЇДА

(Уривки)

Поема починається з опису втечі троянця Енея після захоплення його рідного міста греками. Буря, послана Юноною, прибила кораблі героя до Карфагену (стародавньої держави у північній Африці), де Еней став гостем цариці Дідони. Своїми розповідями про останні дні Трої, про дерев'яного коня і жерця Лаокоона, про поневіряння по Егейському й Адріатичному морях він викликав співчуття цариці, яке переросло в палке кохання. Проте бог Юпітер наказав Енею залишити Дідону і плисти в Італію. Цариця не може пережити горя розлуки і вбиває себе. Еней спускається в підземний світ і дізнається від батька Анхіза про свої майбутні подвиги: в Італії він має перемогти місцеві племена, а нащадки його сина Іула (Асканія) побудують тут місто Рим. Найбільшої слави Рим досягне за правління Юлія Цезаря та імператора Августа. В Італії Еней вступає у спілку з народом латинів і хоче одружитися з їхнею царівною Лавінією. Але проти цього виступає цар племені рутулів Турн. Бої між троянцями і рутулами тривають з перемінним успіхом. Еней б'ється зброєю, яку для нього викував бог Вулкан. Нарешті Еней у двобої перемагає Турна. Тепер ніхто не може перешкодити його шлюбу з Лавінією. Це відповідало волі богів.

З книги другої

(Після загибелі Трої Еней з товаришами дістається на кораблях до узбережжя північної Африки. На бенкеті у Дідони, цариці Карфагену, він розповідає про свою втечу з палаючої Трої.)

Знов я меча почепив і, приладивши добре, в лівицю
Щит я поклав, а за цим лаштувався вже вийти із дому...
Тільки на ганку умить моя жінка до мене припала
Й, ноги обнявши мені, простягнула до мене Іула.
«Вваж, — як на смерть ти ідеш, то на все нас бери із собою:
А як, досвідчений, ти покладаєш надію на зброю,
Перше наш дім захисти. Бо на кого ти кинеш Іула?

Батька на кого лишиш, і свою, як ти звав її, жінку?»
Так говорила вона, і весь дім наповнявся стогнанням...
Тут появилося вмить — аж розказувать дивно вам — чудо:
Раптом між рук та обличчя у батька сумного і жінки
Вогник маленький якраз із дитячого чола Іула
Світло почав проливать, доторкатись до хлопця, лизати
Кучері в нього м'які і до чола від маківки гратись.
З остраху ми тремтимо, та волосся, укритеє в пломінь,
Струшуємо і ллємо на вогонь той освячений воду.
Батько ж Анхіз на той час зняв до зір свої очі веселі
І до небес простягнув свої руки з такими словами:
«Дужий Юпітеру наш, коли чим тебе можна
вблагати, —
Згляньсь тоді, батьку, на нас і, як наша побожність
достатня,
Дай допомогу ти нам і про це об'яви своїм знаком».
Ледве це мовив старий, як ліворуч розлігся раптово
Гуркіт, і в небі, в пітьмі прокотилась зоря, за собою
Зоряний хвіст потягла і пролинула з світлом великим.
... Здолано батька тепер; знов угору він раптом підвівся
І повернувсь до богів і до зорі святої з благанням:
«Нині забари нема. Я іду, куди ви велите нам.
Рідні пенати, а ви захищайте мій дім та онука.
Ви сповістили мене, так що Троя під захистом вашим.
Сину, корюсь я тобі і з тобою іти не відмовлюсь».
Так він сказав, і умить став вогонь через мури
з'являтись,
Аж від пожеж незгашенних повіяло жаром близенько.
Мовив я: «Ну, лиш сідай, дорогий мені батьку, на плечі,
Сам я і шию схилю, — твій тягар не важкий мені буде.
Що там не випаде нам, небезпечність ми стрінемо разом.
Приймем і визвіл удвох. Хай маленький Іул виступає
Теж біля мене й здаля хоч слідкує за нами дружина».
... Так я сказав, і тоді на похилену шию і плечі
Одяг кладу я і лев'ячу шкуру, і потім підходжу
До тягара. А Іул, мій синок, вже схопився за правицю
І по слідах моїх йшов, не встигаючи стежить за батьком;
Ззаду дружина пішла. Ми йдемо по місцевостях темних,
І от тепер-то мене, що ні льоту списів не лякався,
Ані ворожих полків, що насупроти мене стояли,
Всякий жахає вітрець, всякий звук мою душу
бентежить:
Так, розхвильований, я за тягар свій тремчу
й за дорожніх.

Я аж до брами сливе наближаюсь, завертаючи майже
Всю вже дорогу, коли доторкнувся до вух моїх раптом
Гомін швидкої ходи, і мій батько, що в темряву зорив,
Скрикнув: «О сину мій, сину, тікай, бо вже ворог за нами.
Я уже й сяйво щитів, і блискучую мідь на нім бачу!»
Тут невідомо яке божество, неприхильне до мене,
Розум мені відняло. Бо коли я метнувся тікати
Вбік від дороги і вдавсь на розпуття з відомого шляху, —
Тут на мій сум чи викрала Доля дружину Креусу,
Чи заблудилась вона і спочити утомлена сіла, —
Хто його зна, тільки нам не вернулась пізніше на очі,
Та про загублену я не раніше згадав, обернувшись,
Як досягли ми уже до могили й священного здавна
Храму Церери: її бракувало на зборах самої.
Так ошукала вона чоловіка, супутників, сина...
Світе, кого із людей та богів я не гудив, безглуздий?
Навіть нічого страшніш у спустошенім місті не бачив.
Я доручаю тоді своїм друзям Асканія, хлопця,
Батька й пенатів усіх і в яру їх глибокім ховаю,
Сам же до міста біжу і надітою зброєю сяю,
Всі небезпечності я присудив потерпіти, по Трої
Знову прийти і біді свою голову знову підсунуть.
Я повертаюсь до мурів і хмурого брами порога,
Звідки раніш я тікав і, сліди розглядаючи власні,
В темряві ночі біжу та дружини очима шукаю.
Скрізь мене острах бере і лякає сама мовчазливість.
Згодом вертаюсь я в дім, — може, якось вона випадково
Знов завітала туди? — Але в дім увірвались данайці.
Вже й ненажерний вогонь із високої стріхи женеться
Виром, і полум'я зверху лютує й бурхоче в повітрі.

От я наважився сповнити голосом темряву ночі.
З вулиці я закричав і, зітхаючи марно, Креусу,
Журний, почав викликать і гукать її знову і знову:
А як шукав я її та блукав по будинках, похмурий,
Раптом з'явилось мені безталанне Креуси обличчя,
Вся її постать, хоч вища далеко від знаної мною...
Я остовпів, розгубився, й мій голос прилип
до горлянки...
Так от сказала вона і зняла з мене клопіт усякий:
«Годі, немає чого мордувать себе сумом безглуздим,
Любе подружжя моє. Приключилося все це з веління
Неба, чи Доля тобі боронила в дорогу Креусу
Вивести, чи не бажав сам Олімпу високого батько?

Ти ж по широких морях наблукаєшся з статками досить...
Потім дістанешся в край ти Гесперський, де Тібр
наш Лідійський
В тихій своїй течії по ланах пробігає родючих.
Там тобі буде гаразд: там і царство, й царівна-дружина
Ждуть тебе, друже, давно — кинь же плач свій по
любій Креусі.
Я не побачу осель мірмідонів чи гордих долопів,
Я до ахейських жінок не піду, як рабиня, — не дурно ж
Я Дарданіда дружина й самої Венери невістка...
Мати велика богів на цім місці трима мене в себе.
Ну, прощавай же тепер і люби тільки спільного сина».
Мовивши все це, розвіялась зразу в повітря легкеє.
Я ж тільки гірко ридав, та промовить не міг їй ні слова...
Тричі старався руками я шию її охопити,
Та, хоч обнята, вона все виходила з рук моїх тричі,
Наче легенький вітрець, наче сни ті крилаті, прозорі.
Згаявши так усю ніч, повернувсь я, нарешті, до друзів...

Переклад Івана Стешенка

Запитання і завдання

1. Визначте віршовий розмір, яким написано поему Вергілія «Енеїда».
2. Назвіть ті місця тексту, які передають тривожну атмосферу війни.
3. Які риси характеру Енея виявляються в наведеному уривку?
4. Якими рисами характеру й особливостями поведінки Еней нагадує Гектора з «Іліади» Гомера?

ГОРАЦІЙ

(65—8 рр. до н. е.)

ДО ТАЛІАРХА

В снігу глибокім, бачиш, на овиді
Соракт[1] біліє? Снігом завалені,
Ліси пригнулись, а на річці
Кригою хвилю пливку вже скуто.
Розвій-но холод, в огнище дров докинь,
Котрі сухіші, й чотирирічного
Вина з сабінської амфори
Щедрою нам зачерпни рукою.

[1] Соракт — гора в Італії, яку видно з Рима.

Всі інші справи краще богам довір:
Захочуть тиші — й вітер вгамується
Над морем темним, і незрушно
Стануть і той кипарис, і ясен.
Що завтра буде — вже не твоя журба.
Добром та зиском будь-який день вважай,
Дарунок долі, й не цурайся
Ні насолод, ані танців, хлопче.
Сумну сивизну поки ще геть жене
Твій вік зелений — поле й майдан люби,
Й не раз в домовлену годину
Хай повторюється шепіт ніжний.
І сміх, що видав дівчину в закутку,
Й застави милі, зняті з зап'ястя їй
Або ж із пальця, що при тому
Був лише так, для годиться, впертим.

ДО ЛІЦІНІЯ МУРЕНИ

Хочеш, друже мій, правильніше жити —
Ні на глиб не рвись, ані в небезпечний
Берег не впирайсь, боячись надміру
темної бурі.
Золотій середині хто довіривсь,
Той не стане жить ні в злиденній хижі,
Ні палацом він у людей не буде
заздрість будити.
Вітер дужче гне щонайвищу сосну,
Для стрімкіших веж — падіння важче,
Де верхів'я гір — ось туди й вогненна
б'є блискавиця.
В час лихий — надій, остороги — в щасті
Не втрачає той, хто до змін раптових
Дух привчить зумів. Нам Юпітер зиму
шле, але й сам же
Весну шле в свій час. Тож біда — не вічна,
Феб не день при дні напинає лук свій:
Мить настане — й він передзвоном ліри
музу пробудить.
Ось тому кріпись у лиху годину,
В скруті мужнім будь, а коли попутні
Враз подмуть вітри — не забудь згорнути
повне вітрило.

ДО МЕЛЬПОМЕНИ[1]

Звів я пам'ятник свій. || Довше, ніж мідь дзвінка,
Вищий од пірамід || царських, простоїть він.
Дощ його не роз'їсть, || не сколихне в зимі,
Впавши в лють. Аквілон[2]; || низка років стрімких —
Часу біг коловий — || в прах не зітре його.
Смерті весь не скорюсь: || не западе в імлу
Частка краща моя. || Поміж потомками
Буду в славі цвісти, || поки з весталкою[3]
Йтиме понтифік-жрець || до Капітолію.
Там, де Авфід[4] бурлить, || де рільникам колись
Давн[5] за володаря був || серед полів сухих, —
Будуть знати, що я — || славний з убогого —
Вперше скласти зумів || по-італійському
Еолійські[6] пісні. || Горда по праву будь,
Мельпомено, й звінчай, || мило всміхаючись,
Лавром сонячним Дельф[7] || нині й моє чоло.

AD MELPOMENAE

(Уривок)

Éxegí monuménṭ(um) || áere perénnius
Régalíque sitú || pýramid(um) áltius,
Quód non ímber edáx, || nón Aquil(o) ímpotens
Póssit díruer(e) áut || ínnumerábilis
Annorúm seriés || ét fuga témporum.
Nón omnís moriár, || múltaque párs mei
Vítabít Libitín(am)[8]: || nóqu(e) ego póstera
Créscam láude recéns, || dúm Capitólium
Scándet cúm tacitá || vírgine póntifex.

Примітка. Латинські поети не знали рими. Кожний вірш (рядок) розділений двома вертикальними лініями у тому місці, де при читанні

---

[1] Мельпомена — муза трагедії.
[2] Аквілон — північний вітер.
[3] Весталка — жриця в храмі богині домашнього вогнища Вести; підтримувала постійний вогонь у храмі та додержувала обітницю вічної дівочості.
[4] Авфід — річка в Апулії, на батьківщині Горація.
[5] Давн — міфічний цар північної Апулії.
[6] Еолійські — прикметник від назв області Еолія у Малій Азії та еолійського острова Лесбос; тут: грецькі.
[7] Дельфи — від назви дельфійського храму Аполлона.
[8] Libitina (Лібітіна) — римська богиня смерті, покровителька похоронного обряду.

треба зробити коротку паузу. Перший піввірш має три наголоси, а другий — два. Склади у дужках не читаються.

НА АЛЬФІЯ

«Щасливий той, хто й не чув про справки-клопоти,
Живе, як в давнину жилось:
Оре собі волами поле батьківське,
Про зиск не помишляючи.
Сурма військова в північ не зрива його
І не тривожить моря гнів;
Не йде на форум, до порога знатного
Не топче стежки — в полі він:
То, лиш пора наспіє,— вже лозу витку
Підводить до струнких тополь,
То ляже й назирає за чередою
Десь у долині затишній...
Хіба смачніші ті лукринські устриці,
Чи камбала, чи лящ морський,
Що їх, бува, зі сходу хвиля буряна
До моря гонить нашого?
Чи споживу смачніше птицю з Африки
Та рябчика з Іонії,
Ніж ті оливки, що я сам зірву собі
З гіллячки найщедрішої,
Або ягня при святі, чи козля мале,
Із пащі вовка вирване,
Чи мильви[1] легкостравні, чи щавель отой,
Що любить по лугах рости?
Ото їси, а тут — аж око радує:
Вже ситі вівці з паші йдуть.
Ось віл — на шиї рало лемешем уверх —
Повільно йде, натруджений.
Прислуга ж — біля дому, ось і лари[2] там
Яснiють окрай вогнища».
Лихвар завзятий Альфій, так розмріявшись,
Вже бачить на селі себе,
Та в Іди[3] лихву взявши, хоче все-таки
В Календи[4] гроші в хід пустить.

Переклади Андрія Содомори

---

[1] Мильви — тут: оливки.
[2] Лари — міфічні добрі духи, захисники хатнього вогнища.
[2] Іда — 13-те або 15-те число місяця.
[4] Календи — назва перших днів кожного місяця.

Запитання і завдання

1. Сформулюйте основні положення життєвої мудрості Горація.
2. Що найбільш цінує Горацій в житті?
3. Що означає вислів з оди «До Мельпомени»: «Краща частка моя»?
4. Що означає вислів з оди «До Мельпомени»: «Звінчай... лавром... моє чоло»?

ОВІДІЙ

(43 р. до н. е.—18 р. н. е.)

МЕТАМОРФОЗИ

(Уривки)

З книги I

Дафну побачивши, Феб закохавсь і побратися прагне.
Марить уже наяву, підвело ж його власне пророцтво.
Як після жнив палахтять у вогні вже без колосу стебла,
Як ото тиння горить, що до нього приклав необачно
Факел мандрівець якийсь чи під досвіток там
його кинув,
Так тоді Феб запалав: розгулялося в грудях у нього
Полум'я, й живить він безнадійну любов сподіванням.
Бачить, як їй по раменах безладно збігає волосся,
Й думає: «От причесати б його!» Перед ним — її очі,
Схожі до ясних зірок, її губки... та вже йому мало
Їх уявляти собі; її пальці він хвалить, і руки,
Й голі рамена, і навіть під одягом різні принади
Бачить розпаленим зором своїм. Але німфа невтримна
Швидше від вільного подуву мчить, не зважає на оклик:
«Гей, зупинись, Пенеїдо, молю! Не хижак я, не ворог!
Гей, зупинись! Так від вовка ягня, так олень — від лева,
Так, стріпотівши крильми, від орла утікає голубка,
Ворог-бо в кожного свій, та хіба ж і закоханий —
ворог?
Горе мені! Не спіткнись на бігу! Не позранюй об терня
Ніжок своїх, не хотів би я болю тобі причинити.
Глянь же — по тернях біжиш! Хоч повільніше трохи,
благаю,
Німфо, од мене тікай — повільніше й я буду бігти.
Зваж хоч, кому ти вподобалась: посеред гір не живу я,
За пастуха не найнявсь; череди тут, здичілий, у нетрях,

Я не пильную. Не знаєш-таки, легковажна, не знаєш,
Хто я, тому й уникаєш мене. Під моєю ж рукою —
Сонячний Делос мій, Кларос, Тенед і приморські Патари.
Батьком Юпітера зву; що було, що є і що буде
Відаю я; з переливами струн я споріднюю пісню.
Влучно стріла моя б'є, та одній лиш стрілі уступає —
Тій, що впивається, наче жало, в незакохане серце.
Хоч лікування — це винахід мій, хоч і звуть мене в світі
Рятівником, хоч і знаюсь на діянні трав усіляких,
Що мені з того? Любові ніяке не вигоїть зілля.
Хист мій усім помічний, окрім мене, що ним володію!»
Ще не одне б він сказав, та вона все тікає лякливо,
Феба лишає, а з ним — і його недоказані речі.
Мила була ж і тоді: вітерець їй оголював тіло,
Подув зустрічний немов забавлявся вбранням лопотливим,
Довге волосся пливло-хвилювалось їй за плечима.
Вроду примножував біг. Але далі не хоче намарно
Німфу благати схвильований бог — з усе більшим
завзяттям,
Чуючи опіки шалу любовного, рветься до неї.
Як серед вигону галльський собака, бува, запримітить
Зайця й біжить, той — жадаючи здобичі, цей —
порятунку,
Той насідає, й здається, ось-ось у зубах буде мати
Здобич свою, вже неначе торкнувсь її, витягши морду;
Цей завагався: чи спійманий вже, але ноги тим часом
Все-таки мчать і вихоплюють зайця з-під самого зуба.
Так ото дівчина й бог: її страх жене, бога — надія.
Та переслідувач явно прудкіший: любов окриляє,
Сил додає; про спочинок не думає він. Утікачці
Вже наступає на п'яти, вже дихає їй у волосся.
Сили, проте, покидають нещасну, від бігу стрімкого
Зблідла, ослабла вона й, озирнувшись на хвилі Пенея,
Зойкнула: «Батьку, дочку порятуй! І якщо таки справді
Силу божественну ти приховав у своєму потоці, —
Перемінивши, згуби мою надто привабливу постать!»
Щойно те мовила — вже ціпеніють рухливі суглоби,
Груди дівочі вже ликом тугим непомітно беруться,
Листям волосся стає і гіллям простягаються руки,
Коренем в землю вростає нога, хоч така легковійна,
Десь, у верхів'ї зникає лице, й лише блиск зостається.
В Феба ж не гасне любов: на стовбур поклавши правицю,

Чує, як серце живе ще під теплою б'ється корою.
Горнеться він до гілок, мов до тіла гнучкого, цілує
Дерево, але й воно відхиляється від поцілунків.
Бог же на те: «Хоч моєю дружиною ти вже не будеш,
Деревом будеш вовіки моїм! У моєму волоссі
Лавром зав'єшся, кіфару мою й сагайдак мій
прикрасиш.
Будеш вінчати латинських вождів, як лише Капітолій
Оклик почує гучний і побачить похід тріумфальний.
На Палатіні, де Август живе, охоронниця вірна,
Станеш побіч дверей, де пишається дуб темнолистий.
Як мою молодість вічну прикрашують кучері буйні,
Так-от і зелень твоя не прив'яне повік, не поблякне!»
Змовк на тім слові Пеан, і схитнулось верхів'я зелене,
Мов головою підтакнувши, й віти щось наче шепнули.

З книги X

Через ефір неосяжний у золототканій кореї
Ген до кіконів подавсь Гіменей на далекий фракійський
Берег: його недаремно тим разом Орфей закликає.
Все-таки бог надлетів. Та з собою ні радісних співів,
Ні розпромінених лиць не приніс, ні щасливих
провіщень.
Навіть його смолоскип, хоч розмахував ним,
не займався —
Тільки потріскував, димом густим роз'їдаючи очі.
Гіршим, однак, було те, що там скоїлось: юна дружина,
Серед супутниць-наяд по зеленім гуляючи лузі,
Мертвою впала: в п'яту їй змія свого зуба встромила.
Досить по ній наридався, благаючи небо, родопський
Віщий співець. Щоб, нарешті, глибинних осель
не минути,
Зважився до Стіксових вод через браму Тенарську
спуститись.
Тіні блідаві — померлих юрбу — залишивши позаду,
До Персефони співець приступив і до того, хто владу
В царстві сумному посів. Для початку, пробігши
по струнах,
Мовив: «О ви, божества підземного світу, куди ми
Прийдемо з часом усі, бо смертними ж ми народились!
Щиро звернутись до вас, якщо можна, дозвольте,
без мовних

Викрутів, без манівців: я не з тим сюди йшов,
щоб уздріти
Тартар, повитий в імлі, щоб чудовиську, внуку
Медузи,
Змієволосому, шию потрійним вузлом затягнути, —
Задля дружини прибув я сюди: їй змія запустила
Зуб свій отруйний в п'яту, вкоротила літа молодечі.
В горі я пробував бути стійким, але з богом любові
Годі змагатись; він добре відомий в надземному світі,
В вашому ж — мабуть, не так. А проте в його силу я вірю
Й тут; адже й вас поєднала любов, якщо в чутці
про давню
Крадіж є правда якась. Цим безрадісним обширом
смутку,
Хаосом цим, що не відає меж, глибиною мовчанки
Вас я молю: Еврідіці ви наново виснуйте долю!
Всі-бо належимо вам: затримавшись трохи під сонцем,
Рано чи пізно у спільну для всіх поспішаєм оселю.
Всі ми прийдемо сюди, де притулок останній, ви двоє
Правите роду людського сумним найобширнішим
краєм.
Буде й вона, звікувавши належний свій вік, однією
З ваших підлеглих; прошу її тільки на час —
не назавжди.
Може, на те не погодиться Доля — тоді в підземеллі
З нею залишусь і я: то й моєю натішитесь смертю!»
Чуючи мову його, що звучала в супроводі ліри,
Тіні безкровні слізьми залились. Навіть Тантал
до хвилі,
Спрагнений, не нахилявсь. Іксіонове коло завмерло.
Не шматували печінки птахи; Данаїди в бездонну
Бочку води не лили; на свій камінь присів ти, Сізіфе.
Кажуть, уперше тоді Евменіди, зворушені співом,
Лиця зросили слізьми — й не могли вже ні владна
дружина,
Ні підземелля владар відхилити прохання Орфея.
Кличуть мерщій Еврідіку. Була вона серед недавніх
Тіней і йшла, нещодавно ужалена, кроком повільним.
З нею, однак, ще й умову отримав співець із Родопи:
Щоб озирнувсь аж тоді, як уже поминуть вони разом
Паділ Авернський, а ні — то повернену втратить
дружину.

Ось вони в тиші глухій по спадистій пнуться стежині,
Темній, стрімкій, що довкіл оповита смолистою млою.
Вже й до землі недалеко було, до меж її верхніх, —
Тут, помогти Евридіці бажаючи, спраглий любові,
Глянув на неї Орфей — і вона зісковзнула в провалля.
Руки співець простягнув, сподівавсь підхопити
дружину, —
Марно: тремтливих долонь тільки подув летючий
торкнувся.
Вдруге звідавши смерть, на Орфея, свого чоловіка,
Не нарікала вона: на любов хіба хтось нарікає?
Тільки востаннє гукнула: «Прощай!» — та до нього
долинув
Шепіт,— і знову, сумна, подалась у похмурі глибини.
Він остовпів, перейнявшись подвійною смертю дружини,
Так, наче той, кого пес триголовий злякав, що нашийник
Мав на середній з голів: не раніше звільнився від страху,
Ніж од природного стану свого — перевтілився
в камінь...
Як не благав, як не рвавсь він назад,— перевізник
на той бік
Перепливти не давав. Сім ночей і сім днів невідступно
Він біля Стіксу, зчорнілий, сидів, не торкаючись хліба.
Тугою, болем душевним живився, — упивався сльозами.
Чуючи жаль до підземних богів, на верхів'я Родопи,
В край свій подався і на Гем, де буйні гудуть Аквілони...

***

Пігмаліон одинцем собі жив і не думав шукати,
Хто б із ним ложе ділив, — без дружини обходився довго.
З кості слонової білу, мов сніг, той умілець тим часом
Вирізьбив постать такої краси, що подібної жінки
Світ не народжував ще — й у різьбу свою сам закохався.
В неї живе, як у діви, обличчя: ось-ось — ти сказав би —
Рухатись буде вона, щоби тільки набралась відваги.
Так під мистецтвом не раз приховатися може мистецтво!
З дива не сходить різьбяр, запалав до різьби, мов до тіла.
Часто рукою свій твір випробовує: хоче дізнатись,
Тіло чи кість перед ним, що не кість — присягнутись
готовий!
Часто, цілуючи, й сам мовби чує її поцілунки,
Шепче їй щось, обнімає; здається йому, що під пальцем —

Тіло пружне, тож боїться я на ньому синець залишити.
Чи, пригортаючись, пестить її, чи, приємні дівчатам,
Їй подарунки несе: черепашки, камінчики круглі,
Різні пташини дрібні, рясноцвітні веселкові квіти,
Ніжні лілеї, барвисті м'ячі й Геліад бурштинові
Сльози, що впали з дерев. До лиця їй вбрання добирає,
Перснями — пальці, намистом ясним прикрашає їй шию,
В вухах сережки блищать, мерехтять самоцвіти на грудях —
Личить усе. Та не менше вродлива й тоді, коли гола.
На покривало сідонської барви її приміщає —
Ось, мовляв, подруга ложа мого; під нахилену шию
З пуху подушку кладе, мовби та відчувать могла справді.
Свято Венери, на Кіпрі всьому найславніше, настало
В жертву для неї призначені золоторогі телиці
Падали, тільки-но бризнула кров з білосніжної шиї.
Ладан курився. Перед вівтарем, жертву обіцяну склавши,
Боязко Пігмаліон прошептав: «Якщо все в ваших силах, —
Дайте дружину, боги (не сказав «із слонової кості»).
Хай до тієї, — додав, — що я вирізьбив, буде подібна».
Що мав на думці різьбяр, — золота здогадалась Венера,
Адже на святі була, виявляючи ласку богині,
Тричі вогонь спалахнув, язиками лизнувши повітря.
Щойно додому прийшов, — нахилившись над ложем, цілує
Діву, різця свого твір. Але що це? Чи теплою стала?
Ще раз устами торкнувсь, до грудей дотулився рукою —
Кість розм'якає слонова: втрачаючи твердість природну,
Вже подається під пальцями. Так от гіметський на сонці
Лагідним робиться віск і під пальцем великим потрібних
Форм набуває — в роботі стає для роботи придатним.
Пігмаліон остовпів: чи радіть, чи лякатись — не знає.
Ще раз і ще раз творіння свого доторкнувся з любов'ю —
Тіло було! Він одчув, як під пальцем забилися жили.
Тільки тоді міг Венері засвідчити всю свою вдячність
Пафський щасливий герой. І до вуст непідроблених,
справжніх
Тільки тоді він припав. Поцілунки палкі відчуває
Діва й рум'яниться; світлі свої піднімає до світла
Очі — й небо ясне водночас, і коханого бачить.
Благословляє цей шлюб, що його й влаштувала, Венера.

Переклад Андрія Содомори

Запитання і завдання

1. Чому виник звичай відзначати митця за заслуги в мистецтві лавровим вінком?
2. Що ви можете сказати про те, як у давнину люди розуміли силу мистецтва?
3. Якими постають кохання і жіноча краса в поетичному зображенні Овідія?

СТАРИЙ ЗАПОВІТ (ТАНАХ)

Слово *біблія* грецького походження і означає «книги». Біблія складається з двох частин, які називаються *Старий Заповіт* і *Новий Заповіт*. Кожна частина має свою історію виникнення і власний зміст.

Старий Заповіт виник у стародавній середземноморській державі Іудеї. Назву, якою ми користуємось ось уже дві тисячі років, дали книзі віруючі християни. Самі іудеї називали свою священну книгу *Танах*. У прадавні часи в Іудеї, як і в інших країнах стародавнього світу, існували народна поезія, театр, записи історичних подій (хроніки), твори літератури. У VI ст. до н. е. посилилася влада жерців бога Ягве, і вони встановили свою опіку над мистецтвом і літературою. З усіх творів, які були складені в різні часи різними авторами чи мали фольклорне походження, жерці відібрали те, що відповідало одній ідеї — служінню богу Ягве. Вони відредагували зміст і стиль, посиливши релігійний настрій творів. Ці тексти були проголошені священними. Віднині ніхто не мав права змінювати їх. Так виник Танах.

Головна ідея Танаху: бог Ягве з-поміж усіх народів вибрав народ іудеїв, щоб привести його до найвищої слави і багатства. За це іудеї мусять у всьому бути покірними перед Ягве, витримати всі випробування, яким піддаватиме їх бог. Тільки довівши свою вірність, народ дістане від бога винагороду. Віра в богообраність була притаманна багатьом народам стародавнього світу, наприклад стародавнім грекам і римлянам.

Учені дійшли висновку, що найдавніші епізоди Танаху відносяться до IX ст. до н. е. Жерці включили у Танах також сказання месопотамського, єгипетського та іншого походження. У II ст. до н. е. він був перекладений на міжнародну тоді мову — грецьку — і став відомий усьому культурному світу Середземномор'я під назвою *Септуагінта*[1]. І вже на початку нашої ери, коли поширилося християнство, в Європі за ним закріпилася третя назва — Старий Заповіт.

Танах (Старий Заповіт) належить до величних священних книг стародавнього світу, разом із такими, як «Іліада» й «Одіссея» греків, «Веди» і «Магабгарата» індійців, «Авеста» персів та ін.

Після поширення християнської релігії в Європі проповідники розповідали у храмах окремі історії Танаху — про виникнення світу, перших людей та ін. Коли Старий Заповіт було перекладено євро-

[1] Септуагінта *(грец.)* — буквально: твір сімдесяти перекладачів.

пейськими мовами (XV—XVI ст.), його почали широко читати, а історії й образи з нього стали сюжетами численних живописних картин, скульптур, музичних творів.

Танах розповідає про створення богом Ягве світу і перших людей — Адама і Єви; про перший злочин — вбивство Каїном брата Авеля; про те, як Ягве вирішив покарати людей за непослух потопом, а врятуватися дозволив лише праведнику Ною; про будівництво Вавилонської вежі — храму-зіккурату, присвяченого несправжнім богам, за що вежу було зруйновано. Читаючи сторінку за сторінкою Танах, ми дізнаємося про історію народу іудеїв з прадавніх часів. Перед нами проходять: патріархи — Авраам, його син Яків (Ізраїль), численні діти Ізраїлеві, Мойсей, через якого Ягве передав іудеям свою волю і допоміг їм урятуватися з полону єгипетського; царі — Саул, Давид, Соломон. Ми знайомимося з палкими промовами іудейських пророків — Єремії, Єзекіїля, Аввакума та ін. До Танаху включено також пісні весільного обряду («Пісня над піснями»). У жодній іншій літературі давнини не знайдемо ми стільки творів, присвячених прекрасним, розумним, вірним і люблячим жінкам. Це історії про Вірсавію, про Рут «з голубиним серцем», про царицю Савську, царицю Естер, Далілу. А ще є тут перекази про богатирів (Давида, Голіафа, Самсона), про Іону у череві кита. Містить Танах і мудрі думки єврейського народу (приповідки царя Соломона та перекази про його надзвичайну мудрість) і глибокий філософський твір про людську долю на землі і вічне прагнення людини до щастя й досконалості (Книга Екклезіаста).

Одним з найцікавіших творів Танаху є повість про Йосипа. З неї ми дізнаємося, що історія євреїв переплітається з історією стародавнього Єгипту. Іудеї перейняли в єгиптян деякі звички, одяг, елементи зачіски тощо. Єдиною умовою виживання людини в давнину була згуртованість навколо роду, сім'ї та держави. В історії про Йосипа брати порушили єдність сімейних зв'язків, зрадили брата. Невідомий автор підводить читача до думки: нічого немає щасливішого й надійнішого, ніж міцна сім'я. Завершується повість возз'єднанням усієї сім'ї Якова і щасливим її переселенням на нову землю.

Біблійний текст має свої особливості. Якщо якась річ комусь належить, то обов'язково наголошується ця її належність, зокрема за допомогою займенників, нехай така належність і без того зрозуміла: «І зняв він персня *свого* зі *своєї* руки».

Часто вживаються *перифрази*: «*той, що над домом його*» — тобто «домоправитель»; «*люди дому*» — «домочадці» та ін. Особливо багато перифраз зі словом «рука»: «*дав у мою руку*» — тобто «доручив мені», «*під руку фараонову*» — «у власність фараона», «*нашою рукою*» — «власноручно». Характерно, що слово «рука» вживається в перифразах тільки в однині: «А срібла візьміть удвоє в *руку* свою».

Своєрідна форма мовного етикету і водночас найвища форма покори й смирення — називати себе рабом. Брати говорять з представником фараона про свого батька так: «Твій раб, наш батько». Вся історія з чашею, яку знайшли у Веніямина, показує, як легко було в ті часи ні в чому не винну людину зробити рабом.

ІСТОРІЯ ПРО ЙОСИПА

(Книга Буття: 37; 39, 41, 43, 45, 47)

Йосип, юнак віком сімнадцяти літ, пас отару з братами своїми, із синами Білги та синами Зілпи, жінок Якова, батька свого[1]. І Йосип доносив недобрі звістки про них до їхнього батька. А Яков любив Йосипа над усіх синів своїх, бо він був у нього сином старості[2]. І він справив йому квітчасте вбрання. І бачили його брати, що їхній батько полюбив його над усіх братів його, і зненавиділи його, і не могли говорити з ним спокійно.

І снився був Йосипові сон, і він розповів своїм братам, а вони ще збільшили ненависть до нього. І сказав він до них: «Послухайте-но про той сон, що снився мені. А ото ми в'яжемо снопи серед поля, і ось мій сніп зачав уставати, та й став. І ось оточують ваші снопи, та й вклоняються снопові моєму». І сказали йому його брати: «Чи справді ти будеш царювати над нами, чи теж справді ти будеш панувати над нами?» І вони збільшили ненависть до нього через сни його та через слова його.

І снився йому ще сон інший, і він оповів його братам своїм, та й сказав: «Оце снився мені ще сон, і ось сонце та місяць та одинадцять зір вклоняються мені». І він розповів це батькові своєму та братам своїм. І докорив йому батько його та й промовив до нього: «Що то за сон, що снився тобі? Чи справді прийдемо ми, я та мати твоя та брати твої, щоб уклонитися тобі до землі?» І заздрили йому брати його, а батько його запам'ятав ці слова.

І пішли брати його пасти отару свого батька у Сихем. І сказав Яків до Йосипа: «Таж брати твої пасуть у Сихемі! Піди-но, побач стан братів своїх і стан отари, та й дай мені відповідь». І пішов Йосип за своїми братами і знайшов їх у Дотаїні[3]. А вони побачили його здалека, і поки він наблизився до них, то змовлялися, щоб убити його. І сказали вони один одному: «Ось іде той сновидець! А тепер даваймо вбиймо його і вкиньмо його до однієї з ям, та й скажемо: дикий звір з'їв його! І побачимо, що буде з його снами». І сказав до них Рувим: «Не проливайте крові, — киньте його до ями тієї, що в пустині, а руки не кладіть на нього».

І сталося, коли прийшов Йосип до братів своїх, то вони стягнули з Йосипа вбрання його, вбрання квітчасте, що на ньому було. І взяли його до ями, а яма порожня була, не було в ній води. І сіли

---

[1] У Якова (інше ім'я — Ізраїль) було, за давньоіудейським звичаєм, декілька дружин. Отже, брати були від різних матерів.

[2] Йосип народився, коли Яків був уже старим.

[3] Сихем (Шехем), Дотаїн (Дофан, Дофаїн) — назви місцевостей.

вони попоїсти хліба. І звели вони очі свої та й побачили: ось караван ізмаїлітів іде з Гілеаду, а верблюди їхні несуть пахощі, і бальзам, і ладан; іде він спровадити це до Єгипту. І сказав Юда до своїх братів: «Яка користь, що вб'ємо нашого брата і затаїмо його кров? Давайте продамо його ізмаїльтянам, і рука наша нехай не буде на ньому, бо він брат нам, він наше тіло». І послухалися брати його ...витягли й підняли Йосипа з ями. І продали Йосипа ізмаїльтянам за двадцять срібняків[1], а ті повели Йосипа до Єгипту... А брати взяли Йосипове вбрання, і зарізали козла, і вмочили вбрання в кров. І послали вони квітчасте вбрання, і принесли до свого батька, та й сказали: «Оце ми знайшли. Пізнай-но, чи це вбрання твого сина, чи ні?» А він пізнав його та й сказав: «Вбрання мого сина... Дикий звір його з'їв... Справді розшарпаний Йосип!»

І роздер Яків одіж свою[2], і зодягнув веретища на стегна свої, і багато днів справляв жалобу по синові своєму... І почали всі сини його та всі дочки його втішати його. Але він не міг утішитися, та й сказав: «У жалобі зійду я до сина мого у шеол[3]». Так плакав за ним його батько.

А ізмаїльтяни продали Йосипа до Єгипту, до Потіфара, царедворця фараонового, начальника царської сторожі... Йосип був гарного стану та вродливого вигляду. І сталося так, що звела свої очі на Йосипа жінка пана його. І сказала вона: «Ляж зо мною!» А він відмовився і сказав до жінки пана свого: «Тож пан мій не знає при мені нічого у домі, а все, що його, він дав у мою руку. Нема більшого в цім домі від мене, і він не стримав від мене нічого, хіба що тебе, бо ти жінка його. Як же я вчиню це велике зло?»

І сталося, що вона день у день говорила Йосипові, а він не слухав її, щоб лягти при ній і бути з нею. І сталося одного дня, і прийшов він додому робити діло своє, а там у домі не було нікого з людей дому. І схопила вона його за одежу його, кажучи: «Лягай же зо мною!» А він позоставив свою одежу в її руці, та й утік, і вибіг надвір. І сталося, як побачила вона, що він позоставив свою одежу в її руці та й утік надвір, то покликала людей свого дому, та й сказала їм, говорячи: «Дивіться — мій чоловік припровадив нам якогось єврея, щоб той забавлявся нами! Він прийшов був до мене, щоб покластись зо мною, та я закричала сильним голосом. І сталося, як почув він, що я підняла свій голос і закричала, то позоставив одежу свою в мене та й утік, і вибіг надвір... І я поклала його одежу при собі аж до приходу пана його до свого дому».

---

[1] Срібняки — срібні монети.

[2] Так на Сході виражають найвищу жалобу.

[3] Шеол — царство мертвих у стародавніх іудеїв.

(Коли Потіфар прийшов додому, вона все те саме переказала й Потіфарові. Тоді той заточив Йосипа до в'язниці. І там почав Йосип дивувати всіх своїм мистецтвом тлумачити сновидіння. Так минуло два роки. Тим часом приснився фараонові дивовижний сон.)

І сниться фараонові: ось він стоїть над річкою. І ось виходять із річки семеро корів гарного вигляду й ситого тіла, і паслися на лузі. А ось виходять із річки за ними семеро корів інших, бридкі виглядом і худі тілом. І вони стали при тих коровах на березі річки. І корови бридкі виглядом і худі тілом поз'їдали сім корів, гарних виглядом і ситих.

І прокинувся фараон. І знову заснув він. І снилося йому вдруге, аж ось сходять на однім стеблі семеро колосків, здорових та добрих. А ось виростає за ними семеро колосків, тонких та спалених східним вітром. І проковтнули ті тонкі колоски сім колосків здорових та повних.

І прокинувся фараон, а то був сон. І сталося рано, і занепокоївся дух його. І покликав він усіх ворожбитів Єгипту та всіх мудреців його. І фараон розповів їм свій сон, та ніхто не міг відгадати їх фараонові.

(Тут Потіфар розказав фараонові про Йосипа і його чудесне мистецтво тлумачити сни.)

І послав фараон, і покликав Йосипа, і його сквапно вивели з в'язниці. І поголив бороду, і змінив одежу свою, і прибув він до фараона. І промовив фараон до Йосипа: «Снився мені сон, та нема, хто б відгадав його. А я чув про тебе таке: ти вислухаєш сон, щоб відгадати його... Бачив я у сні своїм: ось я стою на березі річки. І ось виходять із річки семеро корів, гарного вигляду й ситого тіла, і паслися на лузі. А ось виходять із річки за ними семеро корів інших, бридкі виглядом і худі тілом. Таких бридких, як вони, я не бачив у всьому краї єгипетському. І корови, бридкі виглядом і худі тілом, поз'їдали сім корів, гарних виглядом і ситих. І ввійшли вони до черева їхнього, і вигляд їхній був лихий, як на початку. І я прокинувся. І побачив я в своїм сні знов, аж ось сходять на однім стеблі семеро колосків, здорових та добрих. А ось виростає за ними семеро колосків, худих, тонких та спалених східним вітром. І проковтнули ті тонкі колоски сім колосків, здорових та повних. І розповів я те ворожбитам, та не було, хто б мені роз'яснив».

І сказав Йосип до фараона: «Сон фараонів — один він... Семеро корів добрих — то сім літ, і семеро колосків добрих — сім літ також. А сон — один він. А сім корів худих і бридких, що вийшли за ними, і сім колосків порожніх і спалених східним вітром — то будуть сім літ голодних... Ось проходять сім літ — великий достаток у всім краї єгипетськім. А по них настануть сім літ голодних,

і буде забутий весь той достаток в єгипетській землі, і голод винищить край. І не буде видно того достатку в краї через той голод, що настане потім, бо він буде дуже важкий... Нехай призначить фараон урядників над краєм і нехай за сім літ достатку збирає п'ятину врожаю єгипетської землі. І нехай вони позбирають усю їжу тих добрих років, що приходять, і нехай вони позбирають збіжжя під руку фараонову на їжу по містах, і нехай бережуть. І буде та їжа на запас для краю на сім літ голодних, що настануть в єгипетській землі, і край не буде знищений голодом»...

І сказав фараон Йосипові: «Ти будеш над домом моїм, а слів твоїх уст буде слухатися ввесь народ мій. Тільки троном я буду вищий від тебе». І сказав фараон Йосипові: «Дивись, я поставив тебе над усім краєм єгипетським». І зняв фараон персня свого зі своєї руки, та й дав його на руку Йосипову, і зодягнув його в одежу вісонну, а на шию йому повісив золотого ланцюга. І зробив, що він їздив його другим повозом, і кричали перед обличчям його: «Кланяйтеся!» І поставив його над усім єгипетським краєм.

(Під проводом Йосиповим підготувався Єгипет до голодних років. І ось почався голод у Єгипті й суміжних країнах. Брати Йосипа прийшли в Єгипет за хлібом до Йосипа, але не впізнали його, бо він дуже змінився зовні. Він же їх упізнав і зажадав, щоб брати залишили одного заручника і привели йому молодшого брата Веніямина. «А він відвернувся від них та й заплакав. І вернувся до них, і говорив із ними. І взяв від них Симеона та й зв'язав його на їхніх очах» (42, 24). Коли ж вони пішли, він наказав слугам таємно покласти їм назад у мішки срібло їх, яким вони розрахувалися за хліб. Коли в дорозі брати розкрили мішки, то побачили своє срібло й здивувалися. Вдома вони про все розповіли Якову. Після довгих вагань Яков відпустив Веніямина з братами в Єгипет.)

І сказав їм Ізраїль, їх батько: «Коли так, то зробіть ви оце. Візьміть із плодів цього краю і віднесіть дарунка мужеві тому: трохи бальзаму, і трохи меду, пахощів, і ладану, і мигдалів. А срібла візьміть удвоє в руку свою. А срібло, повернене в отвір ваших мішків, верніть своєю рукою — може, то помилка. А брата вашого заберіть, і встаньте, і йдіть до того мужа...

І взяли ті люди того дарунка, і взяли вдвоє срібла в руку свою, і Веніямина, і встали та й зійшли до Єгипту. І стали вони перед лицем Йосиповим. І побачив Йосип Веніямина з ними, і сказав до того, що був над його домом: «Упровадь цих людей до дому, і нехай заріжуть худобину, і приготуй, бо зо мною будуть їсти ці люди опівдні». І той чоловік зробив, як Йосип сказав був. І впровадив той чоловік тих людей до Йосипового дому. І полякалися ті люди, що були впроваджені до Йосипового дому. І сказали вони: «Через срібло, повернене на початку, в наших мішках, ми впроваджені, щоб причепитись до нас, і напасти на нас, і забрати за рабів

нас та наші осли». І приступили вони до чоловіка, що над домом Йосиповим, та й говорили до нього при вході в дім. І сказали вони: «Послухай, о пане мій, ми зійшли були на початку купити їжі. І сталося, коли ми прийшли на ночліг, і відкрили мішки свої, — а ось срібло кожного в отворі мішка його, наше срібло за вагою його! І ми вертаємо його нашою рукою. А на купівлю їжі ми знесли нашою рукою інше срібло. Ми не знаємо, хто поклав був наше срібло до наших мішків». А той відказав: «Мир вам! Не бійтеся! Бог ваш і бог вашого батька дав вам скарб до ваших мішків[1]. Срібло ваше прийшло до мене». І вивів до них Симеона. І впровадив той чоловік тих людей до Йосипового дому, і дав води, а вони вмили ноги свої, і дав паші їхнім ослам. І вони приготували дарунки до приходу Йосипа опівдні, бо почули, що там вони їстимуть хліб. І війшов Йосип додому, а вони принесли йому дарунка, що в їхній руці. І вони поклонилися йому до землі. А він запитав їх про мир[2] і сказав: «Чи гаразд вашому батькові старому, про якого ви розповідали? Чи він ще живий?» А вони відказали: «Гаразд рабові твоєму, батькові нашому. Ще він живий». І вони схилилися і вклонилися до землі. І звів він очі свої та й побачив Веніямина, сина матері своєї, і промовив: «Чи то ваш наймолодший брат, що ви мені розповідали?» І сказав: «Нехай бог буде милостивий до тебе, мій сину!» І Йосип поспішив, бо порушилася його любов до брата його, і хотів він заплакати. І ввійшов він до іншої кімнати і заплакав там. І вмив він лице своє, і вийшов, і стримався...

І наказав він тому, що над домом його, говорячи: «Понаповнюй мішки цих людей їжею, скільки зможуть вони нести. І поклади срібло до отвору мішка його. А чашу мою, чашу срібну, поклади до отвору мішка наймолодшого, та срібло за хліб його[3]». І зробив той за словом Йосиповим, яке він сказав був. Розвиднилось рано вранці[4], і люди були відпущені, вони та їхні осли. Вони вийшли з міста, ще не віддалилися, а Йосип сказав до того, що над домом його: «Устань, побіжи за тими людьми, і дожени їх, і скажи їм: "Нащо ви заплатили злом за добро? Хіба це не та чаша, що з неї п'є пан мій, і він, ворожачи, ворожить нею? І зле ви зробили, що вчинили таке"». І той їх догнав і сказав їм ті слова. А вони відказали йому: «Нащо пан мій говорить отакі-то слова? Далеке рабам твоїм, щоб зробити таку річ. Таж срібло, що знайшли ми в отворах наших мішків, ми вернули тобі з краю ханаанського[5]. А як

---

[1] Йосип цим хоче сказати, що братам допомогли не єгипетські боги, а боги роду Ізраїлевого.

[2] Тобто привітався до них.

[3] Тобто срібло, яким він розрахувався за зерно.

[4] Це один з небагатьох описів природи в історії про Йосипа.

[5] Ханаанським краєм (Ханааном) іудеї називали землю обітовану.

би ми вкрали з дому пана твого срібло чи золото? У кого із рабів твоїх вона, чаша, буде знайдена, то помре він, а також ми станемо рабами моєму панові». А той відказав: «Тож тепер як ви сказали, так нехай буде воно! У кого вона знайдена буде, той стане мені за раба, а ви будете чисті». І поспішно поспускали вони кожен свого мішка на землю. І порозв'язували кожен мішка свого. І став він шукати. Розпочав від найстаршого, а скінчив наймолодшим. І знайдена чаша в мішку Веніяминовім! І пороздирали вони свою одіж! І кожен нав'ючив осла свого, і вернулися до міста... А Йосип сказав: «Чоловік, що в руці його була знайдена чаша, він буде мені за раба. А ви йдіть з миром до вашого батька».

І приступив до нього Юда та й промовив: «О мій пане, нехай скаже раб твій слово до вух пана свого, і нехай не палає гнів твій на раба твого, бо ти такий, як фараон... А батько наш сказав: "Верніться, купіть нам трохи хліба". А ми відказали: "Не можемо зійти. Коли найменший наш брат буде з нами, то зійдемо ми, бо не можемо бачити лиця того мужа, якщо брат наш наймолодший не буде з нами". І сказав до нас раб твій, наш батько: "Ви знаєте, що двох була породила мені жінка моя. Та пішов від мене один, і я сказав: справді, дійсно розшарпаний він. І я не бачив його аж дотепер. А забе́рете ви також цього від мене, і спіткає його нещастя, то зведете ви сивину мою цим злом до шеолу". А тепер, коли я прийду до раба твого, мого батька, а юнака не буде з нами, а душа його зв'язана з душею тією, то помре він, коли він побачить, що юнака нема. І зведуть твої раби сивину раба твого, нашого батька, у смутку до шеолу. Бо раб твій поручився за юнака батькові своєму, кажучи: "Коли я не приведу його до тебе, то згрішу перед батьком своїм на всі дні! А тепер нехай же сяде твій раб замість того юнака за раба[1] панові моєму. А юнак нехай іде зі своїми братами! Бо як я прийду до батька свого, а юнака зо мною нема? Щоб не побачити мені того нещастя, що спіткає мого батька"».

І не міг Йосип здержатися при всіх, що стояли біля нього, та й закричав: «Виведіть усіх людей від мене!» І не було з ним нікого, коли Йосип відкрився братам своїм. І він голосно заплакав, і почули єгиптяни, і почув дім фараонів. І Йосип промовив до братів своїх: «Я Йосип. Чи живий ще мій батько?» І не могли його брати йому відповісти, бо вони налякались його. А Йосип промовив до братів своїх: «Підійдіть же до мене!» І вони підійшли, а він проказав: «Я Йосип, ваш брат, якого ви продали були до Єгипту. А тепер не сумуйте, і нехай не буде жалю в ваших очах, що ви продали мене сюди, бо то бог послав мене перед вами для виживлення... І оповісте батькові моєму про всю славу мою у Єгипті, та про все,

[1] Тобто стане рабом.

що ви побачили. І поспішіть, і приведіть вашого батька сюди». І впав він на шию Веніямину, братові своєму, та й заплакав. І Веніямин плакав на шиї його. І цілував він усіх братів своїх, і плакав над ними...

І дав їм Йосип вози на приказ фараонів, і дав їм поживи на дорогу. І дав усім їм кожному переміни одежі, а Веніяминові дав три сотні срібла та п'ять перемін одежі. А батькові своєму послав він оце: десять ослів, нав'ючених з добра Єгипту, і десять ослиць, нав'ючених збіжжям, і хліб, і поживу для батька його на дорогу. І відпустив він своїх братів, і вони пішли. І сказав він до них: «Не сваріться в дорозі!». І вийшли вони з Єгипту та й прибули до ханаанського краю, до Якова, до батька свого. І розповіли йому, кажучи: «Ще Йосип живий», і що він панує над усім єгипетським краєм. І замліло серце його, бо він не повірив був їм. І переказували йому всі слова Йосипові, що говорив він до них. І як побачив він вози, що послав Йосип, щоб везти його, то ожив дух Якова, їхнього батька. І промовив Ізраїль: «Досить! Ще живий Йосип, мій син! Піду ж та побачу його, поки помру!»

І прийшов Йосип, і розповів фараонові та й сказав: «Мій батько, і брати мої, і їхні отари, і худоба їхня, і все їхнє прибули з ханаанського краю. І ось вони в країні Гошен[1]». І взяв він із своїх братів п'ятеро чоловік та й поставив їх перед лицем фараоновим. І сказав фараон до братів його: «Яке ваше заняття?» А вони відказали фараонові: «Пастухи отари раби твої, і ми, і наші батьки». І сказали вони фараонові: «Ми прибули, щоб мешкати в краї цім, нема-бо паші для отари, що є в рабів твоїх, бо в ханаанському краї тяжкий голод. А тепер нехай же осядуть раби твої в країні Гошен». І промовив фараон до Йосипа, говорячи: «Батько твій та брати твої прибули до тебе. Єгипетський край перед лицем твоїм. У найліпшім місці цього краю осели батька свого та братів своїх, нехай осядуть у країні Гошен. А коли знаєш, і між ними є здатні люди, то зроби їх зверхниками моєї череди».

Запитання

1. Чому брати не любили Йосипа?
2. Яку роль у життєвій долі Йосипа відіграло його мистецтво тлумачити сни?
3. Що пережив Йосип, зустрівши своїх братів у Єгипті?
4. Чому Йосип піддає випробуванням братів, які приїхали до Єгипту за зерном?
5. Як в історії про Йосипа розкривається важлива думка про непорушність сімейних зв'язків як надійної опори в життєвих випробуваннях?

[1] Гошен, або Гесен — плодородна область Єгипту в дельті Нілу.

НОВИЙ ЗАПОВІТ

Новий Заповіт виник на початку нової ери, незалежно від Старого Заповіту, і лише згодом був об'єднаний християнами в одну з ним книгу. Він містить документи християнської віри, написані найпоширенішою тоді в культурному світі Середземномор'я грецькою мовою. Надбанням європейської культури стали чотири *Євангелія*[1], в яких розповідається про засновника християнської релігії Ісуса Христа: про його народження, зцілення людей, пристрасну проповідь нової моралі, страдницьку смерть на хресті й воскресіння. Євангелія прийнято називати за іменами їхніх авторів: від Марка (приблизно 70-ті роки), від Матвія (приблизно 80-ті роки), від Луки (близько 90 р.) та від Іоанна (близько 95—100 рр.).

Євангелія — не художні твори. Проте в ті часи і від релігійної літератури вимагалася художність. У Євангеліях ми знаходимо поширені в усній народній творчості *притчі* — невеликі оповідання, що в алегоричній формі містять якесь повчання. Це притчі про сіяча, про закопані в землю таланти[2], про блудного[3] сина, про загублену вівцю та ін.

Багато в Євангеліях афоризмів. Афористичні висловлювання з Нового Заповіту відомі у всьому світі: «*Хто з мечем до нас прийде, той від меча і загине*», «*Хто не працює, той не їсть*» та ін.

Образи Нового Заповіту увійшли в європейське мистецтво. Згадаймо образи Мадонни з немовлям на полотнах італійських художників XVI ст. Леонардо да Вінчі і Рафаеля Санті, ораторії німецького композитора XVIII ст. Йоганна Себастьяна Баха «Страсті за Матвієм» і «Страсті за Іоанном»[4] та багато інших.

РІЗДВО

(Євангеліє від Луки, розд. 2; 1—7)

Сталося тими днями, що вийшов наказ від кесаря Августа, зробити перепис населення по всій землі. Цей перепис був за правління Квірінія Сірією. І всі йшли записатися, кожен у своє місто. Пішов також і Йосип з Галілеї, з міста Назарету, в Іудею, в місто Давидове, яке називається Віфлієм, бо він був з дому і роду Давидового, записатися з Марією, з ним зарученою, котра була вагітна. Коли ж вони були там, настав їй час родити.

І народила Сина свого Первенця і сповила Його і поклала в ясла, бо не було їм місця в гостиниці.

---

[1] Слово «євангеліє» (*грец.*) перекладається як «добра звістка».

[2] Талант — назва давньогрецьких грошей.

[3] Блудний — від «блудити» (застар.), тобто поневірятися.

[4] Повна назва цих великих музичних творів для солістів, хору, органу й оркестру, що виконувалися під час свят у храмах, така: «Страсті (страждання) Господа нашого Ісуса Христа за розповіддю євангеліста Матвія (Іоанна)».

ЗОРЯ НАД ВІФЛІЄМОМ

(Євангеліє від Матвія, розд. 2; 1—15)

Коли ж Ісус народився у Віфліємі Іудейському за царювання Ірода, прийшли мудреці зі сходу в Єрусалим і питають: «Де є народжений Цар Іудейський? Бо ми бачили зорю Його на сході і прийшли поклонитись Йому». Коли цар Ірод почув це, то стривожився, і весь Єрусалим з ним. І, зібравши всіх первосвящеників і книжників народних, випитував у них, де має народитися Христос. Вони ж відповіли йому: «У Віфліємі Іудейському, бо так написано пророком: "І ти, Віфліємe, земля Іудина, нічим не гірший між князівствами Іудиними, бо з тебе вийде Вождь, котрий буде пасти народ мій Ізраїля"».

Тоді Ірод покликав таємно мудреців і випитав у них про час, коли з'явилася зоря. І послав їх у Віфлієм, кажучи: «Ідіть і розвідайте докладно про немовля, а як знайдете, сповістіть мене, щоб і я пішов поклонитись йому».

Вони ж вислухали царя і пішли. А зоря, яку вони бачили на сході, йшла перед ними, аж поки не прийшла і стала над місцем, де було немовля. Побачивши зорю, вони дуже зраділи. І, увійшовши в дім, знайшли немовля з матір'ю його і, впавши, поклонились йому. І, відкривши скарби свої, піднесли йому дари: золото, ладан та смирну. А остережені уві сні не вертатись до Ірода, вони повернулись у свою землю іншою дорогою.

Як вони відійшли, ангел Господній явився уві сні Йосифові і сказав: «Встань, візьми Дитя і матір Його та втікай у Єгипет і будь там аж поки сповіщу тебе, бо Ірод буде шукати Дитятко, щоб убити Його». Він устав, узяв Дитя і матір Його вночі та пішов у Єгипет. І перебував там аж до смерті Ірода, щоб збулося сказане Господом через пророка, котрий пророк: «З Єгипту покликав Я Сина Мого».

СМЕРТЬ ІУДИ

(Євангеліє від Матвія, розд. 27, 3—10)

Тоді Іуда, котрий видав Його, побачивши, що Він засуджений, розкаявся і повернув тридцять срібняків первосвященикам і старійшинам, кажучи: «Згрішив я, видавши невинну кров». Вони ж сказали йому: «Що нам до того? Дивись сам». І, кинувши срібняки в храмі, він вийшов, пішов та й повісився.

Первосвященики, взявши срібняки, сказали: «Не дозволено класти їх у скарбницю церковну, бо це ціна крові». І, порадившись, купили за них поле в гончаря для поховання чужинців. Тому і називається поле те «Полем крові» по цей день.

Тоді справдилося сказане через пророка Єремію, котрий сказав: «І вони взяли тридцять срібняків, ціну Оціненого, Котрого оцінили сини Ізраїля, і дали за поле гончареве, як сказав мені Господь».

РОЗП'ЯТТЯ ІСУСА

(Євангеліє від Луки, розд. 23; 33—49)

І коли прийшли на місце, яке звалося Череповище, там розп'яли Його і злочинців: одного праворуч, а другого ліворуч.

А Ісус сказав: «Отче, прости їм, бо не відають, що чинять!»

І ділили одежу Його, кидаючи жереб. І стояв народ і дивився. І насміхалися разом з ними і начальники, кажучи: «Він спасав інших, нехай спасе Себе Самого, якщо Він Христос, Обранець Божий». І воїни також глузували з Нього, підходячи та підносячи Йому оцет, і казали: «Якщо Ти Цар Іудейський, спаси Себе Самого!».

Був також і напис над Ним написаний словами грецькими, латинськими і єврейськими: «Це — Цар Іудейський».

Один з розп'ятих зневажав Його, кажучи: «Якщо Ти Цар Іудейський, спаси Себе і нас!».

А другий злочинець докоряв Йому, кажучи: «Чи Ти не боїшся Бога, коли й Сам так само засуджений? Бо ж ми засуджені справедливо і прийняли кару за вчинки свої, а Він не вчинив нічого злого!» І сказав Ісусові: «Господи, згадай мене, коли прийдеш в Царство Твоє!» І сказав Ісус йому: «Істинно кажу тобі: сьогодні будеш зі Мною в раю!».

Було близько шостої години, і темрява настала по всій землі, аж до дев'ятої години.

Сонце затьмарилось, і завіса в храмі роздерлась надвоє.

Ісус, скрикнувши сильним голосом, сказав: «Отче, в руки Твої віддаю дух Мій!». І, сказавши це, віддав дух.

Коли сотник побачив, що сталося, то прославив Бога, говорячи: «Дійсно, Цей чоловік був праведник!».

І всі люди, які зійшлися на це видовище, як побачили те, що сталось, верталися додому, б'ючи себе в груди.

Всі ж, хто знав Його, і жінки, які прийшли з Ним з Галілеї, стояли здалека і дивились на це.

ПРИТЧА ПРО БЛУДНОГО СИНА

(Євангеліє від Луки, розд. 15; 11—32)

Ще розповів: «В одного чоловіка було два сини. Молодший з них сказав батькові: "Отче, дай мені частину майна, яка належиться

мені!". І розділив батько між ними майно. А через кілька днів молодший син, зібравши все, подався в далекий край і розтратив там майно своє, живучи розпутно.

А коли він усе прожив, настав великий голод у краю тому, і він став бідувати. І пішов і пристав до одного з мешканців краю того, а той послав його на поля свої пасти свиней. І він радий був наповнити шлунок свій стручками, що їли свині, та ніхто не давав йому.

Опам'ятавшись, він сказав: «Скільки наймитів у батька мого мають хліба надміру, а я тут з голоду гину. Встану, піду до батька мого і скажу йому: "Отче, я згрішив проти неба і перед тобою і вже недостойний називатися сином твоїм. Прийми ж мене, як одного з наймитів твоїх!"».

І, вставши, пішов до батька свого. І коли він був ще далеко, батько побачив його і переповнився жалем, і побіг, кинувся на шию йому і почав цілувати його.

А син сказав йому: "Отче, я згрішив проти неба і перед тобою і вже недостойний називатися сином твоїм!".

А батько сказав рабам своїм: "Принесіть кращу одежу і одягніть його, і дайте перстень на руку його, і взуття на ноги, і приведіть відгодоване теля і заколіть: будемо їсти і веселитись, бо цей син мій був мертвий і ожив, пропадав і знайшовся". Та й почали веселитись. Старший син його був у полі; і, вертаючись з поля, коли наблизився до дому, почув співи та радощі. І, покликавши одного із слуг, запитав: "Що це таке?"

Той відповів йому: "Брат твій прийшов; і батько твій заколов відгодоване теля, бо ж прийняв його здоровим".

І він розгнівався, і не хотів увійти. Батько ж його вийшов і кликав його. Але він відповів батькові: "Ось скільки літ я служу тобі і ніколи не порушував наказу твого, але ти ніколи не дав мені і козенятка, щоб я міг повеселитися з друзями моїми. А коли цей син твій, що змарнував майно твоє з блудницями, повернувся, ти заколов для нього відгодоване теля".

Він же сказав йому: "Сину мій, ти завжди зі мною, і все моє — твоє! Треба радіти і веселитися, тому що цей брат твій був мертвий і ожив, був пропав і знайшовся!"».

Завдання

Випишіть у зошит крилаті слова, які прийшли в українську мову з Біблії. Розкрийте їх значення.

ЛІТЕРАТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Новий етап європейської історії — середньовіччя, що тривав від падіння Римської імперії (V ст.) до настання Нового часу (XVII ст.), вчені розділили на кілька періодів: Раннє середньовіччя (з початку нашої ери до XI ст.), Високе середньовіччя (XII ст. — початок XIV ст.) і Відродження (XIV ст. — початок XVII ст.).

У європейських народів доби Раннього середньовіччя був свій фольклор — казки, пісні, загадки, прислів'я, героїчні перекази. До нас дійшли ірландські та ісландські *саги* (від слова «розповідати»), ісландські пісні про богів і героїв під спільною назвою «Старша Едда» (від давньогрецького слова «пісня»), англійська «Пісня про Беовульфа».

В добу Високого середньовіччя поширилися рукописні книжки, прикрашені яскравими малюнками (*мініатюрами*), в яких домінувала червона фарба. Спочатку вони були духовного змісту (Біблія, молитовники, розповіді про святих угодників тощо) і виготовлялися в монастирях. У Європі християнська релігія мала величезний вплив на всі сторони життя людини. Вона поступово витіснила віру в місцевих, язичеських богів. Віра в єдиного Бога згуртовувала європейські народи, сприяла розвитку єдиної культури.

Популярним був *героїчний епос*: «Пісня про Роланда» у Франції, «Пісня про Сіда» в Іспанії, «Пісня про нібелунгів» у Німеччині (XII—XIII ст.). Ці поеми були складені з фольклорних переказів, які творилися в народному середовищі протягом століть. У них розповідалося про могутніх героїв, кожний з яких мав свій конкретний прообраз в реальній історії. Герої вступали в битви з ворогами вітчизни і здобували перемогу, нерідко ціною власного життя. Поеми читали у супроводі музичних інструментів за рукописною книгою.

Великі ліричні поеми на теми кохання називали *романами*, бо вперше їх стали писати французькою мовою, яка тоді називалася «романською». Події розгортались у казкових країнах, лицарю доводилося битися з велетнями і чудовиськами, перемагати чаклунів. На нього чекала дорогоцінна винагорода — кохання прекрасної жінки. До нас дійшло ім'я легендарного короля Артура, покровителя всіх лицарів, який збирав їх у себе в замку за великим круглим столом. Кожний з лицарів звершив багато славних подвигів, і про них розповідали придворні поети. Їхні поетичні розповіді дістали назву «Романи Круглого Столу». Ці романи переконували, що кохання — це

велика облагороджуюча сила. Не тільки свобода батьківщини, не тільки віра, а й кохання варте того, щоб віддати заради нього життя. Такі думки ми знаходимо в романі «Трістан та Ізольда».

Надзвичайно популярною в середньовічній Європі була *лірична поезія*. Простий народ співав свої пісні, ченці складали пісні духовного змісту, і була ще поширена *лицарська лірика*. Її авторами були люди дворянського походження, іноді духовного звання. Поет був водночас автором музики і виконавцем. Від народної ця поезія відрізнялася *римою*, тому співців називали «винахідниками рими» — *трубадурами* (у Провансі, південній області Франції) або *труверами* (у північній Франції). В Німеччині їх називали *мінезингерами* — «співцями кохання». Адже друга відмінність — це оспівування кохання. Лицар обожнює свою даму і готовий вершити заради неї подвиги. Думки про даму змушують його дбати про духовне самовдосконалення.

Крім народної, духовної і лицарської пісні, існувала ще жартівлива й життєрадісна лірика *вагантів* — студентів («школярів»), які навчались у середньовічних університетах. Їхні вірші відзначалися певним вільнодумством. В них оспівували радощі життя, красу природи, кохання, а авторитети давнини — і античні, і церковні — дотепно осміювали.

У містах, де жили ремісники, купці, міняйли, юристи, лікарі, вчені і студенти, утворилася самобутня культура. Тут зупинялися мандрівні актори, на ярмарках представляли ляльмові вистави; актори — *гістріони* — смішили людей дотепами і розважали фокусами, ваганти — кумедними *фабліо* і *шванками* (анекдотами). А у свята ставили просто на майданах *містерії* —театральні дійства на біблійні сюжети з декораціями, що представляли рай, землю і пекло. Актори зображали Бога, янголів, чортів і простих городян, а кількість учасників досягала тисячі. Найулюбленішою подією в житті середньовічного міста був *карнавал* (дослівно перекладається: «корабель на колесах»), коли вулицями везли на колесах корабель, а в ньому — людей в масках.

Поступово місто стало в Європі центром церковного життя, центром освіти, центром промисловості і центром державної влади. Саме тут розвинулося мистецтво — як церковне, так і світське, почала утворюватись *інтелігенція*. В ті часи літературне мистецтво існувало як мистецтво усно-видовищне (культура міського майдану і ярмарку), мистецтво театральної сцени і мистецтво книги — спочатку рукописної, а з XV ст. — друкованої.

ДАНТЕ АЛІГ'ЄРІ

(1265—1321)

Данте Аліг'єрі — великий італійський поет. Часи Данте — це доба хрестових походів і промислового розквіту міст, насамперед на півночі Італії. Серед народу ще жила пам'ять про Стародавній Рим, тому деякі міста намагалися запроваджувати самоврядування, як за часів Римської республіки. Такі міста дістали назву «комуна» — від

слова «спільний». Однією з найбільших комун була Флоренція, рідне місто Данте. Але запекла політична боротьба ослаблювала Флоренцію. Всі громадяни обов'язково входили до якої-небудь партії й обов'язково брали участь у виборних органах. У XII і XIII ст. найвпливовішими були дві партії — гвельфів і гібелінів. Потім, уже за життя Данте, партія гвельфів розкололася.

Данте походив з родовитої сім'ї. Він здобув ґрунтовну освіту в Болонському університеті — одному з перших у Європі і ще зовсім молодих. У поетичному творі «Нове життя» (1292) Данте оспівує своє кохання до шляхетної дами Беатріче. Це ім'я означає «та, що дарує благодать». Тож поет оспівував кохання, яке облагороджує душу закоханого:

В своїх очах вона несе кохання, —
На кого гляне, всі блаженні вмить;
Як десь іде, за нею всяк спішить,
Тріпоче серце від її вітання.
Він блідне, никне, множачи зітхання,
Спокутуючи гріх свій самохіть.
Гординя й гнів од неї геть біжить.
О донни, як їй скласти прославляння?
Хто чув її — смиренність дум свята
Проймає в того серце добротливо.
Хто стрів її, той втішений сповна.
Коли ж іще всміхається вона,
Марніє розум і мовчать уста, —
Таке-бо це нове й прекрасне диво.

(Переклад Миколи Бажана)

Як було тоді прийнято, Данте брав участь у різних виборних органах міста. Коли у 1302 р. влада у Флоренції перейшла до рук ворожої поетові партії «чорних гвельфів», Данте і кількох його друзів засудили до страти. Поета врятувало те, що в цей час він у складі делегації перебував за межами Флоренції. Відтоді Данте став довічним вигнанцем. Багато років Данте домагався реабілітації. У рідному місті за нього клопоталася дружина — Джемма Донаті, мати його чотирьох дітей. Гірка іронія полягала у тому, що Джемма була дочкою вождя «чорних гвельфів». Ось чому її пощадили. Але будинок Данте знесли до фундаменту.

Вигнання Данте стало для нього трагедією. Середньовічна людина не мислила себе без будинку, в якому виросла, без постійних супутників життя, які оточували від народження до могили. Вона внутрішньо залежала від громадської думки. Осуд юрби, навіть несправедливий, пригнічував. Данте втратив родове гніздо, супутників життя, прихильність співвітчизників. Після невдалих спроб повернутися у Флоренцію він помер на 56-му році життя. Але у вигнанні він устиг завершити свій головний твір — «Божественну комедію».

Запитання і завдання

1. Як ви уявляєте зовнішність Беатріче? Розкрийте на прикладах «Нового життя» смисл імені героїні — «Благодатна».

2. Як ви розумієте назву твору «Нове життя»? Чим саме Беатріче допомогла поетові відкрити для себе нове життя?

БОЖЕСТВЕННА КОМЕДІЯ

«Божественна комедія» (1321) написана поетичною строфою з трьох рядків — *терциною*. Священне число «3» має велике символічне значення в поемі.

Заблукавши в темному лісі, поет марно шукає вірної стежки. Путь йому перетинають дикі звірі: леопард, «моторний та верткий»; лев, який ішов «наїжившись, страшенно зголоднівши»; останньою трапилася «люта й зла вовчиця». Порятунок Данте знаходить у дивовижного відлюдника, в якому впізнає давньоримського поета Вергілія. Той обіцяє вивести його на волю, та спочатку Данте має пройти шлях, на який ступив, до кінця. Данте розуміє, що з реального життя він потрапив у світ неземний, потойбічний і символічний.

Цей світ має три частини. Спочатку поет спускається у Пекло, зображене у вигляді величезного провалля, що губиться у цілковитій темряві. Тільки де-не-де око поета ловить моторошні сполохи пекельного полум'я. На дев'яти колах Пекла він бачить, як мучаться душі грішників. Багато знайомих людей знаходить серед них Данте. Одні розпитують поета про рідну Флоренцію, про друзів і родичів, інші жалібно розповідають свої сумні історії. Поет схиляється перед людським стражданням. Він не насмілюється словом чи думкою засудити нещасних. Одних до гріха призвели злочини чи злі наміри, інших — невгамовні пристрасті й розбещеність, а третіх — кохання. Нещасна Франческа з міста Ріміні розповідає свою історію: її видали проти волі за нелюба, а вона покохала його брата — юного й вродливого Паоло. Її чоловік убив обох. За гріх перелюбу потрапили вони сюди, і тут їм мучитися до скону віку:

Пекельні вихори, рвучкі та скорі,
Засуджених волочать, тягнуть, б'ють
Згори і знизу, й ті в сльозах та в горі.
І душі, летячи у каламуть,
Ридають, виють, сповнюючись хіттю...

Співчуття Данте до нещасних було таким сильним (адже він теж кохав!), що він знепритомнів.

Найменше страждань випало тим, хто був ні в чому не винний, але вмер без хрещення, бо не знав справжнього Бога. Це великі люди античності — Гомер та інші поети, славетні філософи Сократ, Платон, Діоген, легендарний співець Орфей, учені Евклід, Птолемей, знамениті герої Гектор, Еней, державні діячі — Юлій Цезар та ін. Данте глибоко шанує їх.

Найлютішими є страждання тих людей, які свідомо чинили злочини. Данте бачить, як насильники, що колись жадали крові ближ-

нього, тепер захлинаються в річці з крові. У брехливих пророків голова повернута назад, щоб вони вже не могли «читати майбутнє» й обдурювати людей; сльози у них котяться по спині. Лицеміри ходять у важкому одязі зі свинцю, що сяє оманливим блиском золота. Поет Бертран де Борн носить власну голову в руці. Коли Данте хоче почути його розповідь, той підносить до нього голову, й вона говорить окремо від тіла. Непрощенний гріх Бертрана в тому, що він посварив сина-принца з його батьком — англійським королем. На самому дні провалля, в цілковитій темряві, закутий у кригу і непорушний, перебуває Диявол.

Вузькою стежкою Данте піднімається у Чистилище — другу частину неземного світу. Воно зображене у вигляді семи терас. Тут уже мерехтить зеленкувате світло — світло надії. І тут люди також спокутують свої провини і страждають. Серед грішників Данте знаходить представників двох ворогуючих родин з Верони — Монтеккі і Капелетті. Це їхні невгамовні чвари призвели до загибелі двох ніжно люблячих сердець — Ромео і Джульєтти.

У заздрісників очі зашиті, і вони ходять, спираючись один на одного. Гордії, які за життя ні перед ким не схиляли голови, тепер не можуть підвести її, бо до шиї підвішено важкий тягар. Ледарі бігають без упину. Ненажери їдять і не можуть наїстися.

Досягнувши меж Чистилища, Вергілій залишає поета. Далі його поведе Беатріче. Пізнавши всю глибину гріха в Пеклі, безмежний відчай і радісну надію в Чистилищі, Данте потрапляє в царину Раю. Тут все залите сліпучим сяйвом. Над пелюстками величезної троянди ширяють душі праведників і святих:

Вони від пелюсток на пелюстки
Лили і мир, і пал вгорі та долу,
Їх беручи із Божої руки.

Серед праведних душ почесне місце займають Богоматір Марія та «страж церкви Божої» Петро. До праведних належить і Беатріче — кохана поета. Вона бере Данте за руку, і вони продовжують путь. Коли ж Данте постає перед Божим престолом, остання істина відкривається йому. Ця істина — любов. Це велика любов, яка створила світ і людину в ньому, яка тримає все земне життя і живить вічність:

О вічний блиску, що шляхом сторіч,
Самоосяжний, самоосягаєш
Й, осягнутий, собі зориш устріч!..

Були ж у мене крила надто кволі;
Але яскравість сяйва тут прийшла,
І міць зростала розуму і волі.
Уяву сила зрадила була,
Та, мов колеса, ясні і веселі,
Жадобу й волю далі повела
Любов, що водить сонце й зорні стелі.

ПЕКЛО

З пісні першої

На півшляху свого земного світу
Я трапив у похмурий ліс густий,
Бо стежку втратив, млою оповиту.

О, де візьму снаги розповісти
Про ліс листатий цей, суворий, дикий,
Бо жах від згадки почина рости!

Над смерть страшну гіркіший він, великий,
Але за благо[1] те, що там знайшов,
Повім про все, що в пам'ять взяв навіки.

Недобре тямлю, як постав цей схов,
Бо сонність так оволоділа мною,
Що з певної дороги я зійшов.

Я опинивсь під пагорба стіною,
Яким кінчався нешироκий діл,
Де острах ліг на серце пеленою.

Я вгору глянув і побачив схил,
Вже убраний у сонячне проміння,
Що надає людині свіжих сил.

Тоді помалу уляглось тремтіння,
Що не давало спокою мені
Всю ніч, коли блукав між страховиння.

Як той, хто у задишці голосній
На сушу вийшов, піною укритий,
І озирає вири навісні, —

Так і мій дух, не скінчивши летіти,
Зирнув назад і стежку оглядав,
Яка не дозволя нікому жити.

Тут я собі спочити трохи дав
І вирушив на гору незнайому,
А за опору нижчу ногу мав.

---

[1] Благом Данте називає зустріч із Вергілієм.

І от, коли вже йшов я по підйому,
Збіг леопард, моторний та верткий,
І шерсть рябіла плямами на ньому.

Моїх очей він не злякавсь, дерзкий,
І, заступивши шлях, став на сторожі,
І я подавсь униз, у діл низький.

А йшли хвилини ранішні, пригожі,
І сонце сходило з тим почтом зір,
Що з ним спахнули, як Любові Божій

Схотілося у рух оздобить шир.
І дух надія звабила рожева,
Що скоро зникне цей плямистий звір.

Пора буяла навкруги квітнева,
Та я не вчув нічого, тільки ляк
Од вигляду уже близького лева.

І так, здалось, на мене йшов хижак,
Наїжившись, страшенно зголоднівши,
Що рух повітря вмить, здалось, закляк.

Ще вийшла люта й зла вовчиця вивши, —
Її неутоленна худорба
Примушує людей конать збіднівши.

В очах її така була злоба,
Таке палало полум'я гаряче,
Що з страху шлях згубив я до горба.

І наче той, хто дивиться найпаче,
Куди б скарби багаті примостить,
А, їх утративши, — в розпуці плаче,

Такий був я, бо твар мене щомить,
Встріч ідучи, помалу відсувала
Туди, де сяйво сонця не звучить.

Коли ж моя нога на діл ставала,
Явився хтось[1], у кого зір потух,
Мовчанка ж довга голос відібрала.

[1] Хтось — Вергілій.

В безлюдді я його побачив рух.
«Врятуй! — була мольба моя єдина, —
Байдуже, чи людина ти, чи дух!»

Він мовив: «Не людина, був людина;
В Ломбардії мій батько оселивсь,
У Мантуї — моя там батьківщина.

Во время Юлія[1] я народивсь,
Хоч пізно; жив я в Августовім Римі,
Коли ще лжебогам народ моливсь.

Я був поет, пісні складав любимі,
Як славний син Анхізів[2] з Трої втік,
А Іліон упав в огні та димі.

Та чом вертаєш і в журбі поник?
Чого не йдеш на горб, де кориться
Солодке джерело чудесних рік?»

«Чи не Віргілій ти, чи не криниця
Широкоплинних мовних вод ясних? —
Спитав я й став, щоб в шані поклониться, —

О світло й честь усіх співців земних,
Ти зваж на захват мій, на шанування
Твоїх безсмертних творів видатних.

Ти вчитель мій, моє уґрунтування,
У тебе я знайшов на все життя
Той гарний стиль, що дав мені визнання.

Ти бачиш твар, що втік од неї я?
Рятуй мене ти, мудрецю славетний,
Бо в серці й жилах кров тремтить моя».

«Хай буде інший шлях тобі прикметний, —
Він одповів на жалісні слова, —
Щоб ти мерщій покинув діл цей шпетний...

---

[1] За життя Юлія Цезаря, державного діяча Риму (100—44 рр. до н. е.).

[2] Син Анхізів — Еней, герой Вергілієвої «Енеїди», зять і союзник троянського царя Пріама. За Вергілієм, коли впала Троя (Іліон), Еней відплив в Італію і заснував місто Рим.

А звідсіля, — надумав я одно, —
Я поведу тебе, де залягають
Місця, які я взнав уже давно.

Почуєш ти, як в розпачі благають
Там духи з зойком та з ламанням рук,
Повторну смерть на себе накликають.

Побачиш тих, хто між вогненних мук
Таємно тішиться у сподіванні
Колись піднестись до блаженних лук.

А схочеш в висі злинути останні, —
Душі, достойнішій за мене[1], здам
До ніжних рук тебе при розставанні.

Бо той, хто звіку владарює там,
Мене, що бився у ворожій раті,
Й тих, хто зі мною, не пуска й до брам.

А в тронній владаря світів палаті
Усе пристойне пишному кошу.
Щасливий той, хто буде там на святі!»

І я йому: «Поете, я прошу,
Ім'ям Христа, якого ти не відав,
Все зло й все гірше хай тут полишу.

Ти ж покажи усе, про що повідав:
Хай браму[2] бачу я з Петром святим
І тих, хто в муках та скорботі знидів».

І рушив він, а я — слідом за ним...

З пісні п'ятої

І тут зійшов до другого я кола,
За перше меншого, та від розпук
Кричали душі голосніш довкола...

---

[1] Йдеться про Беатріче, яка супроводжуватиме Данте по Раю до його останньої сфери.

[2] Брама Чистилища.

І ось такий, що й камінь міг стривожить,
Зачувся лемент, і зневіра йме,
Чи зойки відчаю луна не множить?

Туди прийшов, де світло геть німе,
І знявся рик, як в буряному морі,
Коли на ньому дужий вітер дме.

Пекельні вихори, рвучкі та скорі,
Засуджених волочать, тягнуть, б'ють
Згори і знизу, й ті в сльозах та в горі.

І душі, летячи у каламуть,
Ридають, виють, сповнюючись хіттю,
Самого Бога в небесах клянуть:

Я взнав, що підпадає тут страхіттю,
Жахливій бурі цій той люд яркий,
Який скорився лиха розмаїттю.

І як на крилах носяться шпаки
В холодну пору, збившися у зграї,
Так духів злих пролинув рій швидкий.

Звідсіль, звідтіль, вверх, вниз, як в водограї,
І без надій, що прийде тиші мить
Або змаліють муки їх безкраї.

Як журавлиний ключ із зойком мчить,
Коли на південь відлітає птиця,
Так я, передбачавши ремства нить,

Уздрів, як тіней гурт в бурханні мчиться...

І я сказав: «Співцю, поговорити
Хотів би я із тінями двома[1],
Що вихор їх жене несамовитий.»

І він: «Побачиш, як зрідіє тьма,
Й вони наблизяться: ім'ям любові
Благай, і пара підлетить сама.»

[1] Тіні Франчески і Паоло.

Коли до нас їх вир підніс раптовий,
Подав я голос: «Привиди журби,
Як Інший зволить, станьмо до розмови».

Як в полум'ї жадоби голуби
У рідні гнізда між зелені крони
Летять на крилах спільної судьби, —

Вони удвох з оточення Дідони
Перенеслись у пітьмі коловій, —
І стали біля нас без заборони.

«О ти, що ходиш по землі живий,
І надійшов сюди, у сморід чорний,
До нас, що світ забарвили в крові.

Якби нам другом цар був непоборний,
Вблагали б ласку ми тобі послать,
Щоб ти щасливим був у висі горній.

То слухай, споминай, що є згадать,
І поки буря десь там забарилась,
Ми будем слухати і розмовлять.

Жила я там же, де й на світ з'явилась,
Над морем тим, що в нього По втіка,
Котра супутниць тьмою збагатилась.

Кохання, що шляхетних обпіка,
Його зманило молодичим станом,
Який сточила тут печаль гірка.

Кохання, що кохать дає й коханим,
Мене взяло, вогнем наливши вщерть,
Що став моїм він, як ти бачиш, паном.

Кохання нас вело в злощасну смерть.
Каїна[1] жде того, хто кров'ю вмився», —
І вже їх ворушила вітроверть.

---

[1] Каїна — перша частина дев'ятого кола Пекла, де карали тих, хто вбив або зрадив своїх рідних. Названа за ім'ям першого братовбивці Каїна.

Ці душі слухавши, я похилився
І в болісну заглибився печаль;
Поет спитав нарешті: «Чом спинився?»

І я на це почав: «О лютий жаль!
Ці ніжні мрії, ці солодкі чари
Їх завели в таку скорботну даль!»

А там звернувся до цієї пари
Й почав: «Франческо, від твоїх страждань
У серці чую болісні удари.

Але скажи: під час палких зітхань
Як вчило вас чаруюче кохання
Спізнати мить жагучих поривань?»

Й вона: «Немає більшого страждання,
Як згадувати любий щастя час
В біду; твій вождь здає в тім справоздання.

Коли ж ти прагнеш знать, який у нас
Початок був коханню, збудься спраги, —
Я плакать буду й мовить водночас.

Якось ми вдвох читали для розваги,
Як Ланчелота[1] взяв кохання пал,
І самоти не брали до уваги.

І часто, мов під дією дзеркал,
Нам під очима лиця пік рум'янець.
Але нас подолав миттєвий шал:

Ми прочитали, як тремтів коханець,
Бо вперше в губи цілував самі, —
І цей от, мій незмінний співвигнанець,

Мені вуста торкнув, з жаги німий, —
Твір і співця за Галеотто[2] мавши,
Вже того дня більш не читали ми».

---

[1] Ланчелот — герой французького роману XII ст. про лицаря Круглого Столу і його любов до королеви Джіневри (Женьєври), дружини короля Артура.

[2] Галеотто — лицар, який сприяв зближенню Ланчелота з Джіневрою.

Так дух розповідав цей, споминавши,
А той ридав; і руки я простер
У даль за ними, від жалю вмиравши,

І впав, неначе той, хто нагло вмер.

З пісні тридцять третьої

Піднявши рота від страшної страви
Й волоссям жертви з губ утерши кров,
Цей грішник припинив бенкет кривавий

І так почав: «Мене ти хочеш знов
Вернуть у розпач, що пече незгасно
Від думки лиш самої — не розмов.

Коли ж на зрадника, якого сласно
Гризу, впаде це сім'я відкриттям, —
Мовчать я й плакать ладен одночасно.

Не знаю, хто ти є і як відтам
Попав сюди, а що твоє коліно
З Флоренції — з вимови чую сам.

Тож знай, що я був графом Уголіно[1],
Архієпископом Рудж'єрі — цей;
Ворожість нас тут в'яже воєдино.

Як він мене брехливістю рацей,
Яким так вірив я, призвів до смерті, —
Усі наслухалися цих вістей.

Але ніхто в щоденній коловерті
Не знав, яка була та смерть страшна.
Про ницість слухай-но слова одверті.

---

[1] Уголіно стояв на чолі Пізанської республіки. У 1285 р. він розділив владу із своїм внуком Ніно Вісконті, але між ними виникли чвари. Архієпископ Руджієрі, прикинувшись другом Уголіно, змусив Ніно покинути Пізу, а проти Уголіно підняв народний заколот, звинувативши його в державній зраді. Уголіно разом з двома синами і двома внуками було ув'язнено у вежу, де їх потім заморили голодом (у 1289 р.). Руджієрі було проголошено правителем республіки, але незабаром скинуто. Помер він у 1295 р.

В вузеньку шпарочку, замість вікна,
У вежі, що Голодною зоветься
Та багатьох ув'язнює вона,

Я бачив, місяць безліч раз дереться,
Коли злий сон душі порушив стан, —
Повівши, що зазнать нам доведеться...

Я підхопивсь, і стисла горя глиба,
Бо плакали вві сні мої малі,
Також ув'язнені, й просили хліба.

Жорстокий ти, коли свої жалі
Словами кількома лише обмежив,
Не плакав, — та чи й плачеш взагалі?

Попрокидалися, і кожен стежив,
Коли тюремник принесе обід,
Але той сон усім серця бентежив.

Аж раптом чую, забивають вхід
Страшної вежі; мовчки подивився
Я на синів[1] і скрив розпуки слід.

Відчув, що в камінь я перетворився,
Вони ж стогнали; Ансельмуччо мій
Спитав: «Чого ти, батьку, засмутився?»

Та я не плакав. У журбі німій
Просидів день і ніч, поки прекрасне
Зійшло світило у красі своїй.

Блідий світанок, що сяйне і згасне,
В сумну пробравсь темницю, і я вздрів
В них чотирьох своє обличчя власне, —

Собі я руки в розпачі вкусив.
Гадавши, що я голод за всіх важче
Терплю, вони, підвівшись із кутів,

---

[1] Данте називає усіх чотирьох синами Уголіно. Насправді ж, це були його молодші сини (Гаддо й Угуччоне) і молодші внуки (Ніно, на прізвисько Брігата, й Ансельмуччо).

Сказали: «З'їж нас, батьку. Це найкраще,
Коли ти відбереш життя у нас.
Нехай воно іде на щось путяще».

Щоб не смутить їх, мій відчай пригас.
Ще день і ще без їжі, без вологи.
Чом не розверзлась нам земля в той час!

А на четвертий день мій Гаддо ноги
Мої до себе пригорнув щільніш
І простогнав: «Дай, батьку, допомоги!»

І він помер, і, як мене ти зриш,
Я зрів їх смерть, — а був же кожний молод!
Смерть в п'ятий, шостий день — і не пізніш.

Осліплий, мацав я камінний холод,
Звав кожного, — і кожний був мертвяк,
Аж поки горе переміг жорстокий голод».

Замовкнувши, накинувсь неборак
На вбогий череп знову й ну глодати
Зубами гострими, як у собак...

Переклад Євгена Дроб'язка

Запитання і завдання

1. Складіть у зошиті схему наголосів і визначте віршовий розмір Дантової *терцини*. Складіть схему римування терцин. Яке символічне (переносне) значення має в поемі число «3»?
2. Знайдіть у пісні І алегоричні образи і поясніть їх.
3. Як ви вважаєте, чому Данте зробив своїм проводирем у потойбічному світі Вергілія, а не іншого поета давнини?
4. Які почуття намагається пробудити поет у читача до Франчески і Паоло (пісня V)? Якими засобами він це робить?
5. Про що згадує Уголіно (пісня XXXIII) в Пеклі: про свій злочин зради чи про щось інше? Що йому найбільше завдає страждань: пекельні муки чи щось інше?

ЛІТЕРАТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

На початку другого тисячоліття на півдні Європи поступово складається новий соціальний стан — бюргерство (від слова «bourg» (франц.) — ярмаркове містечко, місто). В його середовищі зароджується нове розуміння життя, в основі якого — цінність самого земного життя, бажання людини самій розпоряджатися своєю долею, прагнення до матеріальних статків і накопичення грошей, ділове завзяття. Це нове світовідчуття і закарбувалось у культурі Відродження (Ренесансу). Відродження охопило країни латинського алфавіту і католицького віросповідання. Назва доби свідчить про її близькість до античної культури. У творах античних мислителів і поетів молоде європейське бюргерство знайшло підтримку своєї мрії про земне щастя. З'являється ціла плеяда вчених, які розшукують і видають античні рукописи. Вони називають себе *гуманістами* (від «земний», «людський»). Згодом так стали називати митців і мислителів Відродження, які, на противагу церковним ідеалам, прославляли земну людину та ідеал щастя тут, на землі. Гуманісти сприймали навколишній світ не як юдоль печалі, а як прекрасну дійсність. Людина, згідно з їхніми ідеалами, не грішна і низька істота, а прекрасне, досконале створіння. Такою постає людина в літературних творах, в образотворчому мистецтві, у філософії Відродження.

В добу Відродження з'явилося книгодрукування. Першим став друкувати книжки за допомогою матриць, вирізаних на дерев'яних дошках, німецький майстер Йоганн Гуттенберг (1455). Настала ера *книжної культури*.

Відродження було не тільки радісною добою відкриття безмежності людських можливостей. Злам світоглядних засад, хитання в царині віри, що привели до реформації в церкві, зростання індивідуалізму, жорстока конкуренція в діловій сфері — все це робило життя ренесансної людини напруженим, навіть трагічним. Не було країни, яку б не знекровлювали війни. Суперечки між католиками та протестантами виливались у XVI ст. у справжні релігійні війни, які переросли в наступному, XVII ст., у цілу «світову» війну («Тридцятилітня війна»). Життя людини, незалежно від стану і статків, перебувало в постійній небезпеці.

Та все ж у добу Відродження людина відкрила для себе незнану до цього радість — самостійно приймати рішення, ставити перед собою

мету і простувати до неї. На цьому шляху на неї чекала небезпека трагічних помилок. Але відмовитися від свободи людина вже не могла і не хотіла.

Відродження почалося в Італії, на батьківщині античності, в XIV ст. Найвідомішими письменниками першого етапу — Раннього Відродження — були італійці Франческо Петрарка і Джованні Боккаччо. Предтечею італійського Відродження вважають Данте Аліг'єрі.

Розквіт літератури Відродження припадає на XVI ст. Найвидатнішими представниками цього другого етапу — Високого Відродження — були Франсуа Рабле і П'єр Ронсар (Франція), Еразм Роттердамський (Нідерланди), Себастьян Брант (Німеччина), Ян Кохановський (Польща).

До третього етапу — Пізнього Відродження (на рубежі XVI—XVII ст.) — належить творчість Вільяма Шекспіра (Англія), Мігеля Сервантеса (Іспанія), Яна Амоса Коменського (Чехія).

Відродження охопило не лише країни Західної Європи. Вільнолюбні ідеї та гуманістичні вчення мали певне поширення і в країнах східнослов'янського світу (Україна, Білорусь, Росія).

У літературі Відродження розквітають і поширюються нові літературні жанри і форми, яких не знали ні античність, ні доба середньовіччя. В ліричній поезії це *сонет*, в якому майстерно використовується *рима* — співзвучність голосних наприкінці рядків (італійське слово sonetto перекладається: «милозвучний»). Майстрами сонета були Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, скульптор і поет Мікеланджело Буонарроті, Вільям Шекспір та ін.

Поширилася *ренесансна поема*, особливо в Італії: «Закоханий Роланд» Маттео Боярдо (XV ст.), «Шалений Роланд» Лодовіко Аріосто (поч. XVI ст.), «Звільнений Єрусалим» Торквато Тассо (XVI ст.).

Надзвичайно популярною стала *ренесансна новела*, засновником якої вважають Джованні Боккаччо («Декамерон», 1347). Прекрасні новели писав Мігель Сервантес. З італійських новел нерідко черпав сюжети для своїх п'єс Вільям Шекспір.

Важливим набутком доби стали *ренесансна трагедія* і *ренесансна комедія*. Видатним драматургом Відродження був Шекспір. П'єси в ренесансному стилі писав Сервантес.

Відродження створило також *ренесансний роман*. До шедеврів цього жанру належать «Гаргантюа і Пантагрюель» Франсуа Рабле (XVI ст.) і «Дон Кіхот» Мігеля Сервантеса.

З ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Франческо Петрарка

(1304—1374)

СОНЕТ 68

Священний вигляд вашої землі
Сум навіває, що аж серце плаче:
Що робиш ти? На небо глянь, бідаче,
Туди тебе волає шлях в імлі.

Втім, інша мисль — про інше взагалі:
До милої вертаймося! Тим паче,
Що серце без коханої — незряче,
Куди втечеш ти на однім крилі?

Веде ця думка першу за собою —
Я так їх слухаю, як новину,
Що раптом приголомшує журбою.

Продовжують вони свою війну,
Хто переможе з них, я не збагну,
Кінця не видно їхньому двобою[1].

Переклад Дмитра Павличка

СОНЕТ 267

Де погляд ніжний, де чарівний вид,
Де постать горда, де стрункa постава,
Де мова та бентежна й величава,
Що завдає негідникові встид?

Де сміх, що жалить того, хто набрид?
Де та душа, що, мов зоря яскрава,
Висока й гідна владарського права,
Небесну нам осяяла блакить?

Я вами дихаю, для вас палаю,
Я народився для вашого єства,
Без вас мені нема й не треба раю;

---

[1] Двобій — двобій почуттів: серце поета розривається між служінням Богу та коханням.

Як радість відійшла моя жива,
В словах надію я плекав безкраю,
Та вітер порозвіював слова.

Переклад Дмитра Павличка

Джованні Боккаччо

(1313—1375)

КАНЦОНА З «ДЕКАМЕРОНА»

Я молода, і в дні ясного маю,
Втішаючись пробудженням любові,
Я весело і радісно співаю.
Гуляю я зеленими лугами,
Де квітнуть білі лілії і рожі,
Де розпустились золотунці гожі;
Іду й рівняю з пишними квітками
Того, кого люблю я до нестями:
Коханому моєму юнакові
Я віддана без міри і без краю.
Коли побачу, де найкращі квіти,
На того схожі, що його люблю я,
Я їх зриваю й ніжно їх цілую,
Готова душу їм свою одкрити
І про кохання з ними говорити,
І волосом своїм тонким, шовковим
Вінок із тих квіток перевиваю.
Люблю квітки за їхню милу вдачу,
За пишний цвіт, за аромат духмяний,
Ще більш за те, що образ той коханий,
Мов наяву, в подобі їхній бачу.
Мою любов глибоку та гарячу
Не висловить ніколи жодній мові:
Не треба слів — про неї я зітхаю.
Та то не ті гіркі й тяжкі зітхання,
Які, бува, терзають серце горем,
Жалем його пригнічують суворим:
Ясні й легкі, мов вітерця дихання.
Вони долинуть до мого кохання...
До мене прийде лицар мій чудовий
Перш ніж гукну: «Прийди, бо вмру з відчаю!»

Переклад Миколи Лукаша

Мікеланджело Буонарроті

(1475—1564)

СОНЕТ 87

Лише вогнем коваль уміє розбудить
Істоту гнучкості, заховану в металі.
І вишива митець узори досконалі,
З пломіння прядучи ясного злота мить.
Той не відродиться, хто спершу не згорить!
З любові гину я, вмираю від печалі,
Та сподіваюся на смертному причалі,
Що надійде колись моя воскресна мить.
Причислити себе тоді до мертвих маю,
Коли відроджуся в огненній явині
Із полум'я того, в котрім тепер згораю.
Вогонь завжди летить у сфери вогняні;
Що перешкодити могло б тоді й мені
Злетіти в небеса, а звідти вже — до раю?

Переклад Дмитра Павличка

Торквато Тассо

(1544—1595)

ВІРШІ ЛЮБОВІ

Любов душі — це лад, це ум природи,
Що сонце рухає й нічні світила,
Вгорі, де грає ліра злотокрила,
Веде швидкі чи й вільні хороводи.
Підвладні їй — земля, повітря, води,
Вогню гарячість і людини сила,
Гнів, біль, надія, втіха буйнохвила,
Жадання щастя, радощів і згоди.
Все створює Любов, що світлу треба,
Владує всім, як сяйво, досконала,
Та звершується в нас її потуга;
Так, начебто в найвищих сферах неба,
Вона своє князівство заснувала
В очах у вас, а храм — у серці друга.

Переклад Дмитра Павличка

Мігель де Сервантес Сааведра

(1547—1616)

СОНЕТ

Я скоро вмру. Жорстокий вирок свій
Вже винесла твоя сліпа гординя;
Не засудивши марного служіння,
Сконаю я, як раб покірний твій.

І в тій країні, де немає мрій,
Де все земне стає блідою тінню,
Носитиму я в серці, мов святиню,
Нетлінний скарб — твій образ неземний.

Той скарб мені за всі дорожчий блага,
Хоча твоя холодність і зневага
Наближують щомить фатальний строк.

Біда мандрівцю, що запливши в море,
У буряні і темряві простори,
Ні пристані не бачить, ні зірок!

Переклад Миколи Лукаша

Лопе де Вега

(1562—1635)

СОНЕТ З КОМЕДІЇ «СОБАКА НА СІНІ»

Любове, годі! Це страшна забава!
Поглянь, як жертва мучиться твоя.
Мені ти, певно, скажеш: «Це не я,
Це тінь моя, її це чорна справа».

О ревносте, пораднице лукава,
Трутизну ллєш ти в серце, мов змія;
Загине через тебе честь моя,
Її замінить вічная неслава...

Люблю його, хоч знаю, що я — море,
А він лиш човник, човничок хисткий.
Кому ж із нас страшніший буревій?

Любов чи гонор — хто кого поборе?
Так туго тятиву я нап'яла,
Що трісне лук і вломиться стріла.

Переклад Миколи Лукаша

З ПОРТУГАЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Луїс де Камоенс
(1525—1580)

СОНЕТ 60

Зазнав я кари за діла сумні —
Не раз був запроторений за грати.
Та ще й сьогодні, хоч пора вмирати,
Ношу кайдани ржаві та міцні.

Віддав я небезпекам ночі й дні,
Бо в жертву не бере любов ягняти;
Нужда, вигнання, клопоти і втрати —
Все це було призначено мені.

Задовольнявся я малим, о леле!
Бо то не плід солодкий, а лушпа,
Що забезпечує життя веселе.

Але моя зоря, і смерть сліпа,
І випадку сумнівного тропа
В душі моїй жадання страху стеле.

Переклад Дмитра Павличка

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

П'єр Ронсар
(1525—1585)

СОНЕТ

Я хочу сам три дні читати «Іліаду»,
Тож двері замикай, мій Корідон тямкий,
А як порушить хто цей тихий супокій,
Помщусь я на тобі, як за найгіршу зраду.

Служниці накажи, хай не наводить ладу,
Ви непотрібні теж — ні ти, ні хлопчик твій;
Я хочу сам три дні пожить в полоні мрій,
А там знайду я знов у любощах розраду.

Та як Кассандра нам, бува, пришле гінця,
Проси уклінно в дім, будь гречний до кінця,
Дай знать мені скоріш, хто жде коло порога.

До посланця її в ту ж мить я вийду сам;
А хай би й хто з богів з'явивсь нежданно нам,—
Дверей не відчиняй і для самого Бога.

Переклад Феофана Скляра

Вільям ШЕКСПІР

(1564—1616)

Вільям Шекспір, англійський поет і драматург, геній доби Відродження, народився в місті Стретфорді, що на річці Ейвон. Його батько був торговцем і мав чинбарню (майстерню, де вичиняють шкури). На душу Вільяма з дитинства велике враження справила природа. Шекспір любив її зображувати у своїх п'єсах, і дослідники помітили, що скрізь він відтворює рідні ландшафти поблизу Стретфорда. В середині 1580-х років він переїхав до Лондона, і відтоді його життя пов'язане з театром. У Лондоні Шекспір спочатку наглядав за кіньми джентльменів, які приїздили на вистави, потім став суфлером, переписував п'єси, виконував епізодичні ролі на сцені.

Невдовзі Шекспір став головним драматургом трупи. Завдяки його п'єсам справи трупи пішли вгору. За перші п'ятнадцять років роботи в театрі він написав комедії «Приборкання непокірної», «Сон літньої ночі», «Багато галасу даремно», «Дванадцята ніч», дев'ять драм на історичні теми («Річард III», «Генрі IV» та ін.), трагедії «Ромео і Джульєтта» та «Юлій Цезар», сонети, дві великі поеми і низку інших віршів.

У 1598 р. було засновано лондонський театр «Глобус», і Шекспір був прийнятий до складу пайовиків театру. Наступне десятиліття — час розквіту творчості Шекспіра. Він пише свої великі трагедії «Гамлет», «Отелло», «Король Лір», «Макбет», драми на античні теми, з-поміж яких виділяється «Антоній і Клеопатра».

Усього Вільям Шекспір написав 37 п'єс.

З часом виникає конфлікт між Шекспіром і трупою. Актори «Глобуса» придбали для зимових вистав театр «Блекфраєрс», де ставили спектаклі вже не для широкого загалу глядачів, а лише для знаті. Така переорієнтація трупи вимагала і від Шекспіра перебудови його творчої системи, але поступатися творчими принципами драматург не хотів. Його творчість стає менш продуктивною. Серед найкращих п'єс цих років — «Буря». У 1612 р. Шекспір залишив Лондон і театр, й останні роки життя провів у Стретфорді. Помер Шекспір 23 квітня 1616 р.; похований в рідному місті.

Час не зберіг для нас прижиттєвого зображення поета, його рукописів і особистих речей. У XIX ст. було висловлено припущення, нібито п'єси Шекспіра написані різними авторами. Що на це можна сказати? Читаючи будь-який літературний твір, ми спілкуємося з його автором. Тож і з шекспірівських п'єс перед нами постає одна людина, яка їх написала. Ми поступово осягаємо його улюблені думки і шляхетні переживання, знайомимося з його поглядами на життя. Вони вражають нас своєю єдністю й оригінальністю. Улюблена думка Шекспіра полягає в тому, що людина має цінність сама по собі, незалежно від того, яке соціальне місце вона займає в житті. Його

персонажі хочуть відчути себе володарями своєї власної долі, вони готові приймати самостійне рішення і нести за нього відповідальність. Найяскравіше справжня сутність людини розкривається у високому й пристрасному коханні. Проте людина втрачає самовладання, достойну життєву мету і гине, коли її засліплює ниця пристрасть чи надмірна гордість. Такою є ренесансна проблематика творів Шекспіра.

Англійський драматург Бенджамін Джонсон, сучасник Шекспіра, так написав про нього: «О генію нашої доби! Предмет загального подиву і диво нашої сцени! Сам собі слугуєш ти пам'ятником і вічно житимеш, поки живі твої твориння, а ми живитимемося з них твоїм розумом, підносячи тобі хвалу».

СОНЕТИ

Сонет — це поезія з 14 рядків, згрупованих у два *катрени* (чотиривірші) і два *терцети* (тривірші). Він виник в Італії у XIII ст. В англійській поезії Відродження склалася своя форма: три катрени і один двовірш.

Шекспір написав 154 сонети. В них він оспівує своє кохання до «смуглявої дами» і дружбу з «блакитнооким юнаком». Сонет 23 являє собою поетичну варіацію вірша давньогрецької поетеси Сафо (VII ст. до н. е.), а сонет 55 — знаменитої оди «До Мельпомени» давньоримського поета Горація (I ст. до н. е.). Хоч зовнішність дами, яку поет змальовує в сонеті 130, не відповідає канонам ренесансної краси, — це не впливає на глибину його почуттів. Відсутність взаємності в коханні не зменшує його сили (сонет 116). Трагічними переживаннями сповнені сонети 30 і 66.

23

Немов актор, що збившися із ролі,
Затнувсь на слові, з остраху мовчить,
Чи як шаленець, на коротку мить,
Упавши в лють, німіє мимоволі, —

Отак і я забув про цілий світ,
Мовчу, в любовному блаженстві млію.
Мого чуття важкий солодкий гніт
Закрив уста і поневолив мрію.

Хай погляд мій іде замість послів
Безмовним вісником палкого серця, —
Він — лицар кращий на любовнім герці,
Аніж полки гучних і пишних слів.

Учись читати писане без мови,
Очима слухать вісника любові.

55

Надгробків царських мармурові плити
Переживе потужний мій рядок,
І образ твій, немов із міді литий,
У вічність перейде. Хоч воєн крок

Зруйнує все — і статуї, і трони,
Каменярами тесаний граніт,
Але твоєї із пісень корони
В тисячоліттях не забуде світ.

Ти смерті й забуття минеш дорогу
І, відшукавши путь в людські серця,
Вперед ітимеш із віками в ногу,
Аж поки дійде світ свого кінця.

І в день суда ти житимеш у слові,
В піснях моїх, що сповнені любові.

30

Коли на суд безмовно-тихих дум
Встають далеких споминів тумани, —
Приходить знов давно заснулий сум,
І серце рве, і ятрить давні рани.

Знов гаснуть очі від скорбот німих
За друзями, що вже давно в могилі.
Я марно жду в покірному безсиллі —
Не прозвучить замовклий голос їх!

Тоді оплачений рахунок горя
Я з гострим болем відкриваю знов
І знов плачу за дружбу і любов,
За все, вже відшкодоване учора.

Та лиш тебе побачу я на мить, —
І сум засне, і серце не щемить.

66

Стомившися, вже смерті я благаю,
Бо скрізь нікчемність в розкоші сама,
І в злиднях честь доходить до одчаю,
І чистій вірності шляхів нема,

І силу неміч забива в кайдани,
І честь дівоча втоптана у бруд,
І почесті не тим, хто гідний шани,
І досконалості — ганебний суд,

І злу — добро поставлене в служниці,
І владою уярмлені митці,
І істину вважають за дурниці,
І гине хист в недоума в руці.

Стомившись тим, спокою прагну я,
Та вмерти не дає любов твоя.

116

Не буду я чинити перешкоди
Єднанню двох сердець. То не любов,
Що розцвіта залежно від нагоди
І на віддаленні згасає знов.

Любов — над бурі зведений маяк,
Що кораблям шле промені надії,
Це — зірка провідна, яку моряк
Благословляє в навісній стихії.

Любов — не блазень у руках часу,
Що тне серпом своїм троянди свіжі —
І щік, і уст незайману красу.
Той серп любові справжньої не ріже.

Як це брехня — я віршів не писав,
І ще ніхто на світі не кохав.

130

Її очей до сонця не рівняли,
Корал ніжніший за її уста,
Не білосніжні пліч її овали,
Мов з дроту чорного коса густа.

Троянд багато зустрічав я всюди,
Та на її обличчі не стрічав,
І дише так вона, як дишуть люди, —
А не конвалії між диких трав.

І голосу її рівнять не треба
До музики, милішої мені,
Не знаю про ходу богинь із неба,
А кроки милої — цілком земні.

І все ж вона — найкраща поміж тими,
Що славлені похвалами пустими.

Переклади Дмитра Паламарчука

Запитання і завдання

1. Накресліть у зошиті схему строф і систему римування англійського сонета.
2. У чому Шекспір відходить від традиції зображення ідеального кохання й ідеальної жіночої краси, поширеної в сонетах Відродження (Данте, Петрарка та ін.)?
3. Що ви можете сказати про душевний стан поета, прочитавши сонет 66? Що наснажує його новими силами для життєвої боротьби?

ГАМЛЕТ, ПРИНЦ ДАНСЬКИЙ

Щоб правильно сприйняти п'єсу Шекспіра, слід намагатися зрозуміти, яку мету ставить перед собою персонаж, до яких вчинків він вдається заради її здійснення і якого результату він досягає. Дії одного персонажа приходять у трагічне (а в комедіях — у комічне) зіткнення з діями іншого, який протистоїть йому. В п'єсі «Гамлет» (1601) благородній меті принца (помститися за смерть батька) протистоїть зловісний намір короля-узурпатора (вбити самого Гамлета). Напружена боротьба шляхетних і підступних намірів становить зміст твору. Події в п'єсі відбуваються взимку протягом одного неповного тижня.

Твір переносить нас у похмурий замок Ельсінор, резиденцію данських королів. Сюди прибуває принц Гамлет, який навчається в німецькому університеті. Його сповістили про раптову і загадкову смерть батька. На принца очікує ще одна несподіванка: його мати поспішно одружується з братом померлого — Клавдієм, який стає новим королем. Гамлетові з'являється Привид батька і розповідає, що його вбив Клавдій. Він просить сина помститися за свою смерть. Віднині помста має стати єдиним життєвим обов'язком Гамлета. Мрійливому, вразливому принцу важко здійняти руку на людину, навіть якщо це такий підлий злочинець, як Клавдій (дія I).

Гамлет почувається самотнім. Він прагне наснажитися новими душевними силами у спілкуванні з найдорожчими людьми. Відразу ж після зустрічі з Привидом він поспішає до коханої Офелії. Але в її очах він не бачить ні співчуття, ні розуміння свого душевного стану.

Розчарованим іде від неї принц. Нова зустріч з університетськими товаришами — Гільденстерном і Розенкранцом. Ось у кого знайде він душевну підтримку! Але друзі уникають відвертої розмови. Душа Гамлета відтоді скам'яніла і до них. Тим часом до замку прибувають мандрівні актори, давні друзі принца. Чи не допоможуть вони йому викрити короля-злочинця? Гамлет пише пантоміму, яку на його прохання мають розіграти актори; у ній в усіх подробицях відтворено вбивство батька Гамлета (дія II).

На виставі в придворному театрі Гамлет не зводить очей з короля, спостерігаючи за його реакцією. І справді, Клавдій не в змозі приховати свого збентеження, чим викриває себе. Водночас він здогадується, що Гамлет розкрив його таємницю. Адже король стежив за принцом з часу його повернення в Данію. Це він завербував друзів Гамлета; він використовує Офелію, щоб таємно стежити за її коханим; за дорученням короля придворний Полоній (батько Офелії) лестощами та лицемірством має втертися в довіру до принца і дізнатися про його наміри. Тепер, щоб уникнути смерті, королю треба випередити Гамлета. І він вирішує вислати принца з Данії до Англії, де за його наказом Гамлета буде вбито. У стані цілковитого душевного сум'яття та збентеження Гамлет іде до найближчої людини — матері. Проходячи повз каплицю, він бачить короля, який молиться. Здавалося б, зручний момент для помсти! Але церква і вбивство несумісні. У кімнаті матері Гамлет чує якийсь рух за килимом. Якщо це король стежить за ним, то тут на нього чекає смерть! Але на підлогу падає тіло Полонія, простромлене шпагою Гамлета. Невже і мати, подібно до коханої й університетських друзів, залишиться байдужою до його тривоги? Не розкриваючи своїх задумів, Гамлет знаходить у матері підтримку і співчуття. Вона обіцяє не діяти проти сина. Окрилений хоч якоюсь надією, Гамлет вирушає у вигнання у супроводі своїх друзів-шпигунів Гільденстерна і Розенкранца (дія III).

Тим часом розігрується ще одна трагедія самотності. Офелія, втративши батька, розлучившись із коханим, відчула серцем, що стала жертвою інтриги. Її душевні сили надломилися, вона збожеволіла і загинула (дія IV).

Гамлет, уникнувши смерті, таємно повертається до Ельсінора і потрапляє на похорон нещасної Офелії. Король, зрозумівши, що його план знищити принца не вдався, знову намагається перехопити ініціативу. Він влаштовує турнір між Гамлетом і братом Офелії — Лаертом. Король не має сумніву, що Лаерт хоче помститися за сестру. До того ж, він битиметься отруєною зброєю. Проте король не врахував одного: чесності й порядності Лаерта. Смертельно поранений Гамлетом, Лаерт розкриває всім присутнім останню інтригу короля. Гине на очах у всіх королева, випивши отруєне вино, приготовлене королем для принца. Гамлета поранено отруєним мечем. Зібравши останні сили, він заколов Клавдія. Так звершується помста. Але й сам Гамлет помирає (дія V).

(Офелія розповідає батькові про зустріч з Гамлетом. Принц прийшов до неї рано-вранці одразу після побачення з Привидом свого батька.)

Сцена 1

Полоній

Ну що, Офеліє? В чім клопіт?

Офелія

Ох, таточку, я так перелякалась!

Полоній

Чого, крий Боже?

Офелія

Коли я шила у своїм покої,
Принц Гамлет — геть розхристаний, без шапки
У непідв'язаних, брудних панчохах,
Обвислих, мов кайдани на ногах,
Блідий як сніг, колотяться коліна,
А на виду така страшна розпука,
Мов просто з пекла вирвавсь розповісти
Страшні страхіття, — увійшов до мене.

Полоній

З кохання втратив глузд?

Офелія

Не знаю, тату,
Але боюсь, що справді.

Полоній

Що ж казав він?

Офелія

Схопив мене за п'ясть і стиснув міцно,
Ступив назад на довжину руки,
А другою от так прикривши очі,
Втопив їх у моє лице, мов хтів
Намалювать. Стояв він довго так;
Тоді, мені потрясши злегка руку,
Хитнувши тричі ось так головою,
Зітхнув до того жалісно й глибоко,
Мов зараз в нього серце розпадеться
І прийде смерть; тоді, мене пустивши
І дивлячись через плече, пішов,
Немов і без очей дорогу бачив.
Так аж за двері вийшов він наосліп,
І зір його ввесь час був на мені.

Полоній

Ходім; нам треба короля знайти.
Видиме тут любовне божевілля,
Яке людей своїм шаленством губить,
Штовхаючи на вчинки відчайдушні,
Таке ж, як інші пристрасті під небом,
Що мучать смертних. Жаль...Чи не сказала
Ти цими днями прикрого йому?

Офелія

Ні, батечку, але, як ви веліли,
Його писань не брала й не пускала
Його до себе.

Полоній

От і з'їхав з глузду.
Шкода, що я не зрозумів як слід
І легковажив Гамлета. Боявсь я,
Що він лиш бавиться тобі на згубу.
Клену свої страхи! Старим властиво
В обачності переступати міру,
Як молодим на неї не вважати.
Ходім до короля; він мусить знати.
Признання хай на нас накличе гнів,
Але таїтись гірше й пототів.
Ходім.

Виходять.

Сцена 2

(Гамлет несподівано бачить в Ельсінорі своїх університетських друзів.)

Гільденстерн

Вельмишановний принце!

Розенкранц

Мій любий принце!

Гамлет

Мої найліпші друзі! Як ся маєш, Гільденстерне? А ти як, Розенкранце? Як, добрі хлопці, живете?

Розенкранц

Як перші-ліпші із синів землі.

Гільденстерн

Щасливі тим, що не в надмірнім щасті. Ми не на шишці ковпака Фортуни.

Гамлет

Але й не на підошвах її черевиків?

Розенкранц

Ні там, ні там, мій пане.

Гамлет

Тобто ви живете біля її поперека, чи то в самому осередді її розкошів?

Гільденстерн

Та десь посередині, в скоромному місці.

Гамлет

В скоромному місці Фортуни? Ой, велика правда; це відома потіпаха. Що нового?

Розенкранц

Нічого, крім хіба того, що світ став чесний.

Гамлет

Виходить, скоро страшний суд... Але ваша новина неправдива. Дозвольте спитати докладніше: чим ви, мої добрі друзі, завинили у Фортуни, що вона вас послала сюди, в тюрму?

Гільденстерн

В тюрму, принце?

Гамлет

Данія — тюрма.

Розенкранц

Тоді весь світ — тюрма.

Гамлет

Та й добряча; у ній стільки буцегарень, темниць, підземель. Данія — одна з найгірших.

Розенкранц

Ми не такої думки, принце.

Гамлет

Ну, то вам вона не тюрма. Бо нічого ні доброго, ні злого нема, а наше мислення утворює те чи те. Мені вона тюрма.

Розенкранц

То значить, ваша честолюбність зробила її тюрмою; вона затісна для вашого духу.

Гамлет

О Боже, мені вистачило б і горіхової шкаралупи. Навіть у ній я міг би вважати себе за владаря безкрайого простору, якби мені не снилося лихих снів.

Гільденстерн

А ті сни і є ваша честолюбність. Адже сама мрія честолюба просто тінь сну.

Гамлет

А сам сон — тільки тінь.

Розенкранц

Правда, а по-моєму, честолюбність така легка й плинна сама по собі, що це всього лише тінь тіні.

Гамлет

То виходить, що жебраки — це тіла, а королі й пихаті герої — тіні тих жебраків. Чи не піти нам до двору? Бо, слово честі, я не в силі розумувати.

Розенкранц і Гільденстерн

Ми вам до послуг.

Гамлет

Не треба. Я не бажаю вас рівняти до решти моїх слуг. Адже, признатись вам по честі, мене й так аж надто добре доглядають. Але, не в службу, а в дружбу, чого ви в Ельсінорі?

Розенкранц

Щоб вас відвідати, мій принце, та й усе.

Гамлет

Злидар, як я, бідний і на подяку. Але дякую вам, дарма що моя дяка, любі друзі, і шеляга не варта. По вас не посилали? Вам самим забаглось мене побачити? Зі своєї охоти? Будьте чесні зі мною. Ну-бо, кажіть.

Гільденстерн

Що ж нам казати, принце?

Гамлет

Та що хочете! А тепер ближче до діла. По вас послали. У ваших очах видно щось ніби признання, і вам не вистачає спритності, щоб його приховати. Я знаю, що ласкаві король і королева вас викликали.

Розенкранц

З якою метою, принце?

Гамлет

Це вже ви маєте мені з'ясувати. Але заклинаю вас правом товариша, молодістю, що нас єднає, обов'язком, який накладає на нас наша невмируща дружба, і всім ще дорожчим, чим зворушив би вас кращий красномовець, будьте прямі й щирі зі мною, чи посилали по вас, чи ні?

Розенкранц

(стиха, до Гільденстерна)

Що казати?

Гамлет

(убік)

Еге, ви вже в мене на оці.

(Вголос.)

Як ви мене любите, не крийтесь.

Гільденстерн

Нас, принце, викликано.

Гамлет

Я скажу вам нащо. Мій здогад дозволить вам нічого не визна-

вати, і ваша обіцянка тайни перед королем і королевою не злиняє ні на пір'їну. Останнім часом — сам не знаю з чого — я втратив усю свою жвавість, занедбав усі звичні справи. І справді, так важко стало моїй натурі, що ця добряча споруда, земля, здається мені безплідною скелею серед моря; а оцей пречудовий повітряний намет, оце прекрасне склепіння небесне, оця велична покрівля, уцяцькована золотими вогнями, — це все видається мені не чим іншим, як бридким тлумищем отруйних випарів. Що за майстерний витвір чоловік! Який шляхетний розумом! Який безмежний хистом! Як вражає й дивує доцільністю постаті й рухів! Дією подібний до ангела! Тямою — до божества! Окраса всесвіту! Найдовершеніше з усіх створінь! Одначе, що мені ця квінтесенція праху? Чоловік не тішить мене... ані жінка, дарма, що своїм усміхом ви ніби кажете про інше.

Розенкранц

Принце, нічого такого в мене й на думці не було.

Гамлет

Так чого ж ви тоді сміялись, коли я сказав, що чоловік не тішить мене?

Розенкранц

Мені спало на думку, принце, що коли вас людина не тішить, то яка пісна гостина буде у вас акторам. Ми їх нагнали по дорозі, вони їдуть сюди, щоб стати вам до послуги.

Гамлет

Той, що грає короля, буде бажаним гостем; його величність дістане від мене данину; мандрівний лицар поорудує щитом та списом; полюбовник дарма не зітхатиме; дивак сумирно докінчить свою роль; штукар попосмішить тих, кого легко насмішити; а героїні вільно буде вилити душу в слова, хоч і кульгатиме білий вірш. Що це за актори?

Розенкранц

Ті самісінькі, що звичайно так тішили вас; столичні трагіки.

ДІЯ ТРЕТЯ

(Гамлета відволікає від важких думок поява Офелії. Принц не знає, що його розмову з дівчиною підслуховують король Клавдій і Полоній.)

Сцена 1

Гамлет

Чи бути, чи не бути — ось питання.
Що благородніше? Коритись долі
І біль від гострих стріл її терпіти,
А чи, зітнувшись в герці з морем лиха,

Покласти край йому? Заснути, вмерти —
І все. І знати: вічний сон врятує,
Із серця вийме біль, позбавить плоті,
А заразом страждань. Чи не жаданий
Для нас такий кінець? Заснути, вмерти.
І спати. Може, й снити? Ось в чім клопіт:
Які нам сни присняться після смерті,
Коли позбудемось земних суєт?
Ось в чім вагань причина. Через це
Живуть напасті наші стільки літ.
Бо хто б терпів бичі й наруги часу,
Гніт можновладця, гордія зневаги,
Відштовхнуту любов, несправедливість,
Властей сваволю, тяганину суду,
З чесноти скромної безчесний глум,
Коли б він простим лезом міг собі
Здобути вічний спокій? Хто стогнав би
Під тягарем життя і піт свій лив,
Коли б не страх попасти після смерті
В той край незнаний, звідки ще ніхто
Не повертався? Страх цей нас безволить,
І в звичних бідах ми волієм жити,
Ніж линути до не відомих нам.
Так розум полохливими нас робить,
Яскраві барви нашої відваги
Від роздумів втрачають колір свій,
А наміри високі, ледь зродившись,
Вмирають, ще не втілившись у дію.
Але тихіш! Офелія! Згадай
Мої гріхи в своїй молитві, німфо.

Офелія

Як вам жилося, принце, всі ці дні?

Гамлет

Уклінно дякую: гаразд, гаразд.

Офелія

У мене, принце, є від вас дарунки,
Що я давно вернути прагну вам;
Візьміть, будь ласка, їх.

Гамлет

Та я ж нічого
Не дарував вам зроду.

Офелія

Ні ж бо, принце,
Ви добре знаєте, були дарунки,

Ще й запашні слова їх обгортали,
Стократ дорожчими робивши їх;
Та витхнувсь аромат. Душа не йме дарів,
Як той, хто дав їх, приязню збіднів.
Візьміть же, принце, їх.

Гамлет

Ха, ха! Ви чесна?

Офелія

Принце!

Гамлет

Ви гарна?

Офелія

Що ваша милість має на увазі?

Гамлет

Що коли ви чесна й гарна, то негоже вашій чесноті вдаватися в розмови з вашою красою.

Офелія

Хіба в краси може бути краще товариство, ніж чеснота?

Гамлет

Авжеж. Адже влада краси швидше зробить із чесноти звідницю, ніж сила чесноти перетворить красу на свою подобу. Колись це був парадокс, та наш час його стверджує. Колись я вас кохав.

Офелія

Ви й мене примусили в це повірити.

Гамлет

Даремно повірили. Прищеплювати нам чесноту — марне діло, однаково гріхом тхнутиме. Я вас не кохав.

Офелія

Тим більше я була ошукана.

Гамлет

Іди в черниці. Нащо тобі плодити грішників? Сам я більш-менш чесний, та й то міг би закинути собі дещо таке, що краще було б моїй мамі й не родити мене на світ. Я дуже пихатий, мстивий, честолюбний. До моїх послуг стільки гріхів, що я не можу ні охопити їх думкою, ні змалювати в уяві, ні знайти час на те, щоб їх здійснити. Пощо таким, як я, плазувати межи небом і землею? Ми всі затяті пройдисвіти: не вір нікому з нас. Іди собі в черниці. Де твій батько?

Офелія

Удома, принце.

Гамлет

Хай за ним замкнуть двері, щоб він удавав блазня тільки в своїй хаті. Прощайте.

Офелія

О небеса, згляньтесь над ним!

Гамлет

Як ти віддасися, я дам тобі в посаг ось яку напасть: коли б ти навіть була цнотлива, як лід, і чиста, як сніг, однак не втечеш від поговору. Тож іди собі в черниці! Прощай. Але як тобі конче забагнеться заміж, то віддайся за дурня. Бо розумні добре знають, яких страховищ ви з них робите. У черниці! І хутчіше. Прощай.

Офелія

О сили небесні, зціліть його!

Гамлет

І про ваше малювання та підмальовування я чував. І чував чимало. Бог дав вам одне обличчя, а ви робите собі інше. Ходите то вихилясом, то наче пава, і сокочете манірно, і Божі створіння неподобно прозиваєте, і свою розпусність видаєте за наївність. Іди собі, з мене годі. Ви мене й так звели з глузду. Кажу тобі, у нас більш не буде шлюбів. Ті, що вже побралися, хай усі, крім одного, живуть, а інші зостануться при самих собі. Отже, в черниці!

(Виходить.)

Офелія

О, що за дух знеміг! Меч, розум, мова —
Солдата, вченого і царедворця;
Надія й цвіт прекрасної держави,
Шляхетності свічадо і взірець,
З якого приклад брали, — все пропало!
А я, нужденніша за всіх жінок,
Що упивалась медом клятв його,
Дивлюсь, як цей величний, гордий розум,
Мов дзвін розколотий, задеренчав;
Як незрівнянний молодості образ
Розбився об безум. Горе, я від плачу
Не сліпну! Що я бачила, що бачу!

Входять король і Полоній.

Король

Кохання? Ні, не в тім його недуга;
В його словах хоча й замало складу,
Але нема й безумства. Щось та зріє
В його душі, пригніченій журбою.
Зродитись може в ньому і таке,
Чого боятись слід. Про всяк випадок
Я рішення поквапного дійшов,
А саме: в Англію хай їде він
Данину недоплачену справляти,
І, може, море, та нові країни,

Та зміна вражень витиснуть йому
Те, що в душі сидить, над чим б'ючись
Думки змінили і його самого
До невпізнання. Як вам наша думка?

Полоній

Це буде добре. Я, проте, гадаю,
Почин і джерело нудьги тієї
В відтрученім коханні.

(До Офелії.)

Що там, дочко,
Не переказуй, що казав принц Гамлет:
Ми чули все. Чиніть, ласкавий пане,
Як воля ваша. Та, як згодні ви,
Хай по виставі королева-мати
Попросить сина їй повісти смуток,
Відверто поговорить з ним. А я,
Коли дозволите, краєчком вуха
Піймаю все. Як їй не пощастить,
Шліть в Англію його або замкніть,
Де радить мудрість вам.

Король

Хай так. Негоже,
Що шал вельможний ходить без сторожі.

Виходять.

(Після перерваної вистави мандрівних акторів королева вимагає, щоб Гамлет з'явився до неї.)

Сцена 4

Кімната королеви.

Входять королева і Полоній.

Полоній

Він зараз прийде. Говоріть відверто.
Скажіть, що в жартах перебрав він міру,
Що тільки ваша милість заслоняє
Його від гніву. Я ж сховаюсь тут.
Не добирайте надто слів, прошу вас.

Гамлет

(за сценою)

Мати-королево!

Королева

Обіцяю, за мене не турбуйтесь. Я чую його ходу. Ховайтеся.

Полоній ховається за килим.

Входить Гамлет.

Гамлет

Матусю, в чому річ?

Королева

Ти, сину мій, претяжко скривдив батька.

Гамлет

Ви, мамо, скривдили мойого батька.

Королева

Вгамуйся, досить цих блазенських слів.

Гамлет

Отямтесь, не вживайте грішних слів.

Королева

Що сталось, Гамлете?

Гамлет

А в чому річ?

Королева

Забули ви, хто я?

Гамлет

Ні, ось вам хрест!
Ви королева, діверю дружина
І — о, бодай не так! — мені ви мати.

Королева

Як так, то хай говорять інші з вами.

Гамлет

Ні, сядьте, сядьте; з місця ані руш,
Аж поки в дзеркалі, що я вам дам,
Себе розглянете й своє нутро.

Королева

Чого ти хочеш? Ти ж не вб'єш мене?
Ґвалт, ґвалт, рятуйте!

Полоній

(за килимом)

Гей, сюди, рятуйте!

Гамлет

(вихоплює меча)

Чи ба! Пацюк! Готовий, закладаюсь.

(Протинає килим.)

Полоній

(за килимом)

Мене убито!

Королева

Що ти скоїв, леле!

Гамлет

Не знаю. Там стояв король?

Королева

О, що за навісний, кривавий вчинок!

Гамлет

Він менш лихий, ніж, вбивши короля
За мужа взяти брата короля.

Королева

Убивши короля?

Гамлет

Так, паніматко, так.

(Піднімає килим і бачить Полонія.)

Ти, жалюгідний, необачний дурню!
Прощай! Я цілив вище, ніж поцілив.
Прийми, що суджено тобі, й затям,
Що надто метушитись небезпечно.
Ви ж не ламайте рук. Не треба, сядьте.
Це я зламаю серце вам, якщо
Воно лише з крихкого матер'ялу
І не стужавіло ще так в нечесті,
Що вкрилось панцером проти чуття.

Королева

Що я вчинила, що язик твій, сину,
Насмів сичати так?

Гамлет

Такий ваш вчинок,
Що він рум'янець скромності поганить,
Лукавством цноту зве; зриває рожу
З ясного чола чистого кохання
Й кладе тавро. Він обертає шлюбні
Обітниці на клятви картяра;
З обіцянок у вірності довічній
Виймає душу він і залишає
Пусті слова. Стидом палає небо.
Лице землі, засмучене тим вчинком,
Так спохмурніло, мов напередодні
Страшного суду.

Королева

Лихо, що за вчинок?
Слова твої — неначе грім жахний.

Гамлет

Погляньте-бо на цей портрет і цей.
Майстерні тут подоби двох братів.
Яка краса на цім виду, дивіться:
Волоссям Феб; чолом Юпітер сам;
Зір наче в Марса, владний та суворий;

Поставою швидкий Меркурій, щойно
Спустився він на гору небосяжну;
Сполука всіх чеснот в єдинім тілі,
Де кожний бог лишив свою печать,
Щоб світ пізнав достойний образ мужа.
То був ваш чоловік. Сюди погляньте:
Це єсть ваш чоловік; як ржавий колос,
Згубив він і здоровий. Де в вас очі?
Хіба міняють чисту полонину
На пашу у болоті? Де в вас очі?
Не звіть любов'ю це, бо в вашім віці
Шал крові вгамувавсь, примовк, ущух,
Скорився розсуду. А що за розсуд
Зміняв би те на це? Ви живете,
Тож маєте й чуття, але вони
В паралічу. Безумство так не схибить,
Не полонить чуттів настільки, щоб
Не збереглась здорова частка глузду,
Що вбачить тут різницю. Що за біс
Вас, наче в піжмурки, так заморочив?
Адже ні зір, ні дотик ваш, ні слух,
Ні нюх — ні жоден орган почуття,
Коли б він навіть хворий був, не міг би
В таку оману вас ввести,
О сором, де рум'янець твій? О пекло,
Якщо бунтуєш кості літній жінці,
То молодість палка хай чистоту,
Мов віск, розтопить на своїм огні.
Не сором, що потужний пал змагає.
Коли горить і лід, коли вже й розум
Свашкує хтивості.

Королева

О годі, сину!
Звернув мені ти очі в глиб душі:
У ній тепер я чорні плями бачу,
Яких нічим не вивести.

(Йдучи до судна, щоб плисти за наказом короля в Англію, Гамлет спостерігає пересування по рівнині війська норвезького принца Фортінбраса.)

Сцена 4

Гамлет

Як всі випадки свідчать проти мене,
Підхльостують мою ледачу помсту!
Чи ж то людина, хто найбільшим благом
Вважає їжу й сон? Тварина, й годі.
Творець, який думками наділив нас,
Що бачить крізь віки, дав не на те
Нам здібності та богорівний розум,
Щоб гнив він у безділлі. Чи тваринне
Тут забуття, чи полохка розважність,
Що без кінця все зважує кінець?
На частку глузду міркування містить
Три частки боягузтва. Я не знаю,
Чому лише тверджу: «Це слід зробити»,
Дарма що є причина, воля й сила,
Аби зробити. Прикладів доволі.
Хоч би й це військо (що людей, що грошей),
Цей принц, що має розум і манери
Й чий дух, піднятий дивним честолюбством,
Зухвало кпить з незнаного кінця;
Він смертних виставляє без вагань
На примхи долі, смерть і небезпеку
Заради дірки з бублика. Так, велич
Не в метушні безладній без причини,
А в тім, щоб битись навіть за стеблинку,
Як честь поставлено на кін. У мене
Забито батька, матір у ганьбі,
І серце, й розум збурені до краю,
А я, приспавши їх, дивлюсь байдуже
На тисячі приречених людей,
Що ради вигадки й пустої слави
В могилу йдуть, як в постіль, за наділ,
Де всім цим воякам не розвернутись,
Де навіть і землі навряд чи стане
Полеглих поховати. О, вже час,
Щоб роздум мій чи вбравсь у кров, чи згас!

(Виходить.)

(Уникнувши смертельної небезпеки, Гамлет повертається в Данію і на шляху до замку проходить разом з другом Горацію через цвинтар.)

Сцена 1

Цвинтар

1-й гробокоп

(Копає й співає.)

Коли я змолоду кохав,
То я кохав душею
І втіхи — ох! — більшої — ох! — не знав
Аніж — ох! — любитись з нею.

Гамлет

Чи цей чоловік не відчуває, що робить, коли співає, копаючи могилу?

Горацio

Звичка виробила в ньому нечутливість.

Гамлет

Мабуть, що так. Тільки ненатруджена рука зберігає чутливість.

1-й гробокоп

(співає)

А старість гульк, підстерегла,
Вхопила в пазур лютий
І в край далекий завезла,
Звідкіль не повернути.

(Викидає череп.)

Гамлет

Цей череп мав колись язик і міг співати, а той мугир жбурляє його, мовби то щелепа Каїнова, найпершого вбивці! А може, ця голова належала якомусь розумникові, а тепер цей йолоп вартий більш за нього. Може, той розумник міг обкрутити круг пальця самого Господа Бога? Могло ж таке бути?

Горацio

Могло, мій принце.

Гамлет

А може, це голова гречного придворця, що казав: «Добридень, вельможний пане! Як почуваєтесь, вельможний пане?» Або ж пана Такого-то, що вихваляв панові Такому-то коня, сподіваючись випросити його для себе? Теж можливо?

Горацio

Атож, мій принце.

Гамлет

Хай там як, а тепер у цій голові панує пані черва; щелепа відпала, а по тім'ю цокає лопата гробокопа. Чудове перетворення, якби ми здатні були його спостерігати від початку до кінця. Чи варт було плекати ці кості, коли вони врешті тільки й годяться на те, щоб ними грати в паці? Аж мої кості ломить на думку про це.

1-й гробокоп

(співає)

Мотика й заступ, глибше рий,
Ще й саван треба ткати;
Ох! — в труні міцній, в землі сирій
Готова гостю хата.

(Викидає ще один череп.)

Гамлет

От ще один. Ну чого б йому не бути черепом якого-небудь правника? Де ж його каверзи тепер, хитрощі, висновки, викрути та виверти? Як він терпить, щоб той бевзь стукав його в лоб брудною лопатою, і не позове його до суду за образу чином? Гм! А може, цей чолов'яга був свого часу перекупцем земель, за поміччю всяких запродажних, застав, пень, подвійних забезпек, угод та визискних. Невже в тім зиск його визискних, вигода його угод, що безцінний його черепок востаннє набили землею? Хіба всі ті його забезпеки, навіть подвійні, забезпечили йому хоч такий шмат землі, що його пара найдовших купчих покриє? Купа всіх його грамот на землю навряд чи й уміститься в такому приміщенні. То, може, хоч власникові трохи більше відмірять?

Горацio

Анітрохи, принце.

Гамлет

Адже пергамент роблять з баранячої шкури?

Горацio

Авжеж, принце, та ще з телячої.

Гамлет

То значить, барани й телята ті, що вважають пергамент якоюсь гарантією. А поговорю-но з цим чоловіком. Чия це могила, гей?

1-й гробокоп

Моя, пане.

(Співає.)

Ох! — в труні міцній, в землі сирій
Готова гостю хата.

Гамлет

По-моєму, таки твоя, бо ти в ній крутишся.

1-й гробокоп

Ви як не крутіться круг неї, а все вона не ваша. А мене хоч і скрутило, та однак вона моя.

Гамлет

Крути, та не перекрути; як же вона твоя, коли вона на мертвого, а не на живого? Ти, бачу, чистий крутій.

1-й гробокоп

Крутня — для живих, пане. Вона й вас може обкрутити.

Гамлет

На якого чоловіка ти копаєш?

Ні на якого, пане.

Гамлет

То на яку жінку?

1-й гробокоп

Теж ні на яку.

Гамлет

Кого ж тут поховають?

1-й гробокоп

Те, що було жінкою, пане. Але, царство їй небесне, вона померла.

Гамлет

Ач, як цей пройдисвіт за слова чіпляється! З ним треба розмовляти обачно, а то двозначність погубить душі наші. Їй-богу, Горацію, три роки я вже помічаю: наш вік став такий прудкий, що мужик раз у раз носаком ступає на п'яти царедворцю, та все на мозолі... А давно ти людям ями копаєш?

1-й гробокоп

Почав я це того дня, коли покійний король наш Гамлет поборов Фортінбраса.

Гамлет

А коли це було?

1-й гробокоп

Хіба самі не знаєте? Кожен дурень зна. Того ж таки дня народився молодий Гамлет. Той, що з'їхав ниньки з глузду і що його відіслали в Англію.

Гамлет

А чому його відіслали в Англію?

1-й гробокоп

А тому, що з'їхав з глузду. Там його вправлять. А як і не вправлять, невелике лихо.

Гамлет

Чому?

1-й гробокоп

Там того й не помітять. Там усі безглузді, як він.

Гамлет

Як же він збожеволів?

1-й гробокоп

Дуже дивно, кажуть.

Гамлет

Як так дивно?

1-й гробокоп

А так, що стратив розум.

Гамлет

На якому ґрунті?

1-й гробокоп

На нашому, на данському. Я тридцять літ і підмайстром і цеховим у ньому копаюсь.

Гамлет

Скільки часу пролежить людина в землі, доки згниє?

1-й гробокоп

Як не згниє ще перед смертю, — нам тепер що день Божий трапляються такі пранцюваті мерці, що ледве дотягують до похорону, — то пролежить вісім чи й дев'ять років. Чинбар, той вам протягне і всіх дев'ять.

Гамлет

Чому ж той довше?

1-й гробокоп

Того, пане, що його ремесло так вичиняє йому шкуру, що вона довгий час не пропускає воду. Адже вода найбільший ворог вашого брата мерця. Ось вам ще один череп. Він пролежав у землі двадцять і три роки.

Гамлет

А чий він?

1-й гробокоп

Одного навіженого сучого сина. Чий, як ви гадаєте?

Гамлет

Не знаю.

1-й гробокоп

Чума на голову навіженому жартунові! Раз він був вилив мені на тім'я пляшку рейнського. Оцей череп, пане, належав Йорікові, королівському блазню.

Гамлет

Цей?

1-й гробокоп

Цей самісінький.

Гамлет

Дай подивлюся.

(Бере череп.)

Гай-гай, бідний Йоріку! Я знавав його, Горацію. Мастак на не-

вгавні жарти, пречудовий химерник. Тисячу разів носив він мене на горгошах. А тепер як бридко мені це згадати! Аж з душі верне. Ось тут були губи, які я не знаю вже й скільки разів цілував. Де тепер твої жарти, твої пісеньки, вихори твоїх веселощів, від яких усе застілля лягало з реготу? Ніяк тепер поглузувати з свого власного скалозубства? Геть щелепа відпала? Заберись-но в опочивальню до якої-небудь вельможної пані та скажи їй, що хай кладе вона на себе рум'яна хоч у палець завтовшки, однак скінчиться на такому личкові, як ось у тебе нині; посміши її. Будь ласкав, Горацію, скажи мені одне.

Горацію

Що, принце?

Гамлет

По-твоєму, й Александр Македонський мав такий вигляд у землі?

Горацію

Такий самий.

Гамлет

І так само тхнув? Фе!

(Кладе череп на землю.)

Горацію

Авжеж, принце.

Гамлет

На яку ницу потребу можемо ми здатись, Горацію? Чом би не простежити в уяві весь шлях благородного праху Александра, аж поки він стане чопом у барилі?

Горацію

Це надто доскіпливий погляд на речі.

Гамлет

Анітрохи. Треба тільки простежити за ним, нічого не перебільшуючи, і робити правдоподібні припущення. Наприклад, так: Александр умер, Александра поховано, Александр обернувся в прах; прах — це земля; з землі копають глину; чом би тією глиною, на яку він обернувсь, не замазати затичку в барилі пива?

Могутній Цезар вмер і струх на глину,
Що нею в хаті заткнуто шпарину.
Колись на цілий світ нагонив жах,
Тепер латає стіни давній прах.

Нум тихо, бо сюди йде король.

Входять король, королева, Лаерт; вносять труну; священик, почет.

З ним королева, двір. Кого ж ховають?
Та ще й обряд неповний. Видно, той,
Кого несуть, шаленою рукою

Урвав собі життя.
Хтось із вельможних.
Сховаймось, подивімося.
(Відходить убік разом з Горацію.)

Лаерт

Ото й увесь обряд?

Гамлет

Це, бач, Лаерт, шляхетний молодик.

Лаерт

Ото й увесь обряд?

Священик

Відправили ми службу, як могли.
Ви ж знаєте, непевна в неї смерть.
Коли б не владне слово короля,
Лежати б їй в несвяченій землі
До судних сурм; не квіти й молитви —
Череп'я й цеглу кидали б на неї.
А їй вінки, як нареченій, дано,
Дівоче клечання, погребний дзвін
І проводи.

Лаерт

І все вже виконано?

Священик

Все, що можна.
Ми б осквернили службу поминальну,
Співавши реквієм, мов над душею,
Що в мирі відійшла.

Лаерт

Спускайте в яму!
Хай з гожого, незайманого тіла
Зростуть фіалки.
(До священика.)
Ти ж, безсердий, знай:
Творця возхвалить в янголах сестра,
А ти завиєш в пеклі.

Гамлет

Що? Сестра?

Королева

Прощай, дитино! Квітці — квіти.
(Розкидаючи квіти.)
Гадала я тебе за сином мати.
Жадала я, моя прегарна доню,
Сама тобі квітчати шлюбне ліжко,
А не труну.

Лаерт

Тяжке, безмірне горе,
Нехай впаде на голову трикляту,
Що так злочинно в тебе відняла,
Високий розум! Ще не сипте землю,
Сестру обняти дайте ще хоч раз.

(Стрибає в могилу.)

Тепер засипте і живого й мертву,
Громадьте гору в цій рівнині, вищу
Над Пеліон і над чоло високе
Олімпу синього.

Гамлет

(підходить ближче)

Хто той, чий смуток
Такий глибокий, а слова печалі
Такі гіркі, що вражені світила,
Зачувши їх, спиняють рух свій вічний?
Я — Гамлет данський.

(Стрибає в могилу.)

Лаерт

В пекло забирайся!

Гамлет

Негоже молишся.

(Бореться з ним.)

Будь ласка, пальці геть з мойого горла.
Дарма, що я не запальний, мов порох,
Але в мені є щось таке страшне,
Чого боятись слід. Ану, геть руки!

Король

Гей, розніміть їх.

Королева

Гамлете, мій сину!

Усі

Панове!

Горацio

Принце мій, прошу, вгамуйтесь.

Придворні розводять їх, і вони виходять з могили.

Гамлет

Ні, ладен з ним я битися за це,
Аж доки не склеплю повік назавжди.

Королева

Але за що?

Гамлет

Офелію любив я.

Я так її любив, що й сорок тисяч
Братів, з'єднавши всю свою любов,
Мою не здужали б. На що ти здатен
Для неї?

Король

Він, Лаерте, божевільний.

Королева

Заради Бога, не дражніть його.

Гамлет

До ста бісів! Кажи, на що ти здатен?
На плач? На бій? На голод? На страждання?
Чи пити оцет? З'їсти крокодила?
Я теж. Прийшов ти скиглити сюди?
Мені на встид ускочити в могилу?
Живцем себе похоронить? Я теж.
Базікаєш про гори? Хай навернуть
На нас мільйони десятин, щоб насип
Сягав верхів'ям до самого сонця,
Щоб за бородавку здалася Осса!
Гей ні, хоч просторікуєш ти красно,
Я можу ще красніш.

Королева

Це чистий безум;
З годину помордує так його,
А потім тихий, наче та голубка,
Що вивела свої пташата любі,
Його повиє спокій.

Гамлет

В чому річ?
Звідкіль у вас ненависть ця до мене?
Я завжди вас любив. Ну, та дарма.
Нехай вергає гори Геркулес,
Нявчати буде кіт, брехати — пес.

(Виходить.)

Король

Горацію, пильнуй його, будь ласка.

Горацію виходить.

(До Лаерта.)

Терпи й розмову не забудь вчорашню.
Ми справі хід дамо, Гертрудо люба,
Хай сина вашого оточить догляд.
Живий надгробок на могилі стане;
Година миру прийде і до нас;
Чекати нам уже недовгий час.

Сцена 2

Кімната в замку.
Входять Гамлет і Горацio.

Гамлет

Оце й усе. Тепер дозволь про інше.
Ти всі обставини запам'ятав?

Горацio

Запам'ятав, аякже!

Гамлет

Я в серці відчував якусь борню,
Що не давала спать мені. Здавалось,
Я в дибах, мов бунтар, лежу. І раптом...
Хвала поспішності, бо ця поспішність
Стає в пригоді часом нам, коли
Глибокий задум гине. Це доводить,
Що провидіння справу довершає,
Хай хоч які в нас наміри...

Сурми.

Король

(...) Почнім же...

Гамлет

Почнім.

Лаерт

Почнім.

Б'ються.

Гамлет

Раз.

Лаерт

Ні.

Гамлет

Суддя хай скаже.

Озрік

Удар, удар виразний.

Лаерт

Добре. Далі.

Король

Гей, чашу. Гамлете, цей перл — тобі.
Твоє здоров'я.

Фанфари, гарматні постріли за сценою.

Дати принцу келих.

Гамлет

Я ще зітнусь. На час відставте трунок.

Почнім.

Б'ються.

Ще вдар. Визнаєте?

Лаерт

Так, дотик, дотик, згоден я.

Король

Наш син поборе.

Королева

Дихає він важко.
Ось хустка, Гамлете, хоч витри лоб.
Тобі на щастя королева п'є.

Гамлет

Ласкава пані!

Король

Ні, не пий, Гертрудо!

Королева

Мені, мій мужу, хочеться. Пробачте.

Король

(убік)

Отруєна ця чаша! Ох, запізно!

Гамлет

Я поки що не вільний пити... зараз.

Королева

Ходи, я втру тобі лице.

Лаерт

Тепер, королю, вдарю вже.

Король

Навряд.

Лаерт

(убік)

Одначе це не в лад з моїм сумлінням.

Гамлет

Почнім, Лаерте, втретє, та не бавтесь.
Будь ласка, випадайте з палом, з серцем.
Не за дитину ж маєте мене.

Лаерт

Гадаєте? Почнім.

Б'ються.

Озрік

Нічого ані в кого.

Лаерт

Тепер держись!

Лаерт ранить Гамлета. Далі в сутичці вони міняються зброєю. Гамлет ранить Лаерта.

Король

Розняти! Розпалились.

Гамлет

Ні, ще.

Королева падає.

Озрік

На поміч королеві, гей!

Горацio

В крові і той, і той. Що вам, мій принце?

Озрік

Що вам, Лаерте?

Лаерт

Попав кулик в свої тенета, Озрік.
Мене вбива моя підступність власна.

Гамлет

Що сталось з королевою?

Король

Зомліла,
Уздрівши кров.

Королева

Ні, це вино, вино!
О Гамлете, отруєно мене.

(Умирає.)

Гамлет

О чорне діло! Гей! Замкнути двері!
Це зрада! Зрадник де?

Лаерт падає.

Лаерт

Тут, Гамлете. Ти, Гамлете, вже вбитий,—
Ніякі в світі ліки не врятують.
В тобі нема життя й на півгодини.
Знаряддя зради он, в твоїй руці,
Нагострене й затруєне. Підлота
Моя на мене вістря повернула.
Глянь, я лежу і більше вже не встану.
Отруту мати випила твоя...
Не можу більш. Король... його вина.

Гамлет

Жало отруєне?
Роби своє, отруто!

(Протинає короля.)

Усі

Зрада! Зрада!

Король
Рятуйте, друзі! В мене ж тільки рана!
Гамлет
Ти, кровозмісний вінценосний вбивце!
Рушай вслід матері моїй!
Король умирає.
Лаерт
Розплату
Він заслужив. Він зготував отруту.
Простім брат брата, Гамлете шляхетний.
Хай не впаде ні смерть моя на тебе,
Ні батькова, ані твоя на мене.
(Умирає.)
Гамлет
Хай небо все простить! Я — за тобою.
Вмираю я, Горацію. Прощай!
Прощай і ти, нещасна королево.
А вам, що зблідли так і тремтите,
Мовчазним глядачам страшного дійства,
Коли б був час (бо смерть, суворий стражник,
Спішить з арештом), я б вам оповів...
Та де вже там... Горацію, вмираю.
Ти житимеш. Скажи про мене правду
Невтаємниченим.
Горацію
О ні, мій принце.
Я швидше римлянин, аніж датчанин.
Ще трохи є вина.
Гамлет
Якщо ти муж,
Кинь келих! Дай! В ім'я небес, віддай!
Горацію, як не розкрити все,
Заплямиться ім'я моє навіки!
Якщо мене в своїм беріг ти серці,
Відстроч своє блаженство ще на час.
Ще подиши на цім жорстокім світі
Й про мене розкажи!
За сценою чути марш і постріли.
Що там за гамір?
Озрік
Звитяжний Фортінбрас вернувсь із Польщі
І віддає ясу послам англійським.
Гамлет
О друже мій Горацію! Вмираю.

Могутня трута дух зборола мій.
Із Англії вістей вже не почую,
Та провіщаю, що на Фортінбраса
Впаде ваш вибір. Голос кволий мій
Йому віддай і поясни також,
Які обставини... а далі — тиша.

(Умирає.)

Горацio

Спинилось чесне серце. Спи, мій принце!
Хай сонми янголів твій сон колишуть.

Марш за сценою.

Чому все ближче барабани?

Входять Фортінбрас та англійські посли, з барабанним боєм, прапорами, і почет.

Фортінбрас

Де те видовище?

Горацio

По що прийшли ви?
Якщо по горе й розпач, — ось вони.

Фортінбрас

Кругом сліди різні. О смерть пихата!
Що за бенкет готуєш в вічній тьмі,
Що нагло так родину королівську
Поклала трупом?

1-й посол

Так, страшна картина.
Спізнились наші з Англії вістки.
Не вчують вуха, що почути мали
Про те, що здійснено його наказ,
Що Розенкранц і Гільденстерн вже мертві.
Нам дяка буде з уст чиїх?

Горацio

Не з цих,
Хоч би вони ще й дихали для дяки,
Бо не давав наказу він про страту.
А що припало на кривавий суд —
Вам з Англії, вам із походу в Польщу —
Прибути водночас, то на помості
Високім покладуть нехай ці трупи,
І світові всьому я оповім,
Як сталося те все. То буде повість
Про люті, нелюдські, криваві вчинки,
Про вбивства темні, про страшні розплати,
Про жертви сили, хитрощів і зради

Й насамкінець про той підступний замір,
Що впав на голови призвідцям. Правду
Скажу про все.

Фортінбрас

Спішім про те почути
І скличмо, найповажніших на раду.
А я з жалем прийму належне щастя, —
В цім королівстві є й мої права:
Судьба мені велить їх ознаймити.

Горацio

Про це мені теж випаде сказати —
З тих уст, чий голос багатьох прихилить.
Та краще враз це довершити, доки
Народ в нестямі; щоб не сталось лиха
Від змов чи бунту.

Фортінбрас

Хай же на поміст,
Як воїна, чотири капітани
Піднімуть Гамлета. Живий він був би
Взірцем монарха. А в останню путь
Стрільба в полках і музика військова
Хай проведуть його.
Виносьте ж трупи, бо картина ця,
В бою доречна, тут не до лиця.
Паліть з гармат!

Жалобний марш. Усі виходять, виносячи трупи, після чого чути грім гармат.

Переклад Леоніда Гребінки

Запитання і завдання

1. Сформулюйте головні сюжетні лінії твору за схемою: мета персонажа, його вчинки, результат дій.
2. Які надії пов'зував Гамлет на зустріч з Офелією, університетськими друзями, матір'ю? Чи справдилися вони?
3. Яку композиційну роль відіграють монологи Гамлета? Як ви розумієте суть монолога «Чи бути, чи не бути»?
4. Чи дотримується Гамлет біблійної заповіді *не вбивати*?

ЛІТЕРАТУРА ДОБИ БАРОКО

Бароко — багатозначний термін, який походить від португальської назви *la perrola baroca* — перлина (або мушля з перлиною) незвичайної форми. Спочатку так називали *художній стиль*, щоб відрізнити архітектуру й образотворче мистецтво XVII ст. від стилю попередньої доби — Ренесансу. Потім термін поширили на музику й літературу. Тепер так називають всю культуру XVII ст.

Нова історична доба була складною й трагічною. Людям здавалося, що похитнулися основи світового ладу. В Європі палали війни й революції. Німецький богослов Мартін Лютер (XVI ст.) звинувачував Папу Римського в аморальності і злочинності. У Швейцарії богослов Жан Кальвін (XVI ст.) намагався побудувати республіку і в ній втілити релігійну віру в усій її чистоті, яку нібито занапастили католики за півтори тисячі років.

Доба бароко стала добою справжньої наукової революції. Якщо для Відродження головним був пристрасний вчинок у світі, то для доби бароко головне — пристрасні роздуми про світ. Філософи XVII ст. були переконані, що, осягаючи навколишній світ, такий чудесний, привабливий і загадковий, людина мусить покладатися на власні розум і серце, довіряти насамперед власному досвіду. Це розходилося з твердженням церкви про те, що досить людині вірити в Бога і вона осягне найвищу, найголовнішу істину про світ. Щоправда, наші знання про світ на основі досвіду завжди будуть неповними, завжди носитимуть відносний характер. Істина безкінечна, а розум може лише трохи підняти завісу над нею. «Наш розум — що слабке полум'я свічки у цілковитій темряві», — вважав іспанський драматург доби бароко Педро Кальдерон. «Людина — вічна дитина з її слабким і наївним розумом», — стверджував німецький письменник Якоб Гріммельсгаузен. Та, незважаючи на всю свою недосконалість, тільки людина мислить, і в цьому — її спасіння й опора в житті. Французький філософ Блез Паскаль писав: «Людина — це мисляча очеретина». Людина гнеться під ударами долі, як очеретина хилиться від вітру, але сила розуму не дає людині зламатися.

Людина відкрила багато нового й важливого у світі, який донедавна був для неї «грішним світом», «долиною плачу і печалі». Вирушали в далеку подорож каравани суден на відкриття нових земель, шляхів і континентів. Націлювалися в небо підзорні труби, озброєні

нещодавно відкритим збільшувальним склом, щоб по-новому побачити небо і зорі. Запрацював друкарський верстат, винайдений у Німеччині і майже одночасно в Італії, — і слово істини, яке раніше належало небагатьом обраним особам, тепер розлетілося по Європі у вигляді друкованих книжок. Було перекладено живими мовами і надруковано для тисяч віруючих Біблію. Тепер кожний міг сам спілкуватися з Богом і розмірковувати над вищою мудрістю.

В добу бароко одні мислителі підносили велич і гідність людини, інші сумнівалися, що людина спроможна застосувати собі на користь знання і мудрість. Французький мислитель Мішель Монтень писав: «Людина — це дивовижна істота, яка вічно метушиться, вагається, змінюється». На його думку, все, що знає людина про світ, це лише її уява: «Людей тривожать не самі речі, а уявлення, які вони створили про них». Монтеня підтримував його співвітчизник Франсуа Ларошфуко: «Людині нерідко здається, що вона володіє собою, а насправді *щось* володіє нею».

Кардинальне питання всього бароко — про свободу людини. Чи вільна людина у своїх вчинках, думках, бажаннях? Що заважає їй робити так, як їй хочеться? Голландський філософ Барух Спіноза писав: «Людина — це глина в руках гончара» і «Людина — це камінь, кинутий у повітря з праці».

Художній стиль бароко яскраво виявився в архітектурі. Фасади споруд прикрашали вигадливим орнаментом, хвилястими лініями і завитками, які нагадували мушлі, гребені морських хвиль і передавали неспокійний, схвильований рух. Прикрасами служили й людські постаті в античному одязі, які називалися *алегоріями* і мали означати Славу, Велич, Любов, Віру, Справедливість, Звитягу, Війну, Смерть... У Західній Європі в стилі бароко побудовано католицький храм Святого Петра в Римі. Стиль бароко в архітектурі православної церкви яскраво представлений в Україні.

У театрі новим бароковим жанром стала *опера*; в ній персонажі не розмовляли, а співали у супроводі групи музикантів — оркестру. В опері розігрували сюжети з античної чи старозавітної міфології. Оперна вистава вражала пишністю, святковістю, яскравими барвами костюмів і декорацій, танцями і хорами.

Стилю бароко в літературі притаманні вишукані і складні для розуміння метафори, символи, алегорії. Знання про людину виражали не в абстрактній формі, а образно й емоційно. В добу бароко поширився жанр *афоризму* — узагальненого судження у стислій, художньо ефектній формі, в основі якого нерідко лежить логічно несподіваний поворот думки. Поети оспівують красу життя як скороминущу, а відтак — ще привабливішу. Мистецтво бароко вже не просто розважало чи давало відпочинок, — воно спонукало до роздумів про життя, його загадковість, красу, трагізм. У мистецтві бароко чимало роздумів про смерть, але це означало лише одне: воно закликало людину дорожити життям і прожити його осмислено, наповнити духовним змістом.

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Джон Донн
(1572—1631)

* * *

Пішов останній акт моєї драми[1].
Остання миля мандрівок моїх,
Все швидше рух до рубежів сумних,
До всім навстріч розчахнутої брами.
Ненатла смерть уже не за горами,
Вона мій дух звільнить з тенет лихих,
І я Того побачу в снах своїх,
Перед чиїми трепетав громами.
Коли мій дух нарешті в небо зрине,
А тіло упокоїться в землі,
Тоді мене усе лихе покине,
Те, що штовхало тут на вчинки злі.
Так осяйну здобувши чистоту,
Забуду я і світ, і марноту.

Переклад Віктора Коптілова

* * *

Мізерне смерте, хай тебе назвуть
Могутньою — не смій гонорувати.
Не зникли люди ті, що їх взяла ти.
І я переживу тебе, мабуть.
Мир, супокій — ось вияв твій і суть.
З твоєї праці маєм зиск багатий:
Найліпших з нас ти квапишся прибрати,
Найшвидше горній дух вони спасуть.
Служнице влади, випадку, недолі —
З тобою вкупі злочин, мор, війна.
Проте приспить і маківка дрібна,
Як твій удар. Пишатися доволі.
На мить заснемо й, знехтувавши тлінь,
Прокинемось навіки. Смерте, згинь!

Переклад Леоніда Череватенка

---

[1] В добу пізнього Відродження і добу бароко було поширено образне уявлення про життя як театр.

Джон Мільтон
(1608—1674)

***

Як ніжно час, юнацьких літ крадій,
Взяв двадцять три найкращі роки в мене!
А де мій цвіт? Вже дерево зелене,
Та на плоди не бачимо надій.
А може в зовнішності молодій
Єство вгадати важко достеменне,
А може, незнищенне і священне
Повинне ждати не весни, а дій?
Та відаю — одержить моє тіло
Свій пай землі і все, що в ньому є,
Велике чи середнє звершу діло.
Що ж, хай цвіте покликання моє,
Хоч все незмінне, — що зросло й що стліло, —
В очах того, хто завдання дає.

Переклад Дмитра Павличка

З ІСПАНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Луїс Гонгора-і-Арготе
(1561—1627)

***

Вже тричі Аквілон несамовитий
Зелених нив незайманість терзав,
І тричі Феб[1] оновлений вставав
Колхідське золоте руно[2] зігріти,
Відколи йду я (намертво пробитий
Стрілою[3]) скрізь, де голос твій лунав,
О наймиліша, де по морю трав
Німими знаками палають квіти.
В траві не видно крапелин рудих
Моєї крові; твій політ — із тих,
Що в небі грають диво-кольорами,
Аж наостанку пастухи за нами

---

[1] Феб — в античній міфології бог сонця. Тут: сонце.

[2] Колхідське золоте руно — в грецькій міфології викрадена в Колхіді героєм Ясоном шкура золоторунного барана.

[3] Стрілою — образ античної міфології: стрілою кохання, яку випускає бог кохання Амур.

Слідами йдуть, що на землі ми їх
Лишаємо: я — кров'ю, ти — квітками.

Переклад Михайла Москаленка

Педро Кальдерон де ла Барка

(1600—1681)

***

Ті, що були веселістю й красою,
Прокинувшись на досвітку зі сну,
Під ніч обернуться в печаль марну,
Заснуть, обняті тьмою льодяною.
Веселка, що карміну[1] й злота грою
На мить просяє далеч грозяну —
Знак людського життя, — все за одну-
єдину днину пролетить стрілою.
Для розквіту троянда чарівна
Росте і розцвітає, щоб зів'яти,
Один бутон — колиска і труна.
Життя, як день, майне, коли з дитяти
Стає дідусь, і вже пора вмирати;
Вік — що година, рік — що мить одна.

Переклад Дмитра Павличка

Франсіско де Кеведо-і-Вільєгас

(1580—1675)

РИМОВІ, ПОХОВАНОМУ В РУЇНАХ

У Римі Рим шукаєш, пілігріме[2]?
Тут не знайдеш нічого, крім руїн:
Оце його могила — Авентин[3],
Щербини ці — сумні останки Риму.
Ніколи цезарями[4] золотими
Не запишається вже Палатин;
В медалях ржавих гасне слави дзвін —
Гучнішають часу звитяги зримі,

---

[1] Кармін — яскраво-червоний колір.
[2] Пілігрім — паломник до святих місць.
[3] Авентин, Палатин — назви пагорбів, на яких стоїть Рим.
[4] Цезарі — тут: правителі, які могли б славою і мудрістю зрівнятися з Юлієм Цезарем.

І тільки Тибр[1] невпинний, що умів
Так ніжно пестити латинські мури[2],
Тепер виводить свій жалобний спів.
О Риме! Щезло все міцне й понуре
Із величі твоїх минущих днів —
Лишилась хвиля, що тече в зажурі.

Переклад Олександра Мокровольського

Педро Кальдерон де ла Барка

(1600—1681)

Педро Кальдерон, найвизначніший представник літератури іспанського бароко, народився в Мадриді, походив із старовинного дворянського роду. Дитячі роки провів у єзуїтській колегії в Мадриді, потім здобував університетську освіту в містах Алкала і Саламанка, вивчав богослов'я, філософію і право. Почав пробувати сили в поезії і драматургії ще підлітком. З 1625 р. Кальдерон — головний автор, якому замовляють п'єси для придворного театру і для релігійних вистав. Став кавалером ордену Сантьяго і в 1640—1642 рр. разом з іншими лицарями цього ордену брав участь у війні проти Франції. Після смерті свого маленького сина присвячує себе духовній діяльності, проте не залишає літературної творчості. Стає почесним капеланом короля Філіпа IV і настоятелем кафедральної церкви Святого Петра в Мадриді.

Перу Кальдерона належить багато віршів, 120 п'єс світського характеру і близько 80 — релігійного. Як і Данте Аліг'єрі, Кальдерон був глибоко віруючою людиною і в повчально-алегоричних сюжетах і численних символах своїх драм намагався розкрити постулати й істини католицької віри.

До основних композиційних прийомів Кальдеронових драм належить *монолог*, що являє собою здебільшого філософський роздум героя про сенс життя або глибокий психологічний самоаналіз.

ЖИТТЯ — ЦЕ СОН

(Уривки)

Події драми відбуваються в країні Полонія. Задовго до початку дії король Басиліо ув'язнює у вежі свою новонароджену дитину, бо зірки віщують йому приниження і горе від сина, коли той стане дорослим. Принц Сехисмундо виростає без людського товариства (див. його монолог з хорнади[3] I). Настає неминучий час, коли король має об-

---

[1] Тибр — річка, на якій стоїть Рим.

[2] Латинські мури — римські мури. Слова «латинські» і «римські» вживались як синоніми, бо Рим знаходився в області Латіум (Лаціум).

[3] Хорнада *(icп.)* — дія, акт, частина театральної п'єси.

рати спадкоємця, щоб передати йому корону (на неї претендують герцог з країни Московія Астольфо і принцеса Естрелья). Щоб усунути сумніви у справедливості скоєного ним, король наказує перенести сонного Сехисмундо в палац і таким чином випробувати його. Проте першого ж і єдиного дня свого «правління» принц виявив жорстокий, некерований норов. Його приспали і знову перенесли у в'язницю, а все пережите ним напередодні пояснили як сон. Тюремник Клотальдо дає йому пораду: якщо принц виявить уві сні доброту й милосердя, то його сон триватиме без гіркого пробудження. Зрештою, ніхто з людей не може достеменно знати, чим є його власне існування — сном чи реальністю.

Армія не визнає чужоземця Астольфо як нового короля і підтримує Сехисмундо; Басиліо виступає проти рідного сина, але потрапляє до нього в полон. Здавалося, все сталося так, як віщували зірки: батько схиляється перед сином і його «волосся стає килимом» для принца. Проте, пам'ятаючи про примарність реальності й необхідність чинити добро, Сехисмундо обнімає батька і, за задумом автора, цим «перемагає зірки», тобто фатальну долю (див. монолог з хорнади III). Змагання фатальної долі і людської свідомої волі розкривається в драмі як змагання ницих пристрастей і вищого обов'язку милосердя й добра. Людина не підвладна фатальним силам, хоче сказати Кальдерон, вона перемагає їх і утверджує власну вільну волю тим, що творить добро.

МОНОЛОГ СЕХИСМУНДО З ХОРНАДИ I

Ох, я нещасний!
Ох, я безталанний!
Боже правий, змилостився,
Заміни на ласку гнів!
Чим тобі я завинив —
Тим хіба, що народився?
Безперечно, провинився я
Саме цим в очах твоїх;
Присуди небес благих
Непреложні й неодмінні,
Бо родитися людині —
То уже найтяжчий гріх.
Злочин свій я визнаю,
Та скажи мені, Всевишній,
Чи один я в тебе грішний,
Чи на видноті стою,
Чи на голову мою
Ти зіслав найтяжчі кари?
Родяться ж і інші тварі,
То й вони провинні теж,
А ти блага їм даєш,
Про які я тільки марю...

Родиться на світі птах.
Гарний, мов пірната квітка
Чи яка крилата вітка,
І шугає в небесах
Куди хоче — мах, мах, мах —
По ефірному роздоллі;
Десь там є й кубельце долі,
Хоч сиди, а хоч лиши...
В мене, Боже, більш душі,
Чом же маю менше волі?
Родиться у лісі звір
У плямистій гарній шкурі
(Мов чий пензель із натури
Змалював там знаки зір),
Поринає в світу вир
І жорстоким мимоволі
Стає в хижому околі,
Щоб себе оберегти...
В мене більше доброти,
Чом же маю менше волі?
Родиться у хвилі риба,
Німий виплодок морський;
Ніби човник той з луски,
Надринає часом з глибу,
Як, своєму вірна трибу,
Ходить швидко чи поволі,
По підводнім видноколі
Між плавкого баговиння...
В мене більше розуміння,
Чом же маю менше волі?
Родиться в яру струмок,
Дзюркотливая течійка,
І, неначе срібна змійка,
В'ється любо між квіток,
Дзвонить чисто, мов дзвінок,
І радіє своїй долі:
По відкритім рівнім полі
Йому бігти все життя...
В мене більше почуття,
Чом же маю менше волі?
Думка ця з ума зведе...
Я у розпачі безумній,
Клекочу, немов Везувій,

Серце вирвав би з грудей!
Де ж тут правда? Розум де?
Де закон, що ставить міру?
Щоб людині — ні, не вірю! —
Господь Бог того не дав,
Що так щедро дарував
Річці й рибі, птиці й звірю?!

Переклад Миколи Лукаша

МОНОЛОГ СЕХИСМУНДО З ХОРНАДИ III

Все ж бо правда! Загнуздаєм
Честолюбство і злобу,
Це шаленство й лють сліпу,
Якщо снити знов бажаєм,
Адже ми перебуваєм
В світі, повнім таїни,
Бо життя — це сон чудний.
Знаю з досвіду, що всюди
Тут живуть сновиддям люди,
Поки збудяться вони.
Снить король, що він правує
В королівстві тут і там,
Все вирішуючи сам;
І хвала, яку він чує,
Наче вітер, лине всує;
І на попіл голосну
Смерть оберне (чи збагну?).
Хто б хотів королювати,
Коли б знав, що має встати
Збуджений від смерті-сну?
Снить багач, що він, багатий,
Лупить гроші так і сяк;
Бідний снить, що він, бідняк,
Мусить пріти й заробляти;
Снить же той, хто взявся драти,
Снить, хто гнеться й хто згина,
Снить господар, снить жона,
І, як видно, всі на світі
Снять, спокусами повиті,
Хоч цього ніхто не зна.
Сню, що тут в'язниця тьмяна,
Я в залізних ланцюгах,
А раніш себе у снах

Бачив я щасливим зрана.
Що таке життя? Омана!
Що таке життя? Це скон,
Це ілюзій всіх полон,
Чорна тінь і страховіття;
Все життя — це лиш сновиддя,
А сновиддя — тільки сон.

Переклад Михайла Литвинця

Запитання

1. Які сумніви мучать ув'язненого у вежі Сехисмундо? У якому стані перебуває душа юнака? Чи вона теж ув'язнена?
2. Яку роль відіграє природа в монолозі Сехисмундо з хорнади I?
3. У чому знайшов Сехисмундо щастя і волю?

ЛІТЕРАТУРА КЛАСИЦИЗМУ

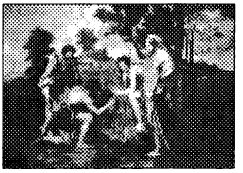

Класицизм — це другий після бароко провідний напрям у мистецтві Європи у XVII ст. Свого розквіту класицизм досягнув у Франції.

За правління королів Луї XIII й особливо Луї XIV (1661—1715) Франція стала наймогутнішою державою Європи. Королі зосередили у своїх руках абсолютно всю владу, тому такий політичний устрій дістав назву абсолютизму. Вважаючи себе наступником римських імператорів, а народ — нащадками римлян, король оточував себе поетами, художниками, митцями і ставив перед ними завдання прославляти могутність і пишноту свого правління. Французький двір став центром мистецтв і законодавцем смаків. У цих умовах і сформувався французький *класицизм*, спрямований на оспівування громадянських почуттів, відданості королю і монархії, здорового глузду, витончених моральних переживань.

До найвідоміших письменників доби належали П'єр Корнель (трагедія «Сід») і Жан Расін (трагедії «Федра» й «Андромаха»). Обидва вважали, що в душі людини постійно точиться боротьба між палкими почуттями і здоровим глуздом, зокрема між обов'язком (громадянським чи моральним) і коханням. Хоча примирити ці протилежні переживання не так легко, справжня людина чинитиме завжди відповідно до вимог здорового глузду й обов'язку, якщо навіть її почуття від цього страждатимуть.

В добу класицизму жив і працював знаменитий французький байкар Жан Лафонтен. Він брав сюжети для своїх байок у давньогрецького байкаря Езопа, а після Лафонтена вони поширилися в російській літературі (Іван Крилов), українській (Леонід Глібов) та ін. Прихильник античності, Лафонтен скрізь дотримує естетичної міри: його мова жвава і дотепна, але він ніде не припускається грубості.

Класицисти осміювали все, що не відповідало вимогам здорового глузду. Це стосується й блискучого комедіографа доби — Жана-Батіста Мольєра.

Класицизм — це художня система, яка склалася не лише в літературі, а й у живопису, скульптурі, архітектурі, садово-парковому мистецтві, музиці. Сама назва «класицизм» означала, що митці цього напряму наслідували античну класику. Проте класицисти взяли з мистецтва стародавніх греків і римлян не все, а лише те, що було для них втіленням суворого порядку, ясної логіки, світлої гармонії. *Класицизм виник як мистецтво розуму і моралі.*

Класицисти вважали, що існують раз і назавжди визначені правила краси — *канони*. Якщо художник дотримуватиметься їх, то він зможе створити досконалий художній твір. Ці канони класицисти знаходили в античності. Їхніми кумирами були філософ Арістотель, поет і теоретик поезії Горацій. Класицисти черпали в античності також міфологічні сюжети, на основі яких створювали картини, скульптури, опери, балети і театральні п'єси (їх писали віршами). Особливо популярним видом мистецтва був театр. Вистава класицистичного театру була захоплюючим і пишним видовищем і являла собою союз усіх мистецтв — поезії, декламації, танцю, музики, живопису, архітектури.

Деякі правила класицизму вже в наступному, XVIII ст., втратили свою чинність, зокрема розподіл літературних жанрів на «високі» та «низькі». «Високими» вважали трагедію й оду, в них зображували людей «високого» звання — королів, вельмож, героїв, а сюжети брали з античних трагедій, Старого Заповіту або з героїчного епосу. До «низьких» жанрів відносили байку та комедію, для якої вигадували правдоподібні життєві сюжети і показували людей «низького» звання — городян, селян, слуг, солдатів. Події у п'єсах повинні були відбуватися протягом одного дня і в одному приміщенні. Це називалося «єдністю часу» і «єдністю місця». Існувала ще вимога «єдності дії», але її рідко додержували.

Велика заслуга класицизму полягала у вихованні високого художнього смаку і критеріїв естетично досконалого мистецтва. В європейській культурі утвердилося ставлення до мистецтва не лише як до розваги, а і як до джерела інтелектуальної насолоди. Заняття мистецтвом стали розглядати як шлях до духовного самовдосконалення.

Жан-Батіст МОЛЬЄР

(1622—1673)

Мольєр — поетичний псевдонім Жана-Батіста Поклена. Він народився в родині придворного шпалерника. У престижному єзуїтському колежі в Клермоні Жан-Батіст вивчав юриспруденцію, античну філософію, літературу. Він досконало вивчив латину і вільно читав давньоримських авторів в оригіналі.

Після закінчення колежу закоханий у мистецтво юнак відмовився від прибуткової кар'єри адвоката і ступив на стежку малопрестижної тоді професії актора. Завоювати сцену в столиці було непросто. Протягом тринадцяти років Мольєр виконував комічні ролі у складі мандрівної трупи комедіантів. Він почав сам писати п'єси для трупи. Спілкування з простим глядачем, схильним до суджень здорового глузду та незлобливої насмішки, допомогло Мольєру розробити ряд таких ефектних комічних прийомів, як *пантоміма*, *імпровізація*, *фарс*, *каламбур*, *гра слів*. На сцені завжди був рух, дія розвивалася динамічно. Більшість ранніх п'єс Мольєра не дійшла до нас. Вони, можливо, існували у вигляді сценаріїв та начерків головних сюжетних ліній. Текст імпровізувався в ході вистави.

Наприкінці 1650-х років розпочинається паризький період життя Мольєра, який відкрився виступом трупи перед придворною публікою. На виставі був присутній юний король Луї XIV, якому сподобались і комедія Мольєра «Закоханий лікар», і запальна гра автора в головній ролі. Король дозволив Мольєру залишитися з трупою в Парижі й навіть надав йому гідне театральне приміщення біля Лувру, а згодом — ще краще, в палаці Пале Ройяль.

Король став шанувальником таланту Мольєра та його покровителем. Не раз він брав під свій захист письменника, який гостросатиричними п'єсами викликав роздратування дворянської знаті, служителів церкви, літературних недругів.

Спочатку літературно-театральний світ Парижа поставився до Мольєра поблажливо і сприймав його лише як автора фарсів для розваги невибагливого глядача. Проте за короткий час Мольєр оволодів складними канонами класицизму, навчився створювати глибокі характери, став справжнім майстром. Це збурило хвилю заздрощів та ворожнечі проти нього. Вороги втручались і в особисте життя драматурга, зводили наклепи на його дружину Арманду Бежар. Лише заступництво короля змусило недругів замовкнути.

Однак свобода творчості під егідою короля була відносною. На Мольєра покладались обов'язки організовувати придворні свята. На догоду смакам короля, який любив сам виступати в танцювальних номерах на сцені, Мольєр написав кілька «комедій-балетів».

Зоряний час Мольєра — останнє десятиліття його життя, коли були створені такі шедеври, як «Тартюф» (1664), «Дон Жуан» (1665), «Мізантроп» (1666), «Жорж Данден» і «Скупий» (1668), «Міщанин-шляхтич» (1670), «Витівки Скапена» (1671), «Хворий, та й годі!» (1673). Музику до вистав Мольєра писав чудовий французький композитор Жан-Батіст Люллі.

Сучасники Мольєра зберегли для нас його словесний портрет. Ось він: «Мольєр не був ані надміру огрядним, ані занадто худим. Зросту він був скоріше високого, ніж низького, поставу мав шляхетну, виступав гарно: рухався повільно, із серйозним виглядом. Він мав товстий ніс, великий рот, товсті губи, смаглявий колір обличчя, чорні та густі брови. Його обличчя набувало дуже кумедного вигляду залежно від міміки. Що ж до його характеру, то Мольєр був добрим, послужливим, щедрим. Він дуже любив виголошувати промови у театрі перед публікою. Природа, настільки щедра до нього щодо духовних обдарувань, відмовила йому у фізичних даних, напрочуд важливих для театру. Глухий голос, жорсткі інтонації, швидкість мовлення — все це ставило Мольєра у невигідне становище порівняно з іншими акторами Бургундського Отелю (театр у Парижі). Він тверезо оцінював себе і тому обмежився таким жанром, де ці вади не так впадали в око».

Останні роки життя Мольєра були затьмарені тяжкими втратами. Помер його молодший син П'єр, пішли із життя давні друзі, які підтримували письменника. Тривають інтриги з боку акторів трупи. Все це підривало моральний дух та здоров'я Мольєра. Він відчував, що сили його згасають. В такому стані Мольєр написав свій останній

шедевр — «Хворий, та й годі!», де розробив одну з улюблених своїх тем — про лікарів-шарлатанів і людей, які їм вірять. Тяжкохворий Мольєр не тільки ретельно провів репетиції, а й сам виступив у ролі «хворого» — Аргана. На четвертій виставі сталася катастрофа: у Мольєра пішла горлом кров, і через кілька годин він помер.

Мольєр добре знав філософію свого старшого сучасника П'єра Гассенді, який вчив, що людина мусить сприймати дійсність такою, якою вона є; в цьому їй має допомогти розум. Мольєр відкрив, що нерідко людям заважають адекватно сприймати дійсність бурхлива уява, захоплення і пристрасті, які засліплюють їх. Такі люди здаються смішними, бо вони залежать від своєї манії і не спроможні керуватися здоровим глуздом. У кожній п'єсі Мольєр виводить такого персонажа (*протагоніста*), засліпленого комічною манією. Йому він протиставляє іншого героя (*антагоніста*), холодного і розсудливого інтригана, який встигає скористатися самозасліпленням протагоніста і мати від цього якийсь зиск. Але наприкінці комедії полуда спадає з очей протагоніста, і він починає бачити події у справжньому світлі. Антагоніста викрито, і він з ганьбою йде геть.

Неважко помітити, що в основу таких сюжетів покладено типову класицистичну *колізію* — зіткнення пристрасті і здорового глузду. Класицисти прагнули показати, наскільки згубно для людини потрапити під вплив пристрастей. Вони вважали, що людина у своїх вчинках мусить керуватися здоровим глуздом, розумним началом.

Проте Мольєр показав, що й здоровий глузд, не зігрітий сердечністю, перетворюється на холодний, егоїстичний розрахунок і робить людину аморальною. Мольєр виступає за гармонію серця і розуму.

У комедіях Мольєра ми бачимо водночас ніби два світи: один — очима протагоніста, а другий — справжній. Мольєр ставить перед собою і глядачем запитання: а чи правильно ми з вами сприймаємо довколишній світ? Чи не беремо ми якусь химеру за істину?

МІЩАНИН-ШЛЯХТИЧ

(Уривки)

Пан Журден — малокультурний, самовпевнений міщанин (буржуа), засліплений бажанням увійти до аристократичного світу. Він познайомився зі світським франтом, марнотратним графом Дорантом, який вдає із себе впливову особу при королівському дворі. Цього ранку пан Журден готується таємно від дружини прийняти у себе в домі високопоставлену даму — маркізу Дорімену (він закоханий у неї). Учителі музики, танців, фехтування, філософії, яких він найняв, навперейми дають йому різні поради. Пан Журден одягає костюм, спеціально пошитий для цього випадку. Костюм, химерний і недоладний, викликає в учителів улесливе схвалення, а в дружини та служниці — насмішки.

Глибоко переконаний в успіху своєї світської кар'єри, пан Журден відмовляє Клеонту — жениху своєї дочки Люсіль, бо той не дворянин. Клеонт, навчений Ков'єлем, вирішив провчити пана Журдена.

З'являється маркіза Дорімена у супроводі графа Доранта, який є довіреною особою в сердечних справах пана Журдена, проте має свої власні інтереси щодо багатої маркізи.

Тим часом починає діяти Клеонт. Перевдягнутий у турецького вельможу, він просить у пана Журдена руки його дочки, а самого його висвячує в сан «мамамуші». Маркіза переконана: все, що відбувається в цьому домі, влаштовано для її розваги закоханим графом, і щиро тішиться. Комедія закінчується весіллям трьох пар: маркізи і графа, Люсіль і Клеонта, їхніх служниці і слуги.

ДІЯ ДРУГА

Ява 6

Учитель філософії, пан Журден, лакей.

Учитель філософії *(поправляючи свій комір)*. Вернімося до нашої лекції.

Пан Журден. Ах, пане, мені дуже прикро, що вони вас попобили!

Учитель філософії. Пусте! Філософ до всього повинен ставитися спокійно, сприймати речі просто. Я складу на них сатиру в стилі Ювенала. Ого, вона їм добре дошкулить! Та годі про те. Чого, власне, ви хочете вчитися?

Пан Журден. Всього, чого зможу: я ж страх як хочу зробитися вченим! Така лють мене бере, тільки-но згадаю, що батько з матір'ю не вчили мене різних наук у дитинстві.

Учитель філософії. Ваші міркування дуже розумні; nam sine doctrina vita est quasi mortis imago. Вам це зрозуміло, бо ви, звичайно, знаєте латину?

Пан Журден. Атож, а ви, проте, поясніть мені так, ніби я її зовсім не знаю, а що ж воно означає?

Учитель філософії. Це означає, що «без науки життя майже подібне до смерті».

Пан Журден. Та й мудра ж ота латина!

Учитель філософії. Ви маєте які-небудь основи, якісь початкові наукові знання?

Пан Журден. Ну звичайно! Я вмію читати й писати.

Учитель філософії. З чого ж ми з вами почнемо? Чи не хочете, я вас почну вчити логіки?

Пан Журден. А що то за штука — логіка?

Учитель філософії. Вона вчить нас трьох процесів мислення.

Пан Журден. Хто ж вони такі, оті три процеси мислення?

Учитель філософії. Перший, другий і третій. Перший полягає в тому, щоб добре розуміти все на підставі загальних властивостей; другий — у тому, щоб добре розбиратися в усьому на підставі категорій; і, нарешті, третій — у тому, щоб складати

вірні висновки за допомогою фігур: Barbara, Celarent, Darii, Ferio, Baralipton тощо.

Пан Журден. Ех, та й слова ж які хитромудрі! Ні, ця логіка мені не до смаку. Давайте вивчати щось цікавіше.

Учитель філософії. Хочете вчитися моралі?

Пан Журден. Моралі?

Учитель філософії. Так.

Пан Журден. Що ж вона розповідає, ота мораль?

Учитель філософії. Вона розповідає про блаженство, вчить людей стримувати свої пристрасті і...

Пан Журден. Ні, то не для мене: я запальний, як тисяча чортів, і ніяка мораль мене не стримає; я волію гніватись та лаятись скільки влізе, коли маю на те охоту!

Учитель філософії. Ну, то, може, бажаєте попрацювати над фізикою?

Пан Журден. А то що за музика — фізика?

Учитель філософії. Фізика вивчає закони всіх фізичних явищ і властивості тіл, природу стихій, ознаки металів, мінералів, каміння, рослин і тварин, вона з'ясовує причини виникнення райдуги, мандрівних вогнів, комет, зірниць, грому, блискавки, дощу, снігу, граду, вітрів та бурі.

Пан Журден. Тут щось забагато галасу та плутанини.

Учитель філософії. Ну, то чого ж я вас учитиму?

Пан Журден. Навчіть мене орфографії.

Учитель філософії. З охотою.

Пан Журден. А потім навчіть мене, як його довідуватись по календарю, коли буває Місяць, а коли не буває.

Учитель філософії. Гаразд. Щоб виконати ваше бажання, розглядаючи справу з філософського боку, треба почати все по порядку: по-перше, треба вивчити всі властивості літер і спосіб їх вимовляння. Отже, я мушу вам зазначити, що літери поділяються на голосні, які звуться так через те, що визначають звуки голосу, та на приголосні, які звучать при голосних. Вони потрібні для того, щоб показати різні зміни звуків. Існує п'ять голосних літер або голосових звуків: А, Е, І, О, У.

Пан Журден. Це все я розумію.

Учитель філософії. Щоб вимовити А, треба широко розкрити рота: А.

Пан Журден. А, А. Так.

Учитель філософії. Звук Е треба вимовляти, наближаючи нижню щелепу до верхньої: А, Е.

Пан Журден. А, Е, А, Е. Далебі, так. Ах! Та й цікаво ж!

Учитель філософії. А щоб вимовити звук І, треба ще більше наблизити щелепи, витягаючи куточки рота аж до вух: А, Е, І.

Пан Журден. А, Е, І, І, І, І. Вірно! Хай живе наука!

Учитель філософії. Щоб вимовити звук О, треба трохи розкрити щелепи і зблизити куточки губ: О.

Пан Журден. О, О. Авжеж так, правда! А, Е, І, О; І, О. Просто — чудо! І, О; І, О.

Учитель філософії. Рот набирає форми кружальця, що нагадує собою літеру О.

Пан Журден. О, О, О. Ваша правда. О. Ах! Як добре, коли дечого навчишся!

Учитель філософії. Щоб вимовити звук У, ми майже стискаємо зуби, витягаючи губи вперед і стуляємо їх трохи, але не дуже міцно: У.

Пан Журден. У, У. А й справді так. У.

Учитель філософії. Обидві ваші губи витягаються вперед так, наче ви робите гримасу; ось чому, коли вам схочеться посміятися з кого, скорчити йому гримасу, — вам досить тільки вимовити: У.

Пан Журден. У, У. Вірно, вірно! Ах! І чого ж то не вчився я раніше, щоб усе те знати!

Учитель філософії. Завтра ми розглянемо інші літери — приголосні.

Пан Журден. І вони такі цікаві, як і оці?

Учитель філософії. Безперечно. Ось, наприклад, щоб вимовити приголосну Д, треба тільки кінчиком язика доторкнутися верхніх зубів: ДА.

Пан Журден. ДА, ДА. Так. Ах! Дивна річ! Дивна річ!

Учитель філософії. А коли схочете вимовити Ф, придавіть верхніми зубами нижню губу: ФА.

Пан Журден. ФА, ФА. Далебі, правда! Ах, матінко ж моя й батечку! Не добрим словом вас згадую!

Учитель філософії. А щоб вимовити Р, треба підперти кінчиком язика піднебіння; проте силою дихання язик щоразу повертається на попереднє місце, що спричиняється до невеличкого тремтіння: Р, РА.

Пан Журден. Р, Р, РА; Р, Р, Р, Р, Р, РА. А таки правда. Ах, який же ви молодець! А я? Скільки часу я прогайнував! Р, Р, Р, РА.

Учитель філософії. Я поясню вам усі тонкощі цієї вельми цікавої науки.

Пан Журден. Будьте такі ласкаві! А тепер я маю сказати вам дещо по секрету... Я закохався в одну шляхетну даму і прошу вас дуже: допоможіть мені написати до неї ніжну записочку; я хочу її впустити до ніг цієї дами.

Учитель філософії. Гаразд.

Пан Журден. Адже ж це буде ґречно? Чи не так?

Учитель філософії. Звичайно. Ви хочете написати до неї віршами?

Пан Журден. Ні, ні, навіщо віршами!

Учитель філософії. Ага! Ви волієте прозою?

Пан Журден. Ні, не хочу я ні прози, ані віршів.

Учитель філософії. Але ж конче треба щось: чи одне, чи друге.

Пан Журден. Чому?

Учитель філософії. А тому, пане, що ми можемо висловлювати наші думки тільки прозою або віршами.

Пан Журден. Тільки прозою або віршами?

Учитель філософії. Так, пане. Все, що не проза, — то є вірші, а що не вірші — те проза.

Пан Журден. А коли ми розмовляємо, — це що ж таке?

Учитель філософії. Проза.

Пан Журден. Що? Коли я кажу: «Ніколь, принеси мені мої пантофлі та подай мені мого нічного ковпака», то це — проза?

Учитель філософії. Так, пане.

Пан Журден. Далебі, понад сорок років розмовляю я прозою, а мені це ніколи й на думку не спадало; велике, велике вам спасибі, що пояснили. Отож я хотів би їй написати: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання». То чи не можна ці самі слова сказати галантніше? Знаєте, ну, якось делікатніше висловитися?

Учитель філософії. Напишіть, що полум'я її очей обернуло в попіл ваше серце; що ви і вдень і вночі терпите через неї жорстокі...

Пан Журден. Ні, ні, ні; нічого такого я не хочу. Я хочу написати їй тільки те, що я вам сказав: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання».

Учитель філософії. Треба було б написати про це докладніше.

Пан Журден. Ні, кажу ж вам! Я хочу, щоб у листі були саме ці слова. Тільки треба розставити їх як слід, по-модному, так, щоб вийшло делікатно, як нині заведено. Будьте ласкаві, навчіть мене, як найкраще це зробити.

Учитель філософії. Їх можна насамперед написати й так, як ви самі сказали: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання». Або: «Від кохання смерть мені віщують, прекрасна маркізо, ваші чудові оченята». Або: «Ваші оченята чудові від кохання мені віщують, прекрасна маркізо, смерть». Або: «Смерть ваші чудові оченята, прекрасна маркізо, від кохання мені віщують». Або ж: «Віщують мені ваші оченята чудові смерть, прекрасна маркізо, від кохання».

Пан Журден. А як же воно найкраще?

Учитель філософії. Найкраще так, як ви самі сказали: «Прекрасна маркізо, ваші чудові оченята віщують мені смерть від кохання».

Пан Журден. От так штука! Ніколи того не вчився, а вийшло відразу добре. Щиро вам дякую і прошу вас прийти завтра трохи раніше.

Учитель філософії. Не турбуйтесь, я не запізнюсь.

Ява 7

Пан Журден, лакей.

Пан Журден *(до лакея)*. Та невже ще й досі не принесли мого нового вбрання?

Лакей. Ні, пане.

Пан Журден. Той клятий кравець примушує мене чекати, коли в мене стільки діла. Ох, який же я лютий! Щоб йому добра не було! Щоб його лихоманка замучила, того розбійника кравця! Щоб його чорти вхопили, того кравця! Щоб його чума задавила, того кравця! Хай тільки попадеться він мені зараз, отой негідник кравець, собака кравець, пройдисвіт кравець, я йому...

Ява 8

Пан Журден, кравець; учень кравця з убранням для пана Журдена; лакей.

Пан Журден. Ага! Ось і ви! А я вже почав був на вас гніватися.

Кравець. Я ніяк не міг прийти раніше, пане. Вже й так довелося засадити аж двадцятеро хлопців за ваше вбрання.

Пан Журден. Ви мені прислали такі вузькі шовкові панчохи, що я ледве в них вліз. Ось, маєте, — аж дві петельки луснуло.

Кравець. Вони ще розтягнуться.

Пан Журден. Так, так, коли всі петельки луснуть. Та ще й черевики, що ви їх замовили для мене, страх як муляють мені ноги.

Кравець. Зовсім не муляють, пане.

Пан Журден. Як то не муляють?!

Кравець. Ні, вони зовсім вам не муляють.

Пан Журден. А я вам кажу, що муляють.

Кравець. То вам тільки так здається.

Пан Журден. Того й здається, бо я таки добре те відчуваю. Не боліло б, — то не здавалося б!

Кравець. Гляньте-но, не кожний придворний має таке розкішне вбрання. Дивом дивуюся, як це мені пощастило зробити вам такий строгий костюм, хоч і не чорного кольору; для цього

треба бути справді високим майстром. Б'юсь об заклад, що й найкращий кравець не зуміє такого пошити.

Пан Журден. Що ж це таке? Ви пустили квіточки голівками донизу.

Кравець. Але ж ви й слова не сказали, що хочете догори.

Пан Журден. А хіба про це треба говорити?

Кравець. Аякже. Всі аристократи носять тільки так!

Пан Журден. Аристократи носять голівками донизу?

Кравець. Авжеж, пане.

Пан Журден. О! А й справді красиво.

Кравець. Коли хочете, то я можу пустити їх і догори.

Пан Журден. Ні, ні.

Кравець. Ви тільки скажіть.

Пан Журден. Ні, кажу ж вам, не треба; ви добре зробили. А як ви гадаєте, чи буде мені це вбрання до лиця?

Кравець. Ви ще й питаєте! Та жодний художник не зробив би своїм пензлем краще. Я маю одного учня: щодо штанів — то це справжній геній; а другий у справі камзолів — просто герой нашого часу.

Пан Журден. А перука й пера пристойні?

Кравець. Все — як слід.

Пан Журден *(придивляючись до кравцевого вбрання)*. Еге-ге, добродію кравець! А крам оцей дуже мені знайомий, він же від мого останнього костюма, що ви мені пошили! Я пізнав його відразу.

Кравець. То був такий добрий крам, пане... Я не міг утерпіти, щоб не відкраяти й собі шматок на вбрання.

Пан Журден. Так то воно так, але навіщо ж було краяти від мого?

Кравець. Чи не хочете поміряти ваше нове вбрання?

Пан Журден. Аякже, давайте.

Кравець. Стривайте, це так не робиться. Я привів людей із собою, щоб одягнути вас під музику; таке вбрання одягається звичайно з церемонією. Ей! Ввійдіть-но сюди!

ДІЯ ТРЕТЯ

Явa 12

Клеонт, пан Журден, пані Журден, Люсіль, Ков'єль, Ніколь.

Клеонт. Добродію, я вирішив обійтися без посередників і дозволяю собі звернутися до вас з проханням... Є одна річ, про яку я давно вже мрію. Це прохання надто важливе для мене, і через те я звертаюся до вас сам особисто; отже, скажу вам без манівців: честь бути вашим зятем така для мене велика, що я вважав би

себе за найшасливішу людину в світі, коли б міг заслужити на таку ласку.

Пан Журден. Перше, ніж дати вам відповідь, добродію, я попрошу вас сказати мені: ви — шляхтич?

Клеонт. Добродію, більша частина людей відповідає на таке запитання позитивно: слово сказати легко. Видавати себе за шляхтича тепер ніхто не соромиться, і такий звичай дозволяє носити крадену назву. Але я, щиро кажучи, дивлюся на такі речі трохи інакше. Я вважаю, що всякий обман принижує порядну людину. Негідно ховати своє справжнє походження, з'являтися під чужим титулом товариству на очі, видавати себе не за те, що ми є справді. Звичайно, мої предки займали почесні посади, сам я чесно прослужив шість років у війську, і достатки мої такі, що я сподіваюся зайняти не останнє місце в товаристві; проте, незважаючи на все це, я не маю бажання привласнювати собі те звання, яке мені з народження не належить; хоч, може, інші на моєму місці і вважали б, що вони мають право те зробити; отже, скажу вам відверто: я — не шляхтич.

Пан Журден. Дозвольте, добродію, потиснути вашу надто чесну руку, проте дочка моя — не для вас.

Клеонт. Чому?

Пан Журден. Ви не шляхтич, ви не матимете моєї дочки.

Пані Журден. Шляхтич! Що тобі до того шляхтянства? Хіба ми самі від ребра Людовіка Святого походимо, чи що?

Пан Журден. Цить, жінко; я вже бачу, до чого воно йдеться!

Пані Журден. Хіба ж ми з тобою самі не чесні міщани з діда-прадіда?

Пан Журден. Ото хтось тебе за язика тягне!

Пані Журден. Та хіба ж твій батько любісінько не був таким самим крамарем, як і мій?

Пан Журден. От кляті баби! Не дадуть і слова сказати! Якщо твій батько і був крамарем, — тим гірше для нього; що ж до мого, то так його може лише лихий язик називати. Кажу вам востаннє: я хочу, щоб мій зять був шляхтичем.

Пані Журден. Твоїй дочці потрібен чоловік до пари; для неї чесний, заможний, гарний на вроду хлопець багато кращий від якого-небудь шляхтянчика — жебрака й потвори.

Ніколь. Що правда, то правда! Бачили ми в нашому селі одного паничика... Такий тюхтій, такий йолоп, що й у цілому світі другого такого не стрінеш!

Пан Журден *(до Ніколь)*. Цить, грубіянко! Вічно втручаєшся в розмову. Добра для дочки маю чимало, лиш почестей мені бракує, — тож і хочу я зробити її маркізою.

Пані Журден. Маркізою?

Пан Журден. Еге ж, маркізою.

Пані Журден. Ой, лишечко! Крий нас, Боже!

Пан Журден. То вже вирішена справа.

Пані Журден. Ну, то я тобі скажу, що того ніколи не буде! Нерівний шлюб — завжди нещасливий. Не хочу я, щоб мій зять дорікав моїй дочціріднею, щоб мої онуки соромилися називати мене бабунею. Та коли б вона приїхала до мене в гості, в екіпажі, вельможною дамою, та не вклонилася б, бува, комусь із наших сусідів, то її вся вулиця засміяла б! «Гляньте-бо, — загомоніли б усі, — як оця мадам маркіза носа задерла! А це ж Журденова дочка, яка ще недавнечко, малою дитиною, вважала за велике щастя погратися з нами у "вельможної дами". Колись-то не була вона такою пихатою; адже ж обидва діди її торгували сукном коло брами Святого Інокентія. Надбали своїм діткам добра, грошеняток, та й розплачуються тепер, мабуть, не дешево на тім світі за те, що придбали! Чесній-бо людині зроду так не розбагатіти». Не хочу я поговору! Одне слово, я хочу такого зятя, щоб він мені дякував за мою дочку, щоб я могла йому по-простому сказати: «Ну ж бо, зятьок, а сідай-но лишень до столу та пообідай з нами».

Пан Журден. Отак собі міркують обмежені люди: не мають навіть бажання видряпатися знизу нагору! Досить балачок! А таки наперекір вам усім, дочка моя буде маркізою! А як розізлиш мене ще дужче, то я з неї герцогиню зроблю!

Ява 13

Пані Журден, Люсіль, Клеонт, Ніколь, Ков'єль.

Пані Журден. Не втрачайте мужності, Клеонте. *(До Люсіль.)* Ходім зі мною, дочко моя; ти просто так батькові й відріж, що, крім Клеонта, ти ні за кого іншого не підеш.

Ява 14

Клеонт, Ков'єль.

Ков'єль. Ну та й накоїли ж ви лиха з вашим благородством!

Клеонт. Що ж поробиш! Я маю мої власні переконання і ніколи їх не зречуся.

Ков'єль. Ви жартуєте! Та чи ж можна ставитись серйозно до такого чоловіка, як пан Журден! Хіба ж ви не бачите, що він з глузду з'їхав? Чи то вже так важко потурати його химерам?

Клеонт. Твоя правда. Але ж я й гадки не мав, що треба довести своє шляхетне походження для того, щоб зробитися зятем пана Журдена.

Ков'єль *(сміється)*. Ха-ха-ха!

Клеонт. Чого ти смієшся?

Ков'єль. Одна кумедна річ спала мені на думку: одурити нашого шляхетного пана і добути вам те, чого ви так бажаєте.

Клеонт. Як саме?

Ков'єль. Є прехороша ідея!

Клеонт. Та в чому ж річ?

Ков'єль. Тут у нас недавнечко був маскарад, а для мого жарту то саме до речі; я скористаюся з нього, щоб обкрутити нашого йолопа круг пальця. Це, звичайно, комедією пахне; та з ним можна собі дозволити все, що заманеться. Чого там панькатись! Він і сам зіграє свою роль чудово і легко повірить кожній нісенітниці, якої б йому не набалакали. В мене й актори, й костюми напоготові; дозвольте мені взяти на себе всю справу.

Клеонт. Але ж поясни мені...

Ков'єль. Я вам зараз усе поясню. Ходімо лишень звідси; він повертається.

Ява 15

Пан Журден, сам.

Сто чортів! Усі мені дорікають, що я, мовляв, злигався з шляхетними панами, а на мою думку, немає нічого приємнішого, як знатися з вельможним панством. Від них маєш тільки повагу та шану. Далебі, я дав би собі на руці два пальці відрубати, аби народитися вдруге — графом чи маркізом.

Ява 16

Пан Журден, лакей.

Лакей. Пане, там прийшов пан граф з якоюсь дамою під руку.

Пан Журден. Ах, Боже ж ти мій! Я ще маю дещо загадати. Скажи їм, що я зараз вийду.

Ява 17

Дорімена, Дорант, лакей.

Лакей. Мій пан звеліли переказати, що вони зараз вийдуть.

Ява 18

Дорімена, Дорант.

Дорімена. Я не знаю, Доранте, чи не зробила я часом помилки, дозволивши вам привезти мене в дім, де я ні з ким не знайома.

Дорант. А в якому ж іншому місці, пані, могло б вітати вас моє кохання? Адже ж, боячися поголосу, ви не бажаєте зустрічатися зі мною сам на сам ні у вас, ані в мене.

Дорімена. Ви все ж не хочете визнати, що я непомітно для себе самої звикаю до щоденних і надто великих доказів вашого до мене кохання. Як би я не протестувала, а зрештою все ж здаюся на ваші умовляння; своєю делікатною настійливістю ви доводите

мене, зрештою, до того, що я виконую кожне ваше бажання. Почалося з ваших частих візитів, за ними полилися освідчення в коханні, освідчення потягли за собою серенади й сюрпризи, а далі пішли вже подарунки. Я всьому тому противилась, але ви такий настійливий і крок за кроком примушуєте мене вам скорятися. Тепер я вже ні за що не відповідаю; чого доброго, вам пощастить вирвати в мене згоду на шлюб з вами, незважаючи на те, що я всякими способами цього уникаю.

Дорант. Давно вже час, маркізо, запевняю вас. Ви — вдова і ні від кого не залежите. Я сам собі господар і кохаю вас над моє життя. Чому б вам уже сьогодні не зробити мене найщасливішою людиною в світі?

Дорімена. Доранте, від обох сторін потрібно дуже багато, щоб спільне життя було щасливим; часто-густо навіть і найрозсудливішим людям не щастить утворити союз, який би міг їх задовольнити!

Дорант. О пані! Ви надто перебільшуєте труднощі, а ваш власний життєвий досвід іще нічого не доводить.

Дорімена. Але ж вернімося до нашої розмови. Витрати, що ви їх на мене робите, турбують мене з двох причин: по-перше, вони зобов'язують мене більше, ніж я того хотіла б; а по-друге, — даруйте мені мою відвертість, — я певна, що вони не можуть вас не обтяжувати, а я зовсім того не бажаю.

Дорант. Ах, пані! То такі дрібниці, і те не повинно вас...

Дорімена. Я знаю, що кажу... Між іншим, діамантовий перстень, що ви його примусили мене прийняти, коштує великих грошей...

Дорант. О пані, благаю вас! Не переоцінюйте речі, яку любов моя вважає недостойною вас прикрашати, і дозвольте... А ось і сам господар!

Ява 19

Пан Журден, Дорімена, Дорант.

Пан Журден *(зробивши два поклони, спиняється занадто близько біля Дорімени)*. Відступіться трохи далі, пані.

Дорімена. Що?

Пан Журден. На один крок, будьте ласкаві.

Дорімена. Що таке?

Пан Журден. Відступіться трохи, щоб я міг ще втретє вам уклонитися.

Дорант. Пані, добродій Журден розуміється на витонченому поводженні.

Пан Журден. Це мені така честь, маркізо, що ви зробили мене щасливим... я такий радий, що маю щастя... Ви були такі

добрі... що обдарували мене такою ласкою... що вшанували мене своєю високою присутністю. Коли б я був гідний бути гідним такої гідності, як ваша... коли б саме небо... із заздрості до мого щастя... послало мені... дало мені перевагу... щоб я міг заслужити... так би мовити...

Дорант. Досить, досить, пане Журдене! Пані не любить довгих компліментів. Вона й без них багато вже чула про ваш гострий розум... *(Стиха до Дорімени.)* В цього доброго міщанина, як бачите, вельми кумедні манери.

Дорімена *(стиха до Доранта)*. Так, це відразу впадає в очі.

Дорант. Пані, дозвольте відрекомендувати вам мого найкращого друга...

Пан Журден. Це надто багато честі для мене...

Дорант. ...Людину вельми шляхетну.

Дорімена. Я відчуваю до нього глибоку повагу.

Пан Журден. Я ще нічого не зробив, пані, щоб заслужити на таку ласку.

Дорант *(стиха до пана Журдена)*. Глядіть же, — ані найменшого натяку на діамант, що ви їй подарували...

Пан Журден *(стиха до Доранта)*. А чи можна хоч поспитати, чи припав він їй до вподоби?

Дорант *(стиха до пана Журдена)*. Та що ви! Крий Боже! То було б з вашого боку страх як нечемно. Якщо ви бажаєте поводитись так, як то годиться в шляхетному товаристві, то вдавайте, нібито не ви їй подарували. *(Вголос.)* Добродій Журден, пані, каже, що він щасливий вітати вас у своїй господі.

Дорімена. Це для мене велика честь.

Пан Журден *(стиха до Доранта)*. Який я вам вдячний, пане, що ви закидали їй добре слівце за мене!

Дорант *(до пана Журдена)*. Я ледве умовив її поїхати до вас.

Пан Журден *(стиха до Доранта)*. Не знаю, чим вам віддячити.

Дорант. Він каже, пані, що ви — красуня над красунями.

Дорімена. Він дуже ласкавий до мене.

Пан Журден. Пані, то ви дуже ласкаві до мене, що ви...

Дорант. А чи не час уже й про обід подумати?

Ява 20

Пан Журден, Дорімена, Дорант, лакей.

Лакей *(стиха до пана Журдена)*. Все готове, пане.

Дорант. Ходімо ж до столу, і нехай покличуть музикантів.

Ява 1

Дорімена, пан Журден, Дорант,
троє співаків, лакей.

Дорімена. О Доранте! Та це ж розкішний бенкет!

Пан Журден. Ви глузуєте з мене... Я волів би запропонувати вам щось достойніше вас, маркізо!

Дорімена, пан Журден, Дорант і троє співаків
сідають до столу.

Дорант. Добродій Журден має рацію, маркізо, і я йому вельми вдячний за те, що він так гостинно вітає вас у себе. Я цілком погоджуюся з ним, що обід цей не гідний вас, маркізо. Я сам його замовляв, проте, мушу признатися, я далеко не такий досвідчений у цих справах, як наші друзі, а через те й обід цей не досить тонкий та смаковитий. Людина, що має вишуканий смак, знайде в ньому багато недоліків... О, коли б за цю справу взявся Даміс, то все було б як слід! На всьому відбилася б його елегантність і глибоке знання справи. Він сам вихваляв би кожну страву, і, зрештою, ви були б змушені визнати за ним високий талант до науки смачно попоїсти. Він розповів би вам вельми красномовно про цей підрум'янений хліб із золотистою скоринкою, що так м'яко хрумтить під зубами; про тонке, ніжне, немов оксамит, вино з чудовим ароматом; про баранячу лопатку, нашпиговану петрушкою; про нормандську телятину, білу, соковиту, що так і тане в роті; про куріпок, що так чудово пахнуть; і як про вінець усього — про бульйон з блискітками жиру та про молоду ситеньку індичку, обкладену голубами і прикрашену білими цибулинками й цикорієм. Що ж до мене, то, на жаль, мушу вам признатися: я великий профан у цій справі, і, як дуже влучно висловився добродій Журден, я волів би запропонувати вам щось багато достойніше вас, маркізо.

Дорімена. Я їм з великою насолодою, — оце вам відповідь на ваші компліменти.

Пан Журден. Ах, які чудові ручки!

Дорімена. Руки найзвичайнісінькі, добродію Журдене; ви мабуть, хочете сказати: цей діамант? О, він і справді чудовий!

Пан Журден. Я, маркізо? Боронь Боже, щоб я що говорив про нього! То було б негідно шляхетної людини; до того ж цей діамант — така дрібничка...

Дорімена. Ви дуже вибагливі.

Пан Журден. Ви надто ласкаві...

Дорант *(зробивши знак пану Журденові)*. Ей! Налийте-но вина добродію Журденові та цим добродіям, що будуть такі ласкаві потішити нас застольними співами.

Доріме́на. До гарного обіду музика — найкраща приправа. О, мене вітають тут чудово!

Пан Журден. Пані, це не...

Дорант. Добродію Журдене, послухаймо цих співаків. Те, що вони нам скажуть, варте далеко більше, ніж усе те, що можемо сказати ми.

Перший та другий співаки

(співають з бокалами в руках)

Випий, Філісо, хоч краплю мерщій!
Келих в руках твоїх радість несе...
Келиху жінка — то ворог страшний,
Але мені ви миліш над усе!
І ти, і я, й міцне вино —
Навіки ми тепер одно!
Губками келиха ти поцілуй, —
Враз вони в тебе, як кров, зашаріють.
Ти і вино — то найбільше бажання, —
Пий, моя любко, за вічне кохання,
Хай воно радість над нами навіє!..
І ти, і я, й міцне вино —
Навіки ми тепер одно!

Другий і третій співаки

(разом)

Пийте, друзі, не сумуйте!
Час не жде на нас, летить.
Користайте кожну мить
І життя собі не псуйте!

Переплинеш чорні хвилі —
І прощай, вино, любов!..
Пийте, пийте ж, мої милі,
Доки в жилах грає кров!

Дурень хай собі міркує,
В чому щастя слід шукати;
Та нехай іде до ката —
Ми його не потребуєм!

Слава, звання і чеснота
Вже наскучили мені,
Не зника від них турбота —
Щастя в доброму вині!

Всі троє

(разом)

Скрізь вино, скрізь воно, — пийте, добрі люди!
Хлопче, лий, наливай! Наливай і чекай,
Доки скажуть: буде!

Дорімена. Я певна, що краще співати неможливо. Прекрасний спів!

Пан Журден. А я бачу перед собою, маркізо, щось багато прекрасніше, ніж ота пісня...

Дорімена. Що я чую! А я й не сподівалася, що добродій Журден може бути таким галантним!

Дорант. Даруйте, маркізо! За кого ж ви маєте добродія Журдена?

Пан Журден. Я дуже хотів би, щоб вона мала мене за те, що я скажу.

Дорімена. Ну ж бо!

Дорант *(до Дорімени)*. Ви його не знаєте.

Пан Журден. Вона мене знатиме добре, аби схотіла.

Дорімена. О! Що ви на це скажете?

Дорант. Він така людина, що за словом до батька не бігає. Але ж ви навіть не помічаєте, маркізо, що добродій Журден доїдає всі ті шматочки, до яких ви доторкнулися.

Дорімена. Я в захопленні від добродія Журдена.

Пан Журден. Коли б я міг захопити ваше серце, я був би...

Ява 2

Пані Журден, пан Журден, Дорімена, Дорант, співаки, лакеї.

Пані Журден. Ага-а! Та тут зібралася веселенька компанійка! Бачу добре, що на мене тут не чекали! То ось чому ви, коханий мій чоловіче, так поспішали відправити мене на обід до моєї сестрички? Там — до якоїсь вистави лаштуються, тут — справжній бенкет, немов весілля! Ось на що ти своє добро гайнуєш?! Невідомих дам без мене вітаєш, наймаєш для них співаків та комедіантів, а мене — геть із власної господи?! Іди, мовляв, деінде розважайся!

Дорант. Що ви хочете сказати, пані Журден? Що це у вас за фантазія? Звідки ви взяли, що ваш чоловік витрачає на нас свої гроші, що то він дає обід на честь цієї дами? То знайте ж: обід цей влаштовую я, а він лише запропонував мені свою господу для розваги, і слід вам спершу зважити те, що ви хочете сказати, а потім уже говорити!

Пан Журден. Авжеж, авжеж, негіднице! Обід влаштовує пан граф для цієї вельможної дами. Він зробив мені велику честь, що вибрав для цього мою господу та ще й запросив і мене самого до столу.

Пані Журден. Все це вигадки! Я знаю те, що знаю.

Дорант. Я вам раджу, пані Журден, одягти кращі окуляри.

Пані Журден. Нічого мені окуляри одягати, добродію, я й без них добре бачу. Давно вже зрозуміла я, що у вас тут коїться. Надаремне ви думаєте, що я така дурна! Фу, яка гидота! Шляхетний пан, а потурає дурощам мого чоловіка. Та й ви теж хороші, шановна пані! Шляхетній дамі не випадає сіяти в сім'ї сварку та дозволяти моєму чоловікові коло вас упадати.

Дорімена. Що все це означає? Ви глузуєте з мене, Доранте, примушуючи мене вислуховувати дурне базікання цієї божевільної!

Доранта *(доганяючи Дорімену, яка виходить)*. Маркізо, постривайте! Маркізо, та куди ж ви тікаєте?!

Пан Журден. Маркізо... Пане граф, попросіть у неї пробачення за мене, і вблагайте її вернутися.

Ява 3

Пані Журден, пан Журден, лакеї.

Пан Журден. Ах!.. Ну що ти наробила, негіднице?! Ти осоромила мене перед цілим світом!.. Отаких вельможних панів вигнати з моєї господи!

Пані Журден. Начхати мені на їхню вельможність!

Пан Журден. Не знаю, що мене стримує, клята бабо, що я ще й досі не тріснув тебе тарілкою по довбешці! Не дала й пообідати як слід!..

Лакеї виносять стіл.

Пані Журден *(виходячи)*. Начхала я на твій обід! Я бороню свої права; і всі жінки стоятимуть за мене.

Пан Журден. Щастя твоє, що ти тікаєш від мого гніву!

Ява 4

Пан Журден сам.

Пан Журден. Чорти її принесли! А мені ж було так весело, так мило... Ще ніколи не почував я себе таким дотепним... А це що таке?

Ява 5

Пан Журден, Ков'єль, переодягнений.

Ков'єль. Шановний добродію, не знаю, чи маю я честь бути вам знайомим?

Пан Журден. Ні, добродію.

Ков'єль *(показуючи рукою на фут від підлоги)*. А я вас пам'ятаю ще отакеньким.

Пан Журден. Мене?

Ков'єль. Атож. Ви були наймилішою дитиною в світі, і всі дами брали на руки, щоб поцілувати.

Пан Журден. Щоб поцілувати?

Ков'єль. Атож. Я був великим другом вашого покійного батька.

Пан Журден. Мого покійного батька?

Ков'єль. Атож. То був справжній благородний шляхтич.

Пан Журден. Як ви сказали?

Ков'єль. Я кажу, що він був справжнім благородним шляхтичем.

Пан Журден. Мій батько?

Ков'єль. Атож.

Пан Журден. Ви його добре знали?

Ков'єль. Ще б пак!

Пан Журден. І ви його таким і знали? То був шляхтич?

Ков'єль. Звичайно.

Пан Журден. Он як можна вірити людям!

Ков'єль. А що?

Пан Журден. Знайшлися такі йолопи, які запевняють мене, що він був крамарем!

Ков'єль. Ваш батько — був крамарем? То все лихі язики плетуть: та він зроду ним не був. Просто, як людина надзвичайно привітна й послужлива, — до речі, він добре розумівся на різному крамі, — батько ваш охоче вибирав той крам по різних місцях, наказував приносити до себе додому, а потім уже роздавав його своїм приятелям за гроші.

Пан Журден. Я в захопленні, що познайомився з вами. Ви їм посвідчите, що мій батько був шляхтичем.

Ков'єль. Я ладен це підтвердити перед цілим світом.

Пан Журден. Щиро вам дякую! А в яких справах довелося вам до наших країв завітати?

Ков'єль. З того часу, як я товаришував з вашим покійним батьком, — а він, як я вже сказав вам, був справжнім шляхтичем, — я встиг об'їздити цілий світ.

Пан Журден. Цілий світ?

Ков'єль. Атож.

Пан Журден. А це, мабуть, дуже далеко звідси?

Ков'єль. Та вже звісно... Чотири дні тому повернувся я з довгої мандрівки; мене завжди близько обходили ваші справи і цікавило все, що стосується вас, а через те й зараз заїхав я сюди, щоб сказати вам дуже приємну для вас новину.

Пан Журден. Яку ж то?

Ков'єль. Чи знаєте ви, що син турецького султана завітав до нашого міста?

Пан Журден. Я? Ні.

Ков'єль. Та невже? З ним разом і пишний почет; всі збігаються на нього подивитися; його вітають і вшановують у нас як дуже високу особу.

Пан Журден. А я того й не знав.

Ков'єль. Найважливіше для вас це те, що він закохався у вашу дочку.

Пан Журден. Син турецького султана?

Ков'єль. Атож. І хоче її сватати.

Пан Журден. Її сватати? Син турецького султана?

Ков'єль. Син турецького султана хоче стати вашим зятем. Сьогодні заходжу я до нього, розмовляю з ним про те, про се, звичайно, турецькою мовою — я знаю її досконало — коли це він мені й каже: «Акчіам крок содер онш алла мустаф гіделум аманахем варахіні уссере карбулат», тобто: «Чи не бачив ти молодої вродливої дівчини, дочки пана Журдена, паризького шляхтича?»

Пан Журден. Син турецького султана так і сказав про мене?

Ков'єль. Еге. І коли я сказав йому, що знаю вас дуже добре і бачив вашу дочку, — він мені на це: «Ах, марабаба сахем!», тобто: «Ах, як я закохався в неї!»

Пан Журден. «Марабаба сахем» означає: «Ах, як я закохався в неї»?

Ков'єль. Атож.

Пан Журден. Дуже вам дякую за те, що сказали; я сам ізроду не додумався б, що «марабаба сахем» означає: «Ах, як я закохався в неї!» Яка хороша ця турецька мова!

Ков'єль. Така прехороша, що важко уявити. А чи ви знаєте, що означає «Какаракамушен»?

Пан Журден. «Какаракамушен»? Ні.

Ков'єль. Це означає: «Моя душко»!

Пан Журден. «Какаракамушен» означає: «Моя душко»?

Ков'єль. Атож.

Пан Журден. Чудасія! «Какаракамушен» — «моя душко»! Хто б же міг таке подумати?! От так штука!

Ков'єль. Дозвольте ж мені довести справу до кінця. Отож, він прибув сюди просити у вас руки вашої донечки; а щоб його майбутній тесть був гідний такого вельможного зятя, він — з ласки своєї — надає вам звання «мамамуші», — то в них такий високий сан у їхній країні.

Пан Журден. «Мамамуші»?

Ков'єль. Атож, «мамамуші», тобто по-нашому — паладин[1]. Паладини — то стародавні... ну, словом, паладин. Це найпо-

[1] Паладин — мандрівний лицар.

чесніший сан у цілому світі; таким чином, ви станете поруч із найвидатнішими вельможами на землі.

Пан Журден. Син турецького султана робить мені велику честь. Прошу вас, проведіть мене, будьте ласкаві, до нього, щоб я міг подякувати йому особисто.

Ков'єль. Навіщо? Він сам завітає до вас.

Пан Журден. Він сам завітає до мене?

Ков'єль. Авжеж. І привезе з собою все, що потрібне для церемонії вашого висвячення.

Пан Журден. Ач, який він прудкий!

Ков'єль. Його кохання не має сил чекати.

Пан Журден. Одно мене бентежить... Дочка моя, страх яка вперта, закохалася по самісінькі вуха в якогось Клеонта, та ще й присягається, що вийде заміж тільки за нього.

Ков'єль. Вона передумає, тільки-но гляне на сина турецького султана. До того ж, уявіть собі, який дивний випадок! Син турецького султана напрочуд схожий на того Клеонта. Я його бачив, мені його показали: кохання, яке вона відчуває до одного, дуже легко може перескочити на другого, і... Та я чую, він наближається; ось і він сам.

Ява 6

Клеонт у турецькому вбранні; три пажі, що несуть поли його каптана; пан Журден, Ков'єль.

Клеонт. Амбусахім окі бораф, Жордіна, саламалекі!

Ков'єль. Це означає: «Пане Журдене, нехай серце ваше цвіте цілий рік, як трояндовий кущ!» То звичайне привітання в їхній країні.

Пан Журден. Я покірний слуга їх турецької високості.

Ков'єль. Карігар камбото устін мораф.

Клеонт. Устін йок катамалекі басум басе алла моран!

Ков'єль. Він каже: «Нехай пошле вам небо силу лева і мудрість гадюки».

Пан Журден. Їх турецька високість роблять мені надто велику честь, і я бажаю їм найбільшого щастя та доброї долі!

Ков'єль. Осса бінамен садок бабаллі оракаф урам.

Клеонт. Бель-мен.

Ков'єль. Він каже, щоб ви мерщій ішли з ним готуватися до церемонії; він бажає швидше побачитися з вашою дочкою й справити весілля.

Пан Журден. І все те він сказав двома словами?

Ков'єль. Еге, то вже така турецька мова, що кількома словами можна сказати дуже багато. Йдіть же мерщій туди, куди він бажає.

Ява 7

Ков'єль сам.

Ха-ха-ха!.. Ну й комедія, слово честі! Ох і дурень!.. Та коли б він вивчив свою роль напам'ять, то й тоді не зіграв би її краще. Ха-ха-ха!

Ява 8

Дорант, Ков'єль.

Ков'єль. Прошу вас, пане, допоможіть нам, будьте такі ласкаві, в одній справі, що має тут відбутися.

Дорант. Ха-ха-ха! Та це ж Ков'єль! Тебе й не впізнати! Навіщо це ти так одягнувся?

Ков'єль. Ось побачите! Ха-ха-ха!

Дорант. Чого ж ти смієшся?

Ков'єль. Ех, тут накльовується одна штука, пане!..

Дорант. Що ж саме?

Ков'єль. Б'юсь об заклад, пане, що ви зроду не відгадаєте, яку ми приготували пастку для пана Журдена, щоб примусити його віддати свою дочку за мого панича.

Дорант. Що то за пастка — не відгадаю; проте знаю добре, що успіх забезпечений, коли вже ти за неї берешся.

Ков'єль. Вам, пане, звичайно, відомий той звір, що на нього ми полюємо.

Дорант. Розкажи ж мені, в чому справа.

Ков'єль. Будьте ласкаві, пане, відійдіть трохи далі, щоб звільнити місце для того, що тут має відбутися. О, вже йдуть! Зараз ви побачите частину комедії: решту розповім пізніше.

ДІЯ П'ЯТА

Ява 1

Пані Журден, пан Журден.

Пані Журден. Ах, Боже мій милосердний! Ой, лишенько! На кого ти схожий! Як це ти вбрався? Чи не зібрався ти часом до маскараду? Та кажи ж, нарешті, що це все означає? Хто це тебе так вичепурив?

Пан Журден. Чи чувано коли таке зухвальство! Розмовляти так з «мамамуші»?

Пані Журден. Що ти сказав?

Пан Журден. Так, так, тепер усі повинні мене поважати. Мене щойно зроблено «мамамуші». Чула?

Пані Журден. Ще що вигадай! «Мамамуші»?!

Пан Журден. «Мамамуші», кажу ж тобі. Я — «мамамуші»!

Пані Журден. А що то за звір такий?

Пан Журден. «Мамамуші» — то по-нашому «паладин».

Пані Журден. Баладин? Ти таки й справді блазень! Чи не записався ти часом на старість до балету?!

Пан Журден. От дуреля! Я кажу паладин, розумієш? Це такий сан високий; мене щойно висвятили на нього з цілою церемонією.

Пані Журден. З якою ж то церемонією?

Пан Журден

Магомета за Жордіна
Я проситиму щоднини...

Пані Журден. Що ж воно означає?

Пан Журден. Жордіна — означає Журден.

Пані Журден. Ну, нехай — Журден. Ну, та й що з того?

Пан Журден

Щоб зробити паладина із Жордіна...

Пані Журден. Як?

Пан Журден

Дам тюрбана й шаблю нині...

Пані Журден. Що таке?

Пан Журден

Й відішлю на бригантині
Захищати Палестину.

Пані Журден. Що ти верзеш?

Пан Журден

Бийте, бийте, — не жалійте!

Пані Журден. Що то за мова така чудернацька?

Пан Журден

Не стидатись, не кричати, —
Коли хочеш паном стати!

Пані Журден. Та що ти мелеш, йолопе?

Пан Журден

(співаючи й пританцьовуючи)

Гу-ла-ба, ба-ла-шу, ба-ла-ба, ба-ла-да!

(Падає додолу.)

Пані Журден. Ой, Боже ж мій милосердний! Чоловік мій з глузду з'їхав!

Пан Журден *(підводиться й виходить)*. Цить, нахабо! Мусиш з повагою ставитися до пана «мамамуші»!

Пані Журден *(сама)*. Де ж це він розум свій втратив? Побіжу ж я за ним... Крий Боже, ще на вулицю вискочить! *(Побачила Дорімену й Доранта.)* Ой, лишенько! Вас іще тут бракувало! З усіх боків — біда!

Ява 2

Дорант, Дорімена.

Дорант. Так, пані, на вас чекає тут вельми цікава розвага. Ручуся вам, що другого такого навіженого, як оцей наш дивак, у цілому світі не знайдеш! Крім того, маркізо, треба допомогти Клеонтові здобути кохану дівчину й підтримати його вигадку щодо цього маскараду. Він дуже мила людина і заслуговує на те, щоб поставитися до нього з увагою.

Дорімена. Я маю про нього добру думку і вважаю, що він цілком вартий свого щастя.

Дорант. Крім того, мадам, на нас чекає тут балет, що його, власне, для нас же і влаштовується, — нам не слід його пропускати; побачимо, чи виправдає себе моя ідея.

Дорімена. Я помітила, що тут готується щось дуже пишне, але ж, Доранте, я більше не можу цього терпіти. Так, так! Я хочу покласти край вашому марнотратству, і, щоб ви більше не витрачалися на мене, я вирішила якнайшвидше одружитися з вами. Це єдине, що нам залишається. Після шлюбу — кінець усяким безумствам.

Дорант. Ах, маркізо! Невже ви й справді подаруєте мені, нарешті, таке щастя?

Дорімена. Це тільки для того, щоб урятувати вас від краху; а ні, то бачу я, не за горами вже той час, коли у вас не лишиться ані шеляга в кишені.

Дорант. Я без міри вам вдячний, маркізо, за ваше піклування про моє добро! Воно належить тільки вам, так само, як і моє серце; і те, і друге — до ваших послуг.

Дорімена. Я скористаюся з обох. Та ось і наш панок: чудова постать!

Ява 3

Пан Журден, Дорант, Дорімена.

Дорант. Шановний пане, ми з маркізою прийшли висловити вам нашу повагу і привітати вас із новим саном. Ми хочемо потішитися разом з вами з нагоди шлюбу дочки вашої із сином турецького султана.

Пан Журден *(вклоняючись по-турецькому)*. Вельможний пане, бажаю вам силу гадюки й мудрість лева.

Дорімена. Я маю приємність, добродію, одною з перших привітати вас з тим високим саном, що його ви досягли собі на славу.

Пан Журден. Шановна пані, бажаю вам, щоб ваш трояндовий кущ цвів протягом цілого року. Я вам безмежно вдячний за те, що ви завітали мене вшанувати, і невимовно радий, що бачу

вас знову в своїй господі та що можу покірно просити вас пробачити нам дикунський вибрик моєї жінки.

Дорімена. То пусте! Я з охотою прощаю їй її гнів. Ваше серце, мабуть, дуже дороге для неї; і немає нічого дивного в тому, що, володіючи таким скарбом, вона завжди в тривозі.

Пан Журден. Серце моє належить тільки вам, маркізо.

Дорант. Ви бачите, маркізо, що пан Журден не з таких людей, яких засліплює щастя; високий сан не заважає йому не забувати своїх друзів.

Дорімена. То ознака вельми шляхетної душі.

Дорант. А де ж його турецька високість? Ми хотіли б, як ваші друзі, засвідчити нашу пошану і йому.

Пан Журден. Ось він іде; я вже послав по дочку, щоб вона віддала йому свою руку.

Ява 4

Пан Журден, Дорімена, Дорант, Клеонт, убраний турком.

Дорант *(до Клеонта)*. Ваша високість, ми, як друзі вашого почесного тестя, завітали сюди, щоб засвідчити вам нашу глибоку пошану та найпокірнішу відданість.

Пан Журден. Де ж отой перекладач, щоб відрекомендувати вас принцові й перекласти йому все, що ви маєте сказати? Ось ви почуєте, як він вам відповідатиме: він чудово розмовляє по-турецькому. Ей! Та де ж це він до дідька подівся? *(До Клеонта.)* Струф, стріф, строф, страф. Цей вельможний пан, це — гранде синьйоре, гранде синьйоре, гранде синьйоре, а ця шляхетна мадам, це — гранда дама, гранда дама... *(Бачачи, що принц його не розуміє.)* Ага! *(До Клеонта, показуючи на Доранта.)* Вельможний пане, він — французький «мамамуші», а ця дама — французька «мамамушка». Ясніше висловитись я не можу... Нарешті! Ось і перекладач.

Ява 5

Пан Журден, Дорімена, Дорант, Клеонт, убраний турком. Ков'єль, переодягнений.

Пан Журден. Куди це ви зникли? А ми без вас — ні в тин, ні в ворота. *(Показуючи на Клеонта.)* Скажіть йому, будьте ласкаві, що цей пан і ця пані — дуже вельможні особи, що вони мої друзі і завітали сюди, щоб засвідчити йому свою відданість та пошану. *(До Дорімени й Доранта.)* Ви зараз почуєте, як він вам відповідатиме.

Ков'єль. Алабала крочіам акчі борам алабамен.

Клеонт. Каталекі тубал урін сотер амалушан.

Пан Журден *(до Дорімени й Доранта)*. Чуєте?

Ков'єль. Він каже: «Нехай дощ успіху зрошує повсякчас садок вашої родини».

Пан Журден. Я ж вам недурно сказав, що він говорить по-турецькому!

Дорант. Надзвичайно!

Ява 6

Люсіль, Клеонт, пан Журден, Дорімена, Дорант, Ков'єль.

Пан Журден. Іди сюди, донечко моя, підійди-но ближче і подай руку цьому панові, який робить тобі честь, обираючи тебе за дружину.

Люсіль. Що з вами, тату? Що ви зробили з собою? Чи не комедію ви граєте?

Пан Журден. Ні, ні, яка там комедія! Це дуже серйозна справа і дуже почесна для тебе; кращого й не придумаєш! *(Показуючи на Клеонта.)* Ось твій майбутній чоловік — я даю його тобі.

Люсіль. Мені, тату?

Пан Журден. Атож, тобі. Мерщій подай йому руку, і дякуй небові за своє щастя.

Люсіль. Я зовсім не хочу виходити заміж.

Пан Журден. Я, я, твій батько, цього хочу

Люсіль. А я не хочу!

Пан Журден. Що то за вигадки? Ну! Кажу тобі ще раз, зараз же подай йому руку!

Люсіль. Ні, тату; я вже вам казала, що нізащо в світі не вийду ні за кого, крім Клеонта; і я радніше зважуся на щось лихе, ніж... *(Пізнаючи Клеонта.)* Звичайно, ви мій батько, і я повинна вам у всьому коритися...

Пан Журден. Ах, який же я радий, що ти так скоро зрозуміла свій обов'язок! Як приємно мати таку слухняну дочку.

Ява 7

Пані Журден, Клеонт, пан Журден, Люсіль, Дорант, Дорімена, Ков'єль.

Пані Журден. Як? Це що таке? Кажуть, що ти хочеш видати свою дочку за якогось маскарадного блазня?

Пан Журден. Чи ти замовкнеш, нахабнице? Вічно осою в вічі лізеш, ніяк тебе на добрий розум не наставиш!

Пані Журден. То тебе ніяк на добрий розум не наставиш! Що далі, то більше безглуздя! Що це ти надумав, і до чого тут це зборище?

Пан Журден. Я хочу видати нашу дочку за сина турецького султана.

Пані Журден. За сина турецького султана?!

Пан Журден. Атож. *(Показуючи на Ков'єля.)* Негайно ж вислови йому свою пошану через цього перекладача.

Пані Журден. Навіщо мені той перекладач! Я й сама скажу йому просто в вічі, що дочки моєї він не бачитиме ніколи.

Пан Журден. Чи ти замовкнеш, нарешті, кажу тобі ще раз!

Дорант. Як? Пані Журден, та невже ви відмовляєтеся від такої честі? Невже ж ви не хочете, щоб його турецька високість був вашим зятем?

Пані Журден. Боже мій, пане, не суньте ви свого носа до чужого проса!

Дорімена. Чи ж можна зрікатися такої великої честі?

Пані Журден. Я б і вас попросила, шановна пані, не турбуватися тим, що вас зовсім не обходить!

Дорант. Ми дбаємо насамперед про вас; нам дуже близькі ваші інтереси, — ми ж бо ваші друзі.

Пані Журден. Чудово обійдуся я й без вашої дружби.

Дорант. Таж ваша дочка сама дала згоду виконати бажання свого батька.

Пані Журден. Моя дочка згодна одружитися з турком?

Дорант. Звичайно.

Пані Журден. Вона може забути Клеонта?

Дорант. Чого часом не зробиш, щоб стати вельможною дамою!

Пані Журден. Я задушу її власними руками, якщо вона встругне таку штуку!

Пан Журден. Безглузде базікання! Сказано тобі: весілля буде — та й по всьому!

Пані Журден. А я тобі кажу, що не буде нічого!

Пан Журден. Ах, скільки зайвого галасу!

Люсіль. Мамо...

Пані Журден. Геть від мене, гидке дівчисько!

Пан Журден *(до пані Журден)*. Що?! Ти її лаєш за те, що вона послухалася батька?

Пані Журден. Атож. Вона так само і моя дочка, як і твоя.

Ков'єль *(до пані Журден)*. Пані...

Пані Журден. А ви що маєте мені сказати, ви?

Ков'єль. Одне слово.

Пані Журден. Дуже мені потрібне ваше слово!

Ков'єль *(до пана Журдена)*. Пане, якщо дружина ваша захоче вислухати мене сам на сам, то я обіцяю вам, що вона дасть свою згоду на все, що схочете.

Пані Журден. Нічого я знати не хочу!

Ков'єль. Та ви тільки вислухайте мене!

Пані Журден. Ні.

Пан Журден *(до пані Журден)*. Вислухай його!

Пані Журден. Ні, я не хочу його слухати!

Пан Журден. Він тобі скаже...

Пані Журден. Не хочу я, щоб він зі мною говорив!

Пан Журден. Сто чортів! Ну, та й уперта ж! Чи тобі що станеться, як ти його вислухаєш?

Ков'єль. Ви тільки вислухайте мене, а тоді робіть, як самі знаєте.

Пані Журден. Ну, що там таке?

Ков'єль *(стиха до пані Журден)*. Ми вже цілісіньку годину подаємо вам різні знаки, пані. Невже ж ви ще й досі не бачите, що все те робиться тільки для того, щоб підробитися під пана Журдена з його кумедними химерами? Ми намагаємося обдурити його цим маскарадом. Адже ж то сам Клеонт — отой син турецького султана!

Пані Журден *(стиха до Ков'єля)*. Ага-а-а!

Ков'єль *(стиха до пані Журден)*. А я, Ков'єль, перекладач при ньому.

Пані Журден *(стиха до Ков'єля)*. Ага! Ну, коли так, я здаюсь.

Ков'єль *(стиха до пані Журден)*. Тільки і взнаки не давайте.

Пані Журден *(уголос)*. Так! То інша річ. Гаразд, даю згоду на цей шлюб.

Пан Журден. Ох! Нарешті всі до розуму прийшли! *(До пані Журден.)* От бачиш, а ти ще не хотіла його вислухати! Я знав, що він пояснить тобі, що то значить — син турецького султана.

Пані Журден. Він мені все пояснив як слід, і тепер я задоволена. Треба послати по нотаря.

Дорант. Прекрасна ідея! А щоб ви, пані Журден, зовсім заспокоїлися і від сьогодні перестали ревнувати вашого шановного чоловіка, то той самий нотар, що підпише контракт вашої дочки, підпише і мій шлюбний контракт з маркізою.

Пані Журден. І на те залюбки даю мою згоду.

Пан Журден *(стиха до Доранта)*. Це ви для того, щоб відвести їй очі?

Дорант *(стиха до пана Журдена)*. Нехай собі втішається цією вигадкою.

Пан Журден *(стиха)*. Гаразд, гаразд! *(Уголос.)* Пошліть по нотаря!

Дорант. А поки він прийде і складе шлюбні контракти, — давайте подивимося наш балет і потішимо ним його турецьку високість.

Пан Журден. Блискуча думка! Ходімо ж сядьмо на свої місця.

Пані Журден. А Ніколь?

Пан Журден. Я віддаю її перекладачеві, а мою жінку — хай бере, хто хоче!

Ков'єль. Дуже вам дякую, пане! *(Набік.)* От йолоп, так йолоп! Другого такого й у цілому світі не знайдеш!

Комедія закінчується балетом.

Переклад Ірини Стешенко

Запитання і завдання

1. У комедії Мольєра всі персонажі розбиті на пари. Назвіть їх і скажіть, що їх пов'язує між собою. Чи не випадає якась пара із загального порядку?
2. Вся комедія являє собою «розіграш», а персонажі «розігрують» героя, одержимого нездійсненними планами (пана Журдена). Назвіть цих людей і сформулюйте мету кожного. Оцініть мету кожного з погляду моралі.
3. Наведіть приклади комічного у творі і спробуйте пояснити, що саме викликає сміх у читача. Розкрийте засоби комічного в п'єсі Мольєра «Міщанин-шляхтич».

XVIII століття увійшло в європейську історію як нова культурно-історична доба. Письменники, вчені, філософи вважали, що несуть людям світло нових істин, порівняно з середньовіччям. Тому цю добу нерідко називають *віком Просвітництва*. Утверджувалися такі цінності, як розум, повага до особистості, воля, справедливість. На думку просвітників, людина — високоморальна, а не гріховна і зіпсута істота; вона — досконале створіння, яке природа обдарувала різноманітними талантами та здібностями. У всьому світі — в природі, суспільстві, у фізичному і духовному єстві людини — діють однакові універсальні закони, тому людина буде щасливою тоді, коли пізнає їх і влаштує своє особисте життя відповідно до них.

Найвищим законом життя просвітники вважали закон розуму. Такий погляд надавав усім прагненням просвітників оптимістичного сенсу. На основі розуму людина може свідомо скеровувати свій власний розвиток і розвиток суспільства. Такою була теорія просвітницького прогресу. Просвітники не закликали до насильницької зміни порядків у суспільстві, оскільки вони високо цінували людське життя та гідність кожної людини і не виправдовували кровопролиття навіть заради щасливого майбутнього. Вони з осторогою ставилися до натовпу і народних заворушень. У повсталому народі вони вбачали небезпечну стихійну силу, яка змітає на своєму шляху все — і добре, і погане. Вони вважали, що народ неспроможний обрати собі правильну політичну долю, що тримати народ у покорі можна лише за допомогою церкви.

Вік Просвітництва — час розвитку науки, яка остаточно набула світського характеру. Вже не ченці чи особи, пов'язані з церквою, а світські люди ставали вченими; вони читали лекції в університетах і колежах не церковною латиною, а національними мовами. Справдилися слова англійського філософа доби Відродження Френсіса Бекона: «Знання — це сила» (1597).

XVIII століття стало справжнім віком книги. Книжка давно вже вирвалася з-під опіки церкви, її зміст став земним. Ще на початку XVII ст. з'явилися перші газети (у Франції), а у XVIII ст. — журнали. Відтоді книга завоювала міцні позиції в культурному житті Європи, її авторитет не змогли похитнути ні криваві події буржуазних революцій, ні наступ церкви. І нині читання залишається важливою

прикметою європейської культури і головним інтелектуальним заняттям, особливо у слов'янських країнах.

Просвітницький рух зародився в Англії, а вершини досягнув у Франції. Просвітники поставили перед собою грандіозне завдання — пояснити все життя з погляду Розуму. Так виникла знаменита французька «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел», що нараховувала 35 томів і видавалася майже 30 років (з 1751 р.). Після створення Біблії ніхто не робив такої універсальної спроби пояснити навколишній світ і місце людини в ньому. Тому «Енциклопедію» назвали «Біблією нового часу». В «Енциклопедії» наводилися нові погляди на природу, людину, суспільство, науку, мистецтво, релігію і церкву. Багато сторінок було присвячено техніці, ремеслам, виробничим процесам — тому, що раніше вважалося «низькою» темою. Королівська цензура і церква переслідували енциклопедистів. Перші два томи видання були спалені за наказом влади, наступні томи виходили нелегально. Серед авторів «Енциклопедії» були такі видатні філософи й письменники, як Вольтер, Дідро, Руссо, Гольбах, Гельвецій та ін. Французька «Енциклопедія» довершила переворот у духовному житті Європи. Після неї європейська культура назавжди порвала із середньовічним світоглядом. У наш час численних довідників та енциклопедій ми схиляємося перед самовідданою працею французьких просвітників.

Просвітники не сумнівалися, що під променями розуму незабаром зникнуть всі забобони і самодержавний лад розвалиться. Ось чому у своїх творах вони відкрито, сміливо й завзято критикували монархізм і духівництво. Церква, підтримувана монархічною владою, переслідувала просвітників, забороняла і нерідко спалювала їхні книжки, як ще зовсім недавно спалювала людей. Водночас церква змушена була погодитися з деякими цінностями просвітників. Так до духовної скарбниці європейської культури увійшли, поряд з благородними ідеями Святого Письма, нові цінності, серед яких — *толерантність* (терпимість до інших думок і поглядів), ідеї *атеїзму* (пояснення світу природними причинами).

В добу Просвітництва значно оновилася література; більшість письменників того часу популярні й досі. Завжди будуть цікавими твори, які оспівують велич людини, її розум і духовну красу. Це такі твори, як «Пригоди Робінзона Крузо» Даніеля Дефо, «Мандри Гуллівера» Джонатана Свіфта, «Історія Тома Джонса, знайди» Генрі Філдінга, прекрасні ліричні вірші Роберта Бернса (Англія і Шотландія); «Черниця» і «Небіж Рамо» Дені Дідро, «Нова Елоїза» Жан-Жака Руссо, «Севільський цирульник» і «Весілля Фігаро» П'єра Огюстена Бомарше (Франція); «Емілія Галотті» Готгольда Лессінга (Німеччина); «Подорож з Петербурга в Москву» Олександра Радищева, «Бідна Ліза» Миколи Карамзіна (Росія); «Автобіографія» Бенджаміна Франкліна (США). Просвітницькі ідеї вплинули на німецьких поетів Йоганна Вольфганга Гете і Фрідріха Шиллера.

ВОЛЬТЕР

(1694—1778)

XVIII століття у Франції вважають «віком Вольтера». Вольтер (Франсуа Марі Аруе), багатогранний мислитель і письменник, відіграв величезну роль у розвитку культури не тільки у Франції, а й у всій Європі.

Юність сина заможного паризького нотаря припала на роки регентства герцога Філіпа Орлеанського, який правив від імені малолітнього Луї XV. Легковажний, підступний і розбещений регент був живим втіленням духу свого часу, позначеного моральним занепадом дворянства, гонитвою за вигідними церковними посадами, продажністю світських і церковних властей. Молодого Аруе за його тверезий розум мислителя, непокірність характеру, небажання миритися з корумпованим і брехливим суспільством двічі було ув'язнено в Бастилії. Відтоді він став ворогом самодержавних порядків.

Після Бастилії він змушений був емігрувати в Англію, де провів три роки, переломні для всього його життя (1726—1729). Про англійське життя тоді мало знали у Франції. Вольтер швидко оволодів англійською мовою. Він зустрічався з Джонатаном Свіфтом, із захватом прочитав щойно надруковані «Мандри Гуллівера» (1726) і перейняв сатиричний стиль Свіфта. Вольтера дуже вразив театр Шекспіра. Сам Вольтер був видатним драматургом свого часу і написав понад 40 театральних п'єс. Під впливом Шекспіра Вольтер удосконалив свої театральні прийоми. Він рекомендував малювати до кожного акту змінні декорації, вивів на сцену масовку (народ); на сцені у нього палили з гармат, могли проїхатися вершники на конях. Кращі п'єси Вольтера — «Магомет», «Заїра».

У 1750 р. Вольтер відвідує в Берліні прусського короля Фрідріха II. Король був рішучим і хитрим політиком, мужнім полководцем, знавцем філософії і літератури. Перебування Вольтера при дворі Фрідріха II не було випадковим. Французькі просвітники обстоювали ідею «освіченої монархії». Вони вважали недостойним, коли монарх у своїх державних діях керувався сваволею — жадобою до власного збагачення, примхою, плітками та нашіптуванням придворних. Монарх мав підкорятися вимогам розуму, а для цього мусив бути освіченим.

Подібні думки Вольтера ми знаходимо в його листах до російської імператриці Катерини II. Друг Вольтера письменник Дені Дідро навіть прожив цілий рік у Санкт-Петербурзі, де вів філософські бесіди з царицею. Він допомагав розвинути освіту в Російській імперії, радив відкрити університети, крім Московського і Санкт-Петербурзького, ще в інших містах, зокрема в Києві. Найвищим здобутком монархії мусила стати конституція, як в Англії. Та монархи саме на це й не погоджувалися. Прусський король і французький письменник не знайшли спільної мови. Спалахнула сварка, і Вольтер залишив Пруссію.

Шлях назад до Парижа був закритий для Вольтера через вороже ставлення до нього короля Луї XV. Назрівав конфлікт із церквою, причиною якого стали його нові твори. Вольтер змушений оселитись

у Швейцарії. Його маєток Ферней був розташований так, що два будинки знаходилися по один бік кордону — у Франції, а два — на території Швейцарії. «Філософи повинні мати, як лисиці, дві чи три нори, щоб ховатися від собак, які їх переслідують», — жартував письменник. У найближчому селі він організував притулок для тих, хто постраждав від церковної чи суспільної нетерпимості. Вольтер пишався тим, що у Фернейській церкві правилися служби і для католиків, і для протестантів. Ферней зробився місцем паломництва освічених людей усіх країн. Серед тих, з ким листувався «фернейський патріарх» (так називали Вольтера), були коронованні особи: Фрідріх II, Катерина II, Густав III Шведський, Християн II Данський, польський король Станіслав Понятовський...

Вольтер активно реагував на пекучі питання ідейної боротьби. Один із сучасників писав так: «Як тільки відбувається якийсь акт фанатизму чи злочину проти гуманності, Вольтер гучно проголошує ім'я винуватця на всю Європу». Найважливішою для Вольтера була боротьба з церковним фанатизмом і нетерпимістю. Він докладав багато зусиль, щоб домогтися реабілітації людей, які безневинно постраждали від сваволі церкви. Купець Жан Каллас, протестант, був звинувачений у тому, що він нібито убив свого сина за те, що той хотів перейти у католицтво. Чотири роки Вольтер доводив невинність покараного (його четвертували і спалили). Упродовж розслідування він заручився підтримкою Фрідріха II і Катерини II. Вина іншої жертви, молодого дворянина де ля Барра, полягала у тому, що він не зняв капелюха у присутності духовної особи, а також його звинуватили (без жодного свідка!) ще у тому, що він нібито поламав розп'яття. Його жорстоко катували і засудили до смерті. У вогнище кинули знайдений у нього під час обшуку твір Вольтера «Філософський словник». Дев'ять років витратив Вольтер, щоб довести невинність протестанта Сірвента, якого звинуватили у вбивстві дочки.

Своєю діяльністю Вольтер утвердив у Європі поняття *вольтер'янства*, яке означає безстрашне вільнодумство, що зачіпає звичні світоглядні й моральні засади суспільства і виражається в яскравій, дотепній формі. Нерідко вольтер'янство пов'язували з атеїзмом, але Вольтер атеїстом не був. Він мріяв про «релігію служіння ближньому в ім'я любові до Бога замість переслідування свого ближнього та його знищення в ім'я Бога», про релігію, «яка була б здатна перетворити людський рід на народ братів».

У 1778 р., коли трон перейшов до нового короля — Луї XVI, Вольтер зміг нарешті повернутися на батьківщину. Парижани захоплено вітали прославленого мислителя і письменника, на його голову було покладено лавровий вінок. Та сили Вольтера були підточені життєвою боротьбою. Він помер 30 травня 1778 р. Церква не дозволила поховати його в освяченій землі, і Вольтера було поховано таємно. Його прах перепоховали у 1791 р. під час Французької революції, у церкві Святої Женев'єви в Парижі — пантеоні великих людей Франції.

ПРОСТАК

(Уривки)

Вольтер був плодовитим письменником в усіх жанрах — драматургії, поезії, прозі. Та найбільше прославили його ім'я 14 так званих філософських повістей, серед них «Задіг, або Доля» (1747), «Кандід, або Оптимізм» (1758) і, мабуть, найкраща — «Простак» (1767). Від читача цих повістей вимагається велика увага до філософських і суспільних поглядів автора, які той виражає не абстрактно, а в конкретних персонах і життєвих ситуаціях. Вольтер будує розповідь у вигляді стрімких подій. Його завдання — якнайшвидше привести подію до точки, в якій виявиться і стане наочною якась безглуздість навколишнього життя. Цю безглуздість автор нерідко резюмує (підсумовує) своїми словами або словами персонажа. Проза Вольтера здебільшого іронічна і комічна.

В повісті «Простак» для того, щоб відтінити безглуздя французького життя, автор придумує героя, який виріс в іншому світі, за інших життєвих обставин. Простак належить до індіанського племені гуронів і потрапив до «цивілізованої» Франції випадково. Все, що звичне для французів, викликає в юнака простодушне здивування. Проте Вольтер висміює не все французьке життя взагалі, а ті його риси, які, на думку письменника, суперечать здоровому глузду, природному єству людини. Вольтер запрошує читача подивитися з позиції наївного спостерігача свіжим поглядом на те в житті, з чим усі звиклись і примирились. Такий прийом називається *очудненням* — від слова «чудний» (коли раптом щось здається чудним, дивним).

Тема повісті — історія кохання Простака і юної вродливиці Сент-Ів. Наївні судження гурона виявляються влучними; сам того не знаючи, він викриває різноманітні суспільні забобони й нісенітниці, насамперед поведінку людей, засновану на релігійних приписах. Простак — рупор авторських поглядів.

У розділах 1—8 події відбуваються в Нижній Бретані, в пріораті Гірської Богоматері. Тут багато гумору, описуються смішні непорозуміння і пригоди. Друга частина повісті досить драматична. Простак, відзначившись у битві з англійцями, які напали на узбережжя, вирушає в Париж за заслуженою нагородою, а заодно за дозволом одружитися з коханою Сент-Ів. Простаку так і не вдалося домогтися свого. Ніжна й віддана Сент-Ів гине. Маленька людина виявляється цілком беззахисною перед сваволею урядовців. Усі її «природні почуття» — доброчесність, сердечність, віра в справедливість — безжально розтоптані жорстокою державною машиною.

Розділ перший

ЯК ПРІОР МОНАСТИРЯ СВЯТОЇ ГОРИ І ЙОГО СЕСТРА ЗУСТРІЛИ ГУРОНЦЯ

Якось святий Дунстан, ірландець за національністю і святий за професією виїхав з Ірландії на невеличкій горі, пливучи до

берегів Франції, і доїхав цим екіпажем аж до Сан-Малоської бухти. Зійшовши на берег, він поблагословив свою гору, а вона зробила йому глибокого реверанса й тою самою дорогою повернулася до Ірландії.

Дунстан заснував на тому місці невеличкий монастир і назвав його монастирем Гори; так він зветься й досі, як кожен то знає.

Року 1689, ввечері 15 червня, абат Керкабон, пріор монастиря Святої Гори, проходжувався берегом моря з панною Керкабон, своєю сестрою, щоб побути на свіжому повітрі. Пріор, трохи вже пристаркуватий, був добрий панотець, його любили сусіди, як раніш любили сусідки. Найбільше зажив він пошани за те, що був єдиною духовною особою, яку не треба було нести до ліжка після вечері з братією...

Панна де Керкабон, ніколи не бувши одружена, хоч мала до того велике бажання, на сорок п'ятому році зберігала ще свою свіжість; вдача її була добра й чутлива; вона любила розважатись і була побожна.

Пріор мовив до сестри, дивлячись на море:

— Леле! Це тут наш бідолашний брат з любою нашою невісткою сів 1669 року на фрегат «Ластівка», щоб їхати на службу до Канади; коли його не вбито, ми можемо сподіватися ще побачити його.

— Чи думаєте ви, — сказала панна де Керкабон, — що нашу невістку з'їли ірокези, як то говорили нам? Та певне, що, коли б її не з'їли, вона повернулася б сюди. Я плакатиму за нею все своє життя; це була чарівна жінка, а наш брат, бувши дуже розумним, напевне набув би великого майна.

Зворушені обоє цими спогадами, побачили вони, що до Ренської бухти з припливом увійшов невеличкий корабель. То були англійці, що приїхали продати деякі вироби своєї країни. Вони вистрибнули на землю, не глянувши ні на пана пріора, ні на сестру його, що дуже образилася за таку малу до неї увагу. Інакше повівся дуже ставний молодик, що за одним махом перестрибнув через голови своїх товаришів і опинився просто проти панни; не мавши звички низько вклонятися, він хитнув їй головою. Обличчя його й убрання привернули до нього братів і сестрин погляди: був він простоволосий і без панчіх; на ногах були невеличкі сандалі, а голову прикрашало довге волосся, заплетене в коси; невеличкий камзол облягав тонкий і гнучкий стан; вигляд мав одважний і водночас лагідний. В одній руці тримав він невеличку пляшку барбадської горілки, а в другій щось схоже на торбину: там була чарка і дуже добрий морський сухар. Він досить доброю французькою мовою запропонував своєї барбадської горілки панні де Керкабон і її братові; випив з ними, змусив їх

знову випити і все це з таким простим і природним виглядом, що брат і сестра були зачаровані. Вони запропонували йому свої послуги, питаючи його, хто він і куди їде. Молодик одповів їм, що він не знає нічого, а взагалі дуже цікавий, що хоче подивитися, які то береги у Франції... Зважаючи на його вимову, пан пріор подумав, що він не англієць і дозволив собі запитати, з якої він країни.

— Я гуронець, — відповів йому молодик.

Панна де Керкабон, здивована й зачарована, що бачить гуронця, такого ввічливого до неї, запросила молодика вечеряти. Його не треба було просити двічі, й усі троє вирушили до монастиря Святої Гори.

Куца й кругла панна пильно дивилася на нього своїми маленькими очима й вряди-годи говорила пріорові:

— Обличчя цього юнака нагадує колір лілей і троянд. Незвично біла шкіра для гуронця!

— Маєте рацію, сестро моя, — відповідав їй пріор...

Швидко поширилася чутка, що в монастирі є гуронець. Найкраще товариство з округи поквапилося піти туди на вечерю. Абат де Сент-Ів прийшов туди зі своєю сестрою, молодою, сумирною бретонкою, дуже вродливою й дуже добре вихованою. Суддя і збирач податків були на вечері зі своїми жінками. Чужинця посадовили поміж панною де Керкабон і панною де Сент-Ів. Всі захоплено дивилися на нього, всі говорили з ним і всі одночасно розпитували його. Гуронця те не хвилювало. Здавалось, він керувався девізом мілорда Болінгброка: «Nihil admirari»[1]. Та, кінець кінцем, од такого шуму терпець йому увірвався й він сказав досить спокійно:

— Панове, в моїй країні розмовляють по черзі. Як можу я відповідати вам, коли ви не даєте мені змоги вас вислухати?

Розум завжди на кілька хвилин отямлює людей: настала велика тиша. Пан суддя, що завжди зачаровував чужинців, хоч би де натрапляв на них, і був найбільший на всю округу розпитувач, сказав йому перший:

— Пане, як ви зветесь?

— Мене завжди називали Простаком, — відповів гуронець, — в Англії це ім'я за мною залишилося, бо я завжди говорю простосердо те, що думаю, і роблю все, що хочу.

— А як же, бувши гуронцем, могли ви, пане, опинитися в Англії?

— Мене туди привезли. В одному з боїв англійці взяли мене в полон, хоч я й добре боронився, і як люди, які дуже поважають відвагу і бувши порядними, як і ми, запропонували мені або повер-

[1] «Nihil admirari» (*лат.*)— нічому не дивуватись.

нутися до своїх батьків, або поїхати до Англії; я погодився на останнє, бо страшенно люблю подорожувати.

— Але ж, пане, — сказав суддя своїм урочистим тоном, — як могли ви отак покинути батька й матір?

— Бо я ніколи не знав ні батька, ні матері, — сказав чужинець.

Це зворушило товариство, і всі проказували: «Ні батька, ні матері!»

— Ми будемо йому замість них, — сказала господиня дому до свого брата пріора. — Який цікавий оцей гуронець!

Простак подякував їй з благородною і гордою сердечністю і дав зрозуміти, що не має потреби ні в чому.

— Я помічаю, пане Простаче, — сказав поважний суддя, — що ви краще розмовляєте французькою мовою, ніж то властиво гуронцям.

— Один француз, — сказав той, — якого полонили за мого раннього дитинства в Гуронії і з яким я дуже заприязнився, навчив мене цієї мови; я дуже швидко навчаюся того, чого хочу навчитися. Приїхавши до Плімута, я зустрів одного з ваших французів-утікачів, що ви звете «гугенотами»[1], не знаю вже чому. З ним я зробив деякий поступ у знанні вашої мови і, як тільки зміг вільно висловлюватися, поїхав подивитися на вашу країну, бо я таки люблю французів, коли вони не дають забагато запитань.

Абат де Сент-Ів, незважаючи на це тонке попередження, поспитав у нього, котра з трьох мов найбільше подобається йому: гуронська, англійська чи французька.

— Безперечно, гуронська, — відповів Простак.

— Чи то ж можливо?! — вигукнула панна де Керкабон. — Я завжди думала, що французька мова найкраща з усіх мов, після нижньобретонської.

Це призвело до того, що почали запитувати в Простака, як по-гуронському сказати «тютюн», і він одповів: «тайя»; як сказати «їсти», і він одповів: «ессентен». Панна де Керкабон конче хотіла дізнатися, як сказати «кохати»; він відповів: «тровандер» і доводив, не без видимої рації, що ці слова цілком варті відповідних їм французьких і англійських. Усім гостям здалося, що «тровандер» дуже гарне слово.

Пан пріор, що мав у своїй книгозбірні гуронську граматику, котру подарував йому велебний панотець Сагар Теода, францисканець і уславлений місіонер, вийшов на хвилину з-за столу, щоб перевірити гуронця. Повернувся він задиханий од ніжності

---

[1] Наприкінці XVII ст. у Франції посилилися переслідування протестантів-кальвіністів (гугенотів), і вони почали емігрувати в Англію.

й радості і визнав Простака за справжнього гуронця. Потім трохи поговорили про розмаїття мов і погодилися, що, коли б не було пригоди з Вавилонською вежею, всі на землі розмовляли б французькою мовою.

Суддя-розпитувач, що досі трохи не довіряв новій людині, відчув до нього глибоку пошану. Він розмовляв з ним чемніше, ніж раніш, чого Простак і не помітив.

Панні де Сент-Ів дуже цікаво було знати, як залицяються кавалери в гуронському краї.

— Здійснюючи подвиги, — відповів гуронець, — щоб сподобатися особам, які схожі на вас.

Всі гості плескали в долоні і дивувалися. Панна де Сент-Ів почервоніла й була дуже рада. Панна де Керкабон теж почервоніла, але не була така рада; її трохи вкололо, що ця ґречність адресувалася не до неї; але вона була така добра, що прихильність до гуронця від цього зовсім не змінилася. Вона дуже добродушно поспитала в нього, скільки коханих було в нього в Гуронії.

— В мене була тільки одна, — сказав гуронець, — це панна Абакаба, приятелька моєї дорогої годувальниці. Очерет не такий стрункий, горностай не такий білий, вівці не такі сумирні, орли не такі горді й сарни не такі легкі, як була Абакаба. Якось вона гналася за зайцем недалечко від нас, миль за п'ятдесят од нашої оселі; один погано вихований альгонкієць, що жив за сто миль далі, хотів одібрати в неї зайця; я дізнався про це, побіг туди, ударом палиці кинув його на землю і, зв'язавши руки й ноги, привів до ніг моєї коханої. Абакабині батьки хотіли з'їсти його, та я ніколи не мав смаку до таких бенкетів. Я відпустив його на волю й узяв собі за друга. Абакабу так зворушив мій вчинок, що вона дала мені перевагу над усіма своїми закоханнями. Вона кохала б мене й досі, коли б її не з'їв ведмідь. Я убив ведмедя, довго носив його шкуру, але це не потішило мене.

Панна де Сент-Ів відчула таємне задоволення, дізнавшись, що Простак мав тільки одну кохану й що Абакаби вже нема на світі; але вона не добирала причини свого задоволення. Всі втупили очі в Простака; всі хвалили його за те, що не дозволив своїм товаришам з'їсти альгонкійця.

Немилосердний суддя, не мігши стримати свою цікавість, хотів довідатись, якої релігії дотримується гуронець: англіканської чи гугенотської.

— Я дотримуюся своєї релігії, — сказав той, — як ви своєї.

— Леле! — вигукнула панна де Керкабон. — Я бачу, що ці нікчемні англійці не подумали навіть охрестити його.

— Та, Боже мій, — сказала панна де Сент-Ів, — як це може бути, чи то ж гуронці не католики!? Хіба велебні отці єзуїти не всіх їх навернули до віри?

Простак запевнив її, що в його країні ще нікого не навернули до віри, ще ніколи справжній гуронець не змінив переконань і що в їхній мові нема навіть терміна, що означав би зрадливість. Ці останні слова надзвичайно сподобалися панні де Сент-Ів.

— Ми охрестимо його, ми охрестимо його, — говорила панна де Керкабон панові пріорові, — ви матимете честь зробити це, мій любий брате, а я дуже хочу бути йому за хрещену матір; пан абат де Сент-Ів прийме його від купелі. То буде блискуча церемонія, про неї говоритимуть по всій Нижній Бретані, і це дасть нам навіки шанобу й повагу.

Все товариство підтримало господиню, всі гості кричали: «Ми охрестимо його!»

Простак відповів, що в Англії людям дозволяють жити, як їм хочеться. Він заявив, що пропозиція зовсім йому не подобається і що гуронські закони куди кращі за закони Нижньої Бретані; нарешті, сказав, що на другий день від'їде. Випорожнили його пляшку з барбадською горілкою, і всі пішли відпочивати...

Розділ другий

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ, ДІЗНАЄТЬСЯ ПРО СВОЇХ БАТЬКІВ

Простак своїм звичаєм прокинувся ще на світанку на спів півня, якого в Англії й Гуронії називають «сурмачем дня». Він був не такий, як чесне товариство, що вилежувалося марно на ліжках, аж поки сонце обійшло половину свого кола, що втрачало стільки дорогоцінних годин у цьому середньому між життям і смертю стані і потім ще скаржилося, що життя надто коротке. Він виходив уже дві чи три милі, забив уже штук із тридцять дичини, коли, повернувшись, зустрів пана пріора і його скромну сестру, що проходжувалися в нічних ковпаках по садку. Він подав їм усю свою здобич і, витягши з-за сорочки маленький талісман, що завжди носив на шиї, попросив узяти його на подяку за добре вітання.

— Це все, що я маю найціннішого, — сказав він їм. — Мене запевняли, що я буду завжди щасливий, поки носитиму на шиї цю маленьку дещицю, і я даю її вам, щоб ви завжди були щасливі.

Пріор і панна всміхнулися, зворушені Простаковою простосердешністю. Подарунок той складався з двох досить погано зроблених маленьких портретів, зв'язаних заяложеним ремінцем.

Панна де Керкабон запиталася в нього, чи є в Гуронії малярі.

— Ні, — сказав він, — цю дивовижу дала мені моя годувальниця; чоловік її дістав це, перемігши й роздягнувши кількох канадських французів, з якими ми ворогували, от і все, що я про це знаю.

Пріор уважно розглядав ці портрети; він змінився на обличчі, схвилювався, руки йому затремтіли.

— В ім'я Божої Матері Гори! — вигукнув він. — Мені здається, що це обличчя мого брата капітана і його жінки.

Панна, зворушено поглянувши на них, також упізнала їх; обох охопило здивування й радість, змішана з журбою; обоє зворушилися, обоє плакали, серця їм тремтіли, вони кричали, відбирали одне в одного портрети, кожне з них брало їх і віддавало разів двадцять на секунду. Вони пожирали очима портрети й гуронця; вони розпитували його один по одному й обоє разом, у якому місці, коли, як опинилися ці мініатюри в руках його годувальниці; вони погоджувалися, вони вираховували час після капітанового від'їзду; вони згадували, що мали від нього звістку, коли він був поблизу гуронської країни і що відтоді вони нічого ніколи не чули про нього.

Простак сказав їм, що не знав ні батька, ні матері. Пріор, розумна людина, помітив, що Простакове підборіддя вкрите кучерявою бородою, тим часом, як він добре знав, що в гуронців бороди не буває.

— Мій брат і невістка не з'являлися після експедиції проти гуронців 1669 року, мій небіж був тоді ще немовлям; гуронська годувальниця врятувала йому життя й замінила матір! — сказав пріор.

За якийсь час, після сотні запитань і сотні відповідей, пріор і його сестра впевнились, що гуронець є їхній власний небіж. Вони обняли його, обливаючи сльозами, а Простак сміявся, не мігши уявити собі, щоб гуронець був небожем пріора з Нижньої Бретані.

Зійшлося все товариство; пан де Сент-Ів, який вважався великим фізіономістом, порівняв обидва портрети з Простаковим обличчям і зауважив, що той має очі материні, ніс — пана капітана де Керкабона, а щоки — і батькові й материні. Панна де Сент-Ів, ніколи не бачивши ні батька його, ні матері, запевняла, що Простак скидається на них достеменно. Всі дивувались на волю провидіння й на зв'язок між подіями на цім світі. Врешті, Простакове походження всі визнали за таке очевидне, встановлене, що він сам погодився з тим, що доводиться панові пріорові небожем, кажучи, що він не менш радий мати за дядька його, ніж кого іншого.

Всі пішли до церкви Божої Матері Гори віддати подяку Богові, тим часом як гуронець з байдужим виглядом розважався, п'ючи винце в хаті.

Англійці, які привезли його і вже мали встановлювати вітрила, прийшли сказати йому, що час від'їздити.

— Очевидно, ви не знайшли собі тут ні дядька, ні тітки, — сказав він їм, — повертайтеся до Плімута, а я лишаюся тут; віддаю вам усі мої манатки; мені не треба нічого в світі, бо я небіж пріорові.

Англійці встановили вітрила, дуже мало турбуючись, чи є у Простака в Нижній Бретані родичі, чи ні.

Коли дядько, тітка й товариство проспівали «Te Deum» («Хвалимо Бога»), коли суддя знову набрид Простакові запитаннями, коли вичерпано було все, що можна сказати зі здивуванням, ніжністю й радістю, пріор Гори й абат де Сент-Ів постановили якомога швидше охрестити Простака. Та не можна ж охрестити великого двадцятидворічного гуронця, як дитину, що вона нічого й не знає про своє переродження. Треба було спочатку навчити його, а здавалося, що це буде важко, бо абат де Сент-Ів гадав, що людина, народжена не у Франції, не має звичайного розуму.

Пріор зауважив товариству, що, коли справді Простак його небіж і не мав щастя народитися в Нижній Бретані, він має від того не менше розуму, це можна бачити з усіх його відповідей, і що напевне природа обдарувала його і з батьківського боку, і з материного.

Для початку в нього поспитали, чи читав він будь-коли книжку. Він сказав, що читав Рабле в перекладі англійською мовою і кілька уривків з Шекспіра, які знав напам'ять, що знайшов він ці книжки у капітана того пароплава, який привіз його з Америки до Плімута, і що він був дуже з того задоволений. Суддя не проминув нагоди запитати його про ці книжки.

— Признатися вам, — сказав Простак, — я думаю, що розгадав дещо, а решти не зрозумів.

По цій розмові абат де Сент-Ів подумав, що так само завжди читає й він, не інакше читає й більшість людей.

— Ви, безумовно, читали Біблію, — сказав він гуронцеві.

— Ні, пане абате, її не було між книжками мого капітана; я ніколи нічого не чув про неї.

— От які прокляті ці англійці! — вигукнула панна де Керкабон. — Для них якась Шекспірова п'єса, якийсь плюмпудинг чи там пляшка рому — дорожчі за П'ятикнижжя. Отже, вони нікого не навернули на віру в Америці; безумовно, вони прокляті від Бога, і ми незабаром одберемо в них Ямайку й Віргінію.

Та хоч би що там було, із Сен-Мало покликали наймайстернішого кравця, щоб з голови й до ніг одягнути Простака. Товариство розійшлося; суддя пішов запитувати в іншому місці. Панна де Сент-Ів, виходячи, багато разів оберталася, щоб поглянути на Простака, що вклонився їй нижче, ніж вклонявся кому-небудь у своєму житті.

Перед тим, як попрощатися, суддя відрекомендував панні де Сент-Ів свого великого недоумка-сина, який щойно закінчив колеж, та вона ледве поглянула на нього, так захопила її гуронцева чемність.

Розділ третій

ГУРОНЕЦЬ, ПРОЗВАНИЙ ПРОСТАКОМ, НАВЕРТАЄТЬСЯ ДО ВІРИ

Пан пріор, зважаючи на свій похилий вік і на те, що Бог послав йому на втіху небожа, забрав собі в голову передати тому своє пріорство, коли вдасться охрестити його й змусити постригтися в ченці.

У Простака була чудова пам'ять; від міцного нижньобретонського організму, зміцнілого в канадському кліматі, мав він таку тверду голову, що коли вдарити по ній, він ледве почував це, а що врізалося в неї — ніколи не стиралося: він ніколи нічого не забував. Його сприйнятливість була тим більша й виразніша, що дитинство його не обтяжували ті нісенітниці й дурниці, які пригнічують наше... Нарешті, пріор постановив, щоб він читав Новий Заповіт. Простак проковтнув книжку з великою втіхою, але не знаючи ні якої доби, ні в якій країні сталися всі події, описані в цій книзі; він не сумнівався, що ареною для них була саме Нижня Бретань, і заприсягався повідтинати ніс та вуха Кайяфі й Пілатові, якщо колись зустріне цих шахраїв.

Дядько, в захваті під цих добрих намірів, згодом з'ясував йому факти. Він похвалив його ретельність, але довів йому, що ця ретельність ні до чого, з тієї причини, що люди ці померли вже майже тисяча шістсот дев'яносто років тому. Простак незабаром знав напам'ять мало не всю книжку. Інколи він висловлював заперечення, які ставили пріора в дуже скрутне становище. Кілька разів доводилося йому радитися з абатом де Сент-Ів, а той, не знаючи, що відповісти, покликав одного єзуїта з Нижньої Бретані, щоб закінчити навернення гуронця до віри. Нарешті, благодать зійшла; гуронець пообіцяв стати християнином. Він не сумнівався, що почати треба з обрізання.

— Бо, — казав він, — у цій книзі, яку мені дали читати, я не бачу нікого, хто був би необрізаний; отже, ясно, що я маю пожертвувати своєю крайньою плоттю, і що швидше, то краще.

Він послав по сільського хірурга й попросив того зробити цю операцію, гадаючи, що страшенно втішить панну де Керкабон і все товариство, коли справа буде зроблена. Лікар, котрий ніколи ще не робив такої операції, попередив про неї родину, яка страшенно зарепетувала. Добра панна де Керкабон тремтіла, коли б небіж її, що вдався такий рішучий і швидкий до справи, не зробив сам собі якось невдало цієї операції і щоб не було з того дуже сумних наслідків, якими дами завжди цікавляться через свою добру душу. Пріор наставив думки гуронцеві на правдивий шлях; він довів йому, що обрізання вже не в моді, що хрещення куди приємніше й корисніше, що закон благодаті не такий, як закон жорстокості. Простак, який був дуже розумним і простодушним, сперечався, але визнав свою помилку, що дуже нечасто трапляється в Європі з людьми, що сперечаються... Нарешті, він пообіцяв дати охрестити себе, коли захочуть.

Спочатку треба було висповідатися, і це було найважче. У Простака завжди була в кишені книжка, що дав йому дядько: там він не знайшов жодного апостола, що сповідався б, і тому правив своє. Пріор заткнув йому рота, показавши в посланні Святого Якова-молодшого ці слова, що завдали стільки лиха єретикам: «Сповідайте ваші гріхи один одному». Гуронець замовк і висповідався в одного францисканця. Закінчивши сповідь, він витяг францисканця зі сповідальні й, схопивши цього чоловічка дужою рукою, сів на його місце, а того поставив навколішки перед собою.

— Ну, друже мій, сказано: «Сповідайте свої гріхи один одному». Я розповів тобі свої гріхи, і ти не вийдеш звідси, поки не розповіси мені своїх.

Кажучи так, він уперся своїм широким коліном у груди супротивникові. Францисканець закричав не своїм голосом. На крик збіглися люди й побачили неофіта, що душив ченця в ім'я святого Якова-молодшого. Проте радість з приводу охрещення нижньообретонця-гуронця-англійця була така велика, що на ці чудернацтва не звернули уваги; було навіть багато теологів, які думали, що сповідь не така вже й потрібна, бо хрещення вміщує у собі все.

Призначили день за згодою з єпископом із Сен-Мало; він, звичайно, влещений тим, що хреститиме гуронця, приїхав у пишній кареті в супроводі свого почту. Панна де Сент-Ів, благословляючи Бога, надягла найкращу сукню й запросила із Сен-Мало перукарку, щоб виглядати на церемонії якнайкраще. Суддя-розпитувач прибіг разом з усіма мешканцями округи. Церкву розкішно оздобили. Але коли настав час повести гуронця до купелі, його не знайшли. Дядько й тітка шукали його скрізь. Гадали, що він за

своїм звичаєм полює, і всі запрошені на свято розбіглися по сусідніх лісах і селах. Та не було жодних звісток про гуронця!

Занепокоїлися, чи не повернувся він до Англії, згадували, що чули від нього, ніби він дуже любить цю країну. Пан пріор і його сестра, переконані, що нікого там не хрещено, тремтіли за душу свого небожа; єпископ спантеличився і ладен був повернутися; пріор і абат де Сент-Ів були в розпачі. Суддя розпитував усіх перехожих із звичайною своєю поважністю, панна де Керкабон плакала, панна де Сент-Ів не плакала, але глибоко зітхала, що свідчило, мабуть, про її інтерес до таїнства. Вони сумно проходжувалися вздовж верб і очеретів, що облямовували маленьку річку Ренс, коли раптом побачили посеред річки велику, досить білу постать зі схрещеними на грудях руками. Вони зойкнули й одвернулися, та незабаром цікавість переважила всі інші міркування. Вони тихенько прокралися поміж очеретами і, коли упевнилися, що їх не видно, захотіли побачити, що там робиться.

Розділ четвертий

ПРОСТАКА ОХРЕЩЕНО

Прибігли пріор і абат, допитуючись у Простака, що він там робить.

— Чекаю, панове, на охрещення! — відповів Простак. — Ось уже годину сиджу я у воді по шию і хіба добре доводити мене до застуди?

— Любий мій небоже, — сказав ніжно пріор, — у Нижній Бретані не так хрестяться; одягніться і ходіть з нами.

Почувши цю розмову, панна де Сент-Ів тихенько запитала свою подругу:

— Панно, як ви думаєте, чи почне він одягатися?

Гуронець тим часом заперечив пріорові.

— Ви не переконаєте мене цього разу, як раніше. Відтоді я навчився багато чого і тепер цілком певен, що інакше не хрестяться. Євнуха королеви Каяндакі охрещено в струмку, і спробуйте показати мені в книзі, що ви мені дали, що колись когось було охрещено іншим способом: або я зовсім не охрещуся, або охрещуся в річці.

Хоч скільки йому доводили, що звичаї змінилися, Простак затявся, як справжній бретонець і гуронець. Він все посилався на євнуха королеви Каяндакі. І хоч його тітка й панна де Сент-Ів, що дивилися крізь верби, мали право сказати, що не йому годилося б посилатись на такого чоловіка, вони проте цього не зробили, настільки велика була їхня скромність. Сам єпископ прийшов з ним

говорити, що важить багато, але не досяг нічого. Гуронець засперечався з єпископом:

— Покажіть-но мені, — казав він, — у книзі, яку дав мені дядько, одним-одну людину, що не була б охрещена в річці, і я зроблю все, що ви хочете.

У розпачі тітка згадала, що, коли небіж вперше вклонявся, панні де Сент-Ів вклонився нижче, ніж будь-кому іншому з товариства; що навіть єпископа не вітав він так сердечно й шанобливо, як цю прекрасну панночку. Вона зважилася у цьому складному становищі вдатися за допомогою до неї і попросила застосувати свій вплив й намовити гуронця, щоб він охрестився бретонським способом, бо не вірила, що її небіж може колись стати християнином, якщо вперто бажатиме охреститися в протічній воді.

Панна де Сент-Ів зашарілася від таємної втіхи, що на неї покладають таке важливе доручення. Вона скромно підійшла до Простака й шляхетно стиснула йому руку.

— То ви нічого не зробите для мене? — сказала вона й, промовляючи ці слова, опустила очі, а потім звела їх з ніжною грацією.

— Ах, усе, що ви мені накажете: охреститися водою, кров'ю, вогнем, — нема нічого, в чому б я вам відмовив.

Панна де Сент-Ів мала за честь двома словами зробити те, що не спромоглися зробити ні пріорова ретельність, ні повторні запитання судді, ні навіть єпископові розумування; вона відчувала свій тріумф, але не відчувала ще всієї його ваги.

Хрестини відправили з усією пристойністю, усією пишнотою, усією можливою приємністю. Дядько й тітка передали абатові Сент-Ів і його сестрі честь бути Простакові за хрещених батька й матір. Панна де Сент-Ів сяяла від радості: вона не знала, до чого приневолить її цей почесний титул, вона погодилася, не передбачаючи фатальних наслідків.

Оскільки ніколи не буває церемонії, після якої не було б великого обіду, то, вийшовши з хрестин, сіли за стіл. Нижньобретонські дотепники жартували, що треба було б охрестити його вином; пан пріор сказав, що, за Соломоном, вино звеселяє серце людині; пан єпископ додав, що патріарх Юда мусив прив'язати свого осла до виноградної лози й намочив свій плащ у виноградному сокові, і дуже сумно, що не можна так зробити в Нижній Бретані, бо її Бог позбавив виноградників. Кожен намагався сказати щось дотепне з приводу Простакових хрестин і щось ґречне хрещеній матері. Суддя, все розпитуючи, поспитав у гуронця, чи буде він вірний своїм обіцянкам.

— Як же, на вашу думку, можу я занедбати обіцянки, що дав їх панні де Сент-Ів?

Гуронець розпалився; він багато пив за здоров'я своєї хрещеної матері.

— Коли б ви хрестили мене своєю рукою, — сказав він, — то й холодна вода, що лляли мені на потилицю, обпарила б мене.

Суддя визнав, що це дуже поетично, не знаючи, як поширена в Канаді алегорія. Але хрещена мати була з того надзвичайно втішена.

Новоохрещеному дали ім'я Геркулес. Сан-Малоський єпископ усе розпитував, що це за святий, про якого він ніколи не чув. Надзвичайно вчений єзуїт пояснив йому, що то був святий, який зробив дванадцять див; там було ще й тринадцяте, варте дванадцятьох інших, але єзуїтові про нього не випадало говорити; це — перетворення за одну ніч п'ятдесяти дівчат на жінок. Якийсь жартун розповів про це диво, й усі дами опустили очі й вирішили, з огляду на Простакову поставу, що він гідний святого, ім'я якого носить.

Розділ п'ятий

ПРОСТАК ЗАКОХАНИЙ

Треба визнати, що опісля цих хрестин панна де Сент-Ів пристрасно бажала, щоб пан єпископ зробив її учасником ще одного якогось таїнства разом з Геркулесом-Простаком. Та оскільки була вона добре вихована й дуже скромна, то не зважилася навіть перед собою визнати ці ніжні почуття; коли й прохоплювалася вона поглядом, словом, жестом, думкою, — огортала все це серпанком надзвичайно милої соромливості...

Коли єпископ від'їхав, Простак і панна де Сент-Ів зустрілися ніби випадково, не думаючи, що вони шукають одне одного... Простак перший сказав їй, що кохає її від усього серця і що прекрасна Абакаба, яку він божевільно кохав у своїй країні, й близько не схожа на неї. Панна відповіла йому зі звичайною своєю скромністю, що про це треба швидше переговорити з паном пріором, його дядьком та тіткою, що від себе вона теж закине кілька слів своєму братові, абатові де Сент-Ів і що сподівається на загальну згоду. Простак відповів їй, що не потребує будь-чиєї згоди; що йому видається надзвичайно смішним питати в інших поради, як йому чинити, і що коли дві сторони згодні, не потрібна третя, щоб погоджувати їх.

— Я ні з ким не раджуся, — сказав він, — коли хочу снідати, чи полювати, чи спати; я добре знаю, що в коханні непогано мати згоду особи, яку кохаєш. Але не в свого дядька й не в свою тітку я

закоханий, то не до них я й удамся з цією справою, й коли ви вірите мені, обійдетеся без пана абата де Сент-Ів.

Можна уявити, що прекрасна бретонка вжила всієї делікатності свого розуму, щоб у пристойних висловах напоумити гуронця. Вона навіть гнівалася, потім швидко лагіднішала; одне слово, невідомо, чим би закінчилася ця розмова, якби, коли сонечко вже заходило, пан абат не забрав своєї сестри до абатства. Простак залишив спати своїх дядька й тітку, що трохи потомилися від церемонії і довгого обіду. Половину ночі він провів, складаючи гуронською мовою вірші до своєї коханої, бо відомо, що нема жодної країни на землі, де кохання не робило б із закоханого поета.

Другого дня, після сніданку, дядько так сказав йому при панні Керкабон, що була глибоко зворушена:

— Хвала небові за те, що ви, любий мій небоже, мали честь стати християнином і нижньобретонцем. Але цього не досить, я вже старенький; брат мій лишив тільки невеличкий клапоть землі, чого замало. У мене добре пріорство, і коли б тільки ви захотіли стати дяком, як я сподіваюся, я б одписав вам пріорство, й ви жили б собі, як схотіли, заспокоївши мою старість.

Простак відповів:

— Дядьку мій! Нехай нам ідеться на все добре! Живіть якнайдовше! Я не знаю, ні що то означає бути дяком, ні що означає одписувати пріорство, та мені все буде добре, аби лиш мав я при собі панну де Сент-Ів.

— Ах, Боже мій, небоже, що це ви мені кажете? То ви до нестями закохалися в цю прекрасну панну?

— Так, дядьку.

— На жаль, небоже, вам неможливо одружитися з нею.

— Це дуже можливо, дядьку, бо вона щойно не лише стиснула мені руку, прощаючись, але й пообіцяла мені, що проситиме мене для шлюбу, і я напевне одружуся з нею.

— Це неможливо, кажу я вам, бо вона — ваша хрещена мати; це страшенний гріх, що хрещена мати стискає руку своєму хрещеникові. Не дозволено одружуватися з хрещеними матерями, це забороняють закони Божі й людські.

— Біс його візьми, дядьку, ви смієтеся з мене! Чому це заборонено одружитися зі своєю хрещеною матір'ю, коли вона молода й гарна? У тій книзі, яку ви дали мені, я не бачив, щоб було погано одружуватися з дівчатами, які допомогли людям охреститися, я ввесь час бачу, що тут роблять безліч речей, яких нема у вашій книзі, й не роблять нічого, про що там сказано. Признаюся вам, мене це дратує. Коли мене позбавлять прекрасної де Сент-Ів під приводом моїх хрестин, запевняю вас, що викраду її й розхрещуся.

Пріор засмутився; сестра його плакала.

— Любий брате, — сказала вона, — не треба, щоб наш небіж засудив себе на вічну муку, найсвятіший Папа може дати йому дозвіл, і тоді він може бути по-християнському щасливий з тією, яку кохає.

Простак обняв тітку.

— То хто ж цей чудесний чоловік, — спитав він, — що з такою добротою допомагає хлопцям і дівчатам у їхньому коханні? Я хочу зараз піти переговорити з ним.

Йому пояснили, хто такий Папа, і Простак був іще дужче здивований, аніж коли.

— Нема жодного слова про це у вашій книзі, любий мій дядьку; я мандрував, я плив океаном, та й ми живемо на березі океану, і от я покину панну де Сент-Ів, щоб прохати дозволу кохати її в тієї людини, що живе біля Середземного моря, за чотири сотні миль звідсіля, і говорить незрозумілою мені мовою. Це ж неймовірна дурниця. Зараз же біжу до пана абата де Сент-Ів, який живе тільки за милю звідси й ручуся вам, що одружуся зі своєю коханою за один день.

Коли він говорив так, увійшов суддя, що своїм звичаєм запитав у нього, куди він іде.

— Я йду одружуватися, — відповів Простак, вибігаючи. За чверть години він був у своєї прекрасної і любої бретонки, яка ще спала.

— Ах, брате мій, — сказала панна де Керкабон пріорові,— ніколи ви не зробите з нашого небожа дяка.

Суддя був дуже незадоволений намірами Простака, оскільки хотів одружити свого сина із панною де Сент-Ів, а син той був іще дурніший і ще нестерпніший, ніж батько.

Розділ дев'ятий

ПРОСТАК ПРИБУВАЄ У ВЕРСАЛЬ. ЯК ПРИВІТАЛИ ЙОГО ПРИ ДВОРІ

Простак вийшов з екіпажу на кухонному дворі і поспитав у носіїв королівського паланкіну, о котрій годині можна бачити короля. Носії зареготали нахабно, достоту, як англійський адмірал; Простак повівся з ними точнісінько, як з адміралом, тобто відлупцював їх. Вони хотіли відплатити йому тим самим і, мабуть, дійшло б до кровопролиття, коли б не проходив мимо лейб-гвардієць, бретонський дворянин, і не розігнав цей набрід.

— Пане, — сказав йому мандрівник, — мені здається, що ви добрий чоловік. Я — небіж пана пріора з абатства Святої Гори; я вигнав англійців і приїхав поговорити з королем; прошу вас провести мене до його покоїв.

Гвардієць, зрадівши зустрічі із земляком, який, здавалося, був не в курсі двірських звичаїв, розповів йому, що так з королем не поговориш, а треба спочатку відрекомендуватися панові де Лувуа.

— Гаразд, то поведіть мене до цього пана де Лувуа, який, безперечно, відведе мене до його величності.

— З паном де Лувуа, — зауважив гвардієць, — переговорити ще важче, ніж з його величністю, але я проведу вас до пана Александра, начальника військової канцелярії; це однаково, що ви говоритимете з міністром.

Отже, вони йдуть до цього пана Александра і не можуть потрапити до нього, бо він зайнятий розмовою з однією придворною дамою й дав наказ нікого не впускати.

— Гаразд, — сказав гвардієць, — ще нічого не втратили; ходімо до першого канцеляриста пана Александра, це однаково, що ви говоритимете з паном Александром.

Украй зачудований, гуронець пішов за ним; з півгодини вони сиділи удвох у маленькій приймальні.

— Що це все означає? — дивувався Простак. — Чи в цій країні всі люди невидимі? Куди легше битися в Нижній Бретані проти англійців, ніж у Версалі натрапити на ту людину, до якої маєш справу.

Він розвіював свою нудьгу, розповідаючи землякові про історію свого кохання; але вибила година, і гвардієць змушений був повертатися до виконання службових обов'язків. Вони пообіцяли один одному побачитися завтра, й Простак ще з півгодини сидів сам у приймальні, міркуючи про панну де Сент-Ів і про те, як важко добитися розмови з королем і старшими канцеляристами.

Нарешті цей великий начальник з'явився.

— Пане, — сказав йому Простак, — коли б, одбиваючи англійців, я чекав так довго, як змусили ви мене чекати вашої ауді-єнції, вони б пограбували Нижню Бретань, як схотіли.

Ці слова цілковито приголомшили урядовця. Нарешті він запитав:

— Чого ви домагаєтесь?

— Винагороди, — сказав той, — ось мої документи.

Він розіклав перед ним усі свої свідоцтва. Урядовець прочитав їх і сказав, що, мабуть, йому дозволять купити собі чин лейтенанта.

— Щоб я дав гроші за те, що відбив англійців? Щоб я платив за право вбити мене для вас, поки ви спокійно даєте отут свої ауді-єнції? Я гадаю, що ви хочете посміятися з мене. Я хочу щонайменше кавалерійський загін; я хочу, щоб король зробив так, щоб панна де Сент-Ів вийшла з монастиря і щоб її віддали за мене заміж; я хочу говорити з королем про ласку до п'ятдесяти тисяч

родин, які сподіваюся йому повернути; одне слово, я хочу бути корисний, щоб мене використали для чогось і заохотили.

— Хто ви такий, пане, що смієте говорити так голосно?

— О-о! — обізвався Простак. — То ви не прочитали моїх посвідчень? То такий з них отут зиск! Мене звуть Геркулес де Каркабон, мене охрещено, я живу в готелі «Блакитний годинник» і скаржитимуся на вас королеві.

Урядовець вирішив, як і усі сомюрці, що він не зовсім здоровий на голову і не звернув на ці слова великої уваги.

Того самого дня превелебний отець де Ла Шез, сповідач Людовіка XIV, одержав листа від свого шпигуна, що обвинувачував бретонця Керкабона в тому, що він прихильний у серці своєму до гугенотів і засуджує поведінку єзуїтів. Пан де Лувуа теж одержав листа від судді-розпитувача, що змалював Простака як шалапута, що наміряється палити монастирі й викрадати дівчат.

Прогулявшись у версальських садах, де аж знудився, Простак, повечерявши і по-гуронському і по-бретонському, ліг спати в солодкій надії побачити завтра короля й одержати його дозвіл на шлюб з панною де Сент-Ів, мати принаймні кавалерійський загін і припинити переслідування проти гугенотів. Він заколисував себе цими принадними думками, коли до кімнати вдерся вартовий загін. Насамперед вони схопили його рушницю й величезну шаблю. Перелічивши, скільки у Простака грошей готівкою, його забрали до замку, збудованого королем Карлом V, сином Жана II, біля Сент-Антуанської вулиці й Турнельської брами[1].

Уявіть собі здивування Простака під час цієї подорожі. Спочатку він гадав, що це ввижається йому уві сні: він сидів у якомусь заціпенінні; потім, охоплений раптовою люттю, що подвоїла його сили, він ухопив за горло двох своїх проводирів, що були з ним у кареті, викинув їх геть, сам кинувся за ними, тягнучи третього, що хотів його затримати; від надмірного зусилля він упав. Його зв'язали й поклали знову в карету.

— Так ось яка нагорода, — казав він, — тому, хто вигнав англійців з Нижньої Бретані! Що сказала б ти, прекрасна Сент-Ів, коли б побачила мене у такому становищі!

Нарешті приїхали до місця, що мало бути йому за оселю, мовчки, як мертвого вносять на кладовище, внесли його до камери, де судилося йому відбувати ув'язнення. У тій камері вже був один старий відлюдник з Пор-Роялю[2] на ім'я Гордон. Він животів там уже два роки.

---

[1] Тобто до в'язниці Бастилія.

[2] Пор-Рояль — назва монастиря янсеністів.

— Ось, привів вам товариша, — сказав йому начальник варти. І відразу ж замкнулися величезні засуви на масивних дверях, оббитих залізом. Двоє в'язнів лишилися відокремленими від усього світу.

Розділ десятий

ПРОСТАКА ЗАМКНЕНО В БАСТИЛІЇ З ЯНСЕНІСТОМ

Гордон був бадьорий і спокійний старий, що визначався двома неабиякими талантами: умів терпіти злигодні й утішати знедолених. Щиро та співчутливо підійшов він до свого товариша й сказав, обіймаючи його:

— Хоч би хто ви були, коли маєте жити зі мною вкупі в оцій домовині, будьте певні, що я завжди забуду про самого себе, аби тільки полегшити ваші муки в пекельній безодні, куди вас кинуто. Любімо провидіння, що привело нас сюди, терпімо й сподіваймося.

Ці слова вплинули Простакові на душу, неначе англійські краплі, що повертають до життя вмирущого, і він широко розплющив здивовані очі.

Після перших привітань Гордон, не силкуючись дізнатися про причину його лиха, своєю любою розмовою й тим зацікавленням, яке знедолені мають один до одного, навіяв йому бажання розкрити своє серце й зняти тягар, що гнітив його. Але Простак не міг зміркувати, чому скоїлося з ним його лихо; воно видавалося йому чимсь безпідставним, і добродій Гордон був такий самий здивований, як і він.

— Мабуть, — сказав янсеніст гуронцеві, — Бог мав щодо вас якісь великі наміри, бо привів вас з озера Оріноко до Англії й Франції, де вас у Нижній Бретані охрестили, кинув вас сюди задля спасіння душі вашої.

— А я, їй-богу, думаю, — відповів Простак, — що в мою долю втрутився сам диявол. Мої американські співвітчизники ніколи не поводилися зі мною так жорстоко, як оце тут, вони й уявити цього не можуть. Їх зовуть дикунами, але вони люди доброчесні, а жителі ж цієї країни рафіновані негідники. Мене, по правді, дуже дивує, що я приїхав з Нового Світу для того, щоб у Старому мене замкнули на чотири засуви у товаристві священика, але коли я подумаю про безліч людей, які кидають одну півкулю, щоб дати себе вбити на іншій, чи які зазнають дорогою аварії і їх їдять риби, то не бачу, щоб Бог мав прихильні наміри щодо цих людей.

СЕНТ-ІВ ВИЗВОЛЯЄ СВОГО КОХАНОГО І ЯНСЕНІСТА

На світанку вона помчала до Парижа з міністровим наказом. Важко змалювати те, що діялося в її серці під час подорожі. Що може зобразити душу благородну й цнотливу, принижену своїм безчестям, сп'янілу від ніжності, змучену докорами сумління за те, що зрадила коханого, охоплену радістю визволити того, кого кохала!

До всіх її думок домішувалися її скорботи, її боротьба, її успіхи. То не була вже та проста дівчина, думки якої були обмежені провінційним коханням; кохання й нещастя сформували її; почуття досягло в неї такого ж розвитку, як розум досяг у душі її знедоленого коханця. Дівчата легше навчаються відчувати, ніж чоловіки думати. Її пригода була повчальніша за чотири роки сидіння в монастирі.

Одяг на ній був надзвичайно скромний; вона з жахом дивилася на вбрання, в якому з'явилася перед своїм жорстоким добродієм; вона залишила приятельці діамантові сережки, навіть не глянувши на них. Змучена й чарівна, обожнюючи Простака й зневажаючи себе, прийшла вона нарешті до

Замку помсти, цих жахливих стін,
Які ховають і безвинність, й злочин.

Коли треба було вийти з карети, їй забракло сил. Їй допомогли, і вона ввійшла, схиливши голову, з тремтячим серцем і мокрими очима; її провели до коменданта; вона хотіла заговорити до нього, але голос її завмер; вона показала свій наказ, ледве вимовивши кілька слів. Комендант, що полюбив свого в'язня, був дуже задоволений з його визволення. Серце його не загрубіло, як серця деяких шановних тюремників, що, дбаючи тільки про винагороду, зв'язану з охороною їхніх в'язнів, мають ці жертви за підвалини своїх прибутків і, живучи недолею інших, потай радіють жахливою радістю зі сліз нещасних.

Він звелів привести в'язня до себе. Двоє закоханих зустрілися, обоє впали непритомні. Прекрасна Сент-Ів довго лежала нерухома й безживна, але Простак швидко повернув собі відвагу.

— Очевидно, ця пані ваша жінка, — сказав йому начальник. — Ви не говорили мені, що одружені. Мені відомо, що це її великодушним клопотам завдячуєте ви своїм визволенням.

— О! Я не гідна бути йому за дружину, — сказала тремтячим голосом прекрасна Сент-Ів і знову знепритомніла.

Коли вона отямилася, все ще тремтячи, подала йому грамоту про винагороду і патент на звання капітана. Простак, здивований і зворушений, прокинувся від одного сну, щоб поринути у другий.

— За що мене ув'язнили тут? Як змогли ви мене визволити? Де ті потвори, що вкинули мене сюди? Ви богиня, що зійшла з неба мені на допомогу.

Прекрасна Сент-Ів опустила очі, поглянула на коханого, почервоніла й одвернулася; через хвилину очі її зросилися сльозами. Нарешті, вона розповіла йому все, що знала, й усе, що знесла, крім того, що вона хотіла б сховати назавжди й що кожен інший, окрім Простака, звичніший до світу й обізнаніший з двірськими звичаями, легко відгадав би.

— Чи то можливо, щоб така нікчема, як той суддя, міг позбавити мене волі! Ах, я добре бачу, що є люди дикіші від звірів, усі вони можуть шкодити. Але чи можливо, щоб єзуїт, королівський духівник, так само допомагав моєму нещастю, як і цей суддя? Не можу й уявити, з якого приводу цей огидний шахрай переслідує мене? Чи з мене зробили янсеніста? І потім, як це ви згадали про мене? Я не заслуговував того, я був тоді тільки дикун. Як ви змогли без поради, без допомоги вирушити у Версаль? Ви з'явилися там і розбили мої кайдани! То, значить, є у вроди й чесноти якісь непереможні чари, од яких падають залізні двері й які зм'якшують і бронзові серця!

За цим словом про чеснотність у прекрасної Сент-Ів вихопилися ридання: вона не знала, яка невинна була у злочині, що за нього докоряла собі.

Коханий її продовжував далі:

— Ангеле, що розірвав мої пута, коли ви (чого я досі не розумію) маєте вплив, щоб творити правосуддя, зробіть так, щоб його виявили до одного старого, який перший навчив мене мислити, як ви навчили кохати. Недоля з'єднала нас, я люблю його як батька, я не можу жити ні без вас, ні без нього.

— Я? Щоб я просила того самого чоловіка...

— Так, я хочу бути всім зобов'язаний одній вам і нікому більше. Напишіть цьому могутньому чоловікові, засипте мене вашим добродіянням, докінчіть те, що почали, докінчіть ваше диво.

Вона відчула, що повинна зробити все, чого вимагає її коханий; вона хотіла писати, — руки не корилися їй. Тричі починала вона листа й тричі розривала його. Нарешті вона написала, й закохані вийшли, обнявши старого мученика за спокутливу благодать.

Щаслива й розпачлива де Сент-Ів знала, в якому домі живе її брат; вона пішла туди, і коханий її оселився в тому самому домі. Ледве вони прийшли, як її протектор надіслав їй ордера на звільнення добродія Гордона й просив у неї побачення на другий день. Отже, за кожен чесний і великодушний вчинок, який вона робила, ціною було безчестя. Вона з огидою дивилася на цей спо-

сіб продавати людське щастя й нещастя. Вона дала цей ордер на звільнення своєму коханому й одмовила в побаченні добродійникові, якого не могла бачити без сорому й журби. Простак міг розлучитися з нею тільки для того, щоб піти визволити друга; він полетів туди; він виконав цей обов'язок, міркуючи над дивовижними подіями і дивуючись з мужньої чесноти молодої дівчини, якій двоє нещасливих завдячували своїм життям.

Розділ двадцятий

ПРЕКРАСНА СЕНТ-ІВ ПОМИРАЄ. ЩО ПОТІМ СТАЛОСЯ

Покликали іншого лікаря. Цей, замість того, щоб допомогти природі й дати їй цілковиту волю в боротьбі за юну істоту, всі органи якої волають до життя, тільки те й робив, що сперечався з колегою. Через два дні хвороба стала смертельною, вона однаково сильно охопила мозок, який вважають вмістилищем розуму, і серце, що є, так би мовити, вмістилищем пристрастей.

«Через яку незрозумілу механіку органи тіла підлягають почуттям і думкам? Яким чином одна-єдина скорботна думка порушує обіг крові? І як кров й собі впливає на людський розум? Що то за незнаний флюїд, існування якого є безперечне, який швидше й діяльніше за світло вмить облітає всіма каналами життя, викликає враження, спогади, сум чи радість, розум чи нестяму, з жалем викликає те, що хотілося б забути, і з тварини, що мислить, робить або об'єкт захоплення, або об'єкт жалю і сліз?»

Отак думав добрий Гордон, і це, таке природне міркування, якого рідко доходять люди, нічого не зменшило в його смуткові, бо він не був із тих нещасних філософів, що намагаються бути нечутливими. Він хвилювався за долю цієї молодої дівчини, неначе батько, що бачить, як повільно вмирає його кохана дитина. Абат де Сент-Ів був у розпачі, пріор з сестрою лили потоки сліз. Але хто може змалювати горе її коханого?..

Тітка, майже нежива, тримала голову вмираючої у своїх безсилих руках, брат її стояв навколішки перед ліжком; коханий стискав її руку, обливаючи її сльозами, і прохоплювався риданнями; він називав її своєю добродійницею, своєю надією, життям своїм, половиною себе самого, своєю коханою, дружиною своєю. На слово «дружина» вона зітхнула, поглянула на нього з невимовною ніжністю й раптом скрикнула від жаху; потім в одну з тих хвилин, коли пригнічені почуття чи страждання не настільки відчутні і душа її знову звільнилася, вона вигукнула:

— Мені бути вам дружиною! Ах, любий, коханий, це ім'я, це щастя, ця винагорода не для мене; я помираю, і я варта цього!

О, Боже мого серця! Ти, якого я принесла в жертву для пекельних демонів! Усе скінчене, мене покарано, живіть щасливо...

Цих страшних і пристрасних слів ніхто не міг зрозуміти, але вони сповнили всі серця страхом і смутком. Вона мала мужність розповісти про все. Усі присутні тремтіли від здивування, суму, жалю; усі з'єдналися у ненависті до могутнього чоловіка, що виправив несправедливість тільки злочином, змусивши найпочеснішу невинність стати його співучасницею.

— Ти винна? — сказав їй коханий. — Ні, ти невинна! Злочин може бути тільки в серці: твоє ж серце належить чесноті й мені.

Він ствердив це почуття словами, що, здавалося, повернули життя прекрасній Сент-Ів. Вона заспокоїлася й була здивована, що її ще люблять. Старий Гордон був би засудив її за тих часів, коли був тільки янсеністом, але, ставши мудрецем, він поважав її, він плакав.

Серед усіх цих сліз і страхів, коли загроза втратити дорогу дівчину переповнювала всі серця, коли всі були засмучені, доповіли про придворного гінця. Гінець? До кого? Чого? То було послання королівського духівника до пріора Святої Гори. То не отець де Ла Шез писав його, а брат Вадбле, його прислужник, людина дуже значна в ту пору: це він сповіщав архиєпископів про волю велебного отця, давав аудієнції, обіцяв прибуткові посади, міг інколи написати наказ про арешт. Він писав абатові Святої Гори, що його велебність дізналася про пригоду з його небожем, що його ув'язнення було помилкою, що такі невеличкі неприємності трапляються часто, що на них не треба зважати, що, нарешті, він згоден, щоб пріор відрекомендував завтра йому свого небожа, що він повинен привести з собою і добродія Гордона. Брат Вадбле проведе їх до його велебності й до пана Лувуа, який скаже їм кілька слів у своїй приймальні.

Він додав, що історію про Простака та про його бійку з англійцями розповіли королеві, що король напевне призволить помітити його, коли проходитиме галерею, і навіть хитне йому головою. Лист закінчувався надією, що всі двірські дами покваплять закликати його небожа до себе, чимало з них скажуть йому: «Добридень, пане Простаче» — і що, безперечно, розмовлятимуть про нього під час королівської вечері. Лист був підписаний так: «Прихильний до вас Вадбле, брат-єзуїт». Коли пріор прочитав листа вголос, його розлючений небіж, перемагаючи на хвилину свій гнів, нічого не сказав посланцеві, але, звертаючись до свого товариша в біді, запитав, що він думає про тон цього послання. Гордон відповів йому:

— Це значить, що з людьми поводяться, як з мавпами: їх б'ють і змушують танцювати.

Простак, якому під час великих душевних зворушень поверталася його природна вдача, розірвав листа на шматки й кинув їх гінцеві у вічі:

— Ось моя відповідь!

Його настраханий дядько думав, що вже блискавка й двадцять наказів про арешт упадуть на нього; він швиденько побіг писати, він перепрошував, як умів за те, що вважав за молоду запальність і що було поривом великої душі.

Та сумніші турботи захопили всі серця. Прекрасна й знедолена Сент-Ів відчувала вже, що надходить кінець; вона була спокійна, але тим жахливим спокоєм знесиленого організму, що більше не має сил боротися.

— О, мій коханий, — сказала вона згасаючим голосом, — смерть покарала мене за мою нестійкість; але я помираю заспокоєна, бо знаю, що ви вільні; я кохала вас, зраджуючи, й кохаю вас, прощаючись з вами навіки.

Вона не пишалася показною мужністю, вона не хотіла того жалюгідного самолюбства, щоб кілька сусідок сказали: «Вона померла мужньо». Хто в двадцять років може втратити коханого, життя й те, що зветься «честю», без жалю й глибокого смутку? Вона відчувала весь жах свого становища і давала зрозуміти це тими словами й поглядами вмираючої, що промовляють так владно. Вона плакала, як і ті, що були біля неї, коли мала силу плакати...

Коли настала фатальна хвилина, у всіх присутніх вихопилися сльози й зойки. Простак не міг себе опанувати. У міцних духом почуття куди бурхливіші, ніж у душ ніжних. Добрий Гордон добре знав його, щоб боятися, як би, отямившись, він не вкоротив собі віку. Поховали всю зброю. Нещасливий молодик помітив це і сказав родичам та Гордонові, не плачучи, не зітхаючи, не зворушуючись:

— То ви гадаєте, що на землі є хтось, хто має право й змогу завадити мені заподіяти собі смерть?

Гордон, як міг, обминав ті нудні, загальні ліки, якими силкуються довести, що не можна самовільно позбавляти себе життя, хоч би яке лихе воно було, що не треба покидати свій дім, коли несила там жити, що людина на землі, наче солдат на варті. Немов для Істоти Істот важить, у цьому чи іншому місці перебуває дане поєднання матеріальних частинок.

Похмуре й страшне Простакове мовчання, тьмяні очі, бліді вуста, що аж тіпалися, тремтіння усього тіла, викликали в душі тих, хто дивився на нього, ту суміш співчуття й страху, яка поне-

волює усі сили душі, спиняє всі розмови й виявляється тільки у вигляді беззмістовних вигуків. Прибігла господиня і її родина, всі боялися його розпачу, не спускали з нього очей, стежили за кожним його рухом. Вже крижане тіло прекрасної Сент-Ів перенесли до нижньої зали, далі від очей її коханого, а він, здавалось, іще шукав її, хоч був у тому стані, коли нічого не бачиш.

Посеред цієї вистави смерті, коли тіло поставили на дверях дому, коли два священики поруч кропильниці неуважно вичитували молитви, коли перехожі знічев'я бризкали кілька краплин свяченої води на труну, а інші байдуже йшли своєю дорогою, рідні плакали, а коханий ладен був позбавити себе життя, з'явився Сен-Пуанж з версальською приятелькою.

Його хвилинна пристрасть, тільки раз задоволена, перейшла в кохання; його вкололо те, що від його благодіянь одмовилися. Отець де Ла Шез ніколи й не подумав би приїхати до цього дому, але Сен-Пуанж, маючи увесь час перед очима образ прекрасної Сент-Ів, прагнучи задовольнити пристрасть, яка під час єдиного володіння встромила йому в серце жало бажань, не вагався приїхати сам до тієї, яку, може, захотів би бачити не більш як тричі, коли б вона сама прийшла до нього. Він вийшов із карети; перше, що побачив, була труна. Він одвернув очі з тою огидою звиклого до насолод чоловіка, який вважав, що його повинні берегти від кожного видовища людського нещастя. Він хотів зійти сходами. Версальська дама з цікавості спитала, кого мають ховати; їй назвали ім'я панни де Сент-Ів. Від цього імені вона зблідла й скрикнула. Сен-Пуанж озирнувся; здивування й смуток сповнили йому душу. Гордон був поряд з повними сліз очима. Він припинив свої сумні молитви, щоб розповісти царедворцеві все це жахливе нещастя; він говорив йому з тією владністю, яку надають людині сум і чеснота. Сен-Пуанж од природи не був лихий; потік справ і розваг підхопив його душу, яка ще не спізнала себе. Він не зазнав ще старості, од якої черствіють звичайно серця міністрів. Опустивши очі, слухав він Гордона, витер з них кілька слізок і здивувався, що вилляв їх: він зазнав каяття.

— Я неодмінно хочу бачити, — сказав він, — того незвичайного чоловіка, про якого ви мені говорите; він зворушує мене мало не так само, як ця невинна жертва, до смерті якої я спричинився.

Гордон провів його до кімнати, де пріор, панна де Керкабон, абат де Сент-Ів і кілька сусідів повертали до життя молодика, що знепритомнів.

— Я — причина вашого лиха, — сказав йому помічник міністра. — Я віддам своє життя, щоб виправити це.

Перше, що спало Простакові на думку, було вбити його і потім вбити себе. Йому нічого іншого не лишалося, але він не мав зброї

і його пильнували. Сен-Пуанж не впав духом від заперечення, за яким ішли докори, зневага, огида, що їх він цілком заслуговував і яких для нього не жалкували.

Час зм'якшує все. Пан де Лувуа, нарешті, зробив-таки прекрасного офіцера з Простака, який з'явився в Парижі й у війську під іншим ім'ям; його вихваляли всі чесні люди, й він був водночас і безстрашним воїном, і філософом. Про минуле він ніколи не говорив без зітхань, а проте єдиною його розрадою було те, щоб говорити про нього. До останньої хвилини життя шанував він пам'ять ніжної Сент-Ів. Абат де Сент-Ів і пріор одержали прибуткові духовні посади. Добра панна де Керкабон прийшла до думки, що військова слава — краща доля для її небожа, аніж посада дяка. Версальська побожниця зберегла діамантові сережки і ще одержала гарний подарунок. Отець Ту-а-Ту отримав скриньки шоколаду, кави, грудкового цукру, цукатів, разом з «Розмислами» преподобного отця Круазе й «Квітами святості», заведеними в сап'янові палітурки. Добрий Гордон до самісінької смерті приятелював з Простаком; він теж одержав добру посаду й забув назавжди спокутливу благодать. Його девізом було: «Нещастя інколи йде на добре». А скільки чесних людей на світі можуть сказати:

«У нещасті немає нічого доброго!»

Переклад Леоніда Івченка

Запитання і завдання

1. У чому виявляється «природний розум» Простака?
2. Як і з якою метою використовує Вольтер прийом «очуднення» у повісті «Простак»?
3. Які вади сучасної йому цивілізації критикує Вольтер у другій частині свого твору?
4. У чому полягає комізм у повісті?

Йоганн Вольфганг ГЕТЕ

(1749—1832)

Йоганн Вольфганг Гете народився у Франкфурті-на-Майні. В той час Німеччина була роздроблена більш як на триста самостійних держав зі своїми правителями, законами, грішми. Це були королівства Пруссія зі столицею в Берліні, Австрія, Баварія, Саксонія та ще численні князівства, герцогства, єпископства. Єдиної літературної мови й національної культури не існувало. Культурне життя зосереджувалось у князівських резиденціях. Діячі культури мусили шукати притулку та захисту в монархів, як великий філософ Готфрід Лейбніц, або просто бути в них на службі заради шматка хліба, як драматург Готгольд Лессінг. Чимало було й таких, хто був змушений залишити батьківщину й служити на чужині, як композитори Кристоф Віллібальд Глюк і Георг Фрідріх Гендель. Творці з великим обдаруванням животіли в малесеньких містечках, виконуючи рутинні обов'язки, як геніальний композитор Йоганн Себастьян Бах. Про них мало хто чув тоді у культурному світі. На тлі загального занепаду виділялася Саксонія. Її столиця Дрезден уславилася своєю художньою галереєю, окрасою якої була «Сікстинська мадонна» Рафаеля. Осередком культури було також інше саксонське місто — Лейпциг, його Гете назвав «маленьким Парижем». Гамбург був відомий своїми театрами. У Кенігсберзі мешкав і працював філософ Іммануїл Кант. У другій половині XVIII ст. центром музичного життя стає столиця Австрії Відень, де жили й творили композитори Глюк, Гайдн, Моцарт.

Франкфурт був самостійним («імперським») містом[1]. Дід Гете був обраний головою міста, а батько мав титул імперського радника. Ще в дитинстві Гете почав писати вірші. Біографи виділяють у творчості поета відносно короткий «штюрмерський» період (до 1775 р.) і основний — веймарський. Роки навчання в Лейпцизькому, а згодом у Страсбурзькому університетах минули під знаком бурхливої творчої активності. Ліричні поезії, драми й особливо роман «Страждання юного Вертера» (1774) рано зробили ім'я Гете відомим. В юнацькі роки він починає працювати над «Фаустом».

Герцог Карл Август Саксен-Веймарський запросив 26-літнього поета до себе на службу. Завдяки приїзду Гете Веймар став на довгі роки значним центром німецької культури. Спочатку поет плекав надію сприяти розквіту «освіченого абсолютизму» в герцогстві, проведенню різноманітних господарських і культурних реформ. У тридцять сім років Гете переживає моральну кризу і вирушає у подорож до Італії. Ця країна захоплює його грандіозними естетичними вра-

[1] До початку XIX ст. Німеччина входила до складу Священної Римської імперії, на чолі якої був імператор. Йому на правах власності належали окремі міста, серед них — Франкфурт.

женнями. Гете вивчає античність і відчуває надзвичайний приплив творчих сил. Саме італійським враженням завдячуємо ми такими творами Гете, як драми «Егмонт, трагедія в античному стилі», «Іфігенія в Тавриді»[1] та ін.

Після повернення до Веймара (1788) в житті й творчій діяльності Гете настає серйозний перелом. Він віддаляється від громадського життя як від чогось дріб'язкового та суєтного і вирішує цілком присвятити себе «вічному» — творчості та особистому самовдосконаленню. Гете вважав, що природа обдарувала людину високими духовними здібностями, невгасимим творчим інтересом до всього земного. Смисл життя Гете вбачав у тому, щоб розвинути в собі ці творчі здібності, подарувати людям частину своєї духовності. Творчість він вважав вищою властивістю людини.

У ці роки починається дружба Гете із Шиллером, під впливом якого поет знову береться за «Фауста». Гете стає директором Веймарського придворного театру і ставить на сцені п'єси Шекспіра, Лессінга, Шиллера, свої власні.

У важкі для Німеччини роки наполеонівської окупації, навіть під час трагічної для німців битви біля Єни (всього за кілька кілометрів від Веймара), поет не перестає працювати.

Гете не лише займався літературою, а й багато часу приділяв природничим наукам, таким, як ботаніка, зоологія, анатомія, геологія, оптика; в коло його інтересів входили музика та малювання. В людині Гете найбільше цінував цілеспрямований характер. Він писав: «Для людини по-справжньому існує лише одна біда — коли її захоплює ідея, що не має ніякого відношення до справжнього життя або ж відволікає від праці».

Вся друга половина життя поета сповнена творчої активності. Він вивчив історію та культуру середньовічної Персії і створив чудову збірку поезій «Західно-східний диван»[2] (1814—1819). Написав автобіографію «Поезія і правда», працював над «Фаустом». З-під його пера виходять романи, ліричні вірші, п'єси.

В останні роки свого життя Гете — всесвітньо визнаний поет. Його будинок у Веймарі став місцем паломництва освічених шанувальників мистецтва. Особистий секретар Гете П.П.Еккерман протягом десяти останніх поетових років записував його висловлювання на різні теми: життя, історія, мистецтво, люди. Записки Еккермана нині видано мовами багатьох народів світу.

«Таємниця життя незбагненна, але ми не можемо відмовитися від спокуси все ж таки пізнати її і зрозуміти», — сказав якось поет. Єдина таїна світу, непідвладна ні розуму, ні уяві людини, на його думку, — це таїна сонячного світла. Гете оголосив себе віруючим сонцепоклонником.

Навесні 1832 р. Гете дуже застудився і 22 березня помер. Коли вже пульс зник, його права рука неначе намагалася щось написати у повітрі. Гете похований у Веймарі в одному склепі із Шиллером.

---

[1] Тавридою стародавні греки називали Крим.

[2] Диван (*перс.* книга) — збірка поезій (на Сході).

ЛІРИКА

Гете — насамперед геніальний поет. Кохання, природа, то зворушливо-ніжна, то бурхлива, нестримні поривання душі, дивовижні й прекрасні явища в житті — ось окремі теми його віршів. І завжди в центрі їх — сам автор, його духовно активна натура. Він не просто споглядає реальність, а перетворює її на згустки яскравих, захоплюючих вражень. Свідомість поета створює ніби ще одну реальність, яка підкоряється його уяві, фантазії, мріям і пристрастям. Поет постійно готовий зустріти в житті диво.

МАЙОВА ПІСНЯ

О, як яріє
Весь світ навкруг!
Як сяє сонце,
Як мріє луг!

Квітує кожне
Живе стебло,
Пташиним співом
Ліс облягло.

Блаженна радість —
Сердець єство!
О земле! Сонце!
О торжество!

Любов, любове!
Шарієш ти,
Неначе хмарка
Із висоти.

Благословляєш
Ти ранній шлях...
Весняним цвітом
Весь світ пропах!

Кохана, щастя
Моє ясне!
Тебе люблю я,
Як ти мене!

Так любить жайвір
І спів, і рух,
Так люблять квіти
Майовий дух.

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється ясно
Все навкруги.
Палає сонце,
Блищать луги!

Квітки звисають
З гілля в садах,
Пташині співи
Дзвенять в полях.

І мир, і радість
В серцях у всіх.
О світ, о сонце!
О щастя й сміх!

Любов, кохання!
Це ти в мені,
Мов хмарний ранок
В височині.

Благословляєм
Ми в полі цвіт,
І запах квітів
Сповняє світ.

О діво, діво,
Чуття ясне!
Тебе кохаю,
А ти мене.

Так любить птиця
Повітря й спів,
Ранкова квітка —
Росу полів,

Твоє кохання
Приносить в дар
І юнь, і радість,
І співу чар,

Дарує щедру
Днів течію...
Люби ж, кохана,
Як я люблю!

Переклад Василя Стуса

Так я кохаю
Красу твою.
Ти будиш радість
І юнь мою,

Для юних співів
Силу даєш.
Так будь щаслива,
Як любиш теж!.

Переклад Ярослава Шпорти

ДО МІСЯЦЯ

Сієш срібло — висоти
На поля, гаї, —
Може, й болі втишиш ти,
Місяцю, мої.

Ти осяяв надовкруг
Долі і луги,
І мені, мов любий друг,
Додаєш снаги.

П'ю зі спогадів своїх
Мед і злий полин,
До страждання від утіх
Йду я сам-один.

Вгамувались почуття!
Місяць не зайшов,
Та поглинуло життя
Вірність і любов.

І хоч я в минулі дні
Мав для щастя все,
Це тепер лиш біль мені
В спогадах несе.

Лийся, річко, не вгавай,
Долами шуми,
І про те мені співай,
Що в кінці зими

Ти покинеш береги
Буйна, бунтівна,
А нови́м брунькам снаги
Увіллє весна.

І щасливий той, кого
Світ не полонив,
Хто принади всі його
З другом розділив,

Хто плекає тайкома
Те, що в тишині,
Коли вляжеться пітьма,
З'явиться у сні.

Переклад Петра Тимочка

ПРОМЕТЕЙ

Окутай своє небо, Зевсе,
Імлою хмар
І дій, неначе хлопець той,
Що тне будяк,
Ламай дуби й верхів'я гір;

Аби мені зосталась
Моя земля
І мій курінь, що будував не ти.
І ватрище моє
З жарким вогнем, —
На них ти заздриш.

Не знаю я мізерніших,
Ніж ви, боги, у світі!
Злиденний має харч
Величність ваша —
Лиш дим жертовний
Та молитви дух;
В нужді були б ви
Без старців і діток
Та святобожних дурнів.

Як я малим був,
Не відав, що робити,—
Звертав заблудлий погляд
До сонця, чи немає там

Ушей, що чують зойк благання,
Сердець, подібних на моє,
Що всіх пригнічених жаліє.

Чи хто поміг мені
Зламать тиранів гніт?
Хто врятував мене від смерті,
Від рабських пут?
Чи не само ти все вчинило,
Серце пломінке?
Палало, юне, ти,
Обдурене в хвалі
Перед Всевишнім сонним.
Тебе хвалить? За що?
Хіба полегшив ти коли

Журбу нещасного?
Хіба ти осушив хоч раз
Сльозу скорботного?
Хто викував із мене мужа?
Всеможний час
І вічна доля —
Мої й твої володарі.

Гадав ти, може:
Життя ненавидіть я мушу,
Втекти в пустелю,
Бо мрії-квіти
Плодами не дозріли?

Тут я людей ліплю,
Різьблю свій образ,
На мене схоже плем'я,
Щоб мучитись їм, плакать,
Щоб утішатись і радіть,
На тебе не зважати,
Як я!

Переклад Миколи Терещенка

Запитання і завдання

1. У чому виражається «штюрмерський» характер вірша «Прометей»? Знайдіть рядки, які характеризують «штюрмерський» індивідуалізм, виражений у вірші.
2. Чому, на вашу думку, Гете у вірші «Прометей» відмовився від рими й обрав вільний розмір? Яке смислове навантаження має це формальне новаторство?

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулить і гріє він.

«Чому тремтиш ти, синку, щомить?»
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан! —
«То, сину, сивий нічний туман!»

— «Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».

— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене! —
«Тоді, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!»

— «Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе вийдуть стрічать,
Вітати, співати, тебе колихать!»

— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись! —
«Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють удалині!»

— «Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»
— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!

Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках його мертвий лежав його син.

Переклад Максима Рильського

Запитання

1. У чому ви бачите близькість балади «Вільшаний король» до фольклору?
2. Як зображується в баладі природа? Чиїми очима сприймає природу читач балади?
3. Якими засобами передає поет настрій тривоги?
4. Що, на вашу думку, стало причиною смерті дитини?

НІЧНА ПІСНЯ МАНДРІВНИКА

Над горами зорі
Зійшли,
Ні звуку у зворі[1],
Лиш ти
Стомлено йдеш.
Ніч в гаї колише пташину.
Жди. За хвилину
І ти заснеш.

Переклад Петра Тимочка

WANDERERS NACHTLIED

Über allen Gipfeln
Ist Ruh,
In allen Wipfeln
Spürest du
Kaum einen Hauch;
Die Vögelein schweigen im Walde.
Warte nur, balde
Ruhest du auch.

ФАУСТ. ТРАГЕДІЯ

(Уривки)

Для свого «Фауста» (1806; 1831) Гете використав поширений у Німеччині сюжет про угоду «чорнокнижника» Фауста з Мефістофелем: за земну мудрість Фауст мусить віддати чорту свою душу. Та істина, яку проповідували авторитети давнини і яку містять святі книги, не задовольняє вченого. Щоб осягнути істину життя, Фауст прагне заглибитися в саме життя. У першій частині твору розкривається історія кохання Фауста і юної городянки Маргарити (Гретхен). У своїх почуттях закохані цілком довіряються природі. Для Фауста природа, кохання, щастя, Бог — нероздільні. Але природа не лише велична й прекрасна, вона суперечлива і таємнича. Долі Фауста і Маргарити — у їхніх руках. Їх щасливе й безхмарне на початку кохання призводить до трагічного фіналу.

[1] Звір (ізвір) — яр.

У «Присвяті», «Пролозі в театрі» своїми міркуваннями про мистецтво обмінюються директор театру, поет і комічний актор. У «Пролозі на небі» розгортається суперечка між Богом і Мефістофелем. Господь пишається своїм творінням — землею, особливо головною її прикрасою — людиною. Мефістофель, навпаки, дуже невисокої думки про мораль та життєві прагнення людини: адже її легко звабити ницими спокусами, серед яких — гроші, азартні ігри, чуттєві радощі, слава. У відповідь Господь вказує йому на Фауста, як на взірець Людини, і пропонує випробувати його.

Пролог на небі

Господь, архангели, згодом Мефістофель.

Рафаїл

Могутнім громом сонце грає
В гучному хорі братніх сфер
І путь накреслену верстає
Од первовіку й дотепер.
Цих незбагненних див видіння
Сповняє силою серця,
І, як у перший день творіння,
Величні всі діла Творця.

Гавриїл

Земля із швидкістю страшною
В просторі крутиться-літа,
І райське світло дня чергою
Зміняє ночі темнота.
Хвилює море неозоре
І шумом скелі покрива,
Та сфер стремління вічно-скоре
І гори, й море порива.

Михаїл

Бурхають бурі навзаводи,
Шумлять нестримано кругом
І огортають твердь і води
Таємно-грізним ланцюгом.
Блискоче з хмар руїнний пломінь,
Громам осяюючи путь,
Та всеблагої ласки промінь
Приборкує стихії лють.

Всі троє

Цих незбагненних див видіння
Сповняє силою серця:
І, як у перший день творіння,
Прекрасні всі діла Творця.

Мефістофель

О Господи, ти знов між нас явивсь,
Питаєш, як ідуть у кого справи;
Між челяддю і я тут опинивсь,
Бо ж завше був до мене ти ласкавий.
Не вмію я так компліментів править,
Як ангели, удатні на язик,
Від пафосу мого ти б засміявся навіть,
Коли б ти був од сміху не одвик.
Сонця й світи залишу я в спокої —
Я свідок лиш мізерності людської.
Смішний божок землі не зміниться ніяк, —
Як спервовіку був, так і тепер дивак.
Погано він живе! Не треба
Було б йому давать крихти світла з неба.
Тим розумом владає він,
Щоб жити, як тварина із тварин.
Та він же чисто коник той цибатий
(Пробачте порівняння це мені):
Не підлетить, а вміє лиш стрибати
Та знай сюрчить в траві свої пісні.
Та у траві іще б якось жилося,
Так ні, притьмом в болото суне носа.

Господь

І вічно скаржишся мені ти!
Невже ж тебе задовольнити
Земля ніколи не змогла б?

Мефістофель

Ні, Господи! На ній одне лихе твориться:
Так люди мучаться, що жаль на них дивиться,
Вже проти них і запал мій ослаб.

Господь

Ти знаєш Фауста?

Мефістофель

Він доктор?

Господь

Він мій раб!

Мефістофель

Та раб то раб, а служить по-якому?
І їсть, і п'є він щось не по-земному.
Його думки, на безум хворі,
Ширяють десь в непевній далині.
То з неба б він зірвав найкращі зорі,

То пив би він всі радощі земні;
Та ні земля, ні далі неозорі
Не вдовольнять тієї маячні.

Господь

Він поки що у мóроці блукає,
Та я вкажу йому до правди вхід,
Бо знає садівник, як деревце плекає,
Який від нього буде цвіт і плід.

Мефістофель

Та він не ваш, я ладен закладатись!
Дозвольте лиш за нього взятись,
І піде він за мною вслід.

Господь

Я згоден, спробуй його злудить,
Поки живе він на землі;
Хто йде вперед, той завше блудить.

Мефістофель

Спасибі вам; з мерцями справи злі,
Я не люблю тії мороки;
Мені за них миліш здорові, повні щоки;
Я так люблю живих людей,
Як любить кіт живих мишей.

Господь

Що ж, спробуй відірвати духа
Від його першоджерела
І, якщо він тебе послуха,
Зведи його на стежку зла.
Знай, сам ти осоромишся натомість:
В душі, що прагне потемки добра,
Є правого шляху свідомість.

Мефістофель

Свідомість швидко завмира!
Я знаю, в мене певна гра.
А вже коли свого доб'юся,
То матиму утіху немалу:
Нехай тоді плазує у пилу,
Як та змія, моя тітуся.

Господь

Приходь сюди безпечно завше,
На ваш-бо рід не маю ворожди;
А з духів заперечення лукавче,
Ти був мені найстерпніший завжди.
Людина не всякчас діяльності радіє,

Понад усе кохає супокій;
Потрібен їй супутник ворушкий,
Щоб бісом грав і збуджував до дії.
А ви, справдешні діти Божі,
Любуйте на дива творіння гожі!
Нехай живий і вічно-творчий дух
Ллє скрізь любові світло животворне
І явищ біг, речей минущих рух
Хай думкою безсмертною огорне.

Небо закривається, архангели розходяться.

Мефістофель

До чого ж гарний дідуган!
З ним інколи зустрітися приємно.
І то сказать: такий великий пан
З дияволом обходиться так чемно!

Частина перша

Мефістофель знаходить Фауста в його кабінеті, де той уже багато років б'ється над розгадкою таємниць світу, й укладає з ним угоду. Він задовольнить будь-які бажання вченого і ні в чому не буде йому перешкоджати. Але в ту мить, коли Фауст відчує себе цілком щасливим і задоволеним життям, він мусить померти, а душа його належатиме Мефістофелю. Це буде плата за земне блаженство (сцени 1, 4).

Мефістофель негайно приступає до здійснення свого плану і намагається захопити старого бурхливими веселощами у шинку. Але Фауст байдужий до вина. Тоді Мефістофель за допомогою відьм омолоджує вченого, щоб пожвавити його чуттєві пристрасті (сцени 5, 6). Молодий Фауст бачить дівчину Маргариту, і в його серці прокидається жадоба кохання. Для Мефістофеля шлях до жіночого серця один — підкуп, подарунки, лестощі. Фауст і Мефістофель потай залишають в кімнаті дівчини дорогоцінну скриньку, та щиросерда Маргарита віддає її в церкву (сцени 7, 8). Кохання, що заполонило серце Фауста, підказує йому шлях до серця дівчини, і він обходиться без чорта. Фауст і Маргарита проводять теплі літні вечори у зворушливих і задушевних бесідах (сцени 9—13). Фауст розмірковує про те, які серйозні обов'язки він бере на себе, входячи в життя юної недосвідченої дівчини. Маргарита ж охоплена пристрастю і журиться за коханим (сцени 14, 15). Настає час, коли Фауст хоче зустрітися з дівчиною в її кімнатці. Він передає їй сонне зілля, приготовлене Мефістофелем, для її матері (сцена 16).

Минає рік. На горі Брокен у Вальпуржину ніч — розгул нечистої сили. Мефістофель бере із собою на гору Фауста. Раптом той бачить серед присутніх непорушну прозору тінь[1] і впізнає в ній Гретхен.

---

[1] На горі Брокен справді спостерігається цей дивовижний ефект при заході сонця.

Фауст усвідомлює тягар своєї провини перед дівчиною і вимагає від Мефістофеля негайно перенести його до неї. Маргарита — у в'язниці за те, що вбила дитину, яку народила від Фауста. Не витримавши горя, яке її спіткало, вона збожеволіла. Настає ранок, і Фауст іде з в'язниці ні з чим. Мефістофель пророкує Гретхен вічні муки за «гріхи». Але голос з неба обіцяє дівчині порятунок.

ДІЯ ПЕРША

Ніч

Вузька кімната з високим готичним склепінням.
Фауст сидить неспокійно в кріслі біля столу.

Фауст

У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов —
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов...
Ну і до чого ж я довчився?
Як дурнем був, так і лишився,
Хоч маю докторське звання
І десять років навмання
Туди й сюди, навкрив-навкіс
Воджу я учнів своїх за ніс, —
А серце крається в самого:
Не можем знати ми нічого!
Хоч я й розумніший, як бевзні ті всякі,
Учені, магістри, попи та писаки,
Хоч я в забобони й страхи не вдаюся,
Із пекла сміюся, чортів не боюся, —
Зате ніяких радощів не маю,
Не вірю я, що я щось знаю,
Не вмію я людей навчати,
Не вмію їх на добро напучати...
Грошей, майна я не нажив
І слави теж не заслужив;
Собака, й той не став би так жити!
Тому-то й почав я ворожити, —
Чи не одкриє духів міць
Мені одвічних таємниць,
Щоб я дарма не мудрував,
Чого не знаю, не казав,
Щоб я збагнув почин думок
І світу внутрішній зв'язок,

Щоб я пізнав основ основу,
А не кидав слова-полову...

О повний місяцю ясний,
Мій друже тихий і сумний!
Коли б востаннє з висоти
Мої страждання бачив ти
За цим столом чувань нічних,
Між цих пергаменів і книг!
Коли б я міг блукать між гір,
В твоїм промінні ніжить зір,
Серед печер звиватись духом,
В твоїй імлі снуватись лугом,
Весь чад науки там лишити,
В твоїй росі цілющій змити!..

Ох! Я ще тут, в тюрмі-норі?
О мури прокляті сирі!
У цих мальованих шибках
Небесний світ — і той зачах!
Стримлять до неба стоси книг,
Ненатла точить їх черва,
Їх пилюга густа вкрива,
І кіпоть осіда на них;
Уздовж полиць з давнезних літ —
Реторти, слоїки, склянки,
Начиння, приладів рядки —
І це в тебе світ! І це зветься світ!

І ти питаєш ще, чому
На серце туга наляга,
Чому незвідана нудьга
Труїть всі радощі йому?
Замість живих природи хвиль,
Куди Творець людей вселив,
Навколо тебе — тлінь, і цвіль,
І жах потворних кістяків.
Тікай! На волю, на простір!
Візьми цю книгу чарівну;
Цей Нострадамів віщий твір
Тобі відкриє таїну.
Спізнаєш ти шляхи світил,
Збагнеш природи вічний рух,
І в душу вступить повінь сил,

Коли промовить духу дух.
Шкода обнять сухим умом
Священних знаків зміст живий;
Ви, духи, тут в'єтесь кругом,
Озвіться ж ви на голос мій!
(Розкриває книгу і бачить знак макрокосму.)

Яким блаженством всі мої чуття,
Уся моя істота пойнялася,
Немов по жилах полумінь життя
І невмируща юність розлилася...
Чи то ж не Бог ці знаки написав,
Що душу збурену втишають,
Що серце вражене втішають,
Що перед розумом наяв
Природи тайнощі всесильні виявляють?
Чи ж я не бог? Я просвітлів!
І враз моє духовне око
В природи творчий вир заглянуло глибóко.
Тепер збагнув я сенс премудрих слів:
«В світ духів можна прозирнути,
Та ум і серце мляві вкрай:
Встань, учню, і земної груди
В ранковім сяєві скупай!»
(Розглядає знак.)

Як все тут діє в колі вічнім,
У многоликій красоті,
Як сили горні в льоті стрічнім
Міняють кінви золоті!
На благовісних крилах мають,
Споруду всесвіту проймають
У гармонійній повноті!
Яка картина! Ах! Картина лиш...
Природо безконечна! Де ж, коли ж
Знайду ту грудь, що нею світ ти поїш,
І небо, й землю — все живиш?
Невже ж ти болю в серці не загоїш,
Жаги палкої в нім не заспокоїш?

Кабінет Фауста

Фауст і Мефістофель.

Фауст

Хто там? Заходь! Чи ж мук іще не досить?

Мефістофель

Це я.

Фауст

Заходь!

Мефістофель

Хто хоче, тричі просить.

Фауст

Заходь же!

Мефістофель

От за це люблю;
Дійдем до злагоди ми духом.
Дивись, яким прийшов я зухом:
В червець убрався, в блаватас,
Плащем обвинувся єдвабним,
Вдяг капелюх з пером привабним
Ще й шпагу замашну припас.
Послухай дружньої поради,
Вдягни й собі такі наряди,
Покинь нікчемні заняття, —
Узнаєш, що таке життя.

Фауст

Шкода мені у шати ті вбиратись,
Турбот життя й на них лежить печать.
Я застарий, щоб тільки гратись,
Замолодий, щоб не бажать.
Чого ж мені од світу ждати?
І що той світ спроможний дати?
Страждай, терпи! Терпи, страждай! —
Цей спів я чую щохвилини,
І щогодини, і щоднини
Усе життя — із краю в край.
Прокинуся уранці — і тривога,
Печаль гірка мене уже тіснить,
Що весь цей день не дасть мені здійснить
Ні о́дного бажання, ні одного...
Найменший проблиск щастя враз
Від злої критики погасне,
Зникає видиво прекрасне
За тисяччю гидких гримас...

Нічною зрадною добою
Я в ліжко з острахом іду —
І тут мені нема спокою
Од снів, що сняться на біду.
А Бог той, що живе в мені
І сили збуджує духовні,
Громадить їх бентежно в глибині,
Та вийти не дає назовні.
Онавіснів мені тягар буття —
Я кличу смерть, ненавиджу життя.

Мефістофель

Та хто ж бажає смерті прибуття?

Фауст

Блаженний той, кому у сяйві слави
Вона чоло у лавр зав'є кривавий,
Кого знайде серед гулянки
В обіймах дівчини-коханки.
Чому не вмер я в захваті в ту мить,
Як Дух Землі мені явився!

Мефістофель

І все ж таки якогось трунку спить
Ти тої ночі не рішився.

Фауст

Як бачиться, ти любиш шпигувать.

Мефістофель

Хоч не всевіда я, а дещо можу знать.

Фауст

Тоді від пориву страшного
Спинив мене знайомий спів,
І спомин днів дитинства мо́го
Іще раз душу обманив...
Клену ж я все, що нас тримає
В тенетах марев і оман,
Клену я все, що нам скрашає
Життя земного тужний бран!
Прокльон бучному гордуванню,
Що дух ним сам себе п'янить,
Прокльон людському сліпуванню,
Що нас обманює щомить!
Прокльон вам, мрії славолюбні,
Бажання ввічнити ім'я,
Прокльон вам, пута злудні, згубні —
Робота, влада і сім'я!

Прокляття золоту, мамоні,
Що завдає нам тьму турбот
Або колише нас на лоні
Розкошолюбних насолод!
Я шлю прокльон любові щирій,
Смачному соку виногрон,
Я шлю прокльон надії, вірі,
Й терпінню надто шлю прокльон!

Хор духів
(незримо)

Жаль! Жаль!
Розбив ти його,
Прекрасний світ,
Ударом руки —
Розбив на друзки!
То вчинок півбога!
Ми зносим
Уламки у вічне Нічого,
Голосим
По загинулій красі.
Сильніший,
Як земнородні всі,
Пишніший
Світ побудуй,
Побудуй його в серці своїм!
І прямуй
Шляхом новим
З духом ясним,
І чарівніший
Спів наш почуй!

Мефістофель

Мої малята
Мудрі до ката.
Чуєш, як до втіх і дії
Радять, мов старії?
Звуть тебе в світи
З цеї самоти,
Що від неї кров німіє,
Розум туманіє.

Кинь панькатись із вічною журбою,
Що круком серце рве тобі з грудей.

Відчуєш ти, оточений юрбою,
Що й ти людина між людей.
Не хочу я, правда, рівнять
Тебе до того наброду.
Я сам не великого роду,
Але, коли схочеш пристать
До мене в життєвій дорозі,
То буду тобі по змозі
Товаришем вірним,
Слугою покірним,
А хочеш — і псом,
Безмежно відданим рабом.

Фауст

Якої ж ти від мене хочеш плати?

Мефістофель

Того часу ще досить довго ждати.

Фауст

Ні, ні! Ти, чорте, егоїст,
І так не зробиш, Бога ради,
Комусь другому щось в користь.
Кажи, якої хочеш плати,
А то не буду і наймати.

Мефістофель

Я маю *тут* тобі у всім служить,
Скоряючись завжди твойому слову.
Коли ж ми *там* зустрінемося знову —
Ти мусиш те ж мені робить.

Фауст

Що буде там — мене це не обходить.
Ти можеш світ якийсь новий виводить,
Коли зруйнуєш той, що є.
На цій землі я радістю втішаюсь,
Під небом цим я муками караюсь,
І аж тоді, як з ними попрощаюсь,
Нехай що хоче настає.
І не бере мене цікавість
Спізнати той інакший світ,
Чи є і там любов, ненависть,
Чи є і там і верх, і спід.

Мефістофель

Та, якщо так, тобі немає риску.
Угодьмося. Лиш дай мені підписку,
Я дам тобі таке, чого повік
Іще не бачив чоловік.

Фауст

Що хочеш ти, нещасний чорте, дати?
Чи можеш ти стремління ті узнати,
Що їх плекає дух людський?
Є в тебе їжа — в ній нема поживи;
Є в тебе злото — та воно рухливе,
Із рук виприскує як стій;
Покажеш гру — в ній виграть неможливо,
Даси коханку — а вона, зрадлива,
З моїх обіймів іншому морга;
Є в тебе честь і слава дорога —
Мов метеор, вона щезає;
У тебе плід зеленим зогниває,
А дерево лиш мить одну цвіте.

Мефістофель

Така вимóга біса не злякає,
Я можу дать тобі все те.
Та, друже мій, колись і щось хороше
Утішити в спокої прийде нас.

Фауст

Коли, вспокоєний, впаду на ліні ложе,
То буде мій останній час!
Коли тобі, лукавче, вдасться
Мене собою вдовольнить,
Коли знайду в розкóшах щастя, —
Нехай загину я в ту мить!
Ідем в заклáд?

Мефістофель

Ідем!

Фауст

Дай руку, переб'ємо!
Як буду змушений гукнути:
«Спинися, мить! Прекрасна ти!» —
Тоді закуй мене у пута,
Тоді я рад на згубу йти.
Тоді хай дзвін на вмерле дзвонить,
Тоді хай послух твій мине,
Годинник стане, стрілку зронить,
І бéзвік поглинé мене.

Мефістофель

Зміркуй як слід! Ми все затямим, друже!

Авербахів склеп

Мефістофель

(співає)

Жив цар колись в давни́ну,
Й була в нього блоха;
Мов рідную дитину,
Він ту блоху кохав.
Велів кравця позвати.
Прийшов к ньому кравець:
«Поший мерщій паняті
Штанці і жупанець!»

В саєти, в адамашки
Блоху вдягли кругом,
Обвішали у стяжки,
Оздобили хрестом.

Міністром стала скоро —
Аж сяють ордени,
Весь рід взяла до двору,
Всіх вивела в пани.

А ті вже не давали
Спокою дворакам,
Царицю — й ту кусали,
Шпигали її дам.

Не стало впину злющим,
Ні вбить, ані зігнать...
Ми ж трощим їх, ще й плющим.
Хай спробують кусать!

Хор

(весело)

Ми ж трощим їх ще й плющим.
Хай спробують кусать!

Кімната Гретхен

Гретхен

(за прядкою)

На серці жаль,
Мій спокій зник
І вже не вернеться
Повік, повік.

Де його нема —
Могильна тьма,

І білий світ —
Зів'ялий цвіт.

В голівоньці
Журба тяжка,
На думоньці
Печаль гірка.

На серці жаль,
Мій спокій зник
І вже не вернеться
Повік, повік.

Я виглядаю
Його в вікно,
Я дожидаю
Його давно.

Ой коли б прийшов,
Хорош, ласка́в,
Пройняв очима,
Словом заграв,

Посмішкою
Зачарував,
Потиснув руку,
Поцілував!

На серці жаль,
Мій спокій зник
І вже не вернеться
Повік, повік...

До нього рветься
Душа моя,
Його обняти
Жадаю я,

І цілувати,
І любо мліть,
В його цілунках
І смерть зустріть.

Сад Марти

Маргарита і Фауст.

Маргарита

Пообіцяй же, Генріх!

Фауст

Все, мій друже!

Маргарита

Скажи, як із релігією ти?
Ти серцем повний доброти,
А от до віри мов байдужий.

Фауст

Облиш, дитя! Міцна моя любов;
Кого люблю — проллю за того кров,
А вірити не бороню нікому.

Маргарита

Ні, треба вірити й самому.

Фауст

Чи треба ж?

Маргарита

Ох, щоб я на тебе мала вплив!
Ти ж не шануєш і святих дарів!

Фауст

Шаную.

Маргарита

А приймати не приймаєш.
На службі, сповіді ніколи не буваєш.
Ти віриш в Бога?

Фауст

А чи змога
Комусь сказать: «Я вірю в Бога»?
Чи ти в священика спитай,
Чи в мудреця про те — вважай:
Їх відповідь — мов глум.

Маргарита

То ти не віриш?

Фауст

Мій ангеле, не в ту ти міру міриш.
Хто б міг назвать його
І так признать його:
«Я вірю в нього»?
Чи не відчуть його
І відметнуть його:
«Не вірю в нього»?

Всеобіймитель
І вседержитель,
Хіба ж не обіймає, не держить він
Тебе, мене, себе?
Хіба ж над нами не склепіння неба?
Хіба ж під нами не земная твердь?
Хіба ж нам не зоріють
Привітно зорі вічні?
Хіба ж я не дивлюсь тобі у вічі?
Хіба ж усе це не пройма
Твій ум і серце,
Не віє в вічній таємниці
Незримо й зримо вколо тебе?
Наповни ж ним все серце, аж по вінця,
І якщо в цім чутті зазнаєш щастя ти,
То зви його, як хочеш:
Любов! Блаженство! Серце! Бог!
А я ім'я не знаю
Йому! Чуття — то все;
Ім'я — то звук і дим,
Що пал небесний сповива.

Маргарита

Втішаєш ти мене всім тим;
Священик каже те ж; слова
Він тільки інші ужива.

Фауст

Ти обійди усі світи, —
Це кажуть всі од серця повноти,
Та кожному своя властива мова;
Чому й мені свого не вжити слова?

Маргарита

Послухаєш, то й гарно кажеш ти,
А все ж тривога обіймає,
Бо у тобі Христа немає.

Фауст

Дитино!

Маргарита

Горе мені тяжке,
Що ти попав в товариство таке.

Фауст

Яке?

Маргарита

Того, що ходиш завше з ним,
Ненавиджу я всім нутром своїм;

Такого не було ніколи;
Побачу — аж у серце коле,
Той чоловік страшний якийсь.

Фауст

Люба лялечко, не бійсь!

Маргарита

Його присутність аж кров стена.
Я всім зичлива й приязна;
Тебе хочу бачить — жду не діждуся,
Того ж чоловіка душею боюся,
Та ще й здається, що він шахрай!
Як я неправа, Боже, не карай!

Фауст

Є ж і такі диваки на світі.

Маргарита

Із таким я б не хотіла жити!
Як тільки він заходить сюди —
Подивиться так глузливо завжди
І мов зі злом;
Знать, що йому чуже все кругом;
В нього написано на лобі,
Що йому ніхто не в уподобі.
Мені з тобою тут в тиші,
Так легко, вільно на душі,
В його ж присутності мене мов що стиска...

Фауст

(до себе)

Моя віщунко ти чутка!

Маргарита

Аж самовладу я гублю,
Як він до нас свій вид бридкий появить.
Здається, що й тебе вже не люблю,
Молитися при нім не можу навіть...
Аж серце сохне у журбі;
Так, мабуть, Генріх, і тобі.

Фауст

То просто антипатія.

Маргарита

Я мушу йти.

Фауст

Коли вже зможу я
Набутися з тобою вдвох, мій світе,
Із груддю грудь, з душею душу злити?

Маргарита

Якби ж то спала я сама,
То сю ніч я б дверей не замикала.
Так мати ж — мов не спить — дріма,
І якби нас вона застала,
То я б і з місця вже не встала!

Фауст

Нічого, серце, то дарма.
На́ пляшечку! Лиш три краплини
Підлий в пиття; це зразу вплине,
Їй сон глибокий принесе.

Маргарита

Для тебе я піду на все.
А це їй часом не завадить?

Фауст

Хіба я можу зле щось радить?

Маргарита

О голубе, я так тебе люблю,
Що воленьку у всім твою вволю;
Для тебе я такого вже зробила,
Що більш зробить, здається, і несила.

(Виходить.)

Вальпуржина ніч

Фауст, Мефістофель
і Блудний вогник

(співають навпереміну)

Ми вступили в володіння
Снів чудових, чар таємних.
Проведи нас без блудіння
По просторах диких, темних,
Де блукають дивні мрева.

За дере́вами дере́ва
Мимо, мимо вдаль несуться,
Кручі корчаться і гнуться;
Онде бескети носаті
Захропіли, лігши спати.

Між каміння, баговиння
Чуть струмочків дзюркотіння.
Щось рокоче, щось воркоче,
Мов кохання шепт урочий,

Раювання сни чудові,
Спів надії, спів любові! —
Оддається скрізь луною,
Казкового́ю давниною.

Шугу! Пугу! Скрики, зойки...
Сич і пугач, чайки й сойки —
Їм незмога сю ніч спати...
Чагарями скачуть жаби —
Товстопузі, довголабі!
Ось гадючиться коріння
І крізь ріння, й крізь каміння;
Дивовижні їх сплетіння
Мов зібрались нас хапати:
Пручать скрути, ніби спрути,
Щоб мандрівців затягнути.
Долом мшавим, колом мглавим
Миші, миші сунуть плавом,
Незліченні, різноцвітні!
А на кожнім горнім плаї
Світляків рясніють зграї,
Щоб зблукались мимохідні.

Фауст

Ти скажи, чи ще йдемо ми,
Чи на місці стоїмо ми?
Все тут крутить веремії —
Корчі, й скали-зубоскали,
Й світляки, що заскакали,
Завихрились, навіснії.

Мефістофель

Йди за мною без зневір'я!
Почалося середгір'я;
Звідси нам, як дивний сон,
Замигоче цар Мамон.

Фауст

Крізь землю за́грава замріла,
Немов розжеврілася рань,
Запроменіла, зазоріла,
Прохлюпнулась в найглибшу хлань.
Там в'ється пара, дим клубками,
Там жар у мареві горить,
То ллється тонко, мов нитками,
То водоспадом аж яскрить,

То по долині круженяє,
Струмує тисячею жил,
То знов водносталь їх єднає
Між двох прилеглих скельних брил.
Ось іскор безліч нам заграла,
Мов золотий пісок зрина...
Поглянь, поглянь, як запалала
Скали стрімчастої стіна!

Мефістофель

Мамон вже знає, як одзначить
Цю урочистість, празник цей!
Радій, що все ти зміг побачить;
Я чую вже розбещених гостей.

Фауст

Який рвучкий схопився вихор!
У спину б'є, мов триста душ!

Мефістофель

Чіпляйсь за ребра скель чимдуж,
Бо в прірву звалишся, то буде не до ігор.
Гускне ніч од імли завій...
Чуєш? Бором реве борвій!
Сполошились сови вирлаті.
В вічнозеленій палаті
Вітер колони рушить,
Гілля трощить і крушить,
Стовбур'я стогне в одчаї,
Коріння вивертом зяє.
І страшно грьопає враз додолу
Мішма, шкереберть все те посполу,
І, розгулявшись по вітровалі,
Буря регоче в проваллі.
Чуєш крики — дальше й ближче?
Чуєш гуки — вище й нижче?
З усіх верхів, з усіх низів
Рине скажений чаклунський спів...

Фауст

Ну й шарварок — аж голова дуріє...
Це ярмарок, чи що, кругом шаліє?

Мефістофель

Все стовпище угору підступає;
Не ти його, воно тебе рушає.

Фауст

То хто стоїть?

Мефістофель

Пригляньсь, Ліліт.

Фауст

Яка Ліліт?

Мефістофель

Адама перша жінка.
Пустила коси вітру на розпліт —
Ото її єдина одежинка.
Як в них вона заплута юнака,
То вже не скоро, бідного, пуска.

Фауст

Он дві сидять — стара і молода.
Мабуть, натанцювались досить.

Мефістофель

Сьогодні так сидіть не випада.
Ходім до них! Мене до танцю зносить.

Фауст

(танцюючи з молодою)

Колись приснилися мені
Два яблучка на яблуні;
Два яблучка висять-блищать,
І я поліз, щоб їх зірвать.

Красуня

Та яблучок кортить-бо вам,
Усім Адамовим синам,
І радо я в своїм саду
Тих яблучок для вас найду.

Мефістофель

(танцюючи з бабою)

Колись приснилося мені
Старе дупло в осичині;
Хоч те дупло й гниле було,
Воно мене немов тягло.

Яга

Я б'ю низенько вам чолом,
Лицарю з кінським копитом!
Держіть готового сучка,
Коли дупло вас не ляка.

Проктофантазміст

Прокляте кодло! Як же ви посміли!
Чи ж вам не ясно з виступів моїх,
Що в привидів немає справжніх ніг?
Ви й танцювать, як люди, ще схотіли!

Красуня

(танцюючи)

Чого ж то він сюди приліз?

Мефістофель

Та він буває всюди й скрізь!
Як хто танцює, то він цінить.
І жоден крок йому б не існував,
Коли б його він не обґрунтував.
А як вперед ідеш, тоді його аж пінить.
Коли б іще на місці ви топтались,
Як він в млині своїм старім,
Та й славили його при тім, —
Тоді б ви, може, схвалення діждались.

Проктофантазміст

То ви ще тут? Ну й звички у чортів!
Пощезніть геть! Та я вже ж просвітив!
Не зна ладу пекельнеє поріддя.
І мудрі ми — а в Тегелі привиддя.
З химерами б'ючись, я вже пихтів-пихтів,
Вони ж живуть; ну й звички у чортів!

Красуня

Та годі вже нам дозоляти!

Проктофантазміст

Скажу вам прямо, не стерплю:
Я деспотизму духу не люблю,
Бо мій же дух не має влади.

(Танець іде далі.)

Мені сьогодні вперто не щастить,
Але ж мандрівку треба описати;
Чортів з поетами надіюсь подолати,
Коли б ще тільки довший час прожить.

Мефістофель

Він піде ще в калюжу сполоснуться —
Так він лікується з усіх недуг;
Коли ж йому п'явки у зад ввіп'ються,
То вийдуть з нього духи, вийде й дух.

(До Фауста, що кинув танцювати.)

А де ж твоя дівчина-врода,
Що до танку співала всмак?

Фауст

Коли вона співала так,
Червона мишка плигнула їй з рота.

Мефістофель

Ото і все? Це ще біда мала,

Аби не сіра миша та була.
Чи ж дивляться на те, коли гулять охота?

Фауст

А ще я бачив...

Мефістофель

Що?

Фауст

Ти в даль вдивися пильно:
Он дівчина, прекрасна і бліда;
Мов скована — така її хода,
Ледь сунеться — повільно йде, повільно...
Мені здається, впізнаю
В ній Гретхен милую мою.

Мефістофель

Нехай собі! Немає в тім добра.
То ж привид неживий, оманлива мара.
Біда, кого вона спіткає,
Бо зір її у жилах кров стенає,
Людину враз у камінь обертає;
Ще про Медузу казка не стара.

Фауст

Так, мов оскліли очі мертвякові,
Їх не закрила любляча рука.
Це Гретхен грудь, у любощах п'янка,
Це Гретхен тіло, в пестощах медове...

Мефістофель

Ти — дурень-легковір! Та це ж одна мана!
Здається кожному коханкою вона.

Фауст

Що за розко́ші! Що за муки!
Мене до неї порива...
Та чом цю гарну шию обвива
Червоний шнур подобою гадюки,
А вшир — як спинка ножова́?

Мефістофель

Та бачу, бачу всі ті штуки.
А часом під пахвою й голова,
Що втяв Персей їй міцнорукий.
Та що за мрією гоньба!
Ходім до того он горба...

Фауст служить при дворі Цісаря і надає йому різні послуги за допомогою всесильного Мефістофеля. Від шлюбу з давньогрецькою красунею Геленою в нього народжується син Евфоріон, який згодом гине. У своїх пошуках істини Фауст звертається до Гомункулуса — дивовижної всезнаючої людини в колбі, але того забирає смерть. Жадоба діяльності й пізнання світу у Фауста справді невичерпна. Він мандрує в історичному часі та казковому просторі, спостерігає початки світу.

Але ось наближається до завершення другий термін його життя. Фаусту сто років. Він мріє про світлі та щасливі міста, які, за його бажанням, мусять з'явитися для людей. Він поспішає зі своїми трудами. Нарешті Фауст відчув мить найвищого життєвого задоволення. Більше йому нічого бажати. Він падає мертвим, але в ту мить, коли Мефістофель готується торжествувати перемогу, з неба злітають ангели і приймають душу Фауста до себе. Біля небесної брами Фауст зустрічається з Гретхен, і разом вони летять в Емпіреї.

ДІЯ ПЕРША

Гарна містина

Фауст лежить серед квітучого лугу, зморений, неспокійний, сон його не бере. Смеркає. Навколо кружляють граціозні малята-духи.

Фауст

Прокинулось життя кипуче знову,
Голубливо вітаючи світання;
Ти, земле, знов явила міць чудову —
Наснажує мене твоє дихання,
Бажанням дії трепетно проймає,
Розбуджує нестримне поривання
В нове буття, високе і безкрає.

Хвилює все у досвітку рахманнім,
Многоголосим дзвоном гай лунає,
Долини мріють в мареві туманнім, —
Та світло неба бореться зі тьмою:
Вітки, що спали в застумі духмянім,
Малюються чіткіш передо мною,
І кольори вирізнюються чисто;
Квітки й листки жемчужаться росою;
Навколо мене рай цвіте барвисто.

Угору глянь — розжеврілись вершини,
Вістуючи нам сонця схід врочисто;
До них раніш одвічне світло лине,
Що згодом лиш до нас дійде, веселе...

Ось на шумкі зелені полонини
Вже сонце килим світлотканий стеле,
Що ширяться, все далі й далі йдучи;
Воно зійшло! — Я відвертаюсь, леле!
Бо ранить очі вид його сліпучий.

Буває так — після років шукання,
Пройшовши шлях тернистий та колючий,
Ти на порозі здійснення бажання
Враз спинишся налякано, бо звідти
Обдасть тебе палюче полихання;
Ти світоч жизні хочеш запалити —
Коли ж навкруг кипить огненне море!
Чи то любов, чи гнів — не зрозуміти,
Такі палкі і радощі і горе,
Що до землі твій погляд знову рветься,
Сховатись в запинало непрозоре.

Нехай же сонце ззаду зостається!
Ось водоспад все більш мій зір чарує.
Зі скель стрімких він на́висом іллється,
Мільйонами струмочків він вирує,
Клубочиться він хмарою сяйною,
В повітрі шумом розсипним шумує.
В його бризка́х розлогою дугою
Веселка грає змінно-переливна,
То мов різьбле́на, то пов'ється млою,
Відсвіжує навколо все, чарівна...
Дивись на неї й добре розмірковуй:
Вона нам каже, осяйна царівна,
Що все життя — лиш відсвіт кольоровий.

ДІЯ П'ЯТА

Опівнічна доба

Фауст

(у палаці)

Чи тут хто є?

Турбо́та

Та є, тобі ж чутно́!

Фауст

А хто ти, хто?

Турбота

Хіба не все одно?

Фауст

Геть звідси!

Турбота

Ні, я втрапила сюди.

Фауст

(спершу гнівний, потім впинив серце, тихо)

Не заклинай, не накликай біди!

Турбота

Хай нечутна я для вуха,
Та душа мій голос слуха;
В різних постатях встає
Грізне марище моє.
В полі, в морі, завше, всюди
Серцем чують мене люди,
Не шукаючи, знайдуть,
Улещаючи, кленуть.
Чи ти Турботи вік не знав?

Фауст

Я все життя не йшов, а гнав
І брав з нальоту кожну насолоду,
Кидав, що стало не в догоду,
А що пручалося, пускав.
Я лиш жадав, задовольняв жаду,
І знов бажав, і так, мов у чаду,
По світу мчав бурхливо і бентежно;
Тепер іду розважно, обережно.
Доволі вже спізнав я зе́мний круг,
Шкода мені потойбіч зносить дух.
Безумний той, хто в мріях непотрібних
За хмарами шука собі подібних!
Тут твердо стій і пильний зір одкрий:
Допитливим і цей світ не німий.
Навіщо нам до вічності ширяти!
Що знаємо, рукою можна взяти.
Отак мудрець ітиме у житті,
І не зіб'є мара його з путі;
У русі тім йому розкоші й болі,
Й на хвилю він не стане в задоволі.

Турбота

Під моїм страшливим гнітом
Хто б не був, той нудить світом,
Той не бачить за пітьмою
Навіть сонця над собою;

Хоч, дивиться, притаманний —
Дух охмарюють тумани;
Хоч скарбами володіє—
Користати з них не вміє;
В щасті, в горі він страждає,
У достатку голодає;
Всім утіхам і скорботам
Безпорадно каже: «потім»,
Завше завтрашнього жде він
І в сьогоднішнім не певен.

Фауст

Облиш, улізлива змія,
Ті нісенітниці торочить!
Геть, геть! Літанія твоя
І мудреця, нівроку, обморочить.

Турбота

Він не знає, що робити,
На яку йому ступити:
Пройде трохи по дорозі
І заточиться в знемозі;
В твань улипши, йде все глибше,
Не надіється на ліпше,
І собі, й другим немилий,
Ніби й сильний, а безсилий;
І без віри, й без відчаю
Не живе, а одживає.
Ті вагання, ті змагання,
Бунтування й підлягання,
Підіймання і зривання,
Напівсон, напівчування —
Держать його цупко й сте́кло,
Щоб зіпхнути врешті в пекло.

Фауст

О привиди зловісні! Ви караєте
Наш рід людський мільйонами терзань
І низку днів байдужих обертаєте
У лабіринт нечуваних страждань.
Від демонів нелегко утекти,
На пута їх кріпкі немає ради,
Та ти, Турбото ниця, ти
Не діждеш наді мною влади!

Турбота

Щоб з мене більш не насміхавсь ти —
Піду, лишивши прокляття!

Сліпують люди все життя,
Ти ж під кінець осліпни, Фаусте!

(Дмухає на нього.)

Фауст

(осліпнувши)

Навкруг лягає ніч кромішним адом,
Але не згасла розуму зоря;
Ще встигну я здійснить великий задум —
Усе рішає слово владаря.
До праці, люди, шарварком умілим!
Сміливу мисль явіть чудовим ділом!
Намічене нам виконати слід —
Беріть знаряддя, заступи, лопати!
За щирий труд, за щедрий піт
Ждіть неабиякої плати;
Одна душа та рук сто сот
Досягнуть творчості висот!

Просторе дворище перед палацом

Смолоскипи.

Мефістофель

Сюди, сюди! Шкитиль, шкитиль,
Розхитані лемури,
З кісток, в'язок і сухожиль
Латковані понури!

Лемури

(хором)

Зачули ми твій голос лиш —
І вмить сюди примчали;
Либонь, прирізать нам велиш
Ти шмат землі чималий.
Сюди з вимірним ланцюгом
І гострими кілками
На клич прибігли ми бігом,
А нащо? — Не до тями.

Мефістофель

Та тут робота не яка —
Ви тільки власну міру знайте!
Найдовший хай ляга за мертвяка,
А інші — дерн навколо обкопайте,
А потім рийте яму там,
Як рили вже батькам, дідам!
З палати до тісної хати,
Хоч круть, хоч верть, доводиться махати.

Лемури

(копають із глузливими вихилясами)

Я молод був, я жив, любив —
За мед життя здавалось;
Гуляй, душа, без кунтуша! —
Співалось, танцювалось...
Підкралась старість тайкома,
Ціпком мене угріла,
Я, бідний, носом заорав,
Та не куди — в могилу!

Фауст

(виходить із палацу полапки, тримаючись за одвірки)

Яка то втіха — чути брязк лопат!
Юрба, моїм покірна цілям,
Землі дає належний лад,
Виводить перепони хвилям
І морю творить строгу грань.

Мефістофель

(набік)

Шкода, старий, твоїх старань,
Шкода тих насипів і гатей!
Поживок матиме багатий
Нептун із того, чорт морський.
Усе те з вашим муравлищем
Кінець кінцем дотла ми знищим
Союзом пекла і стихій.

Фауст

Пригінчий!

Мефістофель

Я!

Фауст

Ти ж добре дбай,
Бери де хоч робочі руки, —
Вживай принади і принуки,
Плати, лести і підганяй!
Та щоб мені щодня ти говорив,
Наскільки посувається той рів.

Мефістофель

(півголосом)

Що треба буде, все ми зробим,
Та тут не ровом пахне — гробом.

Фауст

Край гір лежить гниле багно,
Весь край струїть грозить воно;

Його ми мусим осушити
І тим наш подвиг довершити.
Мільйонам ми настачим місця тут —
Стихію зборе їх свободний труд.
Простеляться лани широкополі,
Стада рясні заграють на роздоллі,
Круті горби зведе трудящий люд,
Укриє їх узорами споруд —
І заживе в цім краї, як у раї...
Нехай лютують хвиль скажені зграї,
Хай спробують де греблю ту прорвать —
Здолає гурт прорив затамувать.
Служить цій справі заповідній —
Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них.
Нехай же вік і молоде й старе
Життєві блага з бою тут бере.
Коли б побачив, що стою
З народом вільним в вільному краю,
Тоді гукнув би до хвилини:
Постій, хвилино, гарна ти!
Ніяка вічність не поглине
Мої діла, мої труди!
Провидячи те щасне майбуття,
Вкушаю я найвищу мить життя.

Фауст заточується. Лемури підхоплюють його і кладуть на землю.

Мефістофель

Утіхи, щастя — все йому в ненасить,
Жаги ніколи спрагнений не вгасить;
Бідаха рветься зупинить
Пусту, благу останню мить!
Боровся він зо мною скільки сил,
Та час — за нас: упав старий на діл.
Годинник став...

Хор

Вже став! Мовчить, немов могила.
Стрілки зронив.

Мефістофель

Зронив! Прийшла жадана хвиля.

Хор

Усе пройшло.

Мефістофель

Пройшло! То звук пустий.

Як так пройшло?
Адже ж пройшло — це те ж, що й не було.
Все, що твориться, що існує,
Колись у нівець поверну я!
«Пройшло, пройшло!» І що б це означало?
Усе одно, що й зовсім не бувало,
А крутиться все круга — мов і є...
Одвічна пустота — прихилище моє.

Переклад Миколи Лукаша

Запитання і завдання

1. Яке місце у творі посідають реальне життя, фантастика, поетичні, художні та музичні образи?
2. Який настрій передає сцена «Кімната Гретхен»? Якими засобами поет досягає цього настрою?
3. Яку роль у «Фаусті» займають образи природи? Як вони допомагають розкрити переживання закоханих?
4. Чому кохання Фауста і Маргарити має трагічну розв'язку? Хто в цьому винний?
5. Знайдіть приклади комічного в образі Мефістофеля. Чому, на вашу думку, автор наділяє цього зловісного представника пекла комічними рисами?
6. Чи знайшов Фауст вищу істину в житті? У чому вона полягає?

Фрідріх ШИЛЛЕР

(1759—1805)

Шиллер народився в сім'ї полкового лікаря в місті Марбаху на території герцогства Вюртемберзького. Із 14 років вивчав медицину в «Академії Карла» — навчальному закладі закритого типу, де заняття науками чергувалися з військовою муштрою. Єдину відраду юнак знаходив у читанні давньогрецьких класиків, Шекспіра, Руссо, Лессінга. В «Академії» Шиллер написав перші вірші та драму «Розбійники». Душевна травма, завдана суворими роками навчання, була такою сильною, що закінчивши у 1782 р. курс навчання, Шиллер покинув герцогство, розлучившись з батьками, сестрами, друзями. Борючись за існування, не маючи часто притулку, потребуючи найнеобхіднішого, Шиллер створює нові шедеври — драми «Підступність і кохання», «Дон Карлос», ліричні поезії.

З 1789 р. Шиллер живе в Єні, читає в університеті лекції з історії, вивчає філософію І. Канта, пише трактати на теми історії та естетики. Напружена праця поліпшила матеріальне становище письменника. Він одружується із Шарлоттою фон Лангефельд. Від цього шлюбу народилися два сини та дві доньки.

Ранні драми Шиллера, пройняті ненавистю до тиранії, знайшли відгук у революційній Франції, уряд якої присвоїв німецькому поетові титул почесного французького громадянина (1792). Проте кривавий терор, розв'язаний незабаром якобінцями, вжахнув Шиллера, бо суперечив його принципам гуманності.

У середині 1790-х років починається творча дружба Гете і Шиллера. П'єси Шиллера йдуть на сцені Веймарського театру, директором якого був Гете.

Шиллер — засновник жанру *історичної драми:* кращі з них — «Дон Карлос», «Марія Стюарт», «Вільгельм Телль», «Розбійники». Усього він написав 11 п'єс. Своїх історичних персонажів Шиллер зображує у той відповідальний момент, коли їм доводиться вирішувати особисту проблему. Це — кохання, дружба, сімейні стосунки, любовне суперництво, вражена гордість. Від їхніх почуттів нерідко залежить хід історії, доля народу. Керуючи державами, володарі не завжди спроможні опанувати власні пристрасті. Це призводить до трагічних наслідків для них і для народів.

Композитори XIX ст. охоче писали на сюжети Шиллерових драм опери («Вільгельм Телль» Дж. Россіні, «Дон Карлос» Дж. Верді, «Орлеанська діва» П. Чайковського та ін.).

В останні роки життя Шиллера посилились ознаки невиліковної хвороби, що дедалі менше часу залишала йому для творчості. Він по-

чав писати п'єсу з історії «смутних часів» у Росії — «Димитрій», але закінчити її йому не судилося. 9 травня 1805 р. поета не стало. Наступного дня після похорону відбувся урочистий молебен і був виконаний «Реквієм» Моцарта. Нині прах двох великих поетів — Шиллера і Гете — покоїться у спільній гробниці у Веймарі.

ПОЛІКРАТІВ ПЕРСТЕНЬ

З покрівлі терема нового
Дивився на пишність царства свого
Тиран самоський Полікрат[1].
«Цей край — підніжок мого трону, —
Сказав він гостю-фараону, —
За всіх щасливший я стократ».

«Щастять боги тобі ласкаві!
Скорилися твоїй державі
Царі навколишніх країн...
Один лиш духом дише мстивим;
Я не назву тебе щасливим,
Поки очей не сплющить він».

Не встиг ще гість і доказати,
Як прибігає до палати
З Мілета[2] посланий гонець:
«Вели палити жертви, царю,
І хай чоло твоє, владарю,
Лавровий опов'є вінець!
Я — перемоги радий вісник:
Поліг в бою твій ненависник
Од списових смертельних ран...»
Відкрив гонець тут чорну чашу,
І голову криваву вражу
Уздрів здивований тиран.

Гість одсахнувся мимоволі:
«Не довіряй лукавій долі,
Не проживеш ти без турбот!
Непевні, друже, в морі хвилі,
І буря в дикому свавіллі
Розбити може весь твій флот».

---

[1] Полікрат — цар на острові Самос (Греція). Загинув під час нападу персів у 522 р. до н. е.

[2] Мілет — давньогрецьке місто.

Та ледве він сказав це слово,
Як залунало вже громово
Од берега по всій землі:
З добичею то бойовою
У рідну пристань батовою
Вплили щоглисті кораблі.

І знову фараон дивує:
«Фортуна ще тобі слугує,
Та ласка зміниться на гнів,
Тобі загрожують критяни[1],
І скоро їхній флот пристане
До цих веселих берегів».

Та ледве річ та одзвучала,
Як докотилась од причалу
Тисячоустая луна:
«Минули злигодні суворі,
Критян розбила буря в морі, —
Тепер скінчилася війна!»

І знов жахнувся цар Єгипту:
«Ти маєш щастя, та коли б то
Його зумів ти зберегти!
Знай, завидющі горні сили
Нікому з смертних не судили
Сповна блаженства осягти! —
Мені також сприяла доля;
Вінчала щастям вишня воля
Мої владичнії діла...
Хотів лишить я спадок сину,
Та бог послав йому кончину,
За борг судьба його взяла.
Коли не хочеш ти напасті,
Моли безсмертних, хай до щастя
Тобі ще й горя придадуть,
Бо ті, кого боги вщедряють,
Дарами гойно обдаряють,
Недовго в радості живуть.
Як не пошлеться лихо з неба,
Тоді самому, друже, треба

[1] Крит — острів і держава в давньогрецькі часи.

Якоїсь напитать біди:
Візьми ж ти скарб свій найцінніший,
Твоєму серцю наймиліший,
І вкинь у море, в вир води».

«Ось перстень, гарний напродиво, —
Тиран промовив полохливо, —
Найкраще із моїх надбань;
Щоб не гнівились евменіди[1],
Нехай він їм на жертву піде».
І кинув персня в моря хлань.

Другого дня, уранці-рано,
Прийшов у палац до тирана
З веселим поглядом рибар:
«Глянь, царю, он яку рибину
Вловив я в добрую годину, —
Її приніс тобі я в дар».

Взяв кухар рибу розчиняти
І раптом, подивом пойнятий,
Біжить в палату стрімголов:
«Щасливий, царю, ти без краю!
Тобі я перстень повертаю —
У риби в нутрощах знайшов».

Тут фараон схопився з жахом:
«Жить під одним з тобою дахом —
Це накликати долі гнів...
Боги твоєї хочуть згуби,
Мені ж моє життя ще любе!»
І миттю з острова одплив.

Запитання і завдання

1. Згадайте, що таке балада. Знайдіть основні риси цього жанру в творі Шиллера «Полікратів перстень».
2. Чому фараон «миттю з строва одплив»?
3. Яка думка виражена в баладі про тривалість людського щастя?

[1] Евменіди (або еринії) — в давньогрецькій міфології богині прокляття, кари і помсти.

БОГИ ЕЛЛАДИ

(Уривки)

Інший світ за вашого правління
Був, Еллади світлої боги!
Ви вели блаженні покоління
На казкові щастя береги.
Люди ще були тоді, як діти, —
Радісні, безхитрісні, прості,
У вселенському храмі Афродіти
Всі вклонялись красоті.

Прозірні поезії одіння
Повивали чарами життя,
Все проймало сил живих бродіння,
Все вдавало даром відчуття.
Благородне любляче начало
Позначало кожен рух єства;
Око втаємничене вбачало
Скрізь присутність божества.

Де тепер, як вірить астроному,
Мертва куля крутиться в імлі,
Там колись у повозі сяйному
Геліос[1] являвсь синам землі.
В горах ореади домували,
Дерева були житлом дріад,
Ріки сріблопінні шумували
З урн од радісних наяд[2].

В камені жила дочка Тантала,
Крилась Дафна в лаврових вінках,
Філомела[3] в гаї щебетала,
Німфи лебеділи в комишах;
По дитині плачучи, Церера[4]
Слізьми доповняла плин струмка,

---

[1] Геліос — бог сонця; сонце в давньогрецькій міфології.

[2] Ореади, дріади, наяди — німфи (міфічні істоти) гір, дерев і струмків.

[3] Дочка Тантала (Ніобея), Дафна, Філомела — персонажі давньогрецької міфології, які були перетворені на явища природи (див. «Метаморфози» Овідія) і втілювали для греків живу душу природи.

[4] Церера — друге ім'я богині природи Деметри, яка втратила дочку Персефону.

А з горбка зажурена Цитера[1]
Марно кликала любка...

З тирсами, під вигуки «Евое!»
Барсами там їздив Діоніс[2],
В келихах вологи огневої
Земнородним радощі він ніс.
З ним сатири, фавни і менади[2]
Танцями вславляли яр хмільну,
Сам він зором додавав принади
Іскрометному вину...

Де ж ти дівся, світе мій прекрасний,
Любої природи цвіт і плід?
Тільки в пісні відблиск твій незгасний,
Тільки в казці твій чудовий слід.
Порожньо в сумних твоїх оселях —
Ні богів не видно, ні богинь.
Від картини буйнощів веселих
Залишилась тільки тінь.

Обнесло, оббило пишні квіти,
Як борвій північний налетів,
Щоб з усіх одного збагатити,
Мусив щезнуть дивний світ богів.
Ах, між зір не бачу я Селени,
Феба теж у синяві нема.
Клич, гукай — німує гай зелений,
І ріка мовчить німа.

До свого величчя нечутлива,
Недбайлива до своїх щедрот,
Щастям животвору не щаслива,
Збіднена й спустошена стокрот,
До свого художника байдужна,
Не свідома власної снаги, —
Кориться природа, вже бездушна,
Лиш законові ваги.

---

[1] Цитера — одне з імен Афродіти, богині кохання і краси, яка оплакувала Адоніса, вбитого вепрем.

[2] Діоніс — бог вина. Його символом був тирс — зрізана виноградна гілка. Колісницю бога, в яку були впряжені барси (пантери), супроводжували з радісними вигуками «евое!» лісові істоти — сатири і фавни; менади прославляли його своїми танцями.

Щоб як-небудь завтра відтворяться,
Нині ями риє погребні,
Машинально на старенькій прядці
Сірі пересновуючи дні...
А боги пішли в країну мрії,
Більше їх не потребує світ,
Що вже сам крутитися уміє,
Сам скеровує свій хід.

Так, пішли, узявши все високе,
Все прекрасне, чим душа жива,
Всі кольóри, всі життєві соки,
Нам лишивши спомини-слова.
Десь витає плем'я боговите
На захмарній Пінду висоті;
Що безсмертно в співі має жити,
Мусить згинути в житті.

Запитання

1. Як ставиться поет до минулих часів і до сучасності? У чому він бачить переваги минулого?

ДО РАДОСТІ

(Уривок)

Радість, гарна іскро Божа!
Несказанно любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під благим твоїм крилом.

Хор

Обнімітеся, мільйони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!

Кого доля ощастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада мила, —
Йдіть до нас в веселий круг.

Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душею —
Йди у іншу сторону.

Хор

Хто живе в земній юдолі,
Всяк симпатії скорись!
Нас веде вона у вись,
Де Всесильний на престолі.

Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкії щедроти
Мають всі — і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим.

Хор

Поклоніться, мільйони,
Перед мудрістю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Не відомі мудрецям.

Хор

Як у безмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славну путь,
Що вам радість освятила...

Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,

Не знижайсь перед потужним,
Коли треба — важ життям!
Шана й слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!
Хор
Станьмо дружною сім'єю,
Жити правдою й добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!..

Завдання

1. Розкрийте космічний зміст образу Радості у творі.
2. Прослухайте хор з Дев'ятої симфонії (4 частина) Бетховена на ці вірші Шиллера.

***

Віковічний рух єства,
Осява і овіва
Мрія злотокрила.
Щоб із місяця, із зір,
Із залитих сонцем гір
Ласка не зоріла,
Щоб на обрії поник
Афродіти любий лик,
Сонце, місяць і зірки
Не були б такі яркі.
Лиш любов, любов жива
В безконечності єства
Животворна сила!
Це ж любов, любов бринить
Сріблястими ручаями,
Це ж любов, любов дзвенить
Голосними солов'ями,
Це ж любов, любов співа
В вічній музиці єства.
О премудросте ясна,
О богине осяйна,
Покорись любові!
Ти не кланялась царям,
Всемогутнім владарям, —
Поклонись любові!
Хто тобі крізь зорепад
У священний вертоград

Проложив стежину?
Хто був благосним вождем,
Що вказав тобі Едем
Крізь покрови тліну?
Не знайти без неї брам
У безсмертя світлий храм,
Нам у емпіреї
Не ввійти без неї.
Лиш любов, любов жива
Нас веде до божества,
Зносить в емпіреї!
Щасні від любові
Люди і богове —
В неї рівні всі!
З нею небо — раєм,
І земля сіяє
В неземній красі.

Перекладu Миколи Лукаша

РОЗБІЙНИКИ

(Уривки)

В основу сюжету п'єси «Розбійники» (1781) покладено історію ворожнечі двох рідних братів. Франц Моор, облудно виставляючи в чорних фарбах студентське життя свого брата Карла, ганьбить його перед батьком, домагається батьківського прокляття Карлу і передачі всіх спадкових прав собі. Він претендує на руку нареченої Карла — Амалії, дошкуляє їй своїми вмовляннями і погрозами. Дівчина зберігає вірність Карлові, а Франца ненавидить.

Карл Моор в глибині душі чистий і добрий юнак. Він впадає у відчай, коли дізнається про рішення батька. Воно застає його зненацька, саме в той момент, коли він уже вирішив покінчити з безладним життям і порвати з легковажними друзями. Новий поворот подій знову штовхає його в обійми друзів. Усі вони на той час уже перебувають під наглядом властей, тож вирішують сховатись у Богемському лісі й стати розбійниками. У Карла та його товаришів різні мотиви і цілі. Карл прагне мститися за знедолених і все відібране віддає біднякам. Його товаришів, навпаки, приваблюють грабунок, розбій, насилля. Далеко не завжди товариші погоджуються з Карлом, але побоюються свого грізного отамана.

Карл, переодягнений і ніким не впізнаний, відвідує свій родовий замок. Він зустрічає там Амалію і пересвідчується, що вона його кохає. Відкритися їй йому заважають сором і клятва не зраджувати розбійників. На нього чекають страшні новини: його зганьбив брат, а батько помер. Карл натрапляє у лісі на таємничу вежу, зламує зам-

ки і бачить перед собою... батька! Спочатку він вирішив, що перед ним привид померлого. Зі слів напівбожевільного батька Карл дізнається, що це Франц замкнув його у вежі і прирік на голодну смерть. Карл вирішує помститися Францу. Але він не хоче проливати рідну кров і тому доручає проникнути в замок своєму товаришеві.

Франца переслідують жахливі видіння. Це муки зневаженого сумління — розплата за жорстокість та злочини. Раптом чути шум і гамір: це розбійники напали на замок. Мабуть, уперше в житті Франц звертається до Бога, благаючи врятувати його жалюгідне життя. Розбійники вдираються до замку і, не чекаючи страшної відплати, Франц сам вбиває себе.

Карл бачить жорстокі моральні муки батька, з вуст якого не сходить його, Карла, ім'я. Старий граф звинувачує себе у загибелі сина. Розбійники приводять Амалію. Вона настільки вражена тим, що скоїлося, особливо зустріччю з Карловим батьком, якого вважала давно померлим, що перебуває на грані божевілля. У Карлові вона вбачає свого рятівника. Серце Карла розривається від болю й сорому. Не витримавши, він відкривається батькові та нареченій. Батько вмирає. Амалія кидається до коханого. Проте розбійники грубо нагадують Карлові про клятву вірності ватазі. Карл розуміє, що вже немає вороття до минулого, але він не може продовжувати злочинне життя. Щоб Амалія не дісталася розбійникам, які дивляться на неї як на здобич, він вбиває її. Цей вчинок звільняє Карла від фатальної клятви. Він вирішує здатися властям.

ДІЯ II

Ява 3

Рацман. Ти тут? Це справді ти? Дай же я задушу тебе в своїх обіймах, любий друже Моріц! Вітаю тебе із щасливим прибуттям у богемські ліси! Який ти став здоровий і міцний! Стонадцять чортів! Та ти привіз із собою цілий гурт рекрутів. Із тебе чудовий вербувальник.

Шпігельберг. Правда ж, брате? Правда ж? І всі, до того ж, славні хлопці! Ти не повіриш, на мені явне благословення Боже: я ж був голодним злидарем, нічого не мав, крім цього посоха, а тепер нас сімдесят вісім чоловік, здебільшого збанкрутілі крамарі, вигнані магістратські урядовці та писарі. Це, скажу тобі, брате, цілий батальйон молодців, усе чудові хлопці — кожен з них готовий один в одного вкрасти останнього ґудзика на штанах і почуває себе в безпеці поруч із сусідом, тільки коли тримає в руках заряджену рушницю. І всього в них досхочу, і слава про них лунає на сорок миль навколо. Жодного часопису нема, щоб ти не натрапив у ньому на нотатку про спритного Шпігельберга. Заходжу нещо-

давно до друкарні, заявляю, що бачив горезвісного Шпігельберга, і диктую якомусь борзописцеві, що там сидів, живий портрет з одного місцевого лікаря-глистогона. Прикмети його розголошують, хлоп'ягу тягнуть до права, вчиняють допит, і той здуру і з переляку признається, що він Шпігельберг... Грім і блискавка! Мені так і кортіло заявити в магістрат, що цей нахаба ганьбить моє ім'я... Його таки через три місяці повісили. У той час, як один Шпігельберг висить, другий потихеньку виборсується з тенетів і глумливо показує ззаду надто розумному правосуддю ослячі вуха — просто аж жаль бере.

Рацман *(сміється)*. Ти все той самий.

Шпігельберг. Як бачиш, той самий — і тілом, і душею. Говори після цього, що це невеселе життя! І притому зберігаєш свіжість і силу, і тіло твоє міцніє... Не знаю, є в мені, мабуть, щось магнетичне, що всяку наволоч із цілого світу так і притягує до мене, мов сталь і залізо.

Рацман. Магніт із тебе хороший! Але кат мене візьми, — хотів би я знати, до якого ти вдаєшся чаклування...

Шпігельберг. Чаклування? Ніякого чаклування — треба голову на плечах мати! Бо я, бачиш, завжди кажу: чесну людину можна з кожного пня вербового зробити, але щоб бути тонким шахраєм, треба мати здібності!.. По-перше, коли ти прибуваєш до якогось міста, розвідай у наглядачів за жебраками, міської варти та дозорних, хто частіше від інших має честь їх відвідувати, а тоді вже шукай цих суб'єктів... Чесність же — хитається, як гнилий зуб, тобі треба тільки щипці накласти...

Рацман. Ти таки вчений-практик, Шпігельберг. Боже мій! Ніби я коли-небудь у цьому сумнівався. Коли твоя людина у тебе на гачку, треба дуже тонко орудувати, щоб її витягти! Віриш мені, брате, я з своєї величезної практики разів із п'ятдесят робив висновок, що досить чесного чоловіка раз вибити з колії, щоб він став братом чортові, — цей крок такий легкий...

Рацман. Так, так, мушу признатись... Золотими буквами запишу я цю лекцію на таблицях свого мозку. Сатана, видно, знає своїх людей, якщо зробив тебе своїм маклером.

Шпігельберг. Хіба не так, брате? Рацман! Я чую запах пороху...

Рацман. Прокляття! Я сам давно його чую. Стережись, тут поблизу діється щось непевне! Так, так, Моріце, ти із своїми рекрутами будеш до речі отаманові...

Шпігельберг. Але мої... мої... це...

Рацман. Авжеж! Руки в них може й спритні... але слава нашого отамана вже не одного чесного хлопця ввела в спокусу.

Шпігельберг. Не думаю.

Рацман. Без жартів! І вони анітрохи не соромляться служити під його проводом. Він не вбиває, як ми, задля грабунку... про гроші він, видно, не дбає і навіть ту третину здобичі, яка по праву йому належить, роздає сиротам або платить за навчання бідних юнаків, що подають добрі надії. А коли треба випустити кров поміщикові, який дере шкуру із своїх селян, або провчити негідника в золотих галунах, який перекручує закон і сріблом замилює очі правосуддю, або якогось іншого панка тієї ж масті, — отут, хлопче, він у своїй стихії і шаленіє, як чорт, немов кожна жилка в нього фурією стає.

Шпігельберг. Гм, гм!

Рацман. Недавно довідались ми в трактирі, що тут проїздитиме багатий граф з Регенсбурга, який виграв мільйонний позов завдяки шахрайству свого адвоката; Моор саме сидів за столом і грав у шахи. «Скільки нас?» — спитав він, квапливо підводячись; я бачив, як він закусив нижню губу, що робить тільки тоді, коли його охоплює лють. «Тільки п'ятеро!» — відповів я. «Цього досить!» — сказав він, і ми вирушили в дорогу. За весь час він не промовив про це ані слова, їхав сам стороною і тільки коли-не-коли запитував, чи ми чого не помітили, і наказував нам часом прикладати вухо до землі. Нарешті, їде наш граф... Якби ти бачив тоді отамана, як він з двома пістолями в руках перший кинувся до карети! І яким голосом він крикнув: «Стій!... Гроші, каналіє!» — загримів отаман, і граф звалився, як бик під обухом... — «А, це ти, шахраю, обертаєш справедливість у продажну дівку?» Адвокат увесь тремтить, аж зуби йому цокотять — і от уже у нього в череві стирчить кинджал, як кіл у винограднику... «Я своє зробив! — крикнув отаман і гордо відвернувся від нас. — Грабувати — ваша справа». І з цими словами він зник у лісі.

Вбігає Шварц.

Рацман. Хто там? Що трапилось? Проїжджі в лісі?

Шварц. Швидше, швидше! Де всі інші?.. Тисяча чортів! Хіба ви не знаєте... Хіба ви нічого не знаєте? Адже Роллер...

Рацман. Що з ним?

Шварц. Роллера повісили, і з ним ще чотирьох... Його катували й випитували, де отаман. Бравий хлопець ні в чому не признався.

Рацман. Прокляття! Отаман про це знає?

Шварц. Тільки вчора про це довідався. Він лютує, як дикий вепр. Він дав клятву, від якої в нас аж мороз пройшов поза шкірою, запалити йому такий похоронний факел, який ще жодному королеві не світив. Мені страшно за місто. Він давно вже гострить на нього зуби за його мерзенне святенництво, а ти ж знаєш, коли

він сказав: «Я це зроблю!» — то це все одно, якби хто з нас уже зробив це.

Рацман. Це правда! Я знаю отамана... Стривай! Постріл!

Шпігельберг. Ще один!

Рацман. Роллер! Роллер! Бодай чорти мене вхопили!

Розбійник Моор верхи. Швейцер, Роллер, Грімм і юрба розбійників входять брудні й запорошені.

Розбійник Моор *(зіскакує з коня)*. Свобода! Ти на суші, Роллере! Відведи мого вороного, Швейцере, і помий його вином... Ну й напарились!

Шварц. Ти дух його? Чи я дурнем став, чи це справді ти?

Роллер *(задиханий)*. Це я. Живий. Здоровий. Як ти гадаєш, звідки я взявся?

Шварц. А відьма тебе знає! Адже кат над тобою вже й палку зламав.

Роллер. Так воно й було... Я прийшов прямісінько з шибениці. О мій отамане! Де мій отаман? Отаманові завдячую я повітрям, свободою й життям.

Швейцер. Оце була штука, варто послухати. «Вставайте, — каже отаман. — Чого не зробиш для друга!» Вся ватага знялася на ноги. Виряджаємо посланця, і він усе сповіщає Роллеру в записці, яку кинув у юшку.

Роллер. Я вже не мав надії на успіх.

Швейцер. Ми зачекали, поки спустіють вулиці. Усе місто рину́ло на це видовище. «А тепер,— каже отаман,— паліть, паліть!» Хлопці кинулись, мов стріли, підпалили місто зразу з тридцяти трьох кінців, кинули запалені ґноти під порохові башти, в церкви й комори... По всьому місту — крик, лемент, галас, дзвонять на сполох, наче земля розкололася навпіл і небо лопнуло...

Роллер. Тут і мій конвой озирнувся: місто гинуло, обрій охопило полум'я й сірчаний дим, в сорока горах навколо лунав цей пекельний жарт, панічний жах повалив усіх на землю... Тут я користуюся з хвилини і — раз! — став вільний, як вітер! Мій отаман уже напоготові з кіньми й одягом — я врятований! Моор! Моор! Коли б ти швидше в таку халепу вскочив, щоб я міг тим же віддячити тобі!

Рацман. Дике бажання, за яке варто тебе повісити. Але від цього жарту можна було зі сміху луснути.

Роллер. Це була поміч — і в якій біді! Вам її не оцінити. Для цього треба — з мотузком на шиї — живцем до могили, як я, пройтися. А ці пекельні катування, ці диявольські церемонії!.. І раптом — поклик до свободи. Запевняю вас, якщо із розжареної печі скочити в льодову воду, то різницю не відчуєш сильніше, ніж я відчув, опинившись на тому березі.

Шпігельберг. А висаджена в повітря порохова башта, — тепер ти розумієш, Рацмане? Ось чому так довго в повітрі сіркою смерділо. Це був, отамане, геніальний жарт! Я заздрю тобі.

Швейцер. Якщо для цього міста було розвагою дивитись, як мого товариша добивають, то чого ж нам, кат його бери, мучитись сумлінням, що ми з любові до товариша пожертвували містом? До того ж, наші хлопці мали там нагоду добре поживитись...

Один з ватаги. Під час загальної метушні я пробрався в церкву Святого Стефана і споров бахрому з напрестольного покрова! Господь Бог, сказав я собі, багатий і без того і може напрясти собі золотих ниток з простого мотуззя.

Швейцер. І добре зробив — навіщо цей мотлох у церкві?

Другий розбійник. Бюгель і я обчистили крамницю і притягли сувоїв краму чоловік на п'ятдесят.

Третій. А я потяг золоті годинники та дюжину срібних ложок на додачу.

Швейцер. Гаразд, гаразд! А ми їм таке влаштували, що їм два тижні гасити доведеться... Ти не знаєш, Шуфтерле, скільки загинуло?

Шуфтерле. Кажуть, вісімдесят три. Сама лише порохова башта роздушила чоловік шістдесят.

Розбійник Моор *(дуже серйозно)*. Роллере, за тебе дорого заплачено.

Шуфтерле. Ото біда! Якби ж то хоч були чоловіки, а то немовлята, дрімливі бабуні, що відганяють від них комарів; геть висохлі старигани, що їм і до дверей не дійти; пацієнти, що скиглили за лікарем...

Розбійник Моор. Бідні створіння! Хворі, кажеш ти, старі й діти?

Шуфтерле. Так, чорт би їх забрав. До того ж ще й породіллі й вагітні жінки, що боялися скинути перед шибеницею, молоді жінки, що старались не дивитись на цю шкуродерню, щоб не відпечатати шибениці на спині своєї дитини ще в материнській утробі... Бідні поети, в яких не було в що взутися, і багато іншої погані; та не варто про неї і говорити. Проходжу я повз одну халупу, коли чую з неї якийсь писк, — заглядаю туди, і що ж я там бачу при світлі полум'я? Немовля, таке свіже й здорове, лежить на підлозі під столом, а стіл уже займається. «Бідне звірятко, — сказав я. — Ти тут замерзнеш!» — і кинув його в полум'я.

Моор. Справді, Шуфтерле!.. То нехай же це полум'я горить у тебе в грудях, поки сама вічність не посивіє. Геть, недолюдку! Щоб я більше не бачив тебе у своїй ватазі!.. Ви ремствуєте! Міркуєте? Хто сміє міркувати, коли я наказую?.. Геть його звідси,

кажу я. Я знаю тебе, Шпігельбергу. Незабаром я з'явлюсь серед вас і влаштую вам страшливу перевірку.

Усі виходять у трепеті.

Моор. Не слухай їх, месницу небесний! Хіба я винен у цьому? Хіба винен ти, коли послані від тебе моровиці, голод і потопи гублять праведного разом з неправедним? Хто заборонить полум'ю, якому належить винищити гнізда шершнів, бушувати і на благословенних жнивах? Але вбивство дітей? Убивство жінок? Як гнітять мене ці злочини! Вони отруїли кращі мої діла!.. Віднині я зрікаюся зухвалого задуму — піду сховаюсь в якій-небудь ущелині підземній, де світло дня назавжди відступить перед моєю ганьбою. *(Хоче тікати.)*

Кілька розбійників *(квапливо вбігаючи)*. Стережися, отамане! Тут щось не гаразд! Богемська кіннота цілими ескадронами гарцює по лісі. Якась пекельна ябеда виказала нас.

Нова група розбійників. Отамане! Вони напали на наш слід, кілька тисяч чоловік оточили звідусіль лісову гущавину.

Моор виходить.

Швейцер. То ми підняли їх із пуховиків? Мені вже давно хотілося зчепитися з цими гарнізонними хлібогризами.

Рацман. Пороху сила-силенна. Але нас всього-навсього вісімдесят, отже, на кожного їх принаймні по двадцятеро.

Швейцер. Тим краще. Хай їх буде хоч по п'ятдесят проти мого великого нігтя. Адже дочекалися вони, поки ми їм солому під сідницями підпалили... Це ще не біда, братове! Вони продають своє життя за двадцять крейцерів, а хіба ми б'ємось не за свою шию й свободу? Але ж де, чорт забирай, наш отаман?

Шпігельберг. Він кидає нас у біді. Хіба ми вже не можемо втекти?

Швейцер. Втекти?

Рацман. Отамане, отамане!

Моор *(повільно входить, про себе)*. Я довів до того, що їх оточили звідусіль — тепер вони мусять битися одчайдушно. *(Голосно.)* Хлопці! Настав рішучий момент! Ми пропали, коли не будемо битись, як підстрелені вепри.

Швейцер. Ха! Я іклами розпорю їм животи. Веди нас, отамане! Ми підемо за тобою навіть у пащу самої смерті.

Моор. Зарядіть усі рушниці! Пороху в нас не бракує!

Швейцер. Пороху досить, щоб висадити землю під самий місяць.

Моор. Гаразд, гаразд! Хай тепер частина вилізе на дерева або сховається в гущавині і відкриває по них вогонь із засідки. А ми тим часом, як фурії, кинемось на них із флангів. Тоді кожен почи-

нає свистіти, гасаючи по лісі, щоб здавалось, ніби нас страшенно багато; спустити також усіх собак і нацькувати на їхні загони, щоб розділити їх, розсіяти і гнати на наші постріли. Ми троє — Роллер, Швейцер і я — будемо битися в самій тисняві.

Входить патер.

Патер *(про себе, здивовано)*. То це і є драконове лігво? З вашого дозволу, панове! Я служитель церкви, а там ось тисяча сімсот чоловік, які охороняють кожну волосинку на моїй голові.

Моор. Паноче, кажіть коротко, чого вам тут треба?

Патер. Мене послала вища влада, яка життям і смертю володіє. Ви злодії, ви убивці й палії, ви шахраї, єхидни отруйні, що в пітьмі плазують і нишком жалять... проказа людства, пекельне поріддя, гідна пожива для вороння і гаддя, набуток для шибениці й колеса...

Швейцер. Перестань лаятись, сучий сину, а то... *(Приставляє приклад до його обличчя.)*

Моор. Та ну тебе, Швейцере! Ти ж зіб'єш його з пантелику, — він так славно вивчив напам'ять свою проповідь. Ну далі, паноче!

Патер. А ти спритний, отамане. Герцог кишенькових злодіїв! Король мазуриків. Великий Могол усіх шахраїв на світі! Цілком схожий на того першого мерзотника призвідця, який розпалив бунтівничим вогнем тисячі легіонів безневинних ангелів і потягнув їх за собою в безодню прокляття! Лемент осиротілих матерів за тобою по п'ятах женеться; ти п'єш кров, як воду; люди для твого смертоносного кинджала менше важать, ніж мильна бульбашка.

Моор. Це правда, правда! Далі!

Патер. Як — правда, правда? Хіба це відповідь?

Моор. А що ж, паноче? Такої, видно, ви не сподівались? Далі, далі! Що мали ви ще сказати?

Патер *(із запалом)*. Жахлива людина. Згинь з очей моїх! Чи не запеклась на твоїх проклятих пальцях кров убитого імператорського графа? Хіба не ти порозкидав палаючі головешки по нашому богобоязливому місту? Не ти висадив порохову башту на голови добрих християн?

Моор. Досі сказано чудово! Але до справи! Що має сповістити мені через вас високохвальний магістрат?

Патер. Те, чого ти ніколи не був гідний сприйняти... Подивись навколо себе, убивце й палію! Куди б ти не кинув оком, — звідусіль ти оточений нашою кіннотою. Тут нікуди тікати...

Моор. Ти чуєш, Швейцере? Ну і що ж далі?

Патер. То слухай же, лиходію, як милостиво, як поблажливо ставиться до тебе суд. Якщо ти зараз же скоришся і благатимеш милосердя й пощади, то сама суворість закону обернеться для тебе в ласку, а правосуддя стане тобі люблячою матір'ю. Воно

заплющить очі на більшу половину твоїх злочинів і обмежиться — подумай тільки! — обмежиться самим лише колесуванням.

Швейцер. Ти чув, отамане? Чи не підійти мені й чи не здушити горло цій муштрованій вівчарці, щоб червоний сік бризнув з усіх її жил?

Патер кричить.

Моор. Геть від нього! Ніхто не сміє торкатися його! Бачите, панотче! Ось стоять сімдесят дев'ять чоловік, я їх отаман, і ніхто з них не вміє з одного натяку або за командою кудись летіти чи танцювати під музику канонади, а там стоїть тисяча сімсот чоловік, посивілих під рушницями... Слухайте ж тепер! Так каже Моор, отаман убивць і паліїв. Це правда, я вбив імператорського графа, підпалив і сплюндрував домініканську церкву, закидав палаючими головешками ваше святенницьке місто й висадив порохову башту на голови добрих християн. Але це ще не все. Я зробив набагато більше. *(Простягає праву руку.)* Бачите ви ці чотири коштовні персні на моїх пальцях? Ідіть же й перекажіть слово в слово панам судям, які життям і смертю володіють, усе, що ви побачите й почуєте... Цей рубін я зняв з пальця міністра, якого під час полювання поклав мертвим до ніг його державця. З найнижчого стану він улесливістю доповз до ролі першого фаворита, падіння його попередника було щаблем до його підвищення... він сплив на сльозах сиріт. Цей діамант я зняв з руки фінансового радника, який продавав почесні чини й посади тому, хто більше дасть, і гнав од своїх дверей патріота, що вболівав за вітчизною. Цей агат я ношу на честь попа однієї масті з вами, якого я задушив власними руками за те, що він відкрито, з кафедри, оплакував занепад інквізиції... Я міг би розповісти вам ще більше історій про мої персні, якби не шкодував і тих кількох слів, які на вас потратив...

Патер. О фараон, фараон!

Моор. Ви чуєте? Ви зауважили цей зойк? Чи не стоїть він тут так, ніби хоче прикликати вогонь з неба на зграю нечестивих, осуджує їх лише знизуванням плечей, проклинає самим тільки зітханням християнським... Громовим голосом віщують вони з надхмарної височини про лагідність і терпіння, а самі приносять Богові любові людські жертви. Проповідують любов до ближнього і з прокльоном женуть від своїх дверей вісімдесятилітнього сліпця. Постають проти скнарості, а самі знищують населення Перу задля золотих пряжок і запрягають язичників, мов худобу, в свої повози. О, бодай на вас загибель, фарисеї, фальшивники істини, мавпи божества!

Патер. Щоб лиходій та був ще такий гордий!

Моор. Цього не досить... Ось тепер я заговорю гордо. Іди й скажи високохвальному судові, який грає життям і смертю: я не

злодій, що у змові зі сном і темрявою ночі удає з себе героя на мотузяній драбині... Про те, що я вчинив, я, без сумніву, прочитаю колись у борговій книзі неба; але з його жалюгідними намісниками я більше не витрачатиму слів. Скажи їм: моє ремесло — відплата, промисел мій — помста.

Патер. То ти відмовляєшся від пощади й милосердя? Гаразд, розмову з тобою скінчено. То вислухайте ви, що сповіщає вам через мене правосуддя. Якщо ви зараз же зв'яжете й віддасте цього засудженого злочинця — всі ваші мерзоти, аж до останньої, буде пущено в непам'ять... свята церква з оновленою любов'ю прийме вас, овець заблудлих, у своє материнське лоно, кожному з вас буде відкрито шлях до всіх почесних посад. *(Із тріумфальним сміхом.)* Ну як? Чи до смаку вам це, ваша величносте? Отже, швидше! В'яжіть його — і ви вільні!

Моор. Ви чуєте? Чого ж ви остовпіли? Чому такі збентежені? Вам пропонують свободу, а ви ж дійсно їх полонені. Вам дарують життя, і це не пуста хвальба, бо ви справді засуджені... І ви ще роздумуєте? Ще вагаєтесь? Невже так важко вам вибрати між небом і пеклом? Допоможіть їм, паночте!

Патер *(про себе)*. Чи не збожеволів цей хлопець? *(Вголос.)* Чи не боїтесь ви часом, що це пастка, щоб вас живцем переловити? Читайте самі, тут підписано цілковите помилування.

ДІЯ V

Ява 2

Місце дії те саме, що в останній сцені четвертого акту.
Старий Моор сидить на камені. Проти нього (невпізнаний ще) розбійник Моор. По лісі то тут, то там розбійники.

Розбійник Моор. Його й досі нема! *(Ударяє кинджалом об камінь так, що іскри сиплються.)*

Старий Моор. Прощення хай буде йому карою, подвоєна любов — моєю помстою.

Розбійник Моор. Ні, клянуся моєю озлобленою душею! Цього не буде. Я не хочу цього. Хай тягне за собою в вічність свій жахливий злочин! А то чого б я мав його вбивати?

Старий Моор *(заливаючись слізьми)*. О моя дитино!

Розбійник Моор. Як? Ти плачеш за ним?.. Біля цієї башти?

Старий Моор. Зглянься! О, зглянься! *(У розпачі ламає руки.)* Зараз, зараз судитимуть мого сина!

Розбійник Моор *(злякано)*. Якого сина?

Старий Моор. Ах, що значить твоє запитання?

Розбійник Моор. Нічого, нічого!

Старий Моор. Невже ти прийшов знущатися з мого горя?

Розбійник Моор. Зрадницьке сумління! Не звертайте уваги на мої слова.

Старий Моор. Так, я мучив одного сина, і тепер другий син мучить мене, — це перст божий... О мій Карле! Мій Карле! Якщо ти витаєш надо мною в одінні миру, то прости мені, о, прости мені!

Розбійник Моор *(швидко)*. Він прощає вам. *(Збентежено.)* Якщо гідний він сином вашим зватись, то він мусить вам простити.

Старий Моор. Ах, він був надто прекрасний для мене... Але я піду до нього назустріч з моїми слізьми, з моїми безсонними ночами, з моїми нестерпними снами; я обніму його коліна й волатиму... голосно волатиму: «Согрішив я перед небом і перед тобою. Я не гідний зватися твоїм батьком».

Розбійник Моор *(дуже зворушений)*. То ви його любили, вашого другого сина?

Старий Моор. Ти знаєш це, о небо! Навіщо дав я себе обманути підступами злого сина? Я був би найщасливішим серед усіх батьків у світі. Як прекрасно розцвітали біля мене мої діти, повні надій! Але — о годино нещаслива! — злий дух увійшов у серце другого мого сина; я повірив змієві — і втратив обох. *(Затуляє обличчя руками.)*

Розбійник Моор *(далеко відходить од нього)*. Втратив навіки!

Старий Моор. О, як глибоко я відчуваю тепер те, що говорила мені Амалія, — дух помсти промовляв її устами: «Марно простягатимеш ти до сина свої холодіючі руки, марно сподіватимешся потиснути гарячу руку свого Карла, — він ніколи не стоятиме біля твого ліжка...»

Розбійник Моор, відвернувшись, подає йому руку.

О, якби це була рука мого Карла!.. Але він лежить далеко, в тісній домовині, спить залізним сном і ніколи не почує голосу моєї скорботи... Горе мені! Вмерти на чужих руках... Не мати більш ні одного сина... ні одного сина, який закрив би мені очі...

Розбійник Моор *(з надзвичайним хвилюванням)*. Це мусить бути тепер... тепер... *(До розбійників.)* Облиште мене. І все ж... чи можу я повернути йому сина? Ні, я не можу йому сина повернути! Ні, я не зроблю цього!

Старий Моор. Що, мій друже? Що ти там шепочеш?

Розбійник Моор. Твій син... так, старче *(затинаючись)*... твій син... загинув навіки.

Старий Моор. Навіки?

Розбійник Моор *(у жахливій тузі дивлячись на небо)*. О, лише на цей раз... не дай ослабнути душі моїй! Лише на цей раз підтримай мене!

Старий Моор. Навіки, кажеш ти?

Розбійник Моор. Не запитуй більше! Навіки, сказав я.

Старий Моор. Чужинче! Чужинче! Навіщо вивів ти мене з тієї башти?

Розбійник Моор. А що якби я зараз викрав у нього благословення... викрав, як злодій, і зник із цією божественною здобиччю?.. Батьківське благословення, кажуть, ніколи не згине.

Старий Моор. І мій Франц загинув?

Розбійник Моор *(падає перед ним навколішки)*. Я зламав засуви твоєї темниці... Благослови ж мене!

Старий Моор *(з болем)*. Навіщо тобі губити сина, рятуючи батька?.. Поглянь, милосердя Боже невичерпне, а ми, хробаки нікчемні, відходимо до сну зі своєю злобою. *(Кладе руку на голову розбійника.)* Будь такий же щасливий, який ти був милосердий!

Розбійник Моор *(встає зворушений)*. О, де моя мужність? М'язи мої ослабли, кинджал падає з моїх рук.

Старий Моор. «Як любо, коли брати живуть дружно, немов роса, що падає з Єрмону на гору Сіон». Умій, юначе, заслужити цю радість, і ангели небесні розкошуватимуть у сяйві твоєї слави! Хай мудрість твоя буде мудрістю сивизни, а серце твоє... хай серце твоє буде серцем безневинної дитини.

Розбійник Моор. О, коли б зазнати цього щастя! Поцілуй мене, божественний старче!

Старий Моор *(цілує його)*. Думай, що це батьків поцілунок, а я думатиму, що цілую сина... Ти й плакати можеш?

Розбійник Моор. Я подумав, що це батьків поцілунок. Горе мені, якщо вони зараз його приведуть.

Супутники Швейцера входять у німій скорботі, понуривши голови і затуляючи обличчя руками.

Розбійник Моор. О небо! *(Лякливо відступає і намагається сховатися.)*

Вони проходять повз нього. Він одвертається від них. Глибоке мовчання. Вони зупиняються.

Грімм *(тихо)*. Отамане!

Розбійник Моор не відповідає і відступає далі.

Шварц. Дорогий отамане!

Розбійник Моор відступає ще далі.

Розбійник Моор *(не дивлячись на нього)*. Хто ви такі?

Грімм. Ти й не дивишся на нас? Вірні твої слуги.

Розбійник Моор. Горе вам, якщо ви були мені вірні.

Грімм. Останнє прощай від твого вірного слуги Швейцера... ніколи вже він не повернеться, твій слуга Швейцер.

Розбійник Моор *(здригнувшись)*. Ви не знайшли його?

Шварц. Знайшли мертвим.

Розбійник Моор *(радісно схопившись)*. Дякую тобі, Вседержителю! Обніміть мене, діти мої!.. Віднині милосердя — моє гасло... Якщо й це подолано, то все подолано.

Ще одна група розбійників. Амалія.

Розбійники. Ура, ура! Здобич, чудова здобич!

Амалія *(з розпущеними косами)*. Мертві, кричали вони, встають від його голосу... Мій дядько живий... у цьому лісі... Де він? Дядю!.. Ах!.. *(Падає в обійми старика.)*

Старий Моор. Амаліє! Доню моя! Амаліє! *(Стискає її в своїх обіймах.)*

Розбійник Моор *(відсахнувшись)*. Хто викликав цей образ перед моїми очима?

Амалія *(вивільняється з обіймів старого Моора, кидається до розбійника і в захваті обнімає його)*. Він зі мною! О зорі небесні! Він зі мною!

Розбійник Моор *(вивільняючись з її обіймів, до розбійників)*. Геть, у путь! Сам сатана зрадив мене!

Амалія. Наречений, наречений мій, ти мариш! Ах, ти в захваті! Чому ж я така нечула, така холодна в цьому вирі раювання?!

Старий Моор *(схопившись)*. Наречений? Доню! Доню! Наречений?

Амалія. Я навіки — його! Він навіки, навіки, навіки мій!.. О сили небесні! Послабте цю смертельну радість, щоб я не впала під її тягарем!

Розбійник Моор. Відірвіть її від грудей моїх! Вбийте її! Вбийте його! Мене! Себе! Всіх! Нехай весь світ загине! *(Поривається тікати.)*

Амалія. Куди? Що? Любов — вічність! Блаженство — безкінечність!.. А ти тікаєш?

Розбійник Моор. Геть, геть!.. Найнещасніша з наречених! Дивись сам, спитай сам, слухай, найнещасніший з батьків! Дай мені навіки втекти звідси!

Амалія. Підтримайте мене! Бога ради, підтримайте мене!.. У мене в очах темніє... Він тікає!

Розбійник Моор. Занадто пізно! Усе марно! Твоє прокляття, батьку!.. Не розпитуй мене більше.. Я... я... твоє прокляття... твоє мниме прокляття! Хто заманив мене сюди? *(Кидається на розбійників, вихопивши шпагу.)* Хто з вас заманив мене сюди, пекельне ви поріддя? То загинь же, Амаліє! Умри, мій батьку! Умри через мене втретє!.. Твої рятівники — розбійники і вбивці! Твій Карл — їхній отаман!

Старий Моор умирає. Амалія закам'яніла, безмовна, як статуя. Вся ватага застигла в жахливому мовчанні.

Розбійник Моор *(б'ється об дуб головою)*. Душі загублених мною в чарах кохання... задушених у священному сні... тих, що... ха—ха—ха! Чуєте, як вибухає порохова башта над ліжками породіль? Бачите, як полум'я шугає над колисками немовлят? Це шлюбні факели, це весільна музика... О, він нічого не забуває, він уміє одне з одним пов'язувати... І тому геть від мене, радощі кохання! І тому любов для мене — мука! Це відплата!

Амалія. Це правда! Царю небесний, це правда!.. Що ж учинила я, створіння безневинне? Я любила його!

Розбійник Моор. Це понад людські сили. Я чув, як смерть, вилітаючи з тисячі дул, шугала навколо мене, і ні на крок не відступав перед нею. Невже я почну вчитися тепер тремтіти, як жінка? Тремтіти перед жінкою? Ні, жінці не похитати моєї мужності... Крові, крові! Це тільки хвилинний вплив жінки. Треба впитися кров'ю, і тоді це пройде. *(Поривається тікати.)*

Амалія *(падає йому в обійми)*. Убивце! Дияволе! Я не можу розстатися з тобою, мій анголе!

Розбійник Моор *(відштовхує її від себе)*. Геть, змія підступна! Ти хочеш поглузувати з моєї несамовитості, але я здолаю тиранію долі... Як, ти плачеш? О ви, мінливі, злобні сузір'я! Вона удає, що плаче, ніби хоч одна душа може за мною плакати! *(Амалія падає йому на груди.)* Але що це? Вона не плює на мене, не відштовхує мене від себе?... Амаліє! Ти забула? Чи знаєш ти, кого обнімаєш, Амаліє?

Амалія. Мій єдиний, нерозлучний!

Розбійник Моор *(розцвітаючи в пориві щастя)*. Вона прощає мені, вона любить мене! Я чистий, як ефір небесний, вона любить мене! Зі сльозами дякую тобі, милосерде небо! *(Падає навколішки і ревно плаче.)* Вернувся спокій в мою душу, вщухли муки, пекла більш немає... О, подивись, діти світла плачуть на грудях ридаючих дияволів!.. *(Вставши, до розбійників.)* Плачте ж і ви! Плачте, плачте!.. Адже й ви такі щасливі. О Амаліє! Амаліє! Амаліє! *(Припадає до її уст, вони завмирають у безмовних обіймах.)*

Один з розбійників *(гнівно виступаючи вперед)*. Зупинись, зраднику! Руки геть від неї... а то я скажу тобі таке словечко, що у вухах у тебе задзвенить і зуби цокотітимуть від жаху! *(Розділяє їх мечем.)*

Старий розбійник. Згадай ліси богемські! Чуєш? Ти вагаєшся?.. Ні, ти згадай ліси богемські! Де твої клятви, віроломний? Невже так швидко забуваються рани? Ми задля тебе важили своїм щастям, честю й життям, ми стіною стояли навколо тебе, як

щити, приймали на себе удари, що загрожували життю твоєму, і чи не підніс ти тоді свою правицю, і чи не дав нам залізної клятви ніколи не покидати нас, як ми тебе не покидали? Безчесний ти! Віроломний! І ти хочеш нас зректися, зачувши рюмсання якоїсь дівки?

Третій розбійник. Ганьба на тебе, клятвопорушнику! Покликаний з царства мертвих дух Роллера, що самовіддано загинув, почервоніє за твою малодушність і встане озброєний з могили, щоб тебе скарати.

Розбійники *(перебиваючи один одного, розриваючи на собі одяг)*. Глянь сюди, глянь! Чи пізнаєш ти ці шрами? Ти наш! Кров'ю наших сердець ми купили тебе з тілом і душею. Ти наш, хоч би й сам Михайло-архангел став задля тебе на двобій з Молохом!.. Марш за нами! Жертва за жертву! Амалію — за ватагу!

Розбійник Моор *(випускаючи її руку)*. Всьому кінець!.. Я хотів виправитись і йти до мого батька, але Всевишній сказав: цього не буде. *(Холодно.)* Дурень короткозорий, навіщо я бажав цього? Хіба може великий грішник повернутися на путь істини? Великий грішник ніколи не може повернутися на путь істини, це давно слід було тобі знати. Заспокойся, прошу тебе, заспокойся! Адже це справедливо. Я не хотів, коли він мене шукав; тепер, коли я його шукаю, він не хоче, — що може бути справедливіше? Не дивись на мене такими страшними очима. Йому я не потрібний. Хіба не досить у нього створінь? Без одного він легко може обійтися, і цей один — я... Ходім, товариші!

Амалія *(рвучко зупиняє його)*. Зупинись, зупинись! Один удар! Один смертельний удар! Знову покинута! Вихопи свій меч — і пожалій мене!

Розбійник Моор. Шукай жалю у ведмедів, — я не вб'ю тебе.

Амалія *(обнімаючи його коліна)*. О, ради Бога! Заради самого милосердя! Я більше не прошу любові, я знаю, що наші зорі, як вороги, тікають одна від одної... я прошу тільки смерті... Покинута, покинута! Збагни це слово у всій його жахливій повноті — покинута! Я не можу цього пережити. Ти ж бачиш сам — жінці цього не пережити! Я прошу тільки смерті!.. Поглянь, рука моя тремтить! Мені не вистачить твердості самій завдати собі удару. Я боюсь блискучого леза... а тобі це так легко, так легко, адже ти майстер убивати. Вихопи свій меч, і я буду щаслива!

Розбійник Моор. Ти одна хочеш бути щаслива? Геть, жінок я не вбиваю!

Амалія. А, душогубе! Ти тільки щасливих вмієш убивати і минаєш тих, кому життя остогидло. *(Навколішки повзе до розбійників.)* Згляньтесь хоч ви на мене, учні самого ката! У ваших очах

стільки кровожерного жалю, що нещасний мимоволі втішається... Ваш отаман — пустий, малодушний хвалько.

Розбійник Моор. Жінко, що ти говориш?

Розбійники відвертаються.

Амалія. Жодного друга? І серед цих — жодного друга? *(Встає.)* Ну, то навчи ж мене, Дідоно[1], вмерти! *(Хоче йти.)*

Розбійник Моор. Стривай! Посмій тільки!.. Моорова кохана помре тільки від Моорової руки! *(Вбиває її.)*

Розбійники. Отамане! Отамане! Що ти робиш? Чи ти не збожеволів?

Розбійник Моор *(не відриваючи очей від трупа)*. Вбита! Ще одна судорога — і всьому кінець. Ну, дивіться ж! Чого вам ще треба? Ви жертвували задля мене життям — життям, яке вам уже не належало, життям, повним мерзоти і ганьби... Я задля вас убив ангела. Подивіться краще! Тепер ви задоволені?

Грімм. Свій борг ти заплатив з лихвою. Ти зробив те, чого жодна людина не зробила б заради своєї честі! Тепер ходім далі!

Розбійник Моор. Ти так вважаєш? Чи ж не правда, — життя праведниці за життя негідників — це нерівний обмін?.. О, кажу вам, якби кожен з вас зійшов на кривавий поміст і з його тіла виривали б розжареними щипцями шматок за шматком, то коли б ці муки тривали одинадцять літніх днів[2], і тоді вони не переважили б цих сліз. *(З гірким усміхом.)* Ваші шрами! Ліси богемські! Так, так, за це, звичайно, треба було заплатити.

Шварц. Заспокойся, отамане! Ходім з нами, це видовище не для тебе! Веди нас далі!

Розбійник Моор. Стривай! Ще одне слово, перед тим як іти далі... Слухайте ви, злорадні виконавці моїх варварських велінь! З цієї хвилини я перестаю бути вашим отаманом... З соромом і жахом я відкидаю це криваве берло, під яким ви вважали себе вправі робити злочини і ділами тьми оскверняти це небесне світло. Ідіть куди хочете... Віднині нема у мене нічого спільного з вами.

Розбійники. А, малодушний! Де ж твої високодумні плани? Чи це були мильні бульбашки, що від одного подиху жіночого полопались?

Розбійник Моор. О, дурень я, що мріяв злочинами виправити світ і підтримати закони беззаконням! Я називав це відомстою

---

[1] Дідона — героїня Вергілієвої «Енеїди», яка наклала на себе руки, не витримавши розлуки з Енеєм.

[2] «Одинадцять літніх днів» — вислів з німецької легенди про одинадцять лицарських подвигів та важкі пригоди учасників бойового походу, здійсненого протягом одинадцяти літніх (тобто найдовших) днів.

й справедливістю! Я наважився, о провидіння, сточити щербини твого меча і виправити твою упередженість... але... о, пиха дитяча!.. я стою на грані жахливого життя і дізнаюсь із стогоном і скреготом зубів, що двоє таких людей, як я, могли б ущент зруйнувати всю будову морального світу. Змилуйся... змилуйся над хлопчиком, що наважився втручатися в твої наміри... Тобі лише одному — відомста. Руки людської ти не потребуєш. Правда, не в моїй владі тепер повернути минуле,— що пропало, то пропало, що я повалив — ніколи вже не підведеться. Але в мене ще є чим примирити зневажені закони і відновити порушений лад. Він вимагає жертви — жертви, яка показала б його непохитну велич усьому людству, і ця жертва — я сам. Я сам повинен умерти за нього.

Розбійники. Відберіть у нього шпагу, він хоче себе вбити.

Розбійник Моор. Дурні ви, приречені на вічну сліпоту! Невже ви думаєте, що смертні гріхи можна таким же смертним гріхом спокутувати? Невже ви думаєте, що світова гармонія виграє від цього безбожного дисонансу? *(Зневажливо кидає їм під ноги свою зброю.)* Він матиме мене живим. Я йду віддати себе в руки правосуддя.

Розбійники. На ланцюг його! Він збожеволів.

Розбійник Моор. Я не сумніваюсь, що раніше чи пізніше воно знайде мене, коли буде на те воля вищих сил. Але воно може мене у сні зненацька захопити, або наздогнати мене під час втечі, або силою й мечем мене узяти, і тоді я позбувся б останньої заслуги, що я вмер за правду. Навіщо ж мені, неначе злодієві, берегти й далі життя, якого мене давно вже позбавила рада небесних охоронців?

Розбійники. Нехай іде! Це манія величності. Він жертвує своїм життям, щоб викликати пусте захоплення собою.

Розбійник Моор. Мною й справді будуть захоплюватись. *(Після деякого роздуму.)* По дорозі сюди довелося мені, пригадую, розмовляти з одним бідняком, що живе з поденної роботи; у нього одинадцятеро дітей... Тисячу луїдорів обіцяно тому, хто приведе живим великого розбійника... Цьому чоловікові можна допомогти. *(Виходить.)*

Переклад Бориса Тена

Запитання

1. Чому Карл Моор став розбійником? Що відрізняє його від решти розбійників?
2. Як розкриває характер Карла розповідь про чотири коштовні персні?
3. Які почуття охопили Карла при зустрічі з батьком у лісі? Чому він не поспішає відкритися йому?
4. Чому Карл убиває свою кохану?

ВІЛЬГЕЛЬМ ТЕЛЛЬ

ДІЯ ТРЕТЯ

Ява третя

Геслер верхи із соколом на руці, Рудольф Гаррас, Берта, Руденц, за ними численний загін збройної варти, що колом із списів оточує всю сцену.

Рудольф Гаррас

Геть, геть, дорогу фогту!

Геслер

Розігнать їх! Що тут за збори? Хто на поміч кликав?

(Усі мовчать.)

Ну, хто? Відповідайте.

(До Фрісгарда.)

Стань сюди!

Ти хто такий, чому його тримаєш?

(Передає сокола слузі.)

Фрісгард

Суворий пане, я твій воїн вірний
І вартовий при цьому капелюсі.
Впіймав я на гарячім цю людину, —
Відмовивсь капелюх він вшанувати.
Його затримав я з твого наказу,
А люди хочуть силою відняти.

Геслер

(по хвилині мовчання)

Невже ти імператора й мене,
Його намісника, так зневажаєш,
Що зрікся цей капелюх вшанувати,
Яким покірність вашу виявляю?
Цим викрив ти свій умисел лихий.

Телль

Пробачте, пане! Я не для зневаги,
А з легковажності наказ порушив.
Будь розумніший я, не звався б — Телль[1].
Прошу про ласку, більш цього не буде.

Геслер

(трохи помовчавши)

Майстерно ти стріляєш з лука, Телль,
Тебе за першого стрільця вважають?

---

[1] Натяк, побудований на співзвуччі слів *Tell* і *toll* (безрозсудний, шалений).

Вальтер Телль

Це правда, пане: яблуко збиває
Мій тато з яблуні за сотню кроків.

Геслер

Це син твій, Телль?

Телль

Так, мій ласкавий пане.

Геслер

Ще діти є?

Телль

Їх двоє в мене, пане.

Геслер

Ну, і котрого з них ти більше любиш?

Телль

Обох однаково люблю я, пане.

Геслер

Якщо ти з яблуні за сотню кроків
Збиваєш плід, то покажи й мені
Своє уміння, Телль. Візьми свій лук...
Та він в руках у тебе... І стрілою
Збий яблуко у сина з голови.
Та раджу — краще націляй, щоб першим
Ти пострілом у яблуко улучив.
А ні — сам накладеш ти — головою.

Усі жахаються.

Телль

Жахливу річ ви загадали, пане...
То я повинен з голови дитини...
Ні, пане, не могло таке на думку
Вам спасти... Ні, хай вас боронить Бог
Таке від батька й справді вимагати.

Геслер

Ні, без відмов ти яблуко зіб'єш
У сина з голови, — я вимагаю.

Телль

То маю з лука в голову я цілить
Дитині рідній? Ні, вже краще вмерти!

Геслер

Стріляй, а ні — то вдвох з дитям загинеш!

Геслер

(указує на хлопчика)

До липи прив'яжіть його!

Вальтер Телль

Мене?
Прив'язувати? Ні, не хочу я.

Стоятиму я тихо, мов ягнятко,
Не дихатиму навіть. А почнете
Прив'язувати, я пручатись буду.

Рудольф Гаррас

Дай, хлопчику, хоч зав'язати очі.

Вальтер Телль

Навіщо? Думаєте, я злякаюсь
З рук батькових стріли? На неї сміло
Я ждатиму, і оком не моргну.
Ну, тату, доведи, що ти стрілець!
Не вірить кат, нас хоче погубити,
На злість йому стріляй і попади!

(Іде до липи; на голову йому кладуть яблуко.)

Телль

(натягує лук і вкладає стрілу)

Постороніться всі!..

Телль стоїть, виявляючи страшенну внутрішню боротьбу. Руки його тремтять, блукаючим поглядом він звертається то до ландфогта, то до неба. Раптом він хапає свій сагайдак, виймає з нього ще одну стрілу і ховає її за пазуху. Ландфогт стежить за кожним його рухом.

Вальтер Телль

Стріляй же, тату! Не боюсь я.

Телль

Мушу!..

(Опановує себе і натягує лук.)

Штауффахер

(скрикує)

Яблуко упало!

У той час, як загальну увагу привернули до себе ландфогт і Руденц, між якими стала Берта, Телль пустив стрілу.

Рессельман

Хлоп'я живе!

Багато голосів

Телль в яблуко улучив!

Вальтер Фюрст хитається, готовий впасти. Берта його підтримує.

Геслер

(вражений)

Як, він стріляв? Невже? От божевільний!

Берта

Дитя — живе!

(До Вальтера Фюрста.)

Опам'ятайтесь, батьку!

Вальтер Телль

(підбігає з яблуком)

Ось, тату, яблуко... Я ж добре знав,
Що хлопчика свого ти не пораниш!

Телль стоїть, подавшись уперед, наче готовий полинути вслід за стрілою; побачивши, що син підбігає, упускає самостріл, кидається до хлопчика з розкритими обіймами, палко пригортає його до свого серця і знесилено падає. Усі зворушені.

Геслер

Стривай-но, Телль!

Телль

(вертається)

Що скажете, мій пане?

Геслер

Сховав ти ще одну стрілу... Так, так,
Я добре бачив... Нащо це зробив ти?

Телль

(зніяковіло)

Такий є звичай у стрільців, мій пане.

Геслер

Ні, Телль, я відповіді цій не вірю.
Напевно, ти щось інше замишляв.
Скажи-бо правду, Телль, одверто й щиро —
Життя тобі я, хоч би й що, дарую.
Навіщо взяв стрілу?

Телль

Гаразд, мій пане.
Якщо життя мені ви обіцяли,
То й вам усю я правду розкажу.

(Виймає з-за пазухи стрілу і дивиться на ландфогта страшними очима.)

Стрілою я цією вбив би... вас,
Якби улучив я в свою дитину, —
Не схибив би тоді я вже напевно.

Геслер

Що ж, Телль, життя тобі я подарую,
Дотримаю я лицарського слова,
А що лихий ти виявив свій намір,
То там тебе звелю я заховать,
Де й сонця й місяця ти не побачиш, —
Лиш так од стріл твоїх я вбережуся.
Беріть його! В'яжіть!

Телля зв'язують.

Переклад Бориса Тена

Запитання і завдання

1. Якими рисами народного епічного героя і звичайної людини наділив автор Вільгельма Телля?
2. Розкрийте ставлення цісарського намісника Геслера до швейцарського народу, яке виявляється у сцені стрільби з лука.

ЛІТЕРАТУРА РОМАНТИЗМУ

Наприкінці XVIII ст. у Франції вибухнула революція. Короля Луї XVI було публічно страчено, самодержавний лад повалено, деспотію церкви припинено, стосунки з папським Римом розірвано. Було встановлено соціальну рівність, скасовано дворянські титули (граф, маркіз, князь), а до всіх запроваджено звертання «громадянин». Влада перейшла до рук третього стану — бюргерства. Францію проголосили республікою. Все ніби обіцяло процвітання країни, що стала на новий шлях розвитку. Передові люди Європи з надією стежили за успіхами революції. Франція була для них прикладом того, як можна зробити кращим і досконалішим суспільство, якщо спиратися на розум.

Проте невдовзі у Франції почалася жорстока боротьба за владу. Спалахнув кривавий терор. Кращі люди Європи відсахнулися від революції, серед них — Гете, Шиллер та ін. Австрія, Пруссія, Англія оголосили Франції війну.

Молодому генералові Наполеону Бонапарту вдалося врятувати Францію від внутрішньої анархії і зовнішніх ворогів. Поступово його армія зайняла майже всю Європу. Наполеон, цей, за словами Байрона, «незбагненний півбог-володар, страх царів», знищував феодальні порядки, підтримував буржуазію. Тому нерідко населення із захватом зустрічало наполеонівські війська. Багато хто з передових людей того часу вважав Наполеона продовжувачем справи просвітників, який хотів установити в Європі новий лад на засадах розуму і вищої доцільності. Проте невдовзі Наполеон постав перед усіма як цинічний і безпринципний завойовник, особливо після його нападу на Росію (1812). Проти загарбника піднялися народи. Наполеон був розбитий.

Після цього в деяких країнах, насамперед у Франції, було реставровано (відновлено) старі, феодальні порядки. Відновлено орден єзуїтів, а «Енциклопедію» заборонили. Слово «вольтер'янець» стало лайливим. Так закінчилась доба Просвітництва.

У деяких людей ці зміни викликали почуття гострого розчарування і зневіри в майбутньому. Інші, навпаки, відкрили нові перспективи для духовного життя. Зміни були настільки разючими, що всі відчували: настав новий історичний час. Почалася доба романтизму.

Термін *романтизм* вказує на зв'язок із середніми віками, коли в літературі був популярним жанр лицарського роману з такими його особливостями, як фантастичність, зображення високого кохання,

лицарських подвигів, добрих і злих чарівників, казкових пейзажів тощо.

Романтизм охопив усі види мистецтва. В ньому відбилося почуття змін, грандіозної ломки минулого, переплелося трагічне й оптимістичне сприйняття світу. Так, оптимістичною вірою в народ пройнята картина французького художника-романтика Ежена Делакруа «Свобода на барикадах Парижа», а трагізмом позначене його ж полотно «Турецькі безчинства на острові Хіос». Польський композитор-романтик Фредерік Шопен створив і трагічний «Революційний етюд», яким відгукнувся на революційні події у Варшаві (1831), й інші, просвітлені, твори — етюди, прелюдії, мазурки.

Романтики наголошували на величезній ролі у житті людини творчого розуму, почуттів, уяви, фантазії. Це відрізняло їх від письменників-просвітників, які на чільне місце ставили здоровий глузд. Романтики утверджували духовну самобутність і неповторність людини. Кожна людина — це окремий світ, який протистоїть світу зовнішньому. А законодавцем у цьому світі має виступати краса. Романтики ненавиділи обивательську самозаспокоєність, байдужість до прекрасного і високого. «Справжнє лихо полягає у тому, що нині все застигло у вульгарній прозі життя. І більшість людей спокійно сприймають все це і навіть почуваються цілком добре, мовчки скочуючись болотом до прірви», — писав австрійський композитор Франц Шуберт. Найнестерпнішою вадою суспільства романтики вважали насильство над людиною, приниження людської гідності. Вони виступали за щирі, відкриті людські стосунки, засуджували світ наживи, егоїзму і лицемірства з погляду *романтичного ідеалу* і намагалися втекти від ницої буденності.

Романтики збагатили поетику, виробили неповторний *романтичний стиль*. Вони відкинули традиції класицистів з їх наслідуванням античності й захоплено оспівували середньовіччя і Відродження. Понад усе вони цінували вільне натхнення, порив душі, сердечність, а не суворі канони і правила.

Романтики повернули в літературу красу народного мистецтва — казок, пісень, легенд, переказів. Поети-романтики відкрили красу слова, що звучить, захоплюючі зорові й слухові асоціації. Вони внесли у свої поезії співучість і сердечність народної пісні, в поеми та романи — мальовничість і панорамність описів, у кожний твір — музичну схвильованість, щирість, мрійливість. Ніхто до романтиків не описував з такою любов'ю природу.

Важливим досягненням романтиків було створення таких сучасних жанрів літератури, як *роман* (Вальтер Скотт, Віктор Гюго, Микола Гоголь), *поема* (Джордж Гордон Байрон, Олександр Пушкін, Михайло Лермонтов, Генріх Гейне, Адам Міцкевич), *лірична поезія* (більшість авторів).

У розвитку романтичної літератури Західної Європи можна простежити три хвилі. **Перша хвиля романтизму** почалася наприкінці 1790-х років.

Доба наполеонівських воєн та період Реставрації (1815—1830) викликали **другу хвилю романтизму**. В Англії це творчість Джорджа Гордона Байрона, Персі Біші Шеллі, Джона Кітса, Вальтера Скотта

(кращі його романи — «Айвенго», «Роб Рой», «Квентін Дорвард»), в Росії — Василя Жуковського, Кондратія Рилєєва, Олександра Грибоєдова (комедія «Лихо з розуму»), Олександра Пушкіна, Євгенія Баратинського.

Третя хвиля романтизму починається після Липневої революції у Франції та антицаристського повстання в Польщі, тобто після 1830 р. Найкращі твори в цей час пишуть: у Франції — Віктор Гюго, Жорж Санд, Александр Дюма; у Польщі — Адам Міцкевич, Юліуш Словацький; в Росії — Михайло Лермонтов, Микола Гоголь; в Угорщині — Шандор Петефі. Під впливом європейського романтизму розвивається американська література, представлена романтичними творами Фенімора Купера («Слідопит», «Шпигун», «Останній з могікан»), Едгара По та ін. Третя хвиля романтизму, крім літератури, широко охопила живопис, музику, театр. Всесвітньо відомою стає творчість: французького художника Ежена Делакруа, німецьких композиторів Людвіга ван Бетховена («Патетична[1] соната», «Місячна соната», соната «Апасіоната»[2], Дев'ята симфонія), Франца Шуберта («Вільшаний король», «Аве Марія»[3], «Незакінчена симфонія») і Роберта Шумана («Карнавал», «Крейслеріана»[4]), польського композитора Фредеріка Шопена («Революційний етюд»), угорського композитора Ференца Ліста («Угорські рапсодії»), французького композитора Гектора Берліоза («Гарольд в Італії»). Нові зразки опери і музичної драми створюють: італійські композитори Джоаккіно Россіні («Севільський цирульник», «Вільгельм Телль») і Джузеппе Верді («Аїда», «Дон Карлос», «Ріголетто»), німецький композитор Ріхард Вагнер («Лоенгрін», «Трістан та Ізольда», «Кільце нібелунга»). Михайло Іванович Глінка написав опери «Руслан і Людмила» та «Іван Сусанін».

---

[1] Патетичний (*муз.*) — тут: з пафосом, з глибокими почуттями.

[2] Апасіоната (*італ.* appassionato) — палко, з пристрастю.

[3] Пісня «Вільшаний король» написана на слова вірша Й. В. Гете, а «Аве Марія» — на слова з поеми В. Скотта «Дів озера».

[4] У цьому творі композитор відтворює музичними засобами характер і переживання капельмейстера Крейслера — персонажа з творів німецького романтика Е. Т. А. Гофмана.

З АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Вільям Вордсворт
(1770—1850)

МІНЛИВІСТЬ

Йдуть зміни від низин аж до вершин —
Розщеплюється все — з вершини знову
Йде вниз, проймаючи світобудову,
Могутня музика незрушних змін.

Її меланхолійний передзвін
Сумління чисте може вчути. Скову
Не зносить правда, й завжди форму нову
Наповнює її одвічний плин,

А ветха форма валиться щоразу,
Як вежа дня вчорашнього, що в ній,
Хоч би й була збудована з алмазу,
Не може відгукнутися прибій,
Ні випадковий крик, ні зблиск надій,
Ні інший неймовірний дотик часу.

Переклад Дмитра Павличка

Семюель Колрідж
(1772—1834)

ДО ОСІННЬОГО МІСЯЦЯ

Красо столикої нічної мряви
І диких видив батьку! Я дивлюсь,
Як твоє світло, водянисте й мляве,
Блищить у хмарі й плетиві галу́зь,

Як губишся, як погляди сліпучі
Ти кидаєш крізь діри, що вітри
Прорвали в кучерявій білій тучі,
Як осяваєш темний світ згори!

Ти — мов надія наша. Розсіялась,
Та вже і засмутився ясний зір,
Он за дракона розпачу сховалась,
Он випливає знову на простір.

Як метеор, вона в пломінні лине
Над духом смутку, що зорить з долини.

Переклад Дмитра Павличка

Джон Кітс
(1795—1821)

ПРО КОНИКА І ЦВІРКУНА

Ніколи не вмирає спів землі.
Коли вже птиці в лісові околи
Втечуть од спеки й викошене поле
На мить затихне в літньому теплі,

Озветься коник. Сівши на стеблі,
В захопленні не томлячись ніколи,
Він тішитиме сонце ясночоле —
Й тремтітимуть од щастя мотилі.

А вже в зимі, коли від холоднечі
Поглибшає в хатині тишина,
Цвіркун співає пісню нам з-під печі.
Росте в дрімоті пісня негучна,
Спів коника і літа молодечі,
Дзвінкі луги нагадує вона.

Переклад Дмитра Павличка

ДО СНУ

О ти, бальзаме затишної ночі,
Що затуляєш милостиво нам
Повиті темрявою й смутком очі,
Плоть сповнюєш солодким забуттям.

О сон! Закрий мені повіки нишком
Чи дочекайся, доки добрий мак
Розкине видива свої над ліжком,
Тоді рятуй, бо день, як той відьмак,

Болючим світлом зблисне наді мною,
Печаль приносячи з далечини
І серце осліпляючи маною.
Рятуй від совісті, що все вини,
Мов стежки кріт, шукає темниною,
Душі шкатулку сміло зачини.

Переклад Дмитра Павличка

Персі Біші Шеллі

(1792—1822)

ВЕЧІР

Погасло сонце, ластівки поснули,
У сірій млі мигочуть кажани,
Ропухи скачуть — тінь жадану вчули,
І вечоровий подих мандрівний
Не збрижить річки, що сама собою
Тремтить, тече в дрімотному спокою.

Ані росинки на сухій траві,
І дерево скупе на прохолоду.
То налетить, то стихне вітровій
Сухий, легкий; немов не грався зроду,
Несе по вулицях солому, пил,
Та раптом кине — вибився із сил.

Біжить ріка — стоїть в ній міста обрис,
Повік незрушний в дзеркалі води;
Тріпоче — та не мре, не блякне образ,
Пребуде завше тут. Хоч в смерть піди
Й вернися змінений, — а він так само
Ростиме в лоно вод і гнучко й прямо.

Ту хлань, що в неї сонечко зайшло,
Загородила хмара попеляста,
Мов купа гір дереться на чоло
Небесне — і купчасто, і бриласто,
Та сині вище розлились моря,
Крізь них вечірня блискотить зоря.

Переклад Олександра Мокровольського

З НІМЕЦЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Фрідріх Гельдерлін

(1770—1843)

ГІМН ЛЮБОВІ

(Уривки)

Лугом, по траві зеленій
Радощі для нас — священні,
А природа — це наш храм.
Весело блукати нам.

Геть з очей печаль тривожну!
Згинь, турбото навісна!
Хай любов у душу кожну
Входить, радісна й ясна!..

Нею зміцнені, навіки
З пут увільнимо наш крок.
Злинем, вільні і великі,
Нашим духом до зірок!
Клятв і поцілунків знада
Думать не дає про час.
Вічносте, твоя відрада
Надихає душу в нас!

Переклад Миколи Бажана

Генріх Гейне

(1797—1856)

***

На крилах пісні полину
З тобою в далину,
На Гангову долину,
В країну чарівну.

Сади червоноквітні
Там в місячнім світлі цвітуть,
Там лотоси привітні
Сестричку милу ждуть.

Фіалки леліють у дрожі
І тягнуться до зірок,
Нашіптують потай рожі
Своїх запашних казок.

Газелі розумні й милі
Повз них біжать до струмка,
А здалеку котить хвилі
Й шумить священна ріка.

Під пальмою на смерканні,
У тиші й самоті,

Ми питимем чари кохання
В солодкім забутті.

Переклад Миколи Лукаша

З ФРАНЦУЗЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Віктор Гюго
(1802—1885)

STELLA[1]

(Уривок)

Я та, що першою в досвітніх небесах
З'являюсь. Віру я покріплюю в серцях.
Нащадкам я свічу, як предкам я світила.
Мов камінь огняний, мене Господня сила
Із пращі кидає у ночі зле чоло.
Передо мною царств багато перейшло.
Я — дух поезії, що сяє над землею.
Світила Данте я, а в давнину — Мойсею[2].
Сам океан мені несе любові дань.
Устань же, мужносте! Чесното й віро, встань!
Творці, мислителі — угору йдіть, на чати!
Очам — розкритися і зорам — пильнувати!
О, земле, розцвіти! Життя, загомони!
Заснулі, проженіть свої ганебні сни!
Той, хто послав мене на подвиг урочистий, —
То ангел Вільності, то Світла геній чистий!

Переклад Максима Рильського

З ПОЛЬСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Адам Міцкевич
(1798—1855)

СПОГАД

Лауро! Чи тепер, мов сон, перед тобою
Найкращих наших літ зринає дивина,
Коли, закохані і юні, як весна,
Ми забували світ, затьмарений журбою?

---

[1] Stella (*італ.*) — ранкова зоря.

[2] Мойсей — біблійний персонаж, вождь і законодавець стародавніх євреїв.

Струмочок жебонить у лузі під вербою,
В жасминових кущах альтана потайна...
Там темрявою ніч ласкава й чарівна

Обкутувала нас, як ніжності габою.
А місяць осявав з блакитної путі
То білосніжну грудь, то персні золоті,
Тобі надаючи свого причарування.

Мруть очі ув очах, душа в душі щемить,
Стрічаються уста і горнуться в ту мить
Сльозина до сльози, зітхання до зітхання.

Переклад Дмитра Павличка

РЕЗИГНАЦІЯ[1]

Нещасний, хто дарма взаємності благає,
Нещасний, хто любить спитується дарма,
Та нещаснішого серед людей нема,
Ніж той, хто раз любив — і вічно пам'ятає.

Принадниць бачивши, він томиться в одчаї,
Бо думка чар йому затруює німа;
Довершеність йому появиться сама —
Він серця й ангелу віддати не бажає.

Гордує тою він, служить не годен тій,
Земну минаючи, не може й неземній
Кохання присвятить, утративши надії;

До спорожнілого подібний храму він,
Що серце смутить нам пустельністю руїн,
Де Бог не хоче жить, людина жить не сміє.

Переклад Максима Рильського

[1] Резигнація (*лат.*)— примирення, зречення, покора.

З УГОРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Шандор Петефі

(1823—1849)

ХМАРИ

Пливуть хмари, ніби тіні.
Дощ холодний. Дощ осінній.
Над імлистим жовтим листом
Лине спів над падолистом.

Дзигарі пробили мляво.
Спиш — не спиш, моя смуглява?
Чуєш тиху, чуєш дальню
Пісню осені печальну?

Злива темну тінь колише,
Пісня плине, грає, дише:
Хто почує, той згадає,
В того серце заридає.

Слухай, що шепоче злива,
Що співає птах журливо,
Бідний птах — моє кохання,
Зливи й осені зітхання.

Переклад Леоніда Первомайського

З ПОЕЗІЇ США

Едгар По

(1809—1849)

ДО НАУКИ

Науко! Справжня дочко давнини!
Все змінює твоя нещадна сила,
Співця катує, рве натхнення й сни,
Мов гриф[1], кому нудна реальність — крила.

Чи може полюбить тебе поет,
Як ти його клейноди погасила,

[1] Гриф — птах з великим розмахом крил.

Йому, хто відає безстрашний лет,
Ширяти в небесах заборонила?

Хіба не ти прогнала з джерела
Наяд під інші радісні зірниці,
Дріадам житла в лісі не дала,
Зіпхнула Артеміду[1] з колісниці,

Від мене мрію вирвала мою
В зеленім тамариндовім[2] гаю?

Переклад Дмитра Павличка

Генрі Лонгфелло

(1807—1882)

ОСІНЬ

Твої гінці — дощі — летять навскіс.
Твої знамена б'є вітрів крутнява.
Мов самаркандський шовк, ява яскрава —
Воли статечні тягнуть твій повіз.

На мості злотному, в короні кіс,
Як Шарлемань[3], стоїш ти величава,
І знаками володарського права
Благословляєш ферми, ниви, ліс.

Твій щит у яснім місяці врожаю
Висить, багряно сяючи, вгорі,
Десь на блакитному карнизі раю.

Снопи — мов полум'я на вівтарі.
Метає вітер листя в даль безкраю,
Як милостиню при твоїм дворі...

Переклад Дмитра Павличка

---

[1] Артеміда — богиня ловів і незайманих лісів в міфології стародавніх греків.
[2] Тамаринд — екзотичне дерево в Індії.
[3] Шарлемань — французький король Карл Великий (768—814).

Джордж Гордон БАЙРОН

(1788—1824)

Джордж Гордон Байрон походив зі старовинного аристократичного роду. Майбутній поет ріс в родовому замку Ньюстед у Шотландії, романтична краса якої на все життя лишилася в його пам'яті. Батько поета покинув сім'ю незабаром після народження сина. Непрості стосунки склалися у хлопчика з матір'ю: зламана важкою долею, вона отруїла йому безжурність дитячих років неврівноваженим, жовчним характером. На все життя гіркий слід у душі залишила бідність, у якій він, лорд за походженням, провів дитячі роки. Морально пригнічувала його ще й фізична вада: він кульгав. Найбільшу втіху Джордж знаходив у спогляданні природи і читанні книжок.

Усіх, хто спілкувався з Байроном, підкоряли не лише його чуття прекрасного та гостре почуття справедливості, а і його врода. «Його очі — це розкрита брама сонця, вони створені зі світла і для світла», — писав один із його сучасників. А голос у поета був «вражаючої краси, зачаровував і вабив, як найдивовижніша музика».

Байрон здобув освіту в Кембриджському університеті, де вивчав історію, філософію і літературу. Його перша поетична збірка «Часи дозвілля» мала негативний відгук у журналі. Гордість юного поета була жорстоко вражена. У відповідь він опублікував сатиру, в якій виступив проти загальновизнаних авторитетів англійської романтичної поезії — поетів «озерного краю» Вільяма Вордсворта, Семюеля Колріджа, Роберта Сауті.

Коли Байрон досягнув повноліття, він на три роки вирушив у мандри і відвідав Португалію, Іспанію, Албанію, Грецію, Туреччину. В цей час точилися наполеонівські війни. Спочатку поет захопився сильною особистістю Наполеона, але згодом розчарувався в ньому. Дитя Просвітництва, Байрон високо цінував Людину — її розум, волю, душу. Ті страждання, яких зазнали народи внаслідок революції та воєн, здавалися йому невиправданими. Звідси — гостре розчарування у суспільстві, в просвітницькому прогресі, в майбутньому людства. Ці риси віднині стають характерними прикметами його творчості.

Під впливом подорожі Байрон написав поему «Паломництво Чайльд Гарольда».

Після повернення до Лондона Байрон посідає належне йому місце в палаті лордів. Він виголошує три промови в парламенті, в яких, зокрема, бере під захист «луддитів» — робітників, які протестували проти своїх злигоднів тим, що ламали ткацькі верстати, на яких працювали. Виступи поета-лорда були зустрінуті знаттю з презирством та обуренням. Вони стали початком гострого конфлікту між поетом та аристократичним суспільством, що незабаром призвело до вигнання Байрона з Англії (1816).

У 1813—1816 рр. Байрон написав кілька «східних» поем, серед яких найкращі — «Гяур» і «Корсар». Образи головних героїв, гордих бунтівників-одинаків, передають думки і почуття самого поета, що страждав від самотності та людського нерозуміння.

Дія поеми «Корсар» відбувається на островах Егейського моря поблизу Туреччини. Конрад, ватажок корсарів (піратів), — героїчна натура, людина із загадковим минулим, шляхетними пориваннями і розчарованою душею. Разом з ним на острові перебуває його кохана Медора. Конрад одержує важливе повідомлення і вирішує напасти своїм загоном на острів, що належить турецькому паші Сеїду (пісня 1). Перевдягнувшись дервішем[1], він з'являється на бенкеті у паші й у зручний момент нападає на нього. Палац охоплено пожежею. Конрад рятує з гарему прекрасну наложницю Гюльнар. Але його самого схоплено, і він очікує на страту (пісня 2). Закохана Гюльнар спочатку намагається вмовити пашу подарувати Конраду життя, а коли це не вдається, підкуповує сторожу і випускає корсара з в'язниці. Вона вмовляє його вбити пашу, але Конрад вагається. Тоді Гюльнар вбиває Сеїда сама. Конрад і Гюльнар рятуються втечею на кораблі і незабаром прибувають до острова корсарів. З'ясовується, що Медора, почувши про полон Конрада, померла від горя. Конрад загадково зникає з острова.

Півроку Байрон перебуває у Швейцарії, де подружився з англійським поетом Персі Біші Шеллі, теж вигнанцем і жертвою ворожнечі аристократії. З осені 1816 р. Байрон мешкає в Італії, а наприкінці 1823 р. переїздить до Греції. За ці вісім останніх років життя поет створив більшу частину свого поетичного доробку.

Самотність, відчай, вражена гордість поета знайшли свій вияв у драматичній поемі «Манфред». Гете сприйняв її із захватом. Дія у цьому філософському творі розгортається на тлі швейцарських Альп, де у напівзруйнованому замку живе Манфред. Величний, холодний, безлюдний пейзаж, майстерно зображений поетом, є образом душевних переживань головного героя. Манфред прагне осягнути своїм розумом сутність світобудови, сприйняти серцем почуття всього людства. Герой доходить висновку, що людське життя нікчемне порівняно з величчю творення та вічністю. Страждання переповнюють його душу, і розум не може її втішити. У чарівних духів Манфред просить забуття. В поемі «Манфред» відбилася *світова скорбота* поета — безмежне розчарування у житті.

Вигнання поета припало на роки Реставрації та політичної реакції. Вражає громадська активність Байрона. Переїхавши восени 1816 р. до Італії, Байрон і Шеллі вступають у лави карбонаріїв («вугільників») — таємного патріотичного товариства. Після падіння Наполеона північна частина Італії опинилася під владою Австрії, і карбонарії готували повстання проти австрійців. Байрон допомагав повсталим грішми, а в його будинку був склад зброї. Повстання патріотів було розгромлене 60-тисячною армією, посланою за згодою «Священного союзу».

---

[1] Дервіш — мандрівний чернець-жебрак на Сході.

Серед численних творів, написаних Байроном в Італії, увагу привертає поема «Мазепа». Сюжет про українського гетьмана поет відшукав в «Історії Карла XII» Вольтера. Поему написано у формі розповіді старого Мазепи Карлу на привалі в лісі після втечі з-під Полтави (1709). Поема відтворює історію кохання юного Мазепи, яка закінчилася для нього драматично. Вольтер розповідав: «В молоді роки у нього був роман з дружиною одного польського шляхтича. Чоловік його коханої, дізнавшись про це, звелів прив'язати Мазепу до спини дикого коня і випустити його на волю. Кінь був з України, він побіг туди назад, приволікши з собою Мазепу, напівмертвого від утоми й голоду. Йому дали притулок місцеві селяни...» Байрон не ставив собі за мету розкрити образи Мазепи і Карла XII в історичному плані, тему війни відсунуто далеко назад. «Уяву поета вразила лише картина людини, прив'язаної до дикого коня, що мчить степами», — писав О. Пушкін. У зображенні бігу Байрон досягає захоплюючого драматичного ефекту. Твір Байрона надихнув французького письменника Віктора Гюго на створення невеликої поеми на ту саму тему, а угорського композитора Франца Ліста — фортеп'яної п'єси «Мазепа», в якій музичними засобами передано і шалений біг коня, і спогади про кохання та широкі українські степи.

В Італії Байрон працював над «Дон Жуаном» — наймасштабнішим своїм твором. «Дон Жуан» вважають першим у європейській літературі *романом у віршах*. У ньому Байрон виразив своє розчарування у житті. Тут багато гротескних і сатиричних образів. Композиційно твір побудовано за принципом маятника — чергування щасливих і нещасливих епізодів із життя Жуана, причому сам герой позбавлений можливості керувати своєю долею. Над усім панує примхливий Випадок, і не лише герой, а й читач не може уявити, як розвиватиметься сюжет. Події розгортаються в Іспанії, посеред розбурханого Середземного моря та на його островах, у турецькому гаремі і на полі бою біля фортеці Ізмаїл, у російській столиці Санкт-Петербурзі... Тут роман уривається. За задумом автора, Випадок, то щедрий, то несприятливий до героя, мав закинути його до Парижа часів революції, де Доля поставила б крапку в його житті. На думку Байрона, такою безглуздою є трагікомедія людського існування. Людина проживає своє життя і не залишає ні сліду, ні пам'яті по собі: «Вона завжди була і назавжди залишиться нещасним негідником».

Наприкінці 1823 р. Байрон переїздить до Греції. Там тривала боротьба грецького народу проти турецького поневолення. В Європі формувалися добровільні загони на допомогу повстанцям. Багато хто з митців Західної Європи і Росії відгукнувся на ці події. Боротьбі греків за свободу та незалежність присвячені останні поезії Байрона. Вони, ніби сторінки щоденника, розкривають день за днем героїчне життя поета.

Навесні 1824 р. Байрон захворів на лихоманку в заболоченій місцевості Міссолонгі і помер. Тіло поета відправили до Англії і поховали біля його родового маєтку Ньюстед. На надгробній плиті у скромній церкві вибито напис про те, що поет поліг «при героїчній спробі повернути Греції її стародавню свободу та славу».

ЛІРИКА БАЙРОНА

СПОМИН

Кінець! То був лиш сон. І враз
Блідих надій промінчик згас.
Щасливих мало днів прожито,
Світанок мій вкриває тьма,
І душу сковує зима.
Любов, надію вщент розбито.
Якби ж — і спомини. Якби!

ЛОХ-НА-ГАР[1]

Геть затишні парки, трояндні алеї, —
Лиш мрійникам ніжним маніжитись тут.
Верніть мені скелі у сніжній кирею,
Де воля й любов ще панують без пут.
Люблю, Каледоніє[2], гір твоїх кручі,
Громи й блискавиці у темряві хмар,
Там ринуть важкі водоспади, ревучи
Між урвищ, де хмурий стримить Лох-на-Гар.

На скелях колись я, у пледі клітчастім,
В шотландськім береті, безжурним хлоп'ям
Полеглих героїв пригадував часто,
Між сосон одвічних блукаючи там.
Я в дім не спішив, аж потьмаріє обрій
І в небі заблиснуть зірниці Стожар[3].
В уяві вставали ті вої хоробрі,
Що вславили хмурий колись Лох-на-Гар.

О тіні полеглих! Під бур голосіння
Хіба ж то не ваш звучав голос мені?
Десь любо в цім краї тим лицарським тіням
Гасати вітрами, немов на коні.
Де мчиться зими крижана колісниця
Крізь сніжні завої, у хаосі хмар
Вбачаю далеких я пращурів лиця,
Що в бурях похмурий хова Лох-на-Гар.

---

[1] Лох-на-Гар — гірська вершина у Шотландії.
[2] Каледонія — давньоримська назва Шотландії.
[3] Стожари — назва сузір'я.

Хто ж був, о хоробрі, провидіти годен,
Що доля на згубу вас всіх прирекла?
Хоча й полягли ви в боях за Куллоден[1],
Вам лаври звитяг не повили чола.
Та все ж ви щасливі, — донині ласкаво
Ваш сон береже у печерах Бремар[2],
Вас славлять в піснях дударі, вашу славу
Відлунює хмурий в віках Лох-на-Гар.

Давно я покинув ті урвища й скелі,
Не скоро вернусь я до грізних шпилів,
Та голі ті гори, горби невеселі
Миліші британських зелених полів.
Мене блиск алей, дивних парків не надив,
Зате і донині приваблює чар
Тих скель прямовисних, долин, водоспадів,
Де хмурий у славі підвівсь Лох-на-Гар.

***

Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись,
Блукать між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.
Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.

Дай утекти мені, талане,
На лоно урвищ і горбів,
Забудь всі титули й кайдани,
Лакуз вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан, —
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочить од ран.

---

[1] Куллоден — місце боїв між англійськими урядовими військами і військом вигнаного принца Чарльза Едуарда Стюарта, на боці якого билися предки Байрона.

[2] Бремар — узвишшя із замком у Шотландії, де після поразки переховувався принц Чарльз (1746).

Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снив про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт, —
То, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у ниций світ.

Кого любив — давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих, —
Я серцем завжди сирота.

Як слухать ляси разуразні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів
Маєтність або сан привів!
Де друзів коло? Чом не склалась
Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас
І втіх нещирих марнота.

А ти, о Жінко, світоч вроди,
В тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б промінять на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів:

Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волію пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурий мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти,
В кочівлю сонця та орла!

ЕКСПРОМТ[1] У ВІДПОВІДЬ ДРУГОВІ

Коли із дна душі незборне
Тужіння виповзе надвір
І вираз мій у тінь огорне,
Потьмить чоло й заповнить зір,
Не бідкайся! Свою оселю
Моя скорбота добре зна:
В грудей безмовне підземелля
Назад повернеться вона.

ВАЛТАСАРОВЕ[2] ВИДІННЯ

На троні цар сидить,
Сьогодні учта в нього.
Сатрапів тлум шумить,
Горять вогні в чертогах.
З Єгови[3] чаш, давно
Священних в Іудеї,
Зухвало п'ють вино
Язичники Халдеї.

Аж раптом на стіні,
Скувавши страхом лиця,
Неначе вся в огні,
З'явилася правиця.
Як на піску, вона
Перстом на стіни пишні
Виводить письмена
Таємні та зловисні.

Цар скам'янів і зблід,
Поник, як в бурю колос,
Уста його, мов лід,
Тремтить цареві голос:

---

[1] Експромт — так романтики називали невеликий поетичний або музичний твір, що виник під час раптового припливу натхнення.

[2] Валтасар — цар Вавилонії (інша назва — Халдея). В Біблії (Старий Заповіт, книга пророка Даниїла, 5) розповідається, як під час бенкету в царському палаці раптом на стіні з'явився загадковий напис. Лише Даниїлу вдалося прочитати і розтлумачити слова, бо вони були написані його рідною, арамейською, мовою: «Мене, мене, текел, упарсін», тобто: «Порахував Бог царство твоє, і покінчив його; ти зважений на вазі і знайдений легеньким; поділене царство твоє і віддане мідянам і персам». Тієї самої ночі перси напали на палац, і Валтасар був убитий.

[3] Єгова (або Ягве) — іудейський бог. Халдеї осквернили чаші, призначені для храмових жертвоприношень богу Ягве.

«Покликати волхвів![1]
Хай наймудріші маги
Тлумачать тайну слів,
Що нам втяли рорзваги».

Халдея іздавен
Відома мудрецями,
Але до тих письмен
І їм бракує тями.
Ось вавилонський жрець
Явився між сатрапів,
Та слів старий мудрець
Збагнути не потрапив.

Позвати цар звелів
Тут бранця-чужаницю[2],
Що й розгадав тих слів
Зловісну таємницю.
У розпалі забав
Гримлять слова пророчі:
Що він вночі сказав,
Збулося все по ночі:

«Загине Вавилон, —
Над ним нависла кара.
Могила, а не трон
Чекає Валтасара.
І мрець уже він сам,
У савані й короні...
Вже ворог біля брам,
І сяде Кір[3] на троні!»

СОНЦЕ БЕЗСОННИХ

Безсонних сонце! Зіронько сумна,
Чий слізний блиск із пітьми долина,
Не здужавши нічної темноти,
Як схожа на колишнє щастя ти!
Так і минуле, втрачене давно,
Блищить, та нас не гріє вже воно.

---

[1] Волхв — віщун.

[2] Бранець-чужаниця — Даниїл. Цього юнака іудейського походження вавилонський цар утримував у себе як заручника.

[3] Кір — перський цар Кір II, який у 539 р. до н. е. завоював Вавилонію і звільнив іудеїв з «вавилонського полону».

У ніч мою і мій талан такий:
Хай видно, та здаля, не гріє — хоч ясний.

СТАНСИ[1] ДО АВГУСТИ

(Уривок)

Коли запав довкола морок
І розум тьмарився мені,
Коли надія, стерта в порох,
Ледь жевріла удалині;
Як дух із відчаю хилився
І глум зломовної юрби,
Уйнявши розуму сміливцям,
Доводив ниців до ганьби;
Коли і серце обікрали,
І світ цькував мене, — тоді
Лиш ти одна мені сіяла
Зорею світлою в путі.
О, сяйво те благословенне!
Мов око янгольське, воно
І нині гонить ніч од мене,
І береже мене давно.
Похмура хмара не затьмарить
Ясного сяйва угорі,
І морок гине, тануть хмари
Од світла чистої зорі...

ПРОМЕТЕЙ

Титане![2] Ув очах твоїх
Відбилось горе і тривоги
Земних житців, що гнівні боги
Погордно зневажали їх.
А що дістав за те, Титане?
Лиш скелю, коршака й кайдани,
Німе страждання, вічний бран,
Нестерпний біль роздертих ран,
Що духа гордому уймає...
Ти стогін, роджений одчаєм,

---

[1] Станси — те саме, що й строфи.

[2] Титани — в грецькій міфології божества старшого покоління, до яких саме належав Прометей. Романтики надали цьому слова нового значення: видатна особистість з винятковим щодо сили й значення розмахом діяльності.

Душив у грудях, щоб той звук
Не виказав таємних мук,
Знімівши на устах, аж доки
Наглядач неба відлетить,
Щоб мук агонії й на мить
Боги не вгледіли жорстокі.
Ти боротьбу обрав, Титане,
В двобої волі і страждань,
Прийняв ти муки без вагань;
А небо мстиве, невблаганне,
І доля зла, — тиран глухий, —
І дух ненависті, який
Істот собі на втіху творить,
І сам їх нищить, сам їх морить,
Дали тобі безсмертя в дар,
Та навіть ця, найважча з кар,
Твоєї волі не зламала.
Змогла добитись лиш проклять
Лють Громовержцева од тебе,
Та що йому готує небо,
Ти, віщий, не хотів сказать,
Хоч погляд твій сказав немало:
В ній вирок прозвучав, як грім,
І каяттям палив гірким,
Гнітив страхом, аж у правиці
Тремтіли в гніві блискавиці.
У тому твій небесний гріх,
Що людям зменшив ти страждання,
Що світлом розуму й пізнання
На боротьбу озброїв їх.
Хай доля зла тебе скувала,
Та виклик твій, борня зухвала,
Завзяття вогнене твоє,
Твій гордий дух і непокора,
Що їх і небо не поборе,
Для смертних прикладом стає.
Ти людству освітив дороги,
Ти — символ віри і тепла.
Як ти — сини людські півбоги,
Струмок ясного джерела.
Хай і провидить люд достоту
Нужденний пай свій: і скорботу,
І горе, і борні тягар,
І долю невідкличних мар, —

Та дух бунтарства — не покути —
Найважчі розбиває пута,
І волі людської снага,
У муках зрощена, в одчаї,
Надії й віри не втрачає,
Зухвало виклик зустрічає
І владно смерть перемага.

СТАНСИ ДО РІЧКИ ПО[1]

(Уривок)

...Коли вона вечірньої години
Під свіжий легіт вийде на моріг,
Ця хвиля десь до неї вже долине
І буде стиха плюскати до ніг
І тішитиме погляд її милий.
Тож через те, ріко, потік я твій
Не те що бачити — згадать безсилий,
Щоб одночасно не зітхать по *ній*.
Хай любі очі у твоїм кришталі
І відіб'ються, тільки ж течія
Нестримно мчатиме від мене далі
І не верне, щоб їх не бачив я.
А *та*? Чи не верне, якій з собою
Несеш печаль мою? Ніхто не зна!
Ми край води блукаємо обоє:
В верхів'ї — *я*, над гирлом десь — *вона*.
І ділять нас не води швидкоплинні,
Не пасмо гір чи прірва, повна тьми,
А те, що долі в нас такі ж одмінні,
Як ті краї, де народились ми...

* * *

Як з рабства не можеш звільнити свій край,
Борись для чужого народу.
Про подвиги Греції й Риму згадай
І вмри у боях за свободу!
Служіння добру — найшляхетніша путь,
Тож бийся за волю повсюди!
А куля і плаха тебе обійдуть,
То й честь тобі лицарська буде!

---

[1] По — річка в північній Італії.

Померлих збуджено — чи можу спати?
Світ на тиранів став — чи гнутись можу?
Серпа жде колос — жнив не починать?
Я не дрімаю — терня в моїм ложі.
Щодень сурма мені дзвенить у вухах —
І в серці відгомін...

МАЗЕПА

(Уривок)

XVII

Вставало сонце... Біла мла
Здіймалася клубками вгору
І звільна відкривалась зору
Пустеля степова, німа...
Вона без краю розляглась
За нами, перед нами, скрізь, —
Яка ж користь була для нас
Минати поле, річку, ліс?
На ґрунті дикої рівнини
Хоч би де-небудь знак чи слід
Людини, чи бодай тварини,
Хоча б відбиток ніг, копит!..
Повітря мовчазне й сумне,
Комаха тут не продзижчить
І жоден птах не прокричить,
З кущів і з тирси не спурхне.
Отак чимало ще верстов
Мій кінь натомлений пройшов,
Хоч важко дихав, що, здається:
Ще хвилька — й серце розірветься.
Ми йшли самі, та це здалось, —
Бо враз, на закруті стежини,
Десь кінське ржання розляглось
Із хащі темної соснини, —
Чи то лиш вітер з-між листків
До мене шелестом доніссся?
Ні, ні! То з тупотом з узлісся
Табун коней до нас летів
Чотирикутником великим.
Хотів я скрикнути — та ні!
Мовчать уста мої німі —

Бо де ж пани цим коням диким?
Їх ціла тисяча, чи тьма, —
А вершників на них нема!
Кошлаті гриви розвивались
І розліталися хвости,
Широкі храпи роздувались, —
Вони не знали ще вузди,
Що намуляла б рот до крові, —
А на могутніх копитах
Вони не чули ще підкови
Ані острогів на боках...
Табун ще вільних, диких коней,
Що наче хвилі моря враз,
Летіли в дикому розгоні
З гудінням-тупотом до нас.
Коли мій кінь побачив їх
То наче збувся він безсилля,
Напружив жили кволих ніг
І почвалав... Ще тільки хвиля —
Він хрипло, глухо заіржав,
Здригнувся... і на землю впав...
Він важко дихав і лежав,
Очима мов крізь скло дивився,
Увесь у милі — й не дрижав...
Отак і шлях його скінчився,
Що перший та й останній був!
Табун підбіг — він бачив, чув,
Як кінь заржав, спинився і впав.
Вони й мене спостерегли,
Як я лежав на кінській спині
В тугім, скривавленім ремінні;
Дрижали, вітрили вони
І в різні боки розбігались,
То знов назад до мене йшли
І знову з жахом відвертались,
Аж доки враз одним плижком,
Від мене кинулись гуртом
Після крутого повороту,
За патріархом свого роду —
Це вороний кошлатий кінь,
Мабуть, зі всіх найдужчий він —
Ні краплі сивого волосся
В блискучій шерсті б не знайшлося...
Ті коні форкають, хроплять,

Іржуть і крутяться круг мене,
Нарешті кинулись шалено
І в ліс назад вони летять,
Бо з жахом дике їх чуття
Людини очі зустрічає.
Тут сам зостався я в одчаї,
Прив'язаний тугим ременем
До цього трупа без життя;
Його німі, холодні члени
Лежали щільно біля мене,
Вже без незвичної ваги,
Що то від неї я не зміг
Звільнити ні себе, ні їх, —
І встати не було снаги!
Отак лежали ми при купі —
Вмираючий на мертвім трупі.
Як мало сподівався я,
Що бідна голова моя
Побачить блиск нового дня.
Від ранку до смерку лежав я,
Отак прикутий до коня,
Й очима сонце проводжав я
Та рахував години дня,
Що йшли повільною ходою...
В мені ще стільки сил було,
Щоб глянути, як надо мною
Востаннє сонце вже зайшло.
В душі відчай — такий глибокий,
Що мирить нас в останній час
Із тим, що в попередні роки
Найгіршим злом було для нас.
Це неминуче — це не зло.
А дехто й благо в нім знаходить
Не менш від того, що воно
Так рано інколи приходить.
Але ж ми всі цю певну ласку
Дбайливо хочем обминуть,
Бо в ній ми бачимо, мабуть,
Якусь незрозумілу пастку,
Куди обачний не впаде.
А дехто й сам на його жде,
До нього молиться з благанням,
Шука його з мечем своїм...
Цей осоружний, темний скін,

Кінець хоч би й яким стражданням,
А завжди непривабний він!
Й сказали чудно: діти втіх,
Що то проводять кожен день
Серед бенкетів та пісень,
Нестримні в забагах своїх,
В багатстві, в розкоші та славі
Вмирають легко, легше навіть,
Ніж ті, що мучаться ввесь вік.
Бо тим, що вже дізнали всього,
Що є прекрасного й нового,
Вже кидати нічо́го тут, —
Нових утіх вони не ждуть!
За чим на світі пожалкує,
Хто все вже звідав на землі?
Хіба крім смерті, що її
Чи були добрі ми, чи злі,
Уява різно нам малює.
Кінця всіх мук чекає страдник,
А друг його — спокійна смерть,
В очах, що повні болю вщерть,
З'являється, як злодій, зрадник
І нагороду відбирає —
Як деревце в небеснім раї...
За пережиті злидні й зло —
Те «завтра» все б йому дало,
Те «завтра», може, й мало бути
Початком безконечних літ.
Без горя, без плачів і скрути,
І враз йому б відкрився світ! —
Життя привабне і багате,
Що й очі сліпли б від краси,
Було б йому замість плати,
За сльози, за тяжкі часи.
Він мав би владу, був би в силі.
Блищать і тратить, рятувать —
Невже те «завтра» на могилі,
Аж на могилі має встать?

ПАЛОМНИЦТВО ЧАЙЛЬД ГАРОЛЬДА

(Уривок)

ПРОЩАЛЬНА ПІСНЯ

Прощай, прощай, вже берег зник,
Лиш мріє далина.
І свист вітрів, і меви крики
Над віхланню луна.
Сідає сонце. Ми в той край
Мчимо серед стихій.
До завтра, сонця лик, прощай!
Добраніч, краю мій!

По ночі знову ти зійдеш,
Народжуючи день.
Побачу небо, даль без меж,
Не Англію лишень.
І стане пусткою мій дім,
Жилий схолоне дух.
І лиш на пустирі глухім
Завиє пес — мій друг.

— О юний паже, що тобі?
Не бійся, не тремти.
Це шквал тебе ляка в плавбі
Чи змерз під штормом ти?
Не треба сліз. Наш корабель
Міцний і знає шлях, —
Він мчить між рифів і між скель,
Мов сокіл в небесах.

— Хай шторм реве, гуркоче грім,
Безодня хай кипить, —
Таж, пане Чайльд, біда не в тім,
Не тим душа болить:
Я неньку, батька серед слуг
Покинув при дворі;
Тепер зі всіх — лиш ви мій друг
Та ще один — вгорі!

Благословив мене татусь,
Сумуючи лиш мить,

Матуся ж, доки не вернусь,
Все буде сльози лить.
— Мій любий хлопче, геть печаль,
А сльози — й поготів!
Я й сам би плакав, та на жаль,
Вже серцем скам'янів.

Мій латнику, іди сюди,
Чого тремтиш отак?
Чи ти від моря ждеш біди,
Чи на вітрах закляк?
— Негода, пане, не ляка,
Стрічав я і біду,
Та вдома кинув я синка,
Дружину молоду.

Де замок ваш, озера й лан,
Вони живуть сумні,
Й на мене ждуть, кленуть талан
І плачуть день при дні.
— То правда, хлопче, та дарма, —
Печаль свою забудь!
Ось я один, то й жартома
Пускаюся у путь.

Жіночі сльози — лиш мана,
Облуди джерело:
Нагляне іншого вона, —
А сліз — як не було.
Не жаль минулого мені,
І море не страшить.
Нема у рідній стороні
За ким мені тужить.

Один! Один! Кругом вода,
Вода без краю й меж...
Ніхто мене там не згада,
І я — нікого теж.
Лиш пес завиє. А мине
В розлуці кілька літ, —
Він, вірний іншому, мене
Порве біля воріт.

Вперед, корабле мій, лети,
Морську глибінь долай!
Примчи у будь-які світи,
Але не в рідний край.
Вітання шлю морським валам,
А вдасться доплисти, —
Чужим вітання берегам!
О краю мій, прости!

Переклади Дмитра Паламарчука

Запитання і завдання

1. У чому виражаються риси романтичної втечі від буденності у вірші «Лох-на-Гар»?
2. У віршах Байрона ви знаходите образ ліричного героя, наділеного тими неповторними особливостями переживань і світовідчуття, що їх у сукупності назвали *байронізмом*, а самого героя — *байронічним героєм*. Прочитайте вірші Байрона і розкрийте на прикладах головні риси байронізму (байронічного героя).
3. Розкрийте риси байронічного героя у «Прощальній пісні» з поеми «Паломництво Чайльд Гарольда». У чому виражаються тут риси романтичної втечі від буденності? У чому саме розчарований Чайльд Гарольд?
4. Розкрийте символічне значення образу моря у творах Байрона.

Генріх ГЕЙНЕ

(1797—1856)

Німецький поет Генріх Гейне народився 13 грудня 1797 р. в місті Дюссельдорфі в родині небагатого єврейського купця. Після поразки Наполеона в Прирейнській області було відновлено кріпосницькі порядки, а рідне місто Гейне відійшло до Пруссії, відомої національною нетерпимістю. Це мало фатальні наслідки для поета.

Після закінчення Дюссельдорфського ліцею Гаррі (таким було справжнє ім'я Гейне) навчається в університетах Бонна, Геттінгена, Берліна. У 1825 р. він переходить в лютеранство і як християнин приймає нове ім'я — Генріх. У цьому ж році Гейне одержав диплом доктора прав[1]. Наступні п'ять років він шукає місця служби. В Мюнхені, куди Гейне переїздить, щоб редагувати історичний журнал, його починає цькувати церква. Наприкінці 1820-х років Гейне опублікував чотири томи автобіографічної прози «Подорожні картини» та ліричну «Книгу пісень», лейтмотивом якої звучала тема кохання. Поет, чиї книжки блискавично розкуповувались, чиє ім'я було широковідоме, страждав від образ і приниження. Це підштовхувало його до рішення залишити батьківщину.

У травні 1831 р. Гейне залишив Німеччину і переїхав до Парижа. В коло його друзів-митців невдовзі увійшли письменники Бальзак, Жорж Санд, Беранже, Дюма, Андерсен, Гюго, композитори Шопен, Ліст, Берліоз... Його вірші перекладають французькою мовою і часто друкують. А в Німеччині нові книжки поета потрапляють під заборону.

У 1840 р. прусський трон посів новий імператор — Фрідріх Вільгельм IV, і Генріху Гейне дозволяють відвідати у Гамбурзі матір (1843). Так виникла поема «Німеччина. Зимова казка» (1844), в якій поет вилив любов, біль і гнів, що переповнювали його серце вигнанця. Твір було відразу ж заборонено в багатьох німецьких державах.

У 1844 р. побачила світ його друга поетична збірка «Нові поезії». У вірші «Сілезькі[2] ткачі» поет відгукнувся на повстання ткачів (1844), що охопило кілька міст Німеччини.

У 1845 р. здоров'я Гейне різко погіршилося, він поступово втрачав здатність ходити й говорити. Почався трагічний період «матрацної могили», який тривав майже вісім років. Біля Гейне постійно була кохана дружина Матильда. Поет не припиняє працювати. Він диктує свою прозу, пронизану закоханістю в життя («Богиня Діана», «Фауст», «Боги у вигнанні»), створює знамениті «Романсеро» —

---

[1] На Заході доктором називають людину, яка закінчила університет.

[2] Сілезія — географічна область Німеччини.

короткі, в дусі балад, і довші, в стилі поем, вірші. Читач знаходить у них античну чи біблійну старовину («Бог Аполлон», «Цар Давид»), лицарські часи («Рюдель і Мелісанда»), германську й англійську міфологію та історію («Валькірії», «Король Річард»), Схід («Азр»).

У 1848 р. у Франції та Німеччині спалахнула революція, проте вона не викликала у Гейне душевного піднесення. Поетові читають новинки літератури, серед яких — перші романи Діккенса, твори Дюма, Гоголя, драми Шиллера, «Фауст» Гете.

17 лютого 1856 р. Генріх Гейне помер. Похорон відбувся на паризькому кладовищі Монмартр, згідно із заповітом — без релігійних обрядів і промов.

Видатний поет-романтик, Гейне залишається насамперед неперевершеним майстром ліричної мініатюри і фольклорно-історичної балади. Він оспівує природу, якій звіряє свої любовні мрії, і вона притишує його сердечні страждання. Його вірш успадкував мелодійність і ніжність народної пісні. Поет розкриває чарівність народних легенд, небуденний світ героїчних переказів. Водночас Гейне — майстер гострої політичної теми; його співчуття звернене до тих, хто страждає від людської несправедливості і соціального гноблення.

МОЇЙ МАТЕРІ Б. ГЕЙНЕ

Я звик висóко голову держати,
Бо маю честь і мужність без догани;
Хай сам король мені у вічі гляне, —
Не опущу я їх, кохана мати.

Але тобі наважуся сказати:
Хоч дух у мене гордий, нездоланний,
Та біля тебе непокора тане,
Бо звик тебе, святу, я шанувати.

Моя душа подолана твоєю
Високою, прекрасною душею,
І в небеса я лину разом з нею.

І каюсь я за вчинки, що смутили
Твоє високе серпе, серце миле,
Що так мене усе життя любило!

Переклад Максима Рильського

***

Боїться квітка лотос,
Як сонячне сяйво йде,
Ясне чоло схилила
І ночі замріяно жде.

Коли ж коханок місяць
Промінням розбудить її, —
Навстріч йому розтуляє
Вона пелюстки свої.

Цвіте, й росте, і прагне
До ніжних місячних рук,
І тане, і пахне, і плаче
З любові й любовних мук.

Переклад Євгена Дроб'язка

***

Самотній кедр на строми́ні
В північній стоїть стороні,
І кригою, й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.

І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

Переклад Леоніда Первомайського

***

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє, —
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.

Повітря свіже: смеркає,
Привільний Рейн затих;
Вечірній промінь грає
Ген на шпилях гірських.

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь має,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

В човні рибалку в цю пору
Поймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору —
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

Переклад Леоніда Первомайського

***

Вродливице рибачко,
До суші плинь в човні,
Зостанься тут поруч зо мною
І руку дай мені.

Прилинь до мого серця
І страх даремний забудь, —
Щодня ж у дикім морі
Ти прокладаєш путь.

Як море, в мене серце —
Нуртує і кипить,
І скарб чудових перлів
На дні його лежить.

Переклад Дмитра Паламарчука

***

Як вранці повз твій будинок
Доводиться йти мені,
Я дуже радий, дитино,
Що бачу тебе в вікні.

Очей твоїх карих погляд
Запитує зоддалік:
«Хто ти й чого тобі треба,
Чужий, сумний чоловік?»

Відомий в землі німецькій,
Поет німецький я.
Згадають людей найкращих —
Назвуть і моє ім'я.

Багато німців, дитино,
Хочуть того, що й я,
Згадають найгірше лихо —
Назвуть і моє ім'я.

Переклад Леоніда Первомайського

* * *

Ніч тиха, всі вулиці в сні спочивають,
Колись моя люба в цій хаті жила;
Її вже немає, її тут не знають,
Оселя ж лишилася та, що й була.

І там хтось стоїть, вгору глянув, здригнувся
І в розпачі руки ламає свої;
Ось місяць його освітив, я жахнувся:
Обличчя і постать у нього — мої.

Ти, марище зблідле, ти, тінь моя власна!
Нащо мене дражниш коханням моїм?
І так не забута година нещасна,
Як серцем я рвався на місці оцім.

Переклад Лесі Українки

* * *

Білі глянцеві манжети,
Чорні фраки і панчохи,
Ніжна мова, поцілунки, —
Ох, коли б їм серця трохи!

Серця в груди, і в те серце —
І любові, і страждання.
Ох, мене вбиває щебет
Про фальшивий біль кохання!

Хочу я податись в гори,
Де хати на кручах мріють,
Де зітхають вільно груди
І вітри на волі віють.

Хочу я податись в гори,
Де стоять струнке смереки,

Мчать струмки, птахи співають,
Хмари в світ пливуть далекий.

Прощавайте, пишні зали,
Пишні франти, пишні дами!
Хочу я податись в гори —
І сміятися над вами.

Переклад Леоніда Первомайського

Запитання і завдання

1. Які риси народної пісні притаманні поезіям Гейне?
2. Як через образи природи поет розкриває тему кохання? Поясніть характер любовних переживань у поезіях Гейне.
3. Як поет розкриває тему самотності? Які причини його смутку й душевного болю?
4. Що ненавидить поет? До чого поривається його душа? Які почуття для нього є найсвятішими?
5. Прослухайте пісні Р.Шумана (вокальний цикл «Любов поета»), романси П.Чайковського і С.Рахманінова на вірші Гейне.

НІМЕЧЧИНА. ЗИМОВА КАЗКА

(Уривки)

(Поету, який після тривалої розлуки повертається на батьківщину, сниться, що він потрапляє у зачаровану печеру, де ось уже кілька століть спочиває зі своїми лицарями німецький імператор Фрідріх Ротбарт (Барбаросса — Рудобородий), улюблений герой німецьких націоналістів.)

XV

...Мене схилило — я заснув,
І сон мені дивний снився,
Неначе я в казковій горі
У Ротбарта опинився.

Сидів він не на каміннім стільці,
За камінним столом, як скульптура,
І постать його не така була,
Як уявляють, похмура.

Зо мною по залах підземних він,
Як з добрим гостем, тинявся;

Неначе антиквар, із своїх
Скарбів та курйозів пишався.

Мене навчав він, як булаву
В час битви тримати я маю;
Часом з мечей витирав він іржу
Полою свого горностаю.

У руки взяв він павиний хвіст
І заходився змітати
Столітній пил, що зброю вкривав,
Мечі, кольчуги, лати.

Він прапор витрусив і сказав:
«Це гордість моя найвища,
Що шовку ще досі не згризла міль
Ані черва деревища».

Коли ж удвох прийшли ми в зал,
Де покотом на підлозі
Лежали озброєні бійці,
Старий сказав у тривозі:

«Тут треба тихіше нам говорить,
Щоб хлопців моїх не збудити;
Сто літ пройшло — і я мушу платню
Сьогодні їм платити».

І кайзер тихцем підходить до них,
І кожному солдату
Кладе в кишеню крадькома
По золотому дукату.

Я здивувався, і він сказав:
«Не пропускаючи строку,
Дукат на брата я чесно плачу
Кожного сотого року».

В тім залі, де в німих рядах
Стояли при яслах коні,
Мій кайзер потирати став
Од радості долоні.

Він коні свої рахувати почав,
Дивись їм на ноги і в зуби,

Лічба затяглася, і спрагло трясли
Його пересохлі губи...

XVI

Візок труснув і мене розбудив,
Та я з головою вкрився,
Заплющив очі й знов заснув,
І знов мені Ротбарт снився.

Я знову по залах з ним блукав
Під тінню громохких зводів,
А він зо мною про се й про те
Розмови довгі заводив.

Уже давно, багато літ
Не мав король зі світу,
Либонь, з Семилітньої війни,
Ні звістки, ні привіту.

Про Мендельсона він питав,
Про Ка́ршиху, — а на останку
Спитав про графиню Дюбаррі,
Людовікову коханку.

«О кайзер! — гукнув я. — Як ти відстав!
Вже Мозеса черви зжерли,
Давно вже й Ребекка, і Абрагам,
Синок його милий, померли...

З Людовіком добре мадам Дюбаррі
Свій довгий вік одгуляли,
З П'ятнадцятим, значить. Старою вже
Її гільйотинували.

У ліжку Людовік П'ятнадцятий вмер,
З своїм розлучившись народом.
Шістнадцятий на гільйотину пішов
З Антуанеттою згодом.

Спокійно йшла королева на смерть.
Відповідно до свого звання.
В істериці билась мадам Дюбаррі
Під час гільйотинування».

Тут кайзер раптово зупинивсь,
Його пойняла тривога,
Він вирячив очі: «Гільйотинувать?!
Та що це значить, на Бога?»

«Гільйотинувати, — я так пояснив, —
Це метод новий: без крику
І незалежно від стану людей
Вкорочувати їм віку.

Для цього служить тепер на землі
Нова, чудова машина,
Її завів мосьє Гільйотен,
Тим-то вона й гільйотина.

До дошки прив'язує тебе
Кат своєю рукою,
Трикутна сокира між двох стовпів
Вгорі висить над тобою.

Вірьовку смикнути — сокира летить
З блиском, як личить залізу,
І ось вже впала твоя голова
В лантух, що висить знизу».

Тут кайзер знову закричав:
«Мовчи! Про ваші машини
Я знать не хочу! Боже боронь
Мене від гільйотини!

І королеву й короля!
До дошки — і на страту!
Це ж проти етикету! Та ні,
Це проти маєстату!

А ти, нахаба, — відкіль принесла
Тебе нечиста сила?
Зажди, хлоп'я, підріжу я
Твої зухвалі крила!

Замовкни! Жовч вивертає в мені
Твоя страшна бравада.
Ти бунтівник, і подих твій —
Страшна державна зрада».

З такою люттю мене він кляв
І так проклинав без міри,
Що й я не стримавсь і виклав свій
Таємний символ віри:

«Гер Ротбарт, годі нам байок,
Що втратили принаду!
Лягай та спи, без тебе ми
Самі дамо собі раду!

Республіканці нас візьмуть на сміх,
Коли нас очолювать буде
Така коронована мара, —
Вони дотепні люди.

Твій прапор давно вже я розлюбив
Ще в роки студентства мого
Старонімецькі ду́рні смак
Одбили мені до нього.

Найкраще буде лишитись тобі
В Кіфгейзері у себе,
Бо, правду кажучи, короля
Давно уже нам не треба!»

Переклад Леоніда Первомайського

Запитання і завдання

1. Прочитайте уривок з поеми Гейне «Німеччина. Зимова казка». Що викликає сміх читача (явища зображуваної дійсності, засоби зображення)? Назвіть основні засоби комічного в уривку.
2. Що ви можете сказати на основі прочитаного уривка про політичні погляди автора?

Віктор ГЮГО
(1802—1885)

Юнацькі роки письменника припали на період Реставрації королівської влади після падіння Наполеона. Батько Віктора Гюго був бригадним генералом в армії Наполеона, а мати належала до аристократичного роду. Віктор здобув освіту в єзуїтському колежі Людовіка Великого. Був нагороджений орденом Почесного Легіону за вірші, в яких оспівував монархічну Францію. Поступово Гюго прийшов до республіканських переконань і не зраджував їм до кінця життя. У 1827 р. в «Оді до Вандомської колони» Гюго прославляє Наполеона як прямого спадкоємця революції. Саму революцію він пізніше назве «ідеалом, озброєним мечем».

У 20-х роках Гюго займає чільне місце в поетичному гуртку «Сенакль», до якого входили Александр Дюма, Проспер Меріме, Теофіль Готьє, Альфред Мюссе. Їх об'єднували палкий інтерес до історії, ненависть до монархізму і клерикалізму[1], жага оновлення літературного стилю. Непохитними авторитетами для них були Шекспір і Байрон. Поети «Сенакля» рішуче відмовилися від створення поезії за правилами класицизму й оголосили йому війну.

Новаторський характер мала збірка Гюго «Орієнталії» («Східні поезії», 1827). Яскраві зорові й інтенсивні звукові образи його поезій активізують уяву читача. Все залито сліпучим блиском східного сонця. Краєвид грає веселковими барвами малярської палітри. Лунають тисячі звуків.Поетичний лексикон також оновлено. Гюго переконаний, що мова, якою розмовляє народ, придатна для поезії. У збірці багато вільнолюбних віршів, чимало з яких присвячено героїчним виступам греків проти турецьких поневолювачів. Є вірш про українського гетьмана Мазепу, написаний під враженням Байронової поеми. Протягом життя Віктор Гюго створив величезну кількість віршів, видав десятки поетичних збірок. Він був єдиним серед європейських поетів, хто об'єднував свої вірші в багатотомні цикли («Легенди століть» та ін.).

У липні 1830 р. в Парижі спалахнуло народне повстання. Новим королем Франції став Луї Філіп, який обіцяв у всьому підтримувати буржуазію. Почалася доба шаленої гонитви за грішми, доба збагачення зухвалих і безпринципних людей.

У ці роки розквітає драматургічний талант Віктора Гюго. Він пише драми «Кромвель» (про вождя англійської революції XVII ст., який віддав наказ стратити короля), «Маріон Делорм», «Ернані», «Король бавиться» (цю п'єсу відразу заборонили, тому що на прем'єрі

[1] Клерикалізм — влада церкви (від лат. *clericalis* — церковний).

публіка співала «Марсельєзу»[1] і «Карманьйолу»[2], «Рюї Блаз» (цей твір Гюго назвав «Монбланом[3] свого театру»).

Ще напередодні липневих подій Гюго задумав і в січні 1831 р. завершив роман з історії XV ст. — «Собор Паризької Богоматері», в якому одним з головних героїв є народна маса. Проникливо звучить у романі нова для Гюго тема — тема кохання. В образі Есмеральди, найпоетичнішому своєму творінні, Гюго втілив духовні й фізичні риси Жюльєтти Друе, яка стала його найближчим другом і ніжною коханою й була поруч з ним протягом 50 років, до самої своєї смерті.

У 40-х роках Гюго стає членом Французької академії, одержує звання пера Франції. Ці відзнаки допомогли йому зберегти матеріальну незалежність під час суворих життєвих випробувань, які невдовзі випали на його долю. У 1848 р. нова революція повалила монархію Луї Філіпа, і Франція знову стала республікою. Гюго обрано депутатом Установчих, а потім і Законодавчих зборів. Та нова республіка — буржуазна, її завдання — охороняти права можновладців. Парламент приймає законодавчі акти проти свободи освіти і преси. Гюго відстоює незалежність освіти від церкви, таврує церковну цензуру. На всю Францію лунають його слова: «Людина з народу страждає!» Наприкінці 1851 р. президент Луї Бонапарт (племінник Наполеона) розігнав Національні збори і проголосив себе імператором. Гюго з друзями організував комітет республіканського порятунку. Голову Гюго влада оцінила у 25 тис. франків. Але не змовкав голос поета: «Луї Бонапарт зарізав Францію! Луї Бонапарт убив свою матір!» Із чужим паспортом Гюго таємно залишив батьківщину й оселився із сім'єю на невеликому острові Джерсі в протоці Ламанш.

У поетичних збірках «Відплата», «Споглядання», «Легенди століть» поет пристрасно вершить моральний суд над негідними вчинками людей минулого і сучасного. Перед його гнівним поглядом проходять королі і деспоти, завойовники, інквізитори, папи... Гюго листується з легендарним Джузеппе Гарібальді, борцем за національне об'єднання Італії, вітає польський народ, який повстав проти російського самодержавства (1863), підтримує мексиканців у їхній боротьбі з французькими колонізаторами, виступає проти смертного вироку борцеві за громадянські права негрів в Америці Джону Брауну.

---

[1] «Марсельєза» — бойова пісня Рейнської армії, виникла як патріотична пісня під час нападу Пруссії на Францію (1792), дістала свою назву від загону добровольців з Марселя. Була популярною у Франції під час революційних виступів. З 1887 р. — державний гімн Французької республіки.

[2] «Карманьйола» (від назви італійського міста) — народна пісня-танець із запальним ритмічним мотивом і гостросатиричними словами. Стала популярною в революційній Франції у 1792 р.

[3] Монблан — найвища вершина Альп.

У 1862 р. виходить роман «Знедолені», в якому Гюго, за його словами, хотів розкрити три проблеми свого часу: «приниження людини через її належність до пролетаріату; моральне падіння жінки внаслідок голоду; страждання дитини, позбавленої книжки, яка її вчить, вогнища, яке її обігріває». Кульмінацією роману стали барикадні бої в Парижі 1832 р. Критика й досі називає роман «Знедолені» «Євангелієм XIX століття». Створюючи центральний образ твору каторжника і гуманіста Жана Вальжана, Гюго виражає віру в піднесену природу людини, в перемогу добра.

З'являються й інші романи: «Трудівники моря»[1] (1866), про який Гюго сказав так: «Це "Іліада", втілена в одному герої»; «Людина, що сміється» (1869), головна думка якого: «Злиденні — це будівельний матеріал для щастя багатих» (події відбуваються в Англії XVII ст.).

У вересні 1870 р. імперію Наполеона III повалено, Франція знову — республіка. 68-літній Віктор Гюго повертається на батьківщину.

Останні роки наповнені невтомною працею. Гюго друкує поетичну збірку «Грізний рік» (1872) і роман з історії французької революції XVIII ст. «Дев'яносто третій рік» (1874).

22 травня 1885 р. Гюго не стало.

СОБОР ПАРИЗЬКОЇ БОГОМАТЕРІ

(Уривки)

В романі Гюго виразив своє розуміння історії, людської природи, кохання, краси. Гюго доходить висновку, що все у світі складається з протилежних явищ; письменник має їх знаходити і відтворювати як контрастні протилежності, що вносять у світ красу, спонукають до активнішого світосприйняття, стимулюють думку й уяву. Підтвердження своїм думкам Гюго знайшов у творчості Шекспіра та Гете, які поєднували у своїх творах світле і темне, трагічне і комічне, героїчне і підступне, жахливе і блазнівське, піднесене і потворне. Велика роль у світі належить випадковості; це свідчить, що в житті діють непізнаванні сили. На думку Гюго, це сили добра. Вони й ведуть за собою історію. Вплинути на них неможливо. Високе в людині перемагає. Завдяки цьому розвивається культура. Погляди Віктора Гюго — це філософія надії й оптимізму.

«Собор Паризької Богоматері» належить до жанру *історичного роману*, засновником якого вважають англійського романтика Вальтера Скотта (1771—1832). Роман, на відміну від п'єси, давав більше можливостей для зображення місцевого колориту. Події в «Соборі Паризької Богоматері» розгортаються у середньовічному Парижі наприкінці XV ст. за часів короля Луї XI. А величний собор і досі прикрашає центральну частину Парижа.

---

[1] У середині XX ст. цей роман Гюго надихнув американського письменника Ернеста Хемінгуея на створення повісті «Старий і море».

Роман складається з 11 книг, з них перші 6 являють собою розгорнуту експозицію. Гюго знайомить нас з місцем подій, з цікавими історичними й архітектурними подробицями: острів Сіте із собором (3, I)[1], університетське містечко Сорбонна на лівому березі Сени, замок-фортеця Бастилія і королівський палац Лувр на правому (3, II), Гревський майдан, де в давнину відбувалося покарання засуджених (2, II), «двір чудес», населений злидарями, волоцюгами, злодіями (2, VI). Автор змальовує строкате населення міста: простих людей, ремісників і студентів (1, I), духівництво і прочан, королівських слуг і придворних; описує окремих людей і людську юрбу; свята, маскаради, театральні вистави (1, II), урочисті церемонії, прийоми послів. Читач постійно відчуває присутність самого автора, який розповідає і пояснює, радіє й обурюється.

Ми знайомимося з основними героями твору. Це безпритульний поет П'єр Гренгуар — автор містерії[2], яка в день свята Богоявлення зібрала у Палаці правосуддя, що неподалік собору, великий натовп простого люду, але виставу було зірвано появою кардинала Бурбонського з цілим почтом єпископів і абатів, а потім і делегації іноземних послів. З цієї події починається роман (1, I—III).

Це юна циганка Есмеральда, яка виросла в «королівстві Арго», серед декласованих елементів міста; вона заробляє на хліб тим, що танцює перед юрбою біля собору і показує дресировану кізку.

Це глухий, одноокий, горбатий і кульгавий дзвонар собору Квазімодо; його знайшов немовлям на сходах собору архідиякон Клод Фролло і виховав, перетворивши на «відданого пса». Ми знайомимося і з самим архідияконом — ученим, богословом, алхіміком, якого терзає похмуре незадоволення своїм життям.

Це Гудула, яка прирекла себе на самітництво у келії старовинної башти на Гревському майдані після того, як циганки вкрали її маленьку доньку; відтоді вона люто ненавидить циган. Це ротмістр кавалерійської варти легковажний красень Феб Шатопер (кн. 7). А також колоритні мешканці «двору чудес», найбідніші, знедолені люди Парижу: блазні, каліки, злодії, жебраки. У них теж є свято, на якому вони обирають своїм королем найпотворнішу людину міста — Квазімодо.

Важко знайти більш несхожих між собою людей щодо зовнішності, життєвої історії, душевних якостей, яких Гюго зіставляє за контрастом. У кожного з цих персонажів у минулому є своя по-романтичному незвичайна, дивовижна, драматична історія. І в кожного в минулому була таємниця, значення якої розкривається в наступних розділах.

Усі події в експозиції відбуваються протягом трьох днів на початку січня 1482 р.

---

[1] Арабська цифра означає книгу «Собору», римська — розділ.

[2] Містерія — середньовічний театральний твір повчального змісту на біблійний сюжет за участю великої кількості персонажів, написаний в алегоричній формі.

IV. Сльоза за краплю води

Ці слова були, так би мовити, сполучною ланкою між двома сценами, які досі розгорталися паралельно й одночасно, кожна на своїх окремих підмостках: одна, про яку ви оце прочитали, у Щурячій норі, друга, про яку зараз прочитаєте, — на сходах ганебного стовпа. Свідками першої були тільки троє жінок, що з ними читач щойно познайомився; глядачами другої був весь той люд, що, як ми вище бачили, юрмився на Гревському майдані навколо ганебного стовпа та шибениці. Але юрба, що їй чотири сержанти, які з дев'яти годин ранку стали на свої пости біля чотирьох стінок ганебного стовпа, обіцяли ту чи іншу екзекуцію — коли не страту на шибениці, то покарання канчуками або відрубування вух, словом, щось цікаве, — цей натовп так швидко зріс, що чотири сержанти, яких він оточив тісним кільцем, не раз були змушені, як тоді казали, «утискувати» його ударами важких нагаїв і крупами коней.

Юрба, привчена до очікування прилюдних страт, не виявляла надто великого нетерпіння. Вона розважалась тим, що розглядала ганебний стовп, дуже своєрідну й просту споруду, яка складалася з кам'яного порожнистого куба восьми футів заввишки. Кілька дуже крутих східців з нетесаного каменя, що їх звичайно називали «сходами», вели на верхню площадку, на якій було видно горизонтальне колесо із суцільного дуба. Засудженого до кари ставили навколішки, скрутивши за спиною руки, і прив'язували до цього колеса. Коловорот, схований усередині невеличкої будівлі, надавав руху дерев'яному стержневі, який обертав колесо, завжди підтримуване в горизонтальному положенні, тому обличчя засудженого було видно з усіх кінців майдану. Це звалося «крутити злочинця».

Як ми вже знаємо, ганебний стовп Гревського майдану зовсім не був таким вибагливим, як ганебний стовп Ринку. Тут не було ніяких архітектурних прикрас, нічого монументального. Ні даху із залізним хрестом, ні восьмигранного ліхтаря, ні стрункових колонок, що під самим дахом розквітають капітелями у формі листя аканта і квітів, ні химерних і страхітливих ринв, ні дерев'яного різьблення, ні витонченої скульптури, глибоко врізаної в камінь.

Глядачі мусили вдовольнятися чотирма стінками з дрібного каменя, з двома виступами із піщаника та жалюгідною шибеницею, поганою й голою.

Почастунок був мізерний для любителів готичної архітектури. Щоправда, шановні зіваки середньовіччя менш за все цікавились архітектурою і дуже мало дбали про красу ганебного стовпа.

Нарешті прибув засуджений до кари, прив'язаний до задка воза. Коли його ввели на площадку і прив'язали мотузками та ремінцями до колеса ганебного стовпа, коли його можна було побачити з усіх кінців майдану, — пролунало несамовите гигикання, змішане з реготом і привітальними вигуками. В засудженому впізнали Квазімодо.

Справді, це був він. Ось вона, зрадливість долі! Бути прикутому до ганебного стовпа на тому ж майдані, де напередодні його в оточенні почту князя Циганського, короля Алтинів та імператора Галілеї зустрічали вітаннями, оплесками й одностайно обрали на папу і князя блазнів! Та можна не сумніватися, що жодна людина з цієї юрби і навіть він сам, — то тріумфатор, то засуджений, — не були здатні в думці зробити таке зіставлення. Для цього потрібен був Гренгуар з його філософією.

Незабаром Мішель Нуаре, присяжний оповісник нашого володаря короля, примусив замовкнути цей набрід і, згідно з розпорядженням та наказом пана прево, оголосив вирок. Потім він із своїми людьми в коротких ліврейних куртках відійшов за віз.

Квазімодо лишався байдужим, він навіть і оком не змигнув. Те, що тоді мовою канцелярії кримінального суду звали «сила і міцність пут», тобто ремінці та ланцюги, врізалося йому в тіло, і він не міг чинити ніякого опору. А втім, ця традиція в'язниці й каторги існує і сьогодні, і наручники дбайливо зберігаються серед нас, народу цивілізованого, лагідного, гуманного (якщо не згадувати про каторгу та гільйотину).

Квазімодо дозволяв розпоряджатися собою, штовхати, тягти нагору, в'язати, скручувати. На його обличчі не можна було побачити нічого, крім здивування дикуна чи ідіота. Всі знали, що він глухий, але зараз його можна було б прийняти й за сліпого.

Його поставили навколішки на круглу дошку, він скорився. З нього здерли куртку й сорочку та оголили до пояса — він не опирався. Його обплутали ще раз зв'язкою ремінців і пряжок — він дозволив стягти себе й зв'язати. Тільки час від часу він голосно сопів, немов теля, голова якого звисає з воза м'ясника й теліпається з боку на бік.

— Ото дурень! — сказав Жеан Фролло дю Мулен своєму другові Робену Пуспену (цілком зрозуміло, що обидва школярі супроводили засудженого). — Він розуміє не більше хруща, якого посадили в коробку.

Шалений регіт пролунав у юрбі, коли люди побачили оголений горб Квазімодо, його верблюдячі груди, його гострі, поросли волоссям плечі. Не встигли ще затихнути ці веселощі, як на поміст зійшов кремезний, міцний чоловік у лівреї з гербом міста і став

біля засудженого. Його ім'я вмить облетіло юрбу. Це був метр П'єрра Тортерю, присяжний кат Шатле.

Він почав з того, що поставив на один з кутів ганебного стовпа пісковий годинник, верхню чашечку якого було наповнено червоним піском, що струменів до нижньої чашки; потім він скинув із себе двокольоровий плащ, і всі побачили, що з його правиці звисає тонкий нагай, скручений з білих довгих, лискучих, вузлуватих, сплетених ремінців, які закінчувалися металічними кігтиками. Лівою рукою він недбало засукав рукав на правиці до самої пахви. Тим часом Жеан Фролло, піднявши над натовпом свою біляву, кучеряву голову (для цього він виліз на плечі Робенові Пуспену), кричав:

— Шановні городяни й городянки, підійдіть-но, подивіться! Ось зараз, у цю мить почнуть шмагати метра Квазімодо, дзвонаря мого брата пана архідиякона Жозаського, цей чудовий зразок східної архітектури: спина — купол, ноги — подібні до витих колон!

Юрба зайшлася реготом, особливо сміялися діти й дівчата.

Кат тупнув ногою. Колесо закрутилося. Квазімодо похитнувся в своїх путах. Тупий подив, що відбився на його потворному обличчі, ще більше посилив регіт навколо.

Раптом, коли колесо повернуло потворну спину Квазімодо до метра П'єрра, кат підніс руку: тоненькі ремінці, наче клубок вужів, пронизливо свиснули в повітрі і люто впали на спину нещасного.

Квазімодо підскочив на місці, немов зненацька пробуджений від сну. Тепер він починав розуміти. Він корчився в своїх путах; судорога здивування та болю викривила його обличчя, але він навіть не зойкнув, тільки відкинув голову назад, повернув її праворуч, потім ліворуч, як це робить ужалений ґедзем бик.

Слідом за першим ударом упав другий, за ним третій, а там ще й ще — без кінця. Колесо продовжувало крутитись, а удари сипалися дощем. Ось бризнула кров, було видно, як вона тисячами цівок потекла по смуглявих плечах горбаня, а тоненькі ремінці, крутячись і роздираючи повітря, розбризкували її краплями в натовп.

Квазімодо, здавалося, знову збайдужів. Спочатку він непомітно і без великих зусиль спробував був розірвати свої пута. Було видно, як спалахнуло вогнем його око, як напружилися м'язи, як напнулося тіло і натяглися ремінці та ланцюги. Це було могутнє, страшне, одчайдушне зусилля, але випробувані пута прево витримали. Вони тільки затріщали, та й годі. Знесилений Квазімодо знову обм'як. Вираз тупого подиву на його обличчі змінився

виразом гіркого, глибокого суму. Він закрив своє єдине око, схилив голову на груди і завмер.

Після цього він уже не ворухнувся. Ніщо не могло вивести його із заціпеніння: ні кров, що не переставала литися, ні удари, що падали на нього з подвійною люттю, ні оскаженіння ката, якого збуджувала і п'янила власна жорстокість, завдавана іншому мука, ні свист жахливого нагая, гостріший і в'їдливіший, ніж дзижчання отруйних комах.

Нарешті, убраний у чорне, верхи на чорному коні, судовий виконавець Шатле, який з початку екзекуції стояв біля сходів, простяг до піскового годинника свій жезл з чорного дерева. Кат припинив тортури. Колесо зупинилось. Око Квазімодо поволі розплющилося.

Шмагання закінчилося. Два помічники присяжного ката обмили кровоточиві плечі засудженого, помастили їх якоюсь маззю, що одразу ж затамувала кровотечу, і напнули на його плечі щось подібне до жовтого полотнища, схожого на ризу. Тим часом П'єрра Тортерю струшував на брук червоні й просякнуті кров'ю канчуки.

Та не все закінчилося для Квазімодо. Він ще мав перетерпіти ту годину біля ганебного стовпа, яку так справедливо додав Флоріан Барбедьєн до вироку месіра Робера д'Естутвіля; усе це на велику славу старовинного афоризму Жана де Кюмена, який пов'язував психологію з фізіологією — surdus absurdus[1].

Отже, пісковий годинник перевернули і горбаня залишили прив'язаним до дошки, щоб до кінця здійснити правосуддя.

Простолюд, особливо у середні віки, є в суспільстві тим самим, чим дитина в сім'ї. Доти, доки він перебуває у стані первісного незнання, морального й розумового неповноліття, про нього можна сказати, як про дитину:

Цей вік не знає співчуття...

Ми вже згадували про те, що Квазімодо ненавиділи всі; щоправда, на те було багато причин.

Навряд чи був серед цього натовпу хоч один глядач, який би не мав або не вважав, що має право скаржитися на цього злого горбаня Собору Паризької Богоматері. Появу Квазімодо біля ганебного стовпа юрба зустріла загальною радістю, а жорстоке катування, якого він щойно зазнав, і його жалюгідна поза зовсім не розчулили натовп, а навпаки, посилили його ненависть, озброївши жалом глузування.

---

[1] Глухий є дурний (*лат.*).

І ось, тільки-но було виконано «громадську помсту», як на своєму жаргоні ще й досі висловлюються квадратні ковпаки[1], настала черга для тисячі особистих помст. Тут, як і у великому залі, особливо шаленіли жінки. Усі вони були сердиті на нього: одні — за злісні вихватки, інші — за потворність. Останні лютували найбільше.

— У-у антихристова пико! — казала одна.

— Чортів вершник на мітлі! — кричала друга.

— Ох, яка викривлена похмура морда! — ричала третя. — Його обрали б папою блазнів, коли б учорашній день був сьогодні!

— Ну, гаразд, — продовжувала якась стара жінка. — Отакий він біля ганебного стовпа, а яка в нього буде пика на шибениці?

— Коли вже тебе накриє твій дзвін і зажене на сто футів під землю, проклятий дзвонарю?

— І ото такий диявол дзвонить до святої вечерні?

— Глухар! Косоокий! Горбань! Страховисько!

— Така пика може примусити жінку скинути дитину краще, ніж будь-які ліки чи зілля!

А обидва школярі, Жеан дю Мулен і Робен Пуспен, виспівували на все горло старовинну народну приспівку:

Шибенику — мотузка,
Потворі — кострище!

Тисяча образ, вигуки, прокляття, глузування та каміння сипалися дощем з усіх боків.

Квазімодо був глухий, але бачив він добре, а лють юрби відбивалася на обличчях не менш сильно, ніж у словах. До того ж удари камінням виразно доповнювали регіт.

Спочатку він стримував себе. Але мало-помалу терпіння його, що загартувалось під нагаєм ката, похитнулося й відступило перед усіма цими укусами комах. Так астурійський бик, байдужий до атаки пікадора, лютішає від укусів собак та уколів бандеріл[2].

Спочатку він обвів повільним, погрозливим поглядом натовп. Та будучи зв'язаний, він не міг самим поглядом відігнати всіх цих мух, що ятрили його рани. Тоді він почав борсатися в своїх путах, і від його шалених стрибків затріщало на брусах старе колесо ганебного стовпа. Та від цього насмішки й гикання посилилися ще більше.

І тоді нещасний, наче зв'язаний дикий звір, що не може розірвати на собі пута, заспокоївся. Тільки час від часу люте зітхання здіймало його груди. На його обличчі не було ні сорому, ні зняко-

---

[1] Тобто судді, які носили квадратної форми головний убір.

[2] Бандеріла — коротка, прикрашена строкатими стрічками пікоподібна зброя, уколи якої дратують биків під час бою.

віння. Він був надто далекий від людського суспільства і надто близький до природи, щоб знати, що таке сором. Та хіба й можливо при такій потворності відчувати сором? Але гнів, ненависть, відчай поволі оповивали його чоло хмарою, дедалі густішою, дедалі насиченішою електрикою, яка спалахувала тисячею блискавок в оці цього циклопа.

Однак ця хмара на хвилину прояснилася, коли він побачив священика, що пробивався крізь натовп верхи на мулі. Обличчя засудженого відразу полагіднішало. Лють, яка його душила, змінилася дивною усмішкою, сповненою ніжності, розчулення і великої любові. У міру того, як священик наближався, ця усмішка ставала дедалі яснішою, виразнішою, променистішою. Нещасний наче вітав прихід свого рятівника.

Але в ту мить, коли мул був уже досить близько від ганебного стовпа і вершник міг упізнати засудженого, священик опустив очі й раптом круто повернув назад, пришпорив мула, ніби поспішав уникнути принизливих прохань і не дуже хотів, щоб його впізнав і привітав бідолаха.

Це був архідиякон Клод Фролло.

Ще густіша хмара знову насунулася на чоло Квазімодо. Крізь неї якийсь час іще пробивалася посмішка, але гірка, безнадійна, безмежно сумна.

Час минав. Квазімодо стояв біля стовпа уже щонайменше півтори години, поранений, знеможений, осміяний і закиданий камінням.

Раптом він знову почав борсатися в своїх ланцюгах із зусиллям, подвоєним відчаєм; від цього захиталася вся споруда, на якій він стояв. Порушуючи свою вперту мовчанку, Квазімодо хриплим, лютим голосом, який скоріше нагадував собаче гавкання, ніж людський голос, закричав, перекриваючи галас і гикання юрби:

— Пити!

Цей вигук відчаю не викликав ніякого співчуття. Він тільки звеселив добрий паризький простолюд, який оточував сходи і, взятий у цілому, був тоді не менш жорстоким і грубим, ніж те жахливе плем'я волоцюг, що з ним ми вже познайомили читача і яке було просто покидьками суспільства. Якщо хто й озивався на зойк нещасного засудженого, то хіба тільки для того, щоб поглумитися з його спраги. Безперечно, в цю мить він був більше смішним і відразливим, ніж жалюгідним: по його палаючому обличчю спливав піт, око блукало, на губах виступила піна від люті й муки, язик наполовину висунувся з рота. Ще треба сказати, що коли б серед городян та городянок у цьому натовпі і знайшлася добра, милосердна душа, яка захотіла б спробувати принести кухоль води цьому стражденному створінню, то доброго самаритянина

відштовхнули б лиха слава та безчестя, що ними овіяно було прокляті східці ганебного стовпа.

Почекавши кілька хвилин, Квазімодо обвів натовп розпачливим поглядом і ще нестямнішим голосом повторив:

— Пити!

І знову всі зайшлися реготом.

— На, пий! — вигукнув Робен Пуспен, кидаючи йому в обличчя ганчірку, що валялася в калюжі. — На ось, поганий глухарю, я твій боржник!..

Якась жінка шпурнула йому в голову камінь:

— Це відучить тебе будити нас уночі своїм проклятим баламканням.

— Ну ж бо, синку, — ричав паралітик, намагаючись дістати його своєю милицею, — чи будеш ти й далі зурочувати нас з висоти башт Собору Богоматері?

— Ось тобі чашка для пиття! — крикнув якийсь чоловік, жбурнувши йому в груди розбиту чашку. — Це ти раз пройшов коло моєї жінки, і вона через це народила дитину з двома головами.

— А моя кішка — кошеня з шістьма лапами, — верещала якась стара жінка, кидаючи в нього черепком.

— Пити! — задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

У цю хвилину він побачив, як натовп розступився. З нього вийшла дивовижно вдягнена дівчина. Її супроводила біла кізка з позолоченими ріжками. В руках дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заяскріло. Це була циганка, яку він намагався вкрасти минулої ночі. Він невиразно відчув, що саме за це його тепер і карають. А втім, його карали тільки за те, що він, на лихо своє, був глухий і що судив його теж глухий. Квазімодо не мав сумніву в тому, що циганка прийшла помститися і завдати йому болю, як і всі інші.

І справді, він побачив, як вона швидко піднялася по сходах. Гнів і досада душили його. Йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, що її метнуло його око, мала силу вбивати, дівчина спопеліла б, перш ніж дійшла до площадки.

Вона мовчки наблизилася до засудженого, який надаремно звивався, щоб ухилитись від неї, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, заблищала велика сльоза й поволі скотилася по його потворному, викривленому розпачем обличчю. Може, це була перша сльоза, яку нещасний горбань пролив у своєму житті.

Квазімодо наче забув про спрагу. Циганка нетерпляче зробила свою звичну гримаску і, усміхаючись, притулила шийку фляги до зубастого рота Квазімодо.

Він пив великими ковтками. Його палила спрага.

Напившись, нещасний хотів своїми чорними губами поцілувати прекрасну руку, що подала йому допомогу. Але дівчина, яка все ж почувала недовіру до нього, мабуть, пам'ятаючи про брутальний напад минулої ночі, наче перелякана дитина, котра боїться, що її вкусить тварина, відсмикнула руку.

Тоді нещасний втупився в неї поглядом, сповненим докору й невимовного смутку.

Кого б не зворушило це видовище: чудова, свіжа, чиста, чарівна й тендітна дівчина милосердно прийшла на допомогу цьому втіленню нещастя, потворності й злоби! Біля ганебного стовпа таке видовище було величним!

Навіть юрба була зворушена і почала плескати в долоні, вигукуючи: «Слава! Слава!»

Саме в цю хвилину з віконця своєї нори затворниця побачила біля ганебного стовпа циганку і крикнула їй своє зловісне:

— Будь ти прокляте, циганське поріддя! Прокляте! Прокляте!

Книга восьма

V. Мати

Я не думаю, щоб у світі було щось прекрасніше за ті почуття, які виникають у серці матері, коли вона дивиться на маленький черевичок своєї дитини, особливо якщо цей черевичок святковий, недільний, для хрестин, черевичок, увесь вигаптуваний майже до самої підошви, черевичок, у якому дитина ще не ступила й кроку.

Цей черевичок має в собі стільки принадності, він такий малюсінький, такий непридатний для ходіння, що матері здається, ніби вона бачить свою дитину. Вона до нього усміхається, вона цілує його, розмовляє з ним, питає себе, чи можливо, щоб насправді була така маленька ніжка, і, якщо навіть дитини нема коло неї, — досить гарненького черевичка, щоб уявити собі ніжне, тендітне створіннячко. Матері здається, що вона бачить свою дитину, бачить її всю, живу, радісну, її ніжні рученьки, круглу голівку, ясні оченята, білки яких ще блакитні, невинні губи. Якщо це зима — то мале ось тут, воно повзає по килиму, завзято дряпається на табурет, і мати тремтить, щоб воно не наблизилось до вогню. Якщо це літо — воно повзає по двору, по садку, рве траву, що росте поміж камінням, простодушно дивиться на великих псів, безстрашно — на великих коней, грається черепашками, квітами й примушує бурчати садівника, який знаходить пісок на грядках і землю на алеях. Усе радіє, усе сяє, усе виграє навколо нього, як і воно само: навіть вітерець, навіть сонячний промінь,

що бігають наввипередки, плутаючись у неслухняних кучериках його волосся. Черевичок збуджує ці спогади в уяві матері й примушує її серце танути, як віск на вогні.

Та коли дитину втрачено, ці тисячі радісних, чарівних, ніжних образів, що товпляться навколо крихітного черевичка, стають джерелом страшних мук.

Гарненький вигаптуваний черевичок стає знаряддям тортур, які вічно терзають серце матері. В її серці завжди бринить та сама струна, найглибша і найчутливіша, але бринить вона не від ніжного дотику ангела, а від грубого смикання демона.

Одного ранку, коли травневе сонце вставало в темно-синьому небі, до затворниці Роландової башти долинув шум коліс, тупіт коней і брязкіт заліза з Гревського майдану. Її вони майже не зворушили. Щоб не чути їх зовсім, вона закрила вуха волоссям і, стоячи навколішках, знову поринула в споглядання неживого предмета, якому вона поклонялася п'ятнадцять років.

Цей малюсінький черевичок, як ми вже сказали, був для неї цілим всесвітом. У ньому було ув'язнено її думку, і визволити її звідти могла тільки смерть. Скільки гірких докорів, зворушливих скарг, молитов і ридань звертала вона до неба, натхнена цією чарівною іграшкою з рожевого шовку, — про це знала лише похмура темниця Роландової башти. Ще ніколи стільки відчаю не виливалося на таку милу й чарівну річ.

Цього ранку, здавалося, її скорбота виривалася ще бурхливіше, ніж завжди; чути було її монотонне голосіння, що краяло серце.

— Ой донечко моя, — тужила вона, — донечко моя! Моє бідне дороге дитятко! Ніколи більше не побачу я тебе! Скінчилося все! Мені весь час здається, що це сталося вчора! Боже мій, Боже мій! Краще було б не дарувати її мені, якщо ти хотів так швидко її від мене забрати. Хіба ти не знаєш, що дитина є частиною нашої плоті й що мати, втративши дитину, втрачає віру в Бога? Ох, я нещасна, навіщо було йти з дому того дня? Господи! Господи! Якщо ти її в мене забрав, то ти, мабуть, ніколи не бачив нас з нею разом, коли я відігрівала її, веселеньку, біля мого вогнища, коли вона, усміхаючись до мене, ссала мою грудь, коли я вчила її ставати на ніжки і йти по моїх грудях аж до моїх губів. О, якби ти бачив це, мій Боже, ти б змилувався над моєю радістю, ти б не позбавив мене єдиної любові, що залишилася в моєму серці. Невже, Боже, я була такою мерзенною істотою, що ти не побажав навіть глянути на мене, перш ніж засудити? Ой лишенько моє! Ось черевичок, а ніжка, де вона? Де дитина? Донечко моя! Донечко моя! Що вони з тобою зробили? Боже, поверни мені її! Шкіра на моїх колінах стерлася за п'ятнадцять років молитов. Хіба з тебе цього не досить?

Поверни її мені хоч на один день, хоча б на годину, на хвилину, одну хвилину, Боже! І кинь мене потім до пекла навіки. О, якби я знала, де тягнеться край твоєї ризи, я учепилася б за нього руками й ублагала б повернути моє дитя! Ось її малесенький, гарненький черевичок. Невже тобі не жаль його, Боже! Як ти міг засудити нещасну матір на п'ятнадцятирічні муки? Пречиста милосердна заступнице, поверни мені мого маленького Ісуса, в мене його забрали, в мене його вкрали, зжерли на пустирі, висмоктали його кров, обгризли його кісточки! Зжалься наді мною, пресвята діво! Моя донька! Я хочу бачити мою доньку! Що мені з того, що вона в раю? Я не хочу ваших ангелів, я хочу мою дитину! Я левиця, я хочу своє левенятко! О, я качатимусь по землі, я розтрощу камінь своєю головою, я занапащу свою душу, я прокляну тебе, Боже, якщо ти залишиш у себе мою дитину! Ти ж бачиш, що в мене всі руки покусані, Боже! Невже милосердний Бог не має милосердя? О, давайте мені лише сіль і чорний хліб, тільки б я мала свою доньку і щоб вона зігрівала мене, як сонечко. О горе! Господи Боже мій, я тільки жалюгідна грішниця, але донька робила мене благочестивою. Я була сповнена віри тільки з любові до неї і бачила тебе в її усмішці, наче передо мною відкривалося небо. Коли б я могла лише один, ще тільки один раз надіти цей черевичок на її рожевеньку ніженьку, я вмерла б, милосердна діво, благословляючи твоє ім'я. П'ятнадцять років! Вона б тепер була вже великою! Нещасна дитина! Невже я ніколи більше її не побачу, навіть на небі? Бо туди я не потраплю. О, яка мука! Знати, що ось її черевичок, і це все, що залишилося мені!

Нещасна кинулася на черевичок, що був її втіхою і відчаєм протягом стількох років, і її груди здригнулися від ридань, як у перший день втрати, бо для матері, що втратила дитину, день цей триває вічно. Така скорбота не старіється. Жалобний одяг може зноситися й побілішати, але серце назавжди лишається чорним, огорнутим у жалобу.

У цю мить почулися дзвінкі, радісні голоси дітей, що проходили повз її келію. Щоразу, як тільки бідна мати бачила дітей або чула їхні голоси, вона кидалася до найтемнішого кутка свого склепу і, здавалося, хотіла якнайглибше заритися в каміння, щоб нічого не чути. Цього разу, навпаки, вона швидко схопилася, випросталась і жадібно прислухалася. Один хлопчик сказав:

— А тому, що сьогодні повісять циганку.

Тим раптовим стрибком, який ми спостерігаємо у павука, коли він кидається на муху, що заплуталася в його павутинні, вона кинулася до віконця, що виходило на Гревський майдан. Справді, до постійної шибениці було приставлено драбину, і кат налагоджував заіржавілі від дощу ланцюги. Кілька людей стояло навколо.

Група дітей, що, сміючись, проходила повз келію, була вже далеко. Лахмітниця шукала очима перехожого, якого б вона могла розпитати. Поруч свого лігва вона помітила священика, який удавав, ніби читає громадський требник, але якого менш цікавило «в залізо заґратоване святе письмо», ніж шибениця, що на неї він час від часу кидав похмурий і лютий погляд. Вона впізнала монсеньйора архідиякона Жозаського, святу людину.

— Отче мій, — звернулася вона до нього, — кого це там збираються повісити?

Священик подивився на неї і не відповів.

Вона повторила своє запитання. Тоді він сказав:

— Не знаю.

— Тут пробігали діти й сказали, що циганку, — знову промовила затворниця.

— Можливо, — відповів священик.

Тоді Гудула зайшлася реготом гієни.

— Сестро моя, — промовив архідиякон, — ви, мабуть, дуже ненавидите циганок?

— Ще б пак! — вигукнула затворниця. — Це упирі, крадійки дітей! Вони зжерли мою маленьку донечку, мою дитину, моє єдине дитя! Я більше не маю серця, вони зжерли його!

Вона була страшна. Священик холодно дивився на неї.

— Є серед них одна, яку я особливо ненавиджу, яку я прокляла, — не вгавала лахмітниця. — Це молода циганка, їй стільки ж років, скільки було б моїй донечці, якби мати цієї циганки не зжерла її. Щоразу, коли ця молода гадина проходить повз мою келію, вся кров у мене скипає!

— Так от, сестро моя, радійте, — промовив священик, холодний, як надгробна статуя, — саме її смерть ви сьогодні побачите.

Його голова впала на груди, і він повільно пішов геть.

Затворниця радісно сплеснула руками.

— А чи не пророчила я їй шибеницю!.. Спасибі, отче! — вигукнула вона й почала ходити туди й сюди перед заґратованим віконцем, розпатлана, виблискуючи очима, наштовхуючись плечем на стіни, з хижим виглядом зголоднілої вовчиці, яка відчуває, що наближається час годівлі.

Книга одинадцята

I. Черевичок

У той час, коли волоцюги облягали Собор, Есмеральда спала. Та незабаром дедалі більший шум навколо Собору і тривожне мекання її кізки, яка прокинулася раніше, ніж вона, збудили її від

сну. Вона підвелась на своїй постелі, почала прислухатися, приглядатися; потім, злякана гамором і світлом, вибігла з келії довідатися, що сталося. Вигляд майдану, вигляд примар, які метушилися по ньому, безладдя цього нічного нападу, огидний натовп, наче хмара стрибаючих жаб, який ледве можна було розгляділи в темряві, хрипле квакання, кілька червоних смолоскипів, які мерехтіли й схрещувалися в пітьмі, немов блукаючі вогники, що борознять туманну поверхню болота, — усе це видовище справило на неї враження якоїсь таємничої битви між примарами шабашу та кам'яними потворами Собору. Перейнята з дитинства забобонами циганського племені, вона спочатку подумала, що потрапила на збіговище таємничих духів. Жахнувшись, вона кинулася назад і причаїлась у своїй келії, сподіваючись знайти на вбогому ложі захисток від цих страхітливих кошмарів.

Поступово перший переляк розвіявся. З безперервно зростаючого галасу та багатьох інших проявів реального життя вона усвідомила: її обступають не примари, а живі істоти. Від цього жах не посилився, а набрав іншої форми. Їй спало на думку, що, можливо, народ повстав, щоб силою взяти її з притулку. Свідомість того, що, може, їй вдруге доведеться прощатися з життям, надією, Фебом, який незмінно був присутній у всіх її мріях про майбутнє, глибока безпорадність, неможливість утечі, брак будь-якої підтримки, самотність — усе це й тисячі інших подібних думок придавили її важким тягарем. Вона впала на коліна, обличчям у постіль, заломивши над головою руки, сповнена тривогою і страхом. Циганка, ідолопоклонниця, язичниця, — вона почала, ридаючи, благати про допомогу християнського Бога і молитися пресвятій Богородиці, що дала їй притулок. Бувають у житті хвилини, коли навіть невіруючий ладен сповідати релігію того храму, який буде біля нього.

Так лежала вона досить довго, розпростерта на землі, щоправда, більш тремтячи, ніж молячись, крижаніючи від подиху цієї розлюченої юрби, що все ближче й ближче підступала до неї. Вона нічого не розуміла в усьому цьому шалі, не знала, що затівається, що діється навколо неї, чого домагаються ті люди, але невиразно передчувала якийсь страшний кінець.

Аж ось серед цих мук вона почула біля себе ходу. Вона обернулася. Двоє людей, з яких один ніс ліхтар, увійшли до її келії. Вона тихо скрикнула.

— Не лякайтеся, — промовив голос, що здався їй знайомим, — це я.

— Хто ви? — спитала вона.

— П'єр Гренгуар.

Це ім'я заспокоїло її. Вона підвела очі й упізнала поета. Але поруч нього стояла якась темна постать, закутана з голови до ніг, що вразила її своєю мовчазністю.

— Ах! Джалі впізнала мене раніше, ніж ви, — промовив Гренгуар з докором.

І справді, кізка не чекала, поки Гренгуар назве своє ім'я. Тільки-но він увійшов, вона почала ніжно тертись об його коліна, вкриваючи поета пестощами й білою вовною, бо вона в той час линяла. Гренгуар так само ніжно відповідав на її пестощі.

— Хто це з вами? — притишеним голосом спитала циганка.

— Не турбуйтеся, — відповів Гренгуар, — це один з моїх друзів.

Потім філософ поставив ліхтар на підлогу, сів навпочіпки і, обнімаючи Джалі, із захопленням вигукнув:

— О чудова тварина! Щоправда, вона відзначається більше своєю охайністю, ніж розмірами, але кмітлива, спритна й учена, немов якийсь граматик. Ну ж бо, Джалі, побачимо, чи не забула ти чого з твоїх кумедних штучок? Ну, як робить метр Жак Шармолю?..

Чоловік у чорному не дав йому договорити. Він підійшов до Гренгуара і грубо струсонув його за плече.

Гренгуар схопився.

— Правда, — сказав він, — я й забув, що нам треба поспішати. Але, метре, це все ще не підстава так поводитися з людьми! Моє любе, чарівне дитя, ваше життя в небезпеці, і життя Джалі теж. Вас знову хочуть повісити. Ми ваші друзі й прийшли врятувати вас. Ідіть за нами.

— Невже це правда? — вигукнула вона, вражена.

— Істинна правда. Біжімо скоріше.

— Та я рада, — пробурмотіла вона, — але чому ваш приятель мовчить?..

— Його батьки були диваками й залишили йому в спадщину мовчазний характер, — відповів Гренгуар.

Есмеральді довелося задовольнитись цим поясненням. Гренгуар узяв її за руку, його супутник підняв ліхтар і пішов попереду них. Страх приголомшував молоду дівчину; вона дозволила повести себе. Кізка, підстрибуючи, побігла за ними: вона так раділа зустрічі з Гренгуаром, що раз у раз тикалася йому в коліна ріжками, примушуючи поета спотикатись.

— Ось воно, життя! — говорив філософ щоразу, коли спотикався. — Частенько саме найкращі друзі підставляють нам ніжку.

Вони швидко спустились баштовими сходами, перейшли через храм, безлюдний і похмурий, але весь резонуючий відголосами бою, що створювало якийсь жахаючий контраст з його німотною тишею, і вийшли Червоною брамою на монастирське подвір'я.

Монастир був безлюдний. Монахи заховалися в єпископському палаці, де творили соборну молитву; двір теж спорожнів, лише кілька переляканих слуг забилося в темні закутки. Втікачі попрямували до хвіртки, яка виходила на Террен. Чоловік у чорному відімкнув хвіртку своїм ключем. Нашому читачеві уже відомо, що Терреном звався мис, обгороджений з боку Сіте муром; мис цей належав капітулу Собору Паризької Богоматері і був східним краєм острова за монастирем. Тут не було ні душі. Галас наступаючих долітав сюди неясним віддаленим гулом. Свіжий вітер з річки ворушив гілки єдиного дерева, яке росло на самому краю Террену; виразно чувся шелест листя. А втім, утікачі ще не уникли небезпеки. Найближчими до них будівлями були єпископський палац і Собор. Видно було, що в єпископському палаці панував страшний переполох. Похмурий масив будівлі борознили вогники, що перебігали від вікна до вікна, немов яскраві іскри, які проносяться химерними лініями по темній купі попелу від згорілого паперу. Поряд — дві неосяжні башти Собору Богоматері, що спиралися на головний корпус будівлі і, вимальовуючись чорними силуетами на широкому тлі навислої над майданом кривавої заграви, здавалися двома величезними таганами вогнища циклопів.

Усе те, що було видно від розкинутого навколо Парижа, мерехтіло в очах сумішшю тіней і світла. Подібне тло можна бачити на полотнах Рембрандта.

Чоловік з ліхтарем попрямував до краю мису Террен. Там, біля самої води, тягнувся оплетений ликом напівзогнилий тин, за який чіплялося кілька чахлих, витягнутих, мов пальці, лоз дикого винограду. Позаду, у тіні, що її відкидав цей тин, погойдувався прив'язаний човен. Чоловік дав знак Гренгуарові та його супутниці увійти в нього. Кізка стрибнула слідом за ними. Незнайомець увійшов останнім. Потім, перерізавши мотузку, що тримала човна, він відштовхнувся довгим гаком від берега, схопив весла, сів на носі й щосили взявся веслувати до середини річки. Течія Сени в цьому місці дуже швидка, і йому довелось докласти багато сил, щоб відчалити від острова.

Першою турботою Гренгуара було взяти кізку собі на коліна. Він сів на кормі, а молода дівчина, в якої незнайомець викликав незбагненний страх, сила поруч поета, притулившись до нього.

Коли наш філософ відчув, що човен поплив, він заплескав у долоні й поцілував Джалі в тім'я між ріжками.

— Ох, — вигукнув він, — нарешті ми всі четверо врятовані!

І з глибокодумним виглядом додав:

— Часом ми маємо завдячувати щасливим кінцем великого починання удачі, а часом — хитрощам.

Човен повільно плив до правого берега. Молода дівчина з прихованим неспокоєм стежила за незнайомцем. Він дбайливо закрив світло потаємного ліхтаря і, немов примара, вимальовувався в темряві на носі човна. Його опущений на обличчя каптур здавався маскою, і при кожному змахові весел його руки, з яких звисали широкі чорні рукави, скидалися на великі крила кажана. За весь цей час він не вимовив ані слова, не видав жодного звуку. У човні було чути лише рівномірний плескіт весел і дзюрчання тисячі струменів води за бортом човна.

— Клянуся душею! — раптом вигукнув Гренгуар. — Ми тут усі бадьорі й веселі, мов сичі! Мовчимо, як піфагорійці[1] або риби! Клянуся Великоднем, друзі мої, мені дуже хочеться, щоб хто-небудь заговорив. Звук людського голосу — це музика для слуху. Слова ці належать не мені, а Дідіму Александрійському, — чудовий висловів!.. Без сумніву, Дідім Александрійський — неабиякий філософ... Промовте до мене хоч одне слово, чарівне дитя, благаю вас, хоч одне слівце!.. До речі, ви робили колись таку забавну гримаску, скажіть, чи не забули ви її?.. Чи відомо вам, моя люба, що всі місця притулків підпорядковані вищій судовій палаті, і ви наражалися на велику небезпеку у вашій келійці в Соборі Богоматері. На жаль, колібрі в'є гніздечка в пащі крокодила... Метре, а от і місяць випливає... Тільки б нас не помітили... Ми робимо гідний похвали вчинок, рятуючи цю дамуазель, а проте, якщо нас піймають, то повісять іменем короля. На жаль!.. До всіх людських вчинків можна ставитись по-різному: за що таврують одного, за те другого вінчають лаврами. Хто ганьбить Катіліну, той благоговіє перед Цезарем[2]. Чи не так, учителю? Що ви скажете на таку філософію? Я ж бо знаю філософів за інстинктом, за своєю природою: ut apes geometriam[3]. Ну що? Ніхто мені не хоче відповідати? Ну й поганий настрій у вас обох! Доведеться базікати самому. У трагедіях це зветься монологом... Клянуся Великоднем!.. Треба вам сказати, я щойно бачив короля Людовіка XI і від нього перейняв цю клятву... Отже, клянуся Великоднем, вони все ще продовжують свій могутній рев там, у Сіте... Поганий злюка цей старий король! Він увесь закутаний у хутро. Він усе ще винен мені за епіталаму, а мало не наказав повісити мене сьогодні ввечері, що було б дуже не до речі... Він скнара й скупиться на нагороди гідним

---

[1] Піфагорійці — мається на увазі містична секта «неопіфагорійців» (I ст. до н. е.). Назву запозичено від старогрецького гуртка піфагорійців — учнів філософа Піфагора.

[2] Катіліна Луцій — римський патрицій (I ст. до н. е.), який намагався встановити в Римі політичну диктатуру. Змові Катіліни співчував Юлій Цезар, прагнучи використати її у власних інтересах.

[3] Як бджоли геометрію (*лат.*).

людям. Йому слід було б прочитати чотири томи «Adversus avaritiam»[1] Сальвіана Кельнського. Справді! У цього короля дуже вузький погляд на літераторів, і він по-варварському жорстокий. Це якась губка для висмоктування грошей з народу, його казна — це хвора селезінка, що розпухає за рахунок усіх інших органів тіла. Тим-то скарги на погані часи перетворюються в ремствування на короля. Під владою цього благочестивого й тихенького монарха шибениці так і тріщать від повішених, плахи загнивають від крові, в'язниці лускають, як переповнені черева! Однією рукою він грабує, другою — вішає. Це постачальник пана Податка і пані Шибениці. У знатних відбирає їх сан, а бідняків без кінця обтяжує новими податками. Це король, який ні в чому не знає міри! Я його не люблю! А ви, метре?

Чоловік у чорному не перешкоджав балакучому поетові базікати. Він боровся з сильною течією вузького рукава річки, що відділяє округлий берег Сіте від мису острова Богоматері, який тепер зветься островом святого Людовіка.

— До речі, метре, — раптом знову почав Гренгуар. — Чи помітили ви, коли ми пробивалися крізь цей натовп оскаженілих волоцюг, бідолашного хлопчиська, якому ваш глухий збирався розтрощити голову об поруччя галереї королів? Я короткозорий і не міг його розпізнати. Чи не знаєте ви, хто б це міг бути?

Незнайомий не відповів ані слова. Але раптом припинив веслувати, руки його повисли, немов зламані, голова впала на груди, і Есмеральда почула судорожне зітхання. Вона затремтіла. Це зітхання було їй знайоме.

Човен, пущений сам по собі, кілька хвилин плив за течією. Але чоловік у чорному випростався й знову почав веслувати проти течії. Вони обігнули мис острова Богоматері й попрямували до Сінної пристані.

— А ось і палац Барбо, — сказав Гренгуар. — Дивіться, метре, ви бачите цю групу чорних дахів, що утворюють такі химерні зубці, — он там, з-під тих низько навислих, волокнистих, брудних хмар, між якими лежить цей розчавлений місяць, що розплився, немов жовток розбитого яйця? Це чудова будівля. У ній є каплиця, увінчана невеликим склепінням, уся вкрита прегарним різьбленням. Над нею ви можете побачити дзвіницю з дивовижно тонко вирізаними просвітами. При будинку є сад, а в ньому ставок, пташник, «луна», майданчик для гри в м'яч, лабіринт, будиночок для диких звірів і багато тінистих алей, дуже привабливих для богині Венери. Є там і цікаве дерево, яке називається «Сластолюбець», бо воно прикривало любовні втіхи однієї знатної

[1] «Проти скупості» (*лат.*).

принцеси та галантного, дотепного конетабля[1] Франції. На жаль, що таке ми, жалюгідні філософи, в порівнянні з яким-небудь конетаблем? Те ж саме, що грядка капусти й редьки в порівнянні з садами Лувру. Але це не має значення! Життя людське як для нас, так і для сильних світу цього сповнене добра й зла. Страждання є завжди супутником насолоди, так само як спондей чергується з дактилем. Метре, я мушу вам розказати історію палацу Барбо. Вона закінчується трагічно. Це було в тисяча триста дев'ятнадцятому році, за королювання Філіпа V, найбільш довготелесого з усіх французьких королів. Мораль цього оповідання полягає в тому, що спокуса плоті завжди згубна й лукава. Не треба задивлятися на дружину ближнього свого, хоч би якими чутливими ми були до її принад. Думка про перелюбство вкрай розпусна. Перелюбство — це прагнення зазнати насолоди, яка належить ближньому... Ого! А галас там усе посилюється!

Справді, метушня навколо Собору збільшувалася. Втікачі прислухалися. До них виразно долетіли переможні вигуки. Раптом сотні смолоскипів, при світлі яких заблищали шоломи воїнів, замиготіли по всіх ярусах Собору, на баштах, на галереях, під упорними арками. Очевидно, когось шукали, і незабаром до втікачів виразно долинули віддалені вигуки: «Циганка! Відьма! Смерть циганці!»

Нещасна затулила обличчя руками, а незнайомець із шаленим завзяттям почав веслувати до берега. Тим часом філософ розмірковував. Він притискав до себе кізку і обережно відсувався від циганки, яка все тісніше й тісніше горнулася до нього, немов до свого єдиного й останнього захисту.

Безперечно, Гренгуар перебував у дуже скрутному становищі. Він думав про те, що, за існуючими законами, маленька кізка, коли її схоплять, теж буде повішена, а її, бідної Джалі, було б дуже шкода; що двох приречених, які вчепилися за нього, — забагато як на його сили; що його супутник, нарешті, не бажає нічого більше, тільки взяти циганку під свою опіку. Він переживав жорстоку боротьбу, бурмочучи крізь зуби: «Та не можу я врятувати вас обох».

Різкий поштовх дав їм відчути, що човен нарешті причалив до берега. Зловісний гул усе ще стояв над Сіте. Незнайомець підвівся, наблизився до циганки й хотів був узяти її за руку, щоб допомогти вийти з човна, але вона відштовхнула його і вхопилася за рукав Гренгуара, який, заклопотаний кізкою, у свою чергу відштовхнув її. Тоді дівчина без сторонньої допомоги вистрибнула з човна. Вона була така схвильована, що зовсім не розуміла ні того, що робить, ні того, куди йде. Так вона постояла якусь хвили-

[1] Конетабль (від лат. «начальник стайні») — у Франції з XII ст. до 1627 р. головнокомандувач армії.

ну, розгублено дивлячись на води річки. Коли ж вона трохи отямилась, то побачила, що залишилася на березі сама з незнайомцем. Гренгуар, видно, скористався з моменту висадки на берег і зник разом з кізкою серед тісно притулених один до одного будинків прибережної Горищної вулиці.

Бідна циганка затремтіла, побачивши себе на самоті з цим чоловіком. Вона хотіла говорити, кричати, звати Гренгуара, але язик не корився їй, і жоден звук не зривався з її уст. Раптом вона відчула на своїй руці руку незнайомця. Це була сильна й холодна рука. Зуби дівчини зацокотіли, обличчя стало блідішим за місячне проміння, що падало на нього. Чоловік не вимовив ні слова. Швидкою ходою він попрямував до Гревського майдану, тримаючи її за руку. Вона невиразно відчула, що воля фатуму непереборна. Не маючи сили, вона більше не опиралася й бігла поруч, ледве встигаючи за його швидкими кроками. У цьому місці набережна йшла вгору. Проте їй здалося, що вона спускається крутим схилом.

Вона озирнулася навколо. Жодного перехожого. Набережна була зовсім безлюдна. Рух і гомін долітали тільки з бурхливого й освітленого заграваю Сіте, від якого її віддаляв лише рукав Сени і звідки доносилось її ім'я вперемішу з погрозами смерті. Решта Парижа оточувала її величезними брилами пітьми.

Незнайомець так само мовчазно й так само швидко тягнув її вперед. Вона не впізнавала жодного з тих місць, якими вони йшли. Проходячи повз якесь освітлене вікно, вона з великим зусиллям відсахнулася від незнайомця і крикнула:

— Рятуйте!

Якийсь городянин у самій сорочці відчинив вікно, визирнув з нього, тримаючи в руках лампу, тупо оглянув набережну, промовив кілька слів, що їх вона не розчула, і знову зачинив віконницю. Це був останній промінь надії, і він згас.

Чоловік у чорному не видав ні звуку і, міцно тримаючи її за руку, пішов ще швидше. Змучена, вона вже більше не опиралася й покірно йшла за ним.

Час від часу вона збирала останні сили й голосом, що уривався від швидкого бігу по нерівному бруку, задихаючись, питала:

— Хто ви? Хто ви?

Він не відповідав.

Так ішли вони весь час уздовж набережної, аж поки опинилися на якомусь досить просторому майдані. Він був напівосвітлений місячним сяйвом. То був Гревський майдан. Серед майдану височіло щось подібне до чорного розп'яття. То була шибениця. Дівчина впізнала її і зрозуміла, де вона опинилась.

Чоловік зупинився, обернувся до неї й підняв каптур.

— О, — пролепетала вона, закам'янівши на місці, — я так і знала, що це знову він!

То був священик. Він здавався власною тінню. Це була гра місячного сяйва. У цьому освітленні всі предмети здаються тінями.

— Слухай, — промовив він, і вона здригнулася від звуку цього зловісного голосу, якого вона вже давно не чула. Він говорив уривчасто й задихаючись, що свідчило про його глибоке внутрішнє хвилювання. — Слухай. Ми прийшли. Я хочу з тобою поговорити. Це Гревський майдан. Далі шляху нема! Доля віддала нас одне одному. У моїх руках твоє життя, у твоїх — моя душа. Ось майдан і ніч, поза ними — порожнеча. То слухай же мене. Я хочу сказати тобі... Але тільки не згадуй про твого Феба! — Кажучи це, він метався, немов людина, яка не може встояти на місці, і тягнув дівчину за собою. — Не згадуй про нього! Чуєш? Якщо ти вимовиш це ім'я, я не знаю, що я зроблю, але це буде жахливо!

Сказавши це, він, наче тіло, що знайшло центр ваги, знову став нерухомим, але його мова була й далі така сама схвильована. Голос ставав дедалі глухішим:

— Не відвертайся від мене. Слухай! Це дуже серйозна річ. По-перше, ось що сталося... Це зовсім не жарт, клянуся тобі... Про що це я казав? Допоможи мені згадати! Ага, так. Є ухвала вищої судової палати, яка знову засуджує тебе до шибениці. Я щойно видер тебе з їхніх пазурів. Але вони переслідують тебе! Дивись!

Він простягнув руку в бік Сіте. Там справді продовжувалися розшуки. Гамір усе наближався. Башта будинку заступника верховного судді, розміщена проти Гревського майдану, була сповнена галасу й світла. На протилежному березі було видно, як бігають воїни із смолоскипами, і чутно було, як вони кричать: «Циганка! Де циганка? Смерть їй! Смерть!»

— Ти сама бачиш, що вони шукають тебе і що я не брешу. А я, я кохаю тебе. Мовчи! Краще не говори зі мною, якщо хочеш сказати, що ненавидиш мене. Я не хочу більше цього чути!.. Я щойно врятував тебе... Постривай, дай мені спочатку договорити... Я можу зовсім врятувати тебе. Я все приготував. Усе залежить від тебе. Якщо ти захочеш, я зможу...

Тут він різко урвав свою мову:

— Ні, ні, я кажу не те!

Не випускаючи її руки, він побіг до шибениці й показав на неї пальцем.

— Вибирай між нами! — холодно промовив він.

Вона вирвалася з його рук і впала до підніжжя шибениці, обіймаючи цю зловісну підпору. Потім, повернувши чудову голівку, через плече поглянула на священика. У цю хвилину вона нагадувала божу матір біля підніжжя хреста. Священик стояв

нерухомо, показуючи на шибеницю, закам'янілий, немов статуя.

Нарешті циганка промовила:

— А все ж таки я боюся її менше, ніж вас!

Тоді він повільно опустив руку і втупив сповнений глибокої безнадії погляд у брук.

— Коли б це каміння могло говорити, — прошепотів він, — то воно б сказало: ось справді нещасна людина.

І він заговорив знову. Молода дівчина, стоячи навколішках біля підніжжя шибениці і вся огорнута своїм довгим волоссям, не перебивала його. Тепер його голос звучав жалібно й лагідно, що так суперечило гордовитій суворості його обличчя.

— А я, я кохаю вас! О! Це гірка правда. Значить, від полум'я, що спалює моє серце, не виривається назовні жодна іскра? Дівчино, день і ніч, день і ніч палає воно! Невже це не заслуговує співчуття? Це кохання, що палає день і ніч, повторюю вам: це тортури... Ох! Я надто страждаю, моє дитя! Це, повір мені, гідне співчуття. Ви бачите, я розмовляю з вами лагідно. Я б так хотів, щоб ви більше не жахалися мене. Кінець кінцем чи ж винен мужчина, коли він кохає жінку!.. О Боже мій!.. Як! Ви, значить, ніколи не пробачите мені? Ви вічно будете мене ненавидіти? Виходить, усе скінчено! Це й робить мене таким злобним, знайте, і страшним самому собі!.. Ви навіть не дивитесь на мене! Може, ви думаєте про щось інше, коли я, тремтячи, говорю до вас, стоячи перед вами на порозі готової поглинути нас обох вічності!.. Тільки не говоріть зі мною про ротмістра!... Що ж! Нехай я впаду до ваших ніг, нехай я цілуватиму не стопи ваші, ні, цього ви не дозволите, — але землю, по якій вони ступають! Нехай я, немов дитина, захлинуся від ридань, нехай вирву собі з грудей — ні, не слова, а моє серце, мою душу — все буде марно, все!.. А проте у вашій душі живе тільки чуліть і милосердя, ви сяєте найніжнішою лагідністю, ви сама привітність, співчутливість, доброта й чарівність! О горе! У вашому серці живе жорстокість лише до мене одного! О! Яка доля!

Він затулив обличчя руками. Молода дівчина почула його ридання. Це було вперше. Стоячи перед нею і здригаючись від плачу, він був більш жалюгідним і нещасним, ніж коли б стояв перед нею навколішках. Так плакав він деякий час.

— Ні, — заговорив він знову, трохи заспокоївшись. — Я не знаходжу потрібних слів. А втім, я добре обміркував те, що повинен був сказати вам. А зараз я тремчу, я слабну, у вирішальну хвилину я чую, як щось фатальне огортає нас, і мій язик дерев'яніє. О! Я зараз упаду на землю, якщо ви не змилуєтесь наді мною, не змилуєтесь над собою! Не занапащайте нас обох! Коли

б ви знали, як я кохаю вас! Яке серце я віддаю вам! О! Яке зречення усіх чеснот! Яке безнадійне зневаження себе! Учений — я сміюся з науки; дворянин — я вкриваю ганьбою своє ім'я; священнослужитель — я перетворюю требник на подушку для похітливих мрій; я плюю в обличчя своєму Богові! Все заради тебе, чарівнице! Щоб бути гідним твого пекла! А ти відштовхуєш грішника! О, нехай я скажу тобі все! Ще більше... Ще жахливіше! О так, ще жахливіше...

При цих словах його обличчя набрало зовсім безумного виразу. Він замовк на мить і знову заговорив гучним голосом, немов звертаючись до самого себе:

— Каїне, що зробив ти з братом своїм?

Він знову замовк, потім вів далі:

— Що зробив я з ним, Господи? Я пригорнув його, я виростив його, вигодував, я любив його, боготворив, і я ж його убив! Так, Господи, ось, щойно на моїх очах йому розтрощили голову об плити твого будинку, і це з моєї провини, з провини цієї жінки, через неї...

Його погляд був диким. Його голос згасав, він повторював знову й знову, машинально, через довгі проміжки часу, немов дзвін, коливання якого поволі завмирали:

— Через неї... Через неї...

Потім його язик уже не міг вимовити жодного виразного слова, а проте губи ще ворушилися. Раптом ноги його підломилися, він упав на землю і залишився нерухомим, уткнувшись головою в коліна.

Легенький рух, яким дівчина спробувала визволити з-під нього свою ногу, примусив його опам'ятатись. Він повільно провів рукою по запалих щоках і деякий час з безмежним здивуванням дивився на свої мокрі пальці.

— Що це? — прошепотів він. — Я плакав!

І раптом, повернувшись до дівчини, він з невимовною мукою сказав:

— О горе! І ви байдуже дивилися на мої сльози? Дитя! Чи знаєш ти, що ці сльози — кипляча лава? Невже це правда? Коли ненавидиш мужчину, ніщо не викликає до нього жалості. Якби я помирав на твоїх очах, ти б сміялася. Ох, а я, я не хочу бачити тебе конаючою! Одне слово! Одне лише слово прощення! Не говори мені, що ти любиш мене, скажи тільки, що ти згодна; і цього буде досить. І я врятую тебе. Якщо ж ні!.. О! Час біжить. Усім святим благаю тебе, не жди, щоб я став кам'яним, як ця шибениця, яка теж кличе тебе! Подумай про те, що в моїх руках наші долі, що я божевільний, — це жахливо, — що я можу все занапастити! Під нами тільки безодня, куди я впаду, нещасна; і моє падіння переслідуватиме тебе вічно. Одне-єдине добре слово! Скажи слово, лише одне слово!

Вона розтулила уста, щоб відповісти йому. Він упав перед нею навколішки, щоб з благоговінням сприйняти слово співчуття, яке, можливо, нарешті зірветься з її уст.

— Ви вбивця! — промовила вона.

Священик люто схопив її в обійми і зайшовся огидним реготом.

— Ну добре! Так! Убивця! — відповів він. — Але ти, ти належатимеш мені. Ти не побажала, щоб я був твоїм рабом, так я буду твоїм паном. Ти будеш моєю! Є в мене лігво, куди я затягну тебе. Ти підеш за мною! Тобі доведеться піти за мною, інакше я викажу тебе! Треба або вмерти, красуне, або належати мені! Належати священику! Належати віровідступнику! Належати вбивці! І починаючи з сьогоднішньої ночі! Чи чуєш ти? Ну ж бо! Веселіше! Ну ж бо! Цілуй мене, дурненька! Могила або моє ложе.

Його погляд виблискував хтивістю і шалом. Його сластолюбні губи впивалися в шию молодої дівчини. Вона билася в його руках. Він осипав її несамовитими поцілунками.

— Не кусай мене, страховище! — кричала вона. — О гидотний, брудний чернець! Облиш мене! Я видеру твоє погане сиве волосся і кину його тобі в обличчя.

Він червонів, блід, нарешті випустив її і подивився на неї похмурим поглядом. Гадаючи, що перемога залишилася за нею, вона не вгавала:

— Я кажу тобі, що я належу моєму Фебові, що Феба кохаю, що Феб гарний! А ти, піп, старий і потворний! Іди геть!

Він дико скрикнув, немов злочинець, якого припекли розпеченим залізом.

— Так умри ж! — вигукнув він, заскреготівши зубами.

Вона побачила його страшний погляд і хотіла бігти. Він піймав її, струсонув, повалив на землю і швидко попрямував до Роландової башти, тягнучи її за руки по бруківці. Дійшовши до башти, він обернувся до неї:

— Питаю тебе востаннє: згодна ти бути моєю?

Вона відповіла твердо:

— Ні.

Тоді він голосно крикнув:

— Гудуло! Гудуло! Ось циганка! Помстися за себе!

Дівчина відчула, як хтось швидко й грубо схопив її за лікоть. Вона обернулася. Чиясь кощава рука, що висунулася з віконця в мурі, тримала її, немов залізними кліщами.

— Держи її міцно! — сказав священик. — Це збігла циганка. Не випускай її. Я піду по сторожу. Ти побачиш, як її вішатимуть.

Гортанний регіт пролунав з-за муру у відповідь на ці жорстокі слова:

— Га-га-га!

Циганка побачила, що священик прожогом кинувся до мосту Богоматері. Саме звідти долинав тупіт коней.

Молода дівчина впізнала злу затворницю. Задихаючись від жаху, вона спробувала вирватись. Вона звивалася, робила розпачливі, судорожні рухи, вона будь-що прагнула визволитись, але та тримала її з нелюдською силою. Сухі й кощаві пальці боляче впивалися в її руку, затискаючи її, немов лещатами. Здавалося, вони були припаяні до неї. Це було щось гірше, ніж ланцюг, гірше, ніж залізний браслет, — це були свідомі й живі кліщі, які висувалися з муру.

Знесиливши, молода дівчина припала до муру, і тоді її огорнув жах смерті. Вона подумала про красу життя, про молодість, про синє небо, про чарівність природи, про кохання Феба — про все, що віддалялось, і про все, що наближалося до неї: про священика, який її виказав, про ката, який зараз прийде, про шибеницю, що стоїть тут, поруч. І тоді вона відчула, як страх пройняв усю її істоту. Водночас вона почула зловісний сміх затворниці та її шепіт:

— Га-га-га! Тебе зараз повісять!

Зібравши останні сили, вона озирнулась і побачила крізь ґрати озвіріле обличчя лахмітниці.

— Що я вам зробила? — спитала вона, майже непритомніючи.

Затворниця не відповіла, вона почала співуче бубоніти, злісно й глузливо: «Циганська дочка, циганська дочка, циганська дочка!»

Нещасна Есмеральда безсило схилила голову, зрозумівши, що має справу з істотою, у якої не залишилося нічого людського.

Раптом затворниця, немов питання циганки тільки зараз дійшло до її свідомості, вигукнула:

— Що ти мені зробила, питаєш? А! Ти хочеш знати, що ти мені зробила, циганко? Гаразд, послухай! У мене була дитина! Розумієш? У мене була дитина! Дитина, кажу я тобі! Чудова, малесенька дівчинка!.. Моя Агнеса, — говорила вона схвильовано, цілуючи щось у темряві. — Так ось, бачиш, циганко, у мене відняли мою дитину, у мене вкрали моє дитя. Моє дитя зжерли! Ось що ти зробила мені!

Молода дівчина відповіла як невинне ягня:

— Ох! У той час мене, може, й на світі ще не було!

— О ні! — промовила затворниця. — Ти вже тоді, мабуть, жила. Ви були б однолітками! Ось уже п'ятнадцять років, як я тут, п'ятнадцять років, як страждаю, п'ятнадцять років, як я молюся, п'ятнадцять років, як б'юся головою об стіни... Мою дитину, кажу тобі, вкрали цигани, і вони роздерли її своїми зубами... Є у тебе серце? Так уяви собі, що таке дитина, яка грається, яка ссе груди

матері, яка спить. Це ж сама невинність! І от! Це в мене відібрали, вбили! Господь Бог про це добре знає... Тепер мій час настав, тепер я зжеру циганку! Ох, я б покусала тебе, якби не прути ґрат! Моя голова через них не пролізе!.. Бідне малятко! Воно тоді спало! А якщо вони розбудили його, крадучи, то воно кричало марно: мене не було поруч!.. Ага, циганські матері, ви пожерли моє дитя! Тепер дивіться, як помре ваше!..

І вона почала чи то реготати, чи скреготати зубами: не можна було відрізнити одне від одного на цьому викривленому люттю обличчі.

Починало світати. Сірий, мов попіл, відблиск зорі блідо освітлював усю цю сцену, і шибениця дедалі виразніше вимальовувалася на майдані.

З протилежного берега, від мосту Богоматері, все чіткіше долітав до слуху нещасної засудженої тупіт коней.

— Пані! — вигукнула вона, благально згортаючи руки, падаючи в розпуці навколішки, з безладно розвіяним волоссям, напівзбожеволівши від жаху. — Пані, змилуйтесь! Вони наближаються! Я нічого лихого вам не зробила. Невже ви хочете бачити, як я умру на ваших очах такою лютою смертю? Я певна, у вашому серці є жаль! Це надто страшно! Відпустіть мене! Я хочу врятуватись! Я не хочу вмирати!

— Віддай мені дитину! — сказала затворниця.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь!

— Віддай мені дитину!

— Відпустіть мене ради Бога!

— Віддай мені дитину!

І знову молода дівчина впала, знесилена, зломлена, з очима, які здавалися скляними, немов у мертвої.

— На жаль, — пролепетала вона, — ви шукаєте свою доньку, а я своїх батьків.

— Віддай мені мою маленьку Агнесу! — не вгавала Гудула. — Ти не знаєш, де вона? То вмирай! Я розповім тобі. Послухай. Я була гулящою дівкою, у мене була дитина, у мене її забрали! Це зробили циганки. Тепер ти розумієш, чому ти мусиш умерти. Коли твоя мати-циганка прийде по тебе, я скажу їй: «Мати, подивись на цю шибеницю!» А може, ти повернеш мені дитя? Може, ти знаєш, де вона, моя маленька донечка? Стривай, я покажу тобі. Ось її черевичок — усе, що мені від неї залишилось. Чи не знаєш ти, де другий? Якщо знаєш, скажи, і, якщо це навіть на другому кінці світу, я поповзу до нього навколішках.

При цих словах вона, простягнувши з-за ґрат другу руку, показала циганці маленький, вигаптуваний черевичок. Уже настільки розвиднілось, що можна було розглядіти і форму, і колір черевичка.

— Покажіть мені черевичок! — вигукнула, здригаючись, циганка. — Боже мій! Боже!

Своєю вільною рукою вона поспіхом розкрила невеличку ладанку, оздоблену зеленими намистинками, що висіла у неї на шиї.

— Так! Так! — бурмотіла про себе Гудула. — Хапайся за свій диявольський амулет!

Раптом її голос урвався, і, затремтівши всім тілом, вона скрикнула голосом, що вирвався із самих глибин її душі:

— Моя донька!

Циганка вийняла з ладанки черевичок, такий точнісінько, як і перший. До черевичка був прив'язаний клапоть пергаменту, на якому було написано такий двовірш:

Як ще такий у тебе є,
Руками ненька обів'є.

Затворниця блискавично порівняла обидва черевички, прочитала напис на пергаменті і, припавши до віконних ґрат обличчям, що сяяло небесною радістю, вигукнула:

— Доню моя! Доню моя!

— Мамо! — відповіла циганка.

Ми безсилі описати цю зустріч.

Мур і грати розділяли їх.

— Ох, цей мур! — вигукнула затворниця. — Бачити її і не обняти! Дай рученьку, твою рученьку!

Молода дівчина просунула у віконце свою руку. Затворниця припала до неї, притулилася губами і завмерла в цьому поцілункові, не подаючи інших ознак життя, крім ридання, від якого час від часу здригалось усе її тіло. Але сльози її струменіли ручаями у мовчанці, у пітьмі, неначе нічний дощ. Бідна мати потоками зливала на цю кохану руку те темне, бездонне джерело сліз, що таїлося в її душі і в якому крапля по краплі п'ятнадцять років збиралась уся її мука.

Раптом вона схопилася, відкинула з чола довгі пасма сивого волосся і, не кажучи ні слова, почала обома руками, з розлюченістю левиці, розхитувати грати свого лігва. Прути не піддавалися. Вона кинулася в кут своєї комірки, схопила важкий камінь, що служив їй за подушку, і з такою силою жбурнула ним у ґрати, що один з прутів, бризнувши тисячею іскор, зламався. Другий удар остаточно розбив стару хрестоподібну поперечку, якою було заґратоване вікно. Тоді вона голими руками зламала пруття й відігнула їх поржавілі кінці. Бувають хвилини, коли руки жінки набувають надлюдської сили.

Розчистивши в такий спосіб путь, на що їй було потрібно не більш однієї хвилини, вона схопила свою доньку за стан і втягла до своєї нори.

— Іди сюди! Нехай моя дитина знов буде зі мною! — шепотіла вона. Коли дівчина вже була в келії, затворниця обережно опустила її на землю, потім знову підняла її і, тримаючи на руках, ніби це була її колишня маленька Агнеса, почала ходити туди й сюди по вузькій комірці, сп'яніла, нестямна, радісна. Вона вигукувала, співала, цілувала свою доньку, щось промовляла до неї, заходилася сміхом, заливалася слізьми — все водночас і все немов у гарячці.

— Донечко моя! Донечко моя! — казала вона. — Моя доня зі мною! Ось вона! Милосердний Господь повернув її мені. Гей, ви! Ідіть усі сюди! Чи є там хто! Нехай поглянуть. Моя донька зі мною! Господи Ісусе, яка вона гарна! П'ятнадцять років ти примусив мене ждати, милостивий Боже, все для того, щоб повернути її мені красунею... Так, значить, циганки не з'їли її! Хто ж це вигадав? Моя маленька донечко! Моє малятко, поцілуй мене! Добрі циганки! Я люблю циганок... Так, це ти! Так ось чому моє серце завжди тремтіло, коли ти проходила мимо! А я гадала, що це з ненависті! Пробач мені, моя Агнесо, пробач мені! Я здавалася тобі дуже злою. Чи не так? Я люблю тебе... Де твоя манюсінька родимка на шийці, чи є вона й досі? Покажи! Ось вона. Ох, яка ти прекрасна! Це я вам подарувала ваші величезні очі, панно. Поцілуй мене. Я люблю тебе. Тепер мені байдуже, що в інших матерів є діти, тепер мене це аж ніяк не обходить. Нехай вони прийдуть сюди. Ось і моя! Ось її шийка, її оченята, волоссячко, рученьки. Знайдіть кращу за неї! О, я ручуся вам, що вона матиме поклонників! П'ятнадцять років я плакала! Уся краса моя зів'яла — і ось знову розцвіла в ній. Поцілуй мене!

Вона говорила доньці безліч недоладних слів, уся чарівність яких полягала у їхньому тоні; при цьому вона так розхристувала одяг молодої дівчини, що та аж червоніла, вона гладила її шовковисте волосся, цілувала її ноги, коліна, чоло, очі, вона захоплювалася всім. Дівчина корилася всьому і лише час від часу тихенько, з безмежною ніжністю повторювала:

— Моя матуся!

— А знаєш, моя донечко, — казала затворниця, перериваючи свою мову поцілунками. — Я дуже любитиму тебе. Ми поїдемо звідси. Ми будемо щасливі! Я маю невеличку спадщину в Реймсі, на нашій батьківщині. Ти пам'ятаєш Реймс? Ах, ні, ти не можеш його пам'ятати, ти була ще надто маленька. Якби ти знала, яка ти була гарненька, коли тобі було чотири місяці! У тебе були такі малюсінькі ніжки, що милуватися з них приходили навіть з самого Еперне, а воно було за сім льє від Реймса. У нас буде своє поле, своя хатинка. Я кластиму тебе спати на моєму ліжку! Боже мій! Боже мій! І хто б міг повірити! Моя донечка зі мною!

— Моя матусю, — промовила дівчина, перемігши нарешті своє хвилювання, — циганка все це мені передрікала. Серед них була одна добра циганка, що завжди піклувалася про мене, як годувальниця, — вона вмерла минулого року. Це вона одягла мені на шию ладанку. Вона завжди повторювала: «Дівчинко, бережи цю дрібничку. Це скарб. Він тобі допоможе відшукати матір. Ти носиш у себе на шиї свою матір». Вона це передрікала, циганка!

Лахмітниця знову стиснула доньку в обіймах.

— Дай я тебе поцілую! Ти так мило все це розповідаєш. Коли ми поїдемо на батьківщину, ми підемо до церкви і взуємо в ці черевички статую Ісуса-дитятка. Ми повинні це зробити для милосердної пречистої діви. Боже мій! Який у тебе чудовий голосок! Коли ти зараз говорила зі мною, це звучало, наче музика. О Боже всемогутній! Я знайшла свою дитину. Чи можна в це повірити? О, якщо я від такої радості не вмерла, то від чого тоді помирають!

І знову вона почала плескати в долоні, сміятись і вигукувати: «Ми будемо щасливі!»

У цю хвилину від мосту Богоматері та з набережної до келії долинув брязкіт зброї і тупіт коней, що швидко наближалися. Дівчина з відчаєм кинулася в обійми лахмітниці:

— Мамо! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони йдуть!

Затворниця зблідла.

— О небо! Що ти кажеш! Я зовсім забула! За тобою женуться! Що ж ти вчинила такого?

— Не знаю, — відповіла нещасна дівчина, — але мене засуджено на смерть.

— На смерть! — вигукнула Гудула, похитнувшись, немов уражена громом. — На смерть! — повільно повторила вона, спинивши на доньці застиглий погляд.

— Так, мамо, — розгублено промовила дівчина. — Вони хочуть мене вбити. Вони йдуть, щоб мене повісити. Ця шибениця — для мене! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони вже близько! Рятуй мене!

Затворниця якусь мить стояла, немов кам'яна статуя, потім, із сумнівом похитавши головою, зайшлася реготом, своїм жахливим колишнім реготом:

— Га-га-га! Та тобі просто привидівся страшний сон! Як?.. Ах, так, я втратила її, це тривало п'ятнадцять років, а тепер знайшла її, і що ж — лише на одну хвилину? І її відберуть у мене! Тепер відберуть, коли вона стала красунею, коли вона вже виросла, коли вона розмовляє зі мною, коли вона любить мене. Вони прийдуть, щоб пожерти її на моїх очах, на очах матері? О! Ні, це неможливо! Милосердний Господь цього не дозволить!

Загін вершників, видно, зупинився. Здалеку почувся чийсь голос:

— Сюди, месіре Трістан. Священик сказав, що ми знайдемо її біля Щурячої нори.

Знову почувся кінський тупіт.

Затворниця з розпачливим криком схопилася на ноги.

— Біжи! Біжи! Дитино моя! Я згадала все! Твоя правда. Це йде смерть! Жах! Прокляття! Рятуй себе!

Вона просунула голову у віконце й швидко відсахнулася назад.

— Стій! — уривчасто, похмуро сказала вона, судорожно стискуючи руки циганки, напівмертвої від жаху. — Стій! Не дихай! Скрізь солдати. Тобі не втекти. Уже зовсім розвиднілося.

Її сухі очі палали. Вона на мить замовкла. Великими кроками ходила вона по келії, час від часу зупинялася, виривала у себе пасмо сивого волосся і роздирала його зубами.

Раптом вона сказала:

— Вони наближаються. Я з ними поговорю. Сховайся сюди, в цей куток. Вони не помітять тебе. Я скажу, що ти втекла. Що я тебе не вдержала, клянуся Богом!

Вона заховала свою доньку, яку весь час носила на руках, у найдальшому кутку келії, куди зовні не можна було зазирнути. Там вона посадила її, подбавши про те, щоб її руки й ноги не виступали з тіні. Розпустила її чорне волосся і, прикривши ним її біле плаття, поставила перед нею свій кухоль і камінь — усе своє майно, — наївно сподіваючись, що кухоль і камінь допоможуть їй приховати доньку. Покінчивши з усім цим, вона, трохи заспокоївшись, упала навколішки й почала молитися. Ще тільки займалося на світ, і Щуряча нора все ще тонула в пітьмі.

У цю мить голос священика — цей пекельний голос — пролунав біля самої келії:

— Сюди! Ротмістре Феб де Шатопер!

Це ім'я, цей голос примусили Есмеральду, яка причаїлася в своєму кутку, заворушитися.

— Не ворушись! — прошепотіла Гудула.

Вона не встигла закінчити, як шум голосів, кінський тупіт, брязкіт зброї пролунали біля самої келії. Тоді мати швидко схопилася і стала перед віконцем, щоб затулити його. Вона побачила великий озброєний загін пішої та кінної сторожі, що вишикувався на Гревському майдані. Начальник, зіскочивши з коня, підійшов до неї.

— Стара, — мовив цей чоловік з жорстоким обличчям. — Ми шукаємо чаклунку, щоб її повісити. Нам сказали, що вона у тебе.

Нещасна мати з удавано байдужим виглядом відповіла:

— Я не зовсім розумію, що ви кажете.

Чоловік вилаявся:

— Хай йому чорт! Що ж він нам набрехав, цей божевільний архідиякон? Де він?

— Монсеньйоре, — відповів один із стрільців. — Він зник.

— Ну, навіжена бабо, — крикнув начальник, — гляди мені, не бреши! Тобі доручили стерегти чаклунку, ти куди її діла?

Затворниця, боячись заперечувати, щоб не викликати цим підозри, похмуро і з показною простодушністю відповіла:

— Якщо ви говорите про ту високу дівчину, яку мені годину тому нав'язали, то вона, скажу вам, укусила мене, і я її випустила. От і все. А тепер дайте мені спокій.

Начальник загону зробив невдоволену гримасу.

— Дивись, не здумай брехати мені, старе опудало! — повторив він. — Я Трістан-Самітник, кум короля. Трістан-Самітник, розумієш? — Оглядаючи Гревський майдан, він додав: — Тут на це ім'я озивається луна.

— Будьте ви хоча б самим сатаною, я більше нічого не знаю, і не скажу, і боятися мені вас нема чого, — сказала Гудула, до якої почала повертатися надія.

— Чортівня! — вигукнув Трістан. — Ото клята баба! Ех! Утекла чаклунка! Ну, а куди вона побігла?

Гудула з байдужим виглядом відповіла:

— Здається, Овечою вулицею.

Трістан обернувся і подав своєму загонові знак рушати. Затворниця перевела подих.

— Монсеньйоре, — раптом втрутився в розмову один із стрільців, — спитайте-но цю стару відьму, чому в неї поламані ґрати на віконці?

Це запитання сповнило серце нещасної матері тривогою. Проте вона не зовсім втратила самовладання.

— Вони завжди були такі, — затинаючись, відповіла вона.

— Овва! — заперечив стрілець. — Ще вчора вони красувались у вигляді чорного хреста, що закликав до благочестя!

Трістан скоса глянув на затворницю.

— Кума, здається, чогось збентежилась?

Нещасна зрозуміла, що все залежить від її витримки, і, приховуючи в душі смертельну тривогу, розсміялася. Тільки матері мають таку силу.

— Отакої! — сказала вона. — Цей чоловік п'яний. Вже рік минув, як віз, навантажений камінням, ударив у моє віконце й погнув ґрати! Ну й лаяла я цього візника!

— Це правда, — підтримав її другий стрілець, — я сам це бачив.

Завжди і скрізь знайдуться люди, які все бачили. Це несподіване свідчення стрільця підбадьорило затворницю, яка під час допиту почувала себе, немов людина, що переходить над безоднею по лезу ножа. Але їй судилося безперестанно переходити від надії до відчаю.

— Якби ґрати зламав візок, то прути вдавилися б усередину, а вони вигнуті назовні, — зауважив перший стрілець.

— Хе! Хе! — звернувся Трістан до стрільця. — Нюх у тебе, як у слідчого Шатле. Ну, що ти на це скажеш, стара?

— Боже мій! — вигукнула тремтячим від сліз голосом доведена до відчаю Гудула. — Клянуся вам, монсеньйоре, що ці прути зламав візок. Ви ж бо чули, що он той чоловік сам бачив, та, зрештою, до чого тут циганка?

— Гм!.. — пробурчав Трістан.

— Хай його чорт візьме! — вигукнув стрілець, потішений похвалою начальника. — А надлам на залізі зовсім свіжий!..

Трістан похитав головою. Гудула зблідла.

— Коли, кажете ви, проїжджав тут візок?

— Та ніби з місяць тому, а може, тижнів зо два, монсеньйоре. Я добре не пам'ятаю!

— А спочатку вона казала, що рік, — зауважив стрілець.

— Це вже підозріло, — сказав Трістан.

— Монсеньйоре! — закричала вона, ще міцніше притискаючись до вікна і тремтячи від думки, що підозра може спонукати їх заглянути до келії. —Монсеньйоре, клянуся, ці ґрати зламав візок. Клянуся вам усіма небесними ангелами. А якщо я брешу, то нехай я буду навіки проклята й забута Богом!

— Щось дуже вже ти палко клянешся, — промовив Трістан, оглядаючи її інквізиторським поглядом.

Бідна жінка відчувала, що все більше і більше втрачає самовладання, починає робити промахи, і з жахом розуміла, що вона говорить не так, як треба.

Саме в цю хвилину прибіг стрілець і вигукнув:

— Монсеньйоре, стара відьма все бреше. Чаклунка не могла бігти Овечою вулицею, бо загороджувальний ланцюг не знімали цілу ніч, і сторож каже, що ніхто не проходив.

Трістан, обличчя якого з кожною хвилиною ставало все зловіснішим, зажадав пояснень від затворниці.

— Ну, а на це що ти скажеш?

Вона спробувала дати відсіч і цим новим підозрам.

— Звідки я знаю, монсеньйоре, може, я й помилилась. Здається, вона переправилась через річку.

— Але ж це у протилежному боці, — сказав Трістан, — та й мало вірогідно, щоб вона захотіла повернутися в Сіте, де її шукають. Ти брешеш, стара!

— І крім того, — додав перший стрілець, — ні з цього, ні з другого берега немає ніяких човнів.

— Вона, мабуть, перепливла, — сказала затворниця, відстоюючи п'ядь за п'яддю свої позиції.

— А хіба жінки плавають? — спитав стрілець.

— Хай йому чорт! Стара, ти брешеш! Ти брешеш! — гнівно крикнув Трістан. — Мені так і кортить плюнути на ту чаклунку й схопити тебе замість неї. Чверть години в катівні вирвуть правду з твоєї пельки! Гайда! Іди за нами!

Вона жадібно вхопилася за ці слова.

— Як хочете, монсеньйоре. Хай буде по-вашому! Допит? Я готова! Ведіть мене! Скоріше, скоріше! Ходімте негайно! «А тим часом, — думала вона, — моя донька встигне сховатись».

— Хай йому чорт! — промовив Трістан. — Вона так і рветься на дибу! Зовсім не розумію цієї божевільної!

Із загону виступив сивий сержант нічного дозору і, звернувшись до нього, сказав:

— Вона справді божевільна, монсеньйоре. І якщо вона випустила циганку, то не з своєї волі. Вона їх ненавидить. Ось уже п'ятнадцять років я в нічному дозорі і щовечора чую, як вона проклинає циганок на всі заставки. Якщо та, котру ми шукаємо, мала танцюристка з козою, то її вона найбільше ненавидить.

Гудула зробила над собою зусилля і сказала:

— О так, ту найбільше!

Решта стрільців одностайно підтвердила слова старого сержанта. Це переконало Трістана-Самітника. Втративши надію чогось домогтися від затворниці, він повернувся до неї спиною, і вона з невимовним хвилюванням дивилась, як він повільно йшов до свого коня.

— Ну, рушай! — промовив він крізь зуби. — Вперед! Треба продовжувати розшуки. Я не засну, поки циганку не буде повішено.

Однак, перш ніж скочити на коня, він ще трохи затримався. Гудула ні жива ні мертва стежила за тим, як він неспокійно оглядав майдан, немов мисливський пес, що чує дичину й не хоче піти геть. Нарешті він струсонув головою і скочив у сідло. Стиснуте жахом серце Гудули знову забилося, і вона прошепотіла, обернувшись до доньки, на яку до цього часу жодного разу не зважилася глянути:

— Врятована!

Бідолашна дівчина увесь цей час просиділа в своєму кутку, боячись зітхнути, боячись поворушитися, з однією лише думкою про смерть, що стояла перед нею. Вона не пропустила жодного слова з усієї розмови між матір'ю і Трістаном, і всі муки матері озивалися в її серці. Вона відчувала, як потроху розривалася нит-

ка, що тримала її над безоднею, двадцять разів їй здавалося, що ось-ось ця нитка розірветься, і тільки тепер вона зітхнула вільніше, нарешті відчувши під ногами твердий ґрунт. У цю хвилину до неї долинув голос, що промовляв до Трістана.

— Роги диявола! Пане начальнику, я людина військова, і не моя справа вішати чаклунок. З черню ми покінчили, а щодо решти — займіться самі. Якщо ви дозволите, то я повернуся до свого загону, який залишився без ротмістра.

Це був голос Феба де Шатопер. Важко описати, що сталося в душі циганки. Виходить, він тут, її друг, її захисник, її підпора, її притулок, її Феб! Вона скочила з місця і, перш ніж мати встигла стримати її, кинулася до віконця, вигукуючи:

— Фебе! До мене, мій Фебе!

Але Феба вже не було. Він галопом завертав за ріг вулиці Ножівників. Зате Трістан ще був тут.

Затворниця з диким ревом кинулася на дочку. Вона швидко відтягла її назад, вп'явши в її шию нігті. Бо матері-тигриці не відзначаються особливою обережністю. Але було вже пізно. Трістан її побачив.

— Хе! Хе! — вигукнув він із сміхом, що відкрив до ясен його зуби і зробив його обличчя схожим на вовчу морду. — У мишоловці виявилося дві миші!

— Я так і думав, — промовив стрілець. Трістан поплескав його по плечу й сказав:

— У тебе нюх, як у кішки. Ану ж бо, де тут Анріє Кузен?

Чоловік, не схожий ні виглядом, ні одягом на стрільця, виступив із рядів. Його вбрання було напівкоричневе, напівсіре, з шкіряними рукавами; волосся гладенько зачесане; у кремезній руці він тримав жмут мотузків. Цей чоловік завжди супроводив Трістана, як Трістан — Людовіка XI.

— Слухай, приятелю, — звернувся до нього Трістан-Самітник, — мені здається, що це та сама чаклунка, яку ми шукаємо. Повісь-но її! Є в тебе драбина?

— Вона в сараї «Будинку з колонами», — відповів той. — Чи на оцьому правосудді зробимо діло? — спитав він, показуючи на кам'яну шибеницю.

— Так!

— Хо! Хо! — ще брутальніше й ще більш по-звірячому, ніж його начальник, зареготав кат. — Ходити далеко не доведеться!

— Ну, жвавіше! Потім нарегочешся! — вигукнув Трістан. З тієї хвилини, як Трістан помітив циганку і всяка надія на врятування була втрачена, затворниця не вимовила ні слова. Вона кинула нещасну, напівмертву дівчину в куток склепу й стала перед віконцем, вчепившись пальцями обох рук, мов пазурами, у підвіконня.

У цій позі вона безстрашно водила по солдатах очима, що знову стали дикими і божевільними.

Коли Анріє Кузен наблизився до келії, обличчя Гудули набрало такого несамовитого виразу, що він позадкував.

— Монсеньйоре, — спитав він, підійшовши до Трістана, — яку з них узяти?

— Молоду.

— Тим краще! Із старою, здається, важкувато було б упоратись.

— Бідна маленька танцівниця з кізкою, — сказав старий сержант нічного дозору.

Анріє Кузен знову підійшов до віконця. Погляд нещасної матері примусив його опустити очі. Він промовив досить боязко:

— Пані...

Вона перебила його лютим шепотом:

— Чого тобі треба?

— Я не по вас, — відповів він, — по ту, другу.

— Яку другу?

— Ту, молоду.

Вона захитала головою, вигукуючи:

— Тут немає нікого! Немає нікого! Немає нікого!

— Є! — заперечив їй кат. — Ви самі це добре знаєте. Дозвольте мені взяти молоду. Вам я не хочу заподіяти ніякого лиха.

Вона заговорила з дивною посмішкою:

— Он воно що! Ти мені не хочеш заподіяти ніякого лиха!

— Віддайте мені тільки ту, другу, добродійко, монсеньйор так наказує.

Вона повторила з божевільним виглядом:

— Тут немає нікого!

— А я кажу, що є! — відповів кат. — Ми всі бачили, що вас було двоє.

— Ану, подивися сам! — сказала затворниця. — Просунь-но голову у віконце.

Кат поглянув на її пазурі і не насмілився.

— Поспішай-но! — закричав Трістан, який встиг вишикувати свій загін півколом перед Щурячою норою, а сам під'їхав до шибениці.

Анріє Кузен, вкрай збентежений, ще раз підійшов до начальника. Він поклав свої мотузки на землю і незграбно бгав у руках капелюх.

— Монсеньйоре, як же туди увійти? — спитав він.

— Через двері.

— Дверей нема.

— Через вікно.

— Воно занадто вузьке.

— Тоді розшир його! — гнівно відповів Трістан. — Хіба ти не маєш кайла?

Мати, все ще насторожена, дивилася на них з глибини своєї нори. Вона вже ні на що не сподівалася, вона вже сама не знала, чого їй домагатися, вона тільки не хотіла, щоб у неї забрали дочку.

Анріє Кузен пішов по свої інструменти до сарая біля «Будинку з колонами». Заразом він витяг звідти драбину, яку тут же приставив до шибениці. П'ять чи шість чоловік із загону озброїлися кайлами та ломами, і Трістан попрямував разом з ними до віконця.

— Стара, — сказав начальник суворим голосом, — віддай нам це дівчисько добром.

Вона поглянула на нього, немов не розуміючи.

— Хай йому чорт! — крикнув Трістан. — Чого це ти не хочеш, щоб ми повісили цю чаклунку, як того бажає король?

Нещасна зайшлася диким реготом.

— Чому я не хочу? Вона моя донька!

Вираз, з яким вона вимовила ці слова, примусив здригнутися навіть самого Анріє Кузена.

— Мені прикро, — відповів Трістан, — але така воля короля.

Затворниця ще голосніше зайшлася своїм жахливим реготом і вигукнула:

— Яке мені діло до твого короля! Кажу тобі, що це моя донька!

— Ламайте стіну, — наказав Трістан.

Для того, щоб розширити отвір, досить було вийняти під віконцем один ряд мурування. Коли мати почула удари кайл і ломів, що проламували її фортецю, вона страшенно закричала і з шаленою швидкістю почала кружляти по своїй норі, — цю звичку дикого звіра вона набула за довгий час життя в клітці. Вона мовчала, але очі її палали. У стрільців холонуло серце.

Раптом вона схопила свій камінь, зареготала і обома руками кинула його в стрільців. Незграбно кинутий камінь — бо руки її тремтіли — не зачепив нікого і впав під ноги коневі Трістана. Затворниця заскреготала зубами.

Тим часом, хоча сонце ще не зійшло, вже зовсім розвиднілось. Чудова рожева заграва веселила старі напівзруйновані димарі «Будинку з колонами». Це була та година, коли на дахах весело відчиняють свої віконця мешканці горищ, які прокидаються раніше за всіх. Кілька селян, кілька торговців фруктами верхи на осликах потяглися на базар через Гревський майдан. На хвилину вони зупинялися біля загону стрільців, що з'юрмилися навколо Щурячої нори, зачудовано дивилися на них і потім рушали далі.

Затворниця сіла біля дочки, загородила її своїм тілом і з застиглим поглядом слухала, як нещасне дитя, що лежало нерухомо, пошепки повторювало єдине слово: «Феб!.. Феб!..»

У міру того як робота сторожі, що руйнувала мур, посувалася вперед, мати машинально відхилялася назад і все міцніше притискала молоду дівчину до стіни. Раптом затворниця помітила (бо, чатуючи, вона не зводила очей з руйнівників), що камінь захитався, і почула голос Трістана, який підбадьорював солдатів. Тоді її недовге заціпеніння раптом минуло, і вона почала кричати. Голос її то різав слух, мов скрегіт пилки, то захлинався, немов усі прокляття світу тіснилися в її устах, щоб водночас вибухнути.

— О-о-о! Це жахливо! Розбійники! Невже ви справді хочете забрати в мене доньку? Я ж вам кажу, що це моя донька! О підлі! О посіпаки! Мерзенні вбивці! На поміч! На поміч! Рятуйте! Невже вони так і заберуть у мене моє дитя? Кого ж тоді звуть милосердним Богом?

І, звертаючись до Трістана, з піною на губах, з диким поглядом, стоячи навкарачки, немов готова до стрибка пантера, вона заговорила:

— Ну ж бо, підійди, спробуй узяти в мене мою доньку! Хіба ти не розумієш, — мати каже тобі, що це її донька! Чи знаєш ти, що таке донька? Гей, ти, вовче! Хіба ти ніколи не спав із своєю вовчицею? Хіба у тебе ніколи не було вовченят? А якщо у тебе є малята, то хіба у тебе не болить душа, коли вони виють?

— Виймайте каміння, — наказав Трістан, — воно ледве тримається.

Підоймі трохи підняли важку плиту. Як ми вже згадували, це був останній оплот нещасної матері. Вона кинулась на неї. Вона хотіла її утримати; вона дряпала камінь нігтями, але масивна брила, зсунута з місця шістьма чоловіками, вирвалась у неї з рук і повільно ковзнула на землю по залізних підоймах.

Мати, побачивши, що вхід готовий, упала поперек отвору, загороджуючи пролом своїм тілом, б'ючись головою об камінь, ламаючи руки і кричачи охриплим від утоми, ледве чутним голосом: «Рятуйте! Пожежа! Пожежа!»

— Тепер хапайте дівчисько! — все так само незворушно наказав Трістан.

Мати окинула стрільців таким страшним поглядом, що вони зупинились.

— Ну ж бо, — квапив Трістан. — Анріє Кузен, вперед!

Ніхто не рушив з місця.

— Хай йому чорт! — вилаявся Трістан. — Ото солдати! Жінки злякались!

— Монсеньйоре, — сказав Анріє Кузен, — та хіба це жінка?

— У неї лев'яча грива, — зауважив другий.

— Вперед! — наказав Трістан. — Отвір уже широкий. Лізьте по троє в ряд, як у пролом під час облоги Понтуаза. Час кінчати, клянуся Магометом! Першого, хто поверне назад, я розрубаю надвоє!

Опинившись між двох вогнів — матір'ю і начальником, — стрільці після деякого вагання вирішили ввійти до Щурячої нори.

Побачивши це, затворниця стала навколішки, випроставшись, відкинула з чола волосся і безпомічно опустила худі, подряпані руки. Великі сльози навернулися їй на очі й одна по одній потекли по зритому зморшками обличчю, немов струмок, що сам проклав собі річище. Вона заговорила таким благальним, лагідним, покірним, таким проймаючим серце голосом, що навколо Трістана не один старий з серцем людожера тюремник витирав сльози.

— Монсеньйоре! Одне лише слово! Я повинна вам дещо розповісти. Це моя донька, знаєте, моє любе малятко, донька, яку я колись втратила! Послухайте, це ціла історія. Я ж дуже добре знаю панів сержантів. Вони завжди були добрими до мене ще тоді, коли хлопчаки кидали мені навздогін каміння за моє розпусне життя. Я — жалюгідна вулична дівка. Послухайте! Ви повинні мені залишити доньку, коли я вам усе розповім! Її вкрали в мене циганки. І це така ж правда, як те, що п'ятнадцять років я зберігаю у себе її черевичок. Ось він, дивіться! Такою маленькою була її ніжка... Це було в Реймсі! На вулиці Фоль-Пен. Шантфлері! Ви, може, чули про неї? То була я. Це було в дні вашої юності, коли так весело минав час! Непогано було провести зі мною годинку. Ви ж бо змилуєтесь наді мною, монсеньйори, адже так? Її вкрали в мене цигани і п'ятнадцять років ховали від мене. Я вважала її мертвою. Подумайте, друзі мої, — мертвою! П'ятнадцять років я в цьому льоху. Цілу зиму без вогню. Це тяжко. Бідний, дорогий черевичок! Я так голосила, що милосердний Бог почув мої молитви! Нині вночі він повернув мені доньку. Це чудо Господнє. Вона не вмерла. Ви її не заберете в мене, я знаю. Якби ви хотіли взяти мене, тоді справа інша, але вона — дитя, їй шістнадцять років. Дайте ж їй надивитися на сонце! Що лихого вона зробила вам? Нічого. І я теж. Якби ви тільки знали! Вона — все, що я маю на цьому світі! І дивіться, яка я стара. Це божа мати послала мені своє благословення. А ви всі такі добрі! Ви ж бо не знали, що це моя донька, ну а тепер ви це знаєте! О, я так її люблю, о монсеньйоре, я краще дам розпороти собі живіт, ніж побачити маленьку подряпинку на її пальчику. У вас вигляд добросердого вельможі! Тепер, коли я вам усе розповіла, вам усе зрозуміло. Адже так? О! У вас теж була мати, монсеньйоре! Ви ж бо начальник, ви залишите мені моє дитя! Погляньте, я навколішках благаю вас про це, як благають самого Ісуса Христа. Я ні в кого нічого не прошу. Я народилася у Реймсі, монсеньйоре, у мене там є клаптик землі, який дістався мені від мого дядька Майє Прадона. Я не жебрачка. Мені нічого не треба. Лише моє дитя! О!

Я хочу зберегти моє дитя! Господь, володар наш, повернув його мені недаремно! Король! Ви кажете — король! Хіба для нього така вже насолода, коли вб'ють моє малятко? А до того ж король добрий! Це моя донька! Моя, моя донька! А не короля, не ваша. Я хочу виїхати. Ми хочемо виїхати. Ось ідуть дві жінки, з яких одна мати, а друга — донька, і ніхто їх не зупиняє. Відпустіть же нас! Ми обидві з Реймса. О! Ви всі дуже добрі, монсеньйори сержанти, я всіх вас дуже люблю!.. Ви не візьмете у мене мою дорогу крихітку! Це ж неможливо. Правда ж, неможливо? Моє дитя! Дитя моє!

Ми не маємо сил описати ні її жестів, ні її голосу, ні її сліз, якими вона захлиналась, ні рук, які вона то складала, наче до молитви, то розпачливо ламала, ні її зворушливої посмішки, благального погляду, зойків, зітхань, ні жалісних і проймаючих вигуків, якими вона супроводжувала свою уривчасту, безладну і безумну мову. Коли вона замовкла, Трістан-Самітник насупив брови, але на цей раз тільки для того, щоб приховати сльозу, яка навернулася йому на очі — очі тигра. Проте він переміг цю слабкість і коротко відповів їй:

— Така воля короля!

Потім, нахилившись до Анріє Кузена, прошепотів: «Кінчай скоріше!» Можливо, грізний Трістан відчув, що і в нього не витримує серце.

Кат і сторожа ввійшли до келії. Мати не чинила їм опору. Вона лише підповзла до доньки і, в нестямі обхопивши її, затулила своїм тілом.

Циганка побачила солдатів, що наближалися до неї. Жах смерті повернув її до життя.

— Мамо! — з виразом невимовного відчаю вигукнула вона. — Мамо! Вони йдуть! Захисти мене!

— Так, люба моя, так, я захищаю тебе, — згаслим голосом відповіла мати, і, міцно стискаючи доньку в своїх обіймах, вона вкрила її поцілунками. Обидві, мати і донька, розпростерті на землі, являли собою видовище, гідне жалю.

Анріє Кузен схопив молоду дівчину поперек стану. Відчувши дотик його руки, вона лише слабо скрикнула і знепритомніла. Кат, з очей якого крапля по краплі падали крупні сльози, хотів був узяти дівчину на руки. Він спробував відштовхнути матір, але вона затягла, немов вузлом, свої руки навколо ніг дочки і так міцно вчепилася в неї, що її неможливо було відірвати. Тоді Анріє Кузен поволік з келії молоду дівчину, а разом з нею і матір. У матері, як і в доньки, очі були заплющені.

Вже сходило сонце, і на майдані зібрався досить численний натовп людей, які здалеку спостерігали, як щось тягнуть по бруку

до шибениці. Таким був звичай Трістана при стратах. Він не любив близько підпускати цікавих. У вікнах не було ні душі. Лише здалеку, на верхівці тієї башти Собору Богоматері, з якої видно Гревський майдан, на ясному ранковому небі вимальовувалися чорні силуети двох мужчин, що, здавалося, дивилися вниз, на майдан.

Анріє Кузен зупинився разом із своєю ношею біля підніжжя фатальних сходів і, ледве переводячи дух, — такий він був схвильований, — накинув зашморг на чарівну шийку молодої дівчини. Нещасна відчула жахливий дотик конопляної мотузки. Вона підвела повіки і над своєю головою побачила простягнуту кощаву руку кам'яної шибениці. Тоді дівчина затремтіла і крикнула гучним, роздираючим серце голосом:

— Ні! Ні! Я не хочу!

Мати, голова якої ховалася в одязі дочки, не промовила ні слова; тільки видно було, як вона вся затремтіла і ще нестямніше почала цілувати свою доньку. Кат скористався з цього, щоб швидко розімкнути її руки, якими вона стискала засуджену. Чи то знесилившись, чи зневірившись, вона не чинила опору. Кат перекинув молоду дівчину через своє плече, і тіло чарівного створіння, граціозно перегнувшись, звисало за його великою головою. Потім він поставив ногу на щабель драбини, збираючись лізти.

У цю хвилину мати, що лежала скорчена на бруківці, широко розплющила очі. Мовчки, із страшним виразом обличчя вона випросталася, кинулася на ката, мов звір на здобич, і вчепилася зубами в його руку. Це сталося блискавично. Кат заревів від болю. Підбігли солдати. Насилу вирвали його скривавлену руку із зубів матері. Вона мовчала, її грубо відштовхнули. Голова її важко впала на брук. Її підвели, вона знову впала. Мати була мертва.

Кат, який весь час не випускав дівчини з рук, почав знову лізти по драбині.

Переклад Петра Тернюка

Запитання і завдання

1. Знайдіть у зображенні зовнішності і характерів персонажів, у сюжетних ситуаціях і описах подій риси романтизму.
2. Як у романі змальовується людський натовп? Як автор ставиться до натовпу?
3. Розкрийте символічний зміст образу Собору в романі.

Олександр Сергійович ПУШКІН

(1799—1837)

Олександр Сергійович Пушкін — великий російський поет, засновник нової російської літератури. Його рід сягає своїм корінням глибин російської історії. Поет здобув блискучу освіту в Ліцеї у Царському Селі (біля Петербурга), був одним із найосвіченіших людей свого часу. Початок його творчої діяльності ознаменований поемою «Руслан і Людмила», в якій сюжети російських народних казок переплітаються із жартівливими мотивами європейського рококо.

Представник родовитого дворянства, геніальний поет, Пушкін залежав від імператора, який міг своєю волею надовго вислати його із столиці, або, навпаки, заборонити залишати її. Жодного разу поет не виїжджав за межі імперії. До кінця свого короткого життя, що трагічно обірвалося на дуелі, Пушкін не мав власного дому і жив на різних квартирах або в маєтках родичів. Значну частину своїх творів він написав у вимушеній розлуці зі столицею, друзями, рідними.

Коло спілкування поета було надзвичайно широким: видатні літератори (В. А. Жуковський, П. А. Вяземський, О. С. Грибоєдов, К. Ф. Рилєєв, М. В. Гоголь, А. Міцкевич), композитори (М. І. Глінка), поети ліцеїстського покоління (В. К. Кюхельбекер, А. А. Дельвіг), офіцери-декабристи (В. Л. Давидов, В. Ф. Раєвський), представники освіченої аристократії.

Творчість Пушкіна відображає процес оновлення російської культури, започаткований ще Петром I (улюбленим політичним діячем поета) і продовжений Катериною II. Завдяки енциклопедичній начитаності, чуттю нового і геніальній обдарованості, Пушкін вивів російську літературу на рівень сучасної йому західноєвропейської літератури. В драматургії його взірцями були Шекспір і Шиллер, у прозі — Вольтер, в жанрі історичного роману — Вальтер Скотт. Пушкін пережив сильне захоплення поезією Байрона. Творчість Пушкіна рясніє античними ремінісценціями[1].

Пушкін був надзвичайно працездатним і залишив шедеври в усіх основних літературних жанрах. Насамперед геніальний поет-лірик, він прославився віршами про кохання, оспівуванням ліцейської дружби і духу товариства, був майстром пейзажної лірики, написав прекрасні вірші на філософську тему. Так само різноманітні і жанри його поем: романтичні («Кавказький бранець», «Бахчисарайський

[1] Ремінісценція (від *лат.* reminiscentia — спогад) — відгомін у художньому творі якихось мотивів, образів, деталей з твору іншого автора.

фонтан», «Цигани»), історичні («Полтава»), історико-романтичні («Мідний вершник») та ін.

Пушкін виявляв великий інтерес до історії: трагедія «Борис Годунов», повість «Капітанська дочка», спеціальне дослідження про повстання Омеляна Пугачова... Історичну тему або історичний колорит ми знаходимо в його «маленьких трагедіях» — «Моцарт і Сальєрі», «Скупий лицар», «Камінний гість», «Бенкет під час чуми».

Олександр Пушкін був майстром прози, в якій він розробив точний, стислий і стрімкий стиль, що відзначається тонкими психологічними нюансами («Повісті покійного Івана Петровича Бєлкіна», «Пікова дама»). Вінцем творчості Пушкіна став роман у віршах «Євгеній Онєгін», що його В. Г. Бєлінський назвав «енциклопедією російського життя».

До творчості Пушкіна постійно звертаються композитори. Опери на пушкінські сюжети написали М. І. Глінка («Руслан і Людмила»), М. П. Мусоргський («Борис Годунов»), М. А. Римський-Корсаков («Казка про царя Салтана», «Моцарт і Сальєрі»), О. М. Даргомижський («Русалка», «Камінний гість»), П. І. Чайковський («Євгеній Онєгін», «Пікова дама», «Мазепа»), С. В. Рахманінов («Алеко», «Скупий лицар»). Написано велику кількість романсів на слова Пушкіна.

ДО А. П. КЕРН

Я мить чудову пам'ятаю,
Коли мені з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній красоти.

В сумній, холодній безнадії,
В людській тривожній метушні,
Звучав твій голос, наче мрії,
У снах з'являлась ти мені.

Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв вітер часу злий,
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.

У глушині важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без кохання,
Без сліз, натхнення, без чуття.

Та знов душею воскресаю,
Моїм очам з'явилась ти,

Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній красоти.

І серце б'ється знов огнисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і сльози, і любов.

Переклад Володимира Сосюри

К ***

Я помню чудное мгновенье.
Передо мной явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чудной красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный
И снились милые черты.

Шли годы. Бурь порыв мятежный
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос нежный,
Твои небесные черты.

В глуши, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слёз, без жизни, без любви.

Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.

И сердце бьётся в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слёзы, и любовь.

ПРОРОК

З душею спраглою, без сил,
В пустелі темній я томився, —
І дивний ангел шестикрил
Раз на путі мені з'явився.
Перстами, мов у первосні,
Зіниць торкнувся він мені.

Одверзлись віщії зіниці,
Як в полохливої вірлиці.
Моїх ушей торкнувся він, —
І виповнив їх шум і дзвін;
І я небес учув здригання,
І горній ангелів політ,
І гад морських підводний хід,
І зела дольного зростання.
І він до уст моїх приник,
І вирвав грішний мій язик,
І марномовний, і лукавий,
І жало мудрої змії
В уста завмерлії мої
Поставив перст його кривавий.
Він грудь мені розсік мечем
І, серце трепетне забравши,
Жарину, пойняту вогнем,
У розтин положив назавше.
В пустелі трупом я лежав,
І голос Бог мені подав:
«Устань, пророче, виждь і внемли,
Сповняйся волею Творця,
І, крізь моря йдучи та землі,
Глаголом розпаляй серця!»

Переклад Леоніда Первомайського

ПРОРОК

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился,
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился;
Перстами лёгкими, как сон,
Моих зениц коснулся он:
Отверзлись вещие зеницы,
Как у испуганной орлицы.
Моих ушей коснулся он,
И их наполнил шум и звон:
И внял я неба содроганье,
И горний ангелов полёт,
И гад морских подводный ход,
И дольней лозы прозябанье.
И он к устам моим приник,
И вырвал грешный мой язык,
И празднословный и лукавый,
И жало мудрыя змеи
В уста замершие мои

Вложил десницею кровавой.
И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнём,
Во грудь отверстую водвинул.
Как труп в пустыне я лежал,
И Бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей».

***

У глибині сибірських руд,
Переборіть страждання роки,
Не згине ваш скорботний труд
І серця прагнення високе.

Нещастю віддана сестра,
Надія в темнім підземеллі,
Навіє вам думки веселі,
Ще прийде бажана пора:

До вас повага і любов
Проб'ються крізь тюремні ґрати,
Як звідси голос мій крилатий
У нори каторжні дійшов.

Важкі окови упадуть,
Темниці рухнуть — і свобода
Вас привітає біля входу,
І меч брати вам віддадуть.

Переклад Костя Дрока

19 ЖОВТНЯ 1827

О друзі юних літ моїх,
Хай вам щастить на царській службі,
В розгульнім слугуванні дружбі,
В любовних таїнствах нічних!

О друзі юних літ моїх,
Щасти вам в грізних бурях, в горі,
В краю чужім, в пустельнім морі,
І в прірвах півночі хмурних!

Переклад Володимира Ковалевського

***

Я вас кохав; в душі моїй ще, може,
Кохання пал і досі не погас,
Та хай воно вас більше не тривоже, —
Не хочу я нічим журити вас.
Я вас кохав мовчазно й безнадійно,
Боявся вас і потай ревнував;
Я вас кохав так ніжно і так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав!

Переклад Миколи Черняхівського

КАВКАЗ

Кавказ підо мною. Стою в вишині
Німий і самотній край яру страшного;
Орел, зо шпиля підлетівши стрімкого,
Ширяє недвижно зо мною врівні.
Тут бачу, як струмні з-між гір виникають,
Як грізні обвали додолу шугають.

У мене в ногах тут збіговища хмар,
І скель понад ними мертвотні громади,
І ринуть шумливі крізь них водоспади;
А нижче — лиш мох та посохлий чагар;
А там уже — розкіш зеленого гаю,
Де пташка щебече, де олень плигає.

Ще далі, мов гнізда, і житла людські,
І вівці пасуться в гірській полонині,
І ходить пастух по веселій долині,
Де хвилі Арагви шумують легкі,
Де вбогий здобичник з-за скелі чатує,
І Терек кипучий реве та лютує;

Шумить він та виє, як звір молодий,
Що їжу побачив крізь ґрати холодні,
Він б'ється об берег у злості неплодній
І лиже підступно він камінь німий...
Дарма! ні поживи йому, ні розради:
Навік його грізні затисли громади.

Переклад Максима Рильського

ОСІНЬ

(Уривки)

I

Прийшли жовтневі дні — поволі гай скидає
Сухий останній лист з оголених гілок;
Дихнуло холодом — дорога промерзає.
За млин іще біжить не скований струмок,
Та став уже застиг; сусід мій поспішає
З хортами у поля, в глухий якийсь куток;
Від цих бучних розваг терплять озимі ниви,
І будять гавканням собаки ліс сонливий.

VII

Зажурлива пора! очей зачарування!
Мені приємні дні прощальної краси.
Люблю розкішне я природи зав'ядання,
В багрець та золото одягнуті ліси,
В їх вітах вітру шум і свіжості дихання,
І небо в хвилях мли у вранішні часи,
І промені скупі, несмілі ще морози,
І сивої зими віддалені погрози.

VIII

Щоосені завжди я розцвітаю знов,
Корисний-бо мені міцний російський холод;
До звичок життьових знов чується любов;
Зліта по черзі сон, іде по черзі голод;
І легко й радісно у серці грає кров,
Бажання знов киплять — я щастен знов і молод,
Я сповнений життя — такий мій організм
(Даруйте вже мені цей зайвий прозаїзм).

X

Я забуваю світ, — в солодкій тишині
Я заколисаний уявою моєю,
І прокидається поезія в мені:
Лірична хвиля знов ширяє над душею,
Тріпоче і звучить, шукає, як у сні,
Щоб вільно вилитись міцною течією, —
І тут до мене йде гостей незримий рій,
Знайомі давнішні, плоди таємних мрій.

XI

І думи в голові хвилюються безсонні,
І рими легко так назустріч їм ідуть,
І пальці до пера вже тягнуться в розгоні,
Перо — до аркуша, і вірші потечуть.
Так сонний корабель дрімає у затоні,
Та глянь! — матроси враз кида́ються, повзуть
Вниз, вгору — і вітри тріпочуть у вітрилі.
Громаддя рушило і розрізає хвилі.

XII

Пливе. Куди ж плисти?.....
.....
.....

Переклад Петра Дорошка

Запитання і завдання

1. Назвіть основні теми віршів Олександра Пушкіна. Які ви знаєте вірші Пушкіна про дружбу, кохання, високі душевні поривання, природу?
2. Спробуйте створити психологічний портрет ліричного героя пушкінської поезії (світовідчуття, ставлення до людей і природи, риси характеру, домінуючі настрої тощо). Що, на вашу думку, споріднює його або відрізняє від ліричних героїв інших літературних епох (Шекспір, Донн, Байрон, Гейне та ін.)?
3. Порівняйте один із віршів Пушкіна з його українським перекладом.

ПОЛТАВА

(Уривки)

Події в поемі розгортаються в Україні на початку XVII ст., під час війни Російської імперії зі шведами.

Багат і славен Кочубей,
Для лук його межі немає;
Там коней, втіху для очей,
Без вартових він випасає.
Немало в нього хуторів
В садах полтавських неозорих,
А скільки золотих скарбів
І хутра, срібла та шовків
І на показ, і по коморах!
Та гордий Кочубей не тим,
Пишається не табунами,

Не кримським золотом дзвінким,
Не родовими хуторами, —
Ні, донею серед людей
Гордиться сивий Кочубей.

В Полтаві, між красунь, вона
Найкраща на дівочу вроду,
Вона — мов квітка весняна,
Що розцвіла до сонця сходу.
Тополя київських висот —
Її подоба. Крок Марії
Мов плав лебежий в тиші вод,
А то, як лань у час негод,
Вона спішить в задумі мрії.
Як піна — персів білина,
Понад чолом ясним вона
Звиває кучері, мов тучі,
Уста — троянда у росі,
А очі — мов зірки жагучі.
Та не самій лише красі

(Зів'яне цвіт!) хвала усюди, —
За добрий звичай з юних літ,
За ясний розум, за привіт
Марію скромну люблять люди.
Зате найкращих женихів
Їй шле Вкраїна і Росія,
Але вінця, як ланцюгів,
Ляклива уника Марія.
Усім відмова женихам,
І от — сватів шле гетьман сам.

Старий він, змучений літами,
Війною, тяжкими трудами,
Та почуття киплять, і знов
Мазепа відчува любов.

Юна Марія закохалася у свого хрещеного батька, українського гетьмана Мазепу і заради нього покинула батьківський дім. Вражений Кочубей замислив помститися за дочку: він шле донос Петру I в Петербург і в ньому розкриває таємницю зради, що її плекає Мазепа. Прочитавши, що його улюбленець і найближчий радник хоче перекинутися на бік шведів, цар не вірить і навіть віддає донос самому Мазепі. Розгніваний гетьман вирішує стратити Кочубея (I частина).

Марія щаслива з Мазепою. Гетьман розкриває їй свій задум:

Давно задумали ми діло,
Тепер воно кипить у нас.
Для боротьби усе наспіло
І скоро вдарить слушний час.
Без вольності, добра і слави
Ми гнулись нижче від трави,
Під покровительством Варшави,
Під самовладністю Москви.
Вкраїні бути, як державі,
У незалежності пора:
Знамена вольності криваві
Я піднімаю на Петра.

Марія згодна з ним: «О милий мій! Ти будеш цар в землі своїй!»

Тоді Мазепа питає кохану, хто для неї дорожчий — він чи батько. Марія не відає прихованого смислу запитання, адже Мазепа уже віддав наказ стратити її батька. Їй страшно, але й тут кохання перемагає: «Тобі готова віддать життя свойого дні».

У в'язниці в очікуванні страти страждає Кочубей. Писар Орлик добивається від нього зізнання про заховані скарби. Кочубей з гідністю відповідає, що у нього три скарби: перший — честь імені, але тюрма відняла його; другий — честь Марії, але й він віднятий Мазепою. Зберігся останній скарб: «свята помста». Тоді писар кличе ката.

Ніч. Мазепа наодинці із собою. Його мучать докори сумління. Він розуміє, чим пожертвувала Марія заради нього. Що скаже вона і як складуться їхні стосунки, коли вона дізнається про страту батька? Природа також немов засуджує Мазепу:

Спокійна українська ніч.
Прозоре небо. Зорі сяють.
Дрімоти-сну не гонить з віч
Повітря тепле. Ледве мають
Тополі листям сріблясті.
Та хмурі помисли страшні
В душі Мазепи: зорі ночі,
Обвинувальні гострі очі,
Глузливо дивляться за ним,
Тополі у ряду густім
Услід хитають головою,
Мов судді, шепчуть між собою.
І ночі літньої пітьма
Задушна й чорна, як тюрма.

Мазепа чує «мов стогін... крик між стін». То катують Кочубея.

Ранок у день страти. Таємно в гетьманські покої до Марії пробирається її мати. Вона сповіщає страшну звістку: сьогодні мають стратити батька. Мати закликає Марію вмолити Мазепу не вбивати Кочубея.

Марія з матір'ю поспішають на майдан, та вже пізно. Обидві бачать, яка кладуть на віз дубову труну. В ній — Кочубей. Повернувшись до палацу, Мазепа не знаходить Марії. Слуги, послані на розшуки, повертаються ні з чим (частина 2).

У вирішальний момент війни Мазепа відкрито відступається від Петра I і переходить на бік шведського короля. Цар у гніві. Сумніви зароджуються в душі гетьмана. Він бачить недосвідченість Карла XII. Чи зможе він перемогти у битві із «самодержавним великаном»? Але відступати вже пізно. Мазепа збуджує свою ненависть до Петра спогадом про пережите приниження: колись цар смикнув його за вуса.

День Полтавської битви. Молодий козак, який кохає Марію, на коні підскакує до Мазепи, щоб зарубати його шаблею, але падає, вбитий кулею Войнаровського. Він помирає з ім'ям Марії на вустах.

Битва скінчилася. Петро I святкує перемогу, а Мазепа з Карлом XII рятуються втечею. Коні проносяться мимо палацу Кочубея, і Мазепа намагається заглушити важкі спогади і докори сумління.

На нічліг обидва зупиняються на березі Дніпра. Раптом Мазепа бачить жіночу постать. Це — Марія, вона збожеволіла. Дівчина кидається до Мазепи, але їй здається, що на вусах коханого кров. То кров її батька. Вона тікає геть.

Вранці Карл і Мазепа продовжують свою сумну подорож. Мазепа прощається з батьківщиною:

І страшно поглядом ширяє
Над рідним рубежем землі.

Поема закінчується роздумами поета про ті далекі події: «Сто літ минуло...» Останні слова поеми — про Марію:

Де ж грішниця-дочка? Предання
Мовчить об тім. Її страждання,
Її недоля та кінець
Укриті темною пітьмою
Від нас навіки. Лиш порою,
Коли в селі сліпий співець
Виконує перед народом
Пісні Мазепи, — то, бува,
Він і про грішну діву згодом
Козачкам юним заспіва.

Переклад Андрія Малишка і Максима Рильського

ЄВГЕНІЙ ОНЄГІН

ГЛАВА ПЕРША

І жити квапиться
і почувать спішить.
П. Вяземський

I

«Мій дядько чесний без догани,
Коли не жартом занеміг,
Небожа змусив до пошани
І краще вигадать не міг.
Воно й для інших приклад гожий;
Але яка нудота, Боже,
При хворім день і ніч сидіть,
Не покидаючи й на мить!
Яке лукавство двоязике —
Напівживого розважать,
Йому подушку поправлять,
Журливо подавати ліки,
Зітхать і думку берегти:
"Коли ж візьмуть тебе чорти!"»

II

Так у пилюці, на поштових
Гадав гульвіса молодий,
Що з волі Зевса прав спадкових
Набрав по всій рідні своїй.
Людмили друзі та Руслана!
З героєм нашого романа
Без передмов, у цей же час
Дозвольте познайомить вас.
Онєгін, — друг мій, я зазначу, —
Родився на берегах Неви,
Де народились, може, й ви,
Чи вславилися, мій читачу.
Гуляв і я там в давні дні:
Та північ вадила мені.

III

Служивши чесно, без пороку,
З боргів покійник батько жив,
Три бали він давав щороку
І все за вітром розпустив.

Життя Онєгіну сприяло:
Madame його гляділа дбало,
А там *Monsieur* узяв до рук, —
І всім на втіху ріс малюк.
Monsieur l'Abbé, француз убогий,
Щоб хлопчик сил не витрачав,
Всього жартуючи навчав,
В моралі був не дуже строгий,
Так-сяк за пустощі корив
І в Літній сад гулять водив.

IV

Коли ж юнацьких літ бурхливих
Прийшла Євгенію пора,
Пора надій і мук щасливих,
Француза прогнано з двора.
Дістав Онєгін мій свободу,
Остригся під останню моду,
Як dandy[1] той причепурився,
І в колі вищому з'явився.
Він по-франнузьки, як годиться,
Міг розмовляти і писать,
Мазурку легко танцювать,
Умів незмушено вклониться;
Тож присуд був йому один:
Люб'язний і розумний він.

V

Ми всі навчались небагато,
Абияк і абичого,
Тож вихованням здивувати
В нас можна легко хоч кого.
Про юнака судці суворі
В загальнім присудили хорі:
Учений, звісно, та педант.
Він зроду любий мав талант
Про будь-що довго не шукати
В розмові гострого слівця,
З ученим виглядом знавця
В поважних справах німувати
І викликати усміх дам
Огнем нежданих епіграм.

[1] Dandy (*англ.*) — франт.

VI

Латинь із моди вийшла нині;
Отож, як правду говорить,
Він знав доволі по-латині,
Щоб епіграфи розуміть,
Поміркувать об Ювеналі,
В кінці листа черкнути *vale*[1],
І з Енеїди цитувать
Умів словечок, може, з п'ять.
Копатись він не мав охоти
У хронології тяжкій,
Та завжди в пам'яті своїй
Часів колишніх анекдоти
Від Ромула до наших днів
Держав для всіх напоготів.

VII

Високої не мавши сили
Життя натхненню присвятить,
Не міг він, хоч і як ми вчили,
Хорей од ямба відрізнить.
Гомера лаяв, Феокріта,
Зате читав Адама Сміта
І сильний був економіст,
Тобто доводити мав хист,
На чім держава багатіє,
І чим живе, і як вона
Буває без золота міцна,
Коли *продуктом* володіє.
На все те батько не зважав
І, знай, маєтки заставляв.

VIII

Всього, що знав іще Євгеній,
У повісті не ознаймиш;
Та в чому він був справжній геній,
Що знав з усіх наук твердіш,
Що вибрав трохи чи не зроду
Як труд, як муку й насолоду,
Чим виповняв він по краї
Нудьгу і лінощі свої, —
Була наука про кохання,

[1] Бувай здоровий (*лат.*).

Яку прославив ще Назон,
За що скінчив, як марний сон,
В Молдавії, в краю вигнання,
У чужодальній стороні
Блискучі та бентежні дні.

IX

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

X

Як рано міг він хитрувати,
Ховать надію, ревнувать,
Зневіру й віру викликати,
Здаваться хмурим, умлівать,
Являтись гордим і слухняним,
Холодним бути, полум'яним!
Як він томливо німував,
Як пломенисто промовляв,
Які листи писав недбалі!
В одній меті, з одним чуттям,
Як забував себе він сам!
Як очі й ніжні, і зухвалі
Умів звести і опустить
Чи неслухняні сльози лить!

XI

Як він умів новим здаватись,
Вражать невинність жартома,
В готовий розпач удаватись,
Годити силами всіма,
Як він належної хвилини
Передсуд юності невинний
Умом і пристрастю боров,
Як чатував він на любов,
Молив і вимагав признання,
Як, серця вчувши перший звук,
Добитися без довгих мук
Умів таємного стрічання, —
І, досягнувши милих прав,
Уроки в тиші їй давав!

XXIV

Сестру ту названо Татьяна...
У перший раз таке ім'я
На ніжні сторінки романа
Свавільно запроваджу я.
І що ж? Воно приємне, миле, —
Та з ним, я знаю, сполучили
Ми спомини про давнину
Чи про дівочу. Не мину
Сказати, що смаку замало
У нас і в наших іменах
(Ще менше — в віршових рядках);
Освіти в нас мов не бувало,
Лише манірність ми по ній
Сховали, як здобуток свій.

XXV

Тож названо її Татьяна.
Ні врода, що в сестри цвіла,
Ні свіжість на виду рум'яна
У ній привабить не могла.
Печальна, дика, мовчазлива,
Неначе сарна полохлива,
Вона росла в сім'ї своїй
Немовби зовсім у чужій.
Вона горнутися не вміла,
Як інші діти, до батьків;
Маленька ще, між малюків
Стрибать і гратись не хотіла.
І часто край вікна сама
Сиділа журна та німа.

XXVI

Задума, друг її незримий,
Злюбивши вірно це дитя,
Скрашала мріями легкими
Сільське забарливе життя.
Не знали голки ніжні пальці;
Схилившись над покірні п'яльці,
Шовками світлими вона
Не оживляла полотна.
Прикмета потягу до влади:

Слухняну ляльку ще дівча
Звичаїв ґречності навча —
Закону людської громади,
І материнський заповіт
Їй шепче, лиш уздрівши світ.

XXVI

Та ляльки, ще в літах дитини,
Вона ні разу не взяла;
Речей про моди, про новини
Ніколи з нею не вела.
Були чужі їй пустотливі
Розваги; повісті жахливі
В зимовій темряві нічній
Звабляли більше серце їй.
Як няня іноді скликала
У теплий день на муріжок
Всіх Ольжиних товаришок, —
Вона в горю-дуба не грала,
Нудний для неї був і сміх,
І шум їх вигуків дзвінких.

XXVIII

Вона любила на балконі
Стрічати сонце в тишині,
Як на блідім небеснім лоні
Згасають зорі вогняні,
І тихо край землі ясніє,
І вісник ранку, вітер віє,
І день поволі виплива.
Коли ж бувало зимова
На простір тиха ніч лягає,
І довго в місячній імлі
На затуманеній землі
Лінивий схід одпочиває, —
У звичний час, по любих снах
Вона вставала при свічках.

XXIX

Їй заміняли все романи
Ще з юних літ, як милий сон;
Вона злюбила всі омани,
Що дав Руссо чи Річардсон.
Отець її, добряга милий,

В минулім віці запізнілий,
Її від того не беріг;
Він не читав ніколи книг,
Бо бачив там лиш марнослів'я.
Його бувало й не кортить,
Який у доні том лежить,
Покладений під узголів'я.
А мати — та була сама
Від Річардсона без ума.

ГЛАВА ТРЕТЯ

Лист Татьяни до Онєгіна

Я вам пишу — чи не доволі?
Що можу вам іще сказать?
Тепер, я знаю, в вашій волі
Мене зневагою скарать.
Та як мене в нещасній долі
Хоч пожаліти ви ладні,
То відгукнетеся мені.
Спочатку я мовчать хотіла;
Повірте: сором свій од вас
Я б заховала навсякчас,
Коли б надія хоч бриніла
Лиш раз на тиждень, в певний час.
У нашім домі стріти вас,
Щоб тільки слухать вашу мову,
Слівце сказати, — а за тим
Все думать, думать об однім
І зустрічі чекати знову.
Та ви гордуєте людьми,
Вам на селі і тяжко, й душно,
А ми... нічим не славні ми,
Хоч вам і раді простодушно.

Нащо ви прибули до нас?
У самоті села глухого
Ніколи б я не знала вас,
Не знала б я страждання цього.
Душі дівочої тривогу
З часом приборкавши (хто зна?),
Могла б я з іншим шлюб узяти
І стала б дітям добра мати
І вірна мужеві жона.

Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя мойого всі години —
Порука зустрічі одній;
Сам Бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій.
У снах мені ти привиджався,
Незримий, душу ти палив,
Твій дивний зір мене томив,
Твій голос в серці відбивався
Давно... ні, то було не в сні!
Ти увійшов, і я впізнала,
Вся обімліла, запалала,
Шепнула: він явивсь мені!
Чи правда ж? я тебе вчувала:
Зо мною вів розмову ти,
Коли я бідним помагала
Або молитвою втішала
Тривожні муки самоти?
Хіба крізь морок занімілий,
Не ти, неначе привид милий,
У цю хвилину промайнув
І став тихенько в узголов'ю?
Не ти з відрадою й любов'ю
Слова надії тут шепнув?
Хто ти: чи ангел мій ласкавий,
Чи спокуситель мій лукавий?
Розвій ці сумніви до дна.
Таж, може, все це марні болі,
Душі дівочої мана!
І зовсім інший вирок долі...
Але дарма! Тобі свою
Віднині душу доручаю,
Перед тобою сльози ллю,
Твого заступництва благаю...
Ти уяви: я тут сама,
Ніхто мене не розуміє,
В знемозі думка туманіє,
І порятунку вже нема.
Я жду тебе: єдиним зором
Надії в серці оживи,
Чи сон гнітючий мій урви,
На жаль, заслуженим докором!

Кінець! перечитать боюсь...
На серці сором, страх і мука...
Але ні з чим я не таюсь,
І ваша честь мені порука...

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

XI

Та лист од скромної Татьяни
Мого героя зворушив:
Дівочий порив полум'яний
Рої думок у нім збудив;
Згадав він Тані личко миле,
Таке бліде та посмутніле,
І заглибився, як у затон,
В солодкий і безгрішний сон.
Можливо, знов полуменисту
Спізнав він бурю почуттів,
Та ошукати не хотів
Її душі довіру чисту.
Тепер ми в сад перелетім,
Де стрілася Татьяна з ним.

XII

Хвилину, дві вони мовчали,
Тоді Онєгін ближче став
І каже: «Ви мені писали,
Не відмовляйтесь. Я читав
Душі невинне сповідання,
Любові чистої признання;
Одвертість ваша — чарівна;
У серці підняла вона
Чуттів колишніх вир яскравий;
Та вас не хочу я хвалить
І вам повинен тут зложить
Признання, також нелукаве;
Прийміть же сповідь і мою:
Себе на суд вам оддаю».

XIII

«Коли б життя в домашнім колі
Навік замкнути я хотів
Коли б щасливий вирок долі
Отцем і мужем буть велів;

Коли б родинності картину
Злюбив я на одну хвилину, —
То, вірте, тільки б вас одну
Узяти марив за жону.
Скажу без лесток мадригальних:
Свій ідеал найшовши знов,
Лише б із вами я пішов,
Як з другом днів моїх печальних,
І, склавши вам любов до ніг,
Щасливий був би... скільки міг!»

XIV

«Та я не створений для раю,
Йому чужа душа моя;
Сама довершеність ви, знаю;
Що ж! — вас не вартий зовсім я.
Повірте (совість в тім порука),
З одруженням нам буде мука.
Я, хоч і як любив би вас,
Як звикну — розлюблю в той час;
Зачнете плакать: ваші сльози
До серця не дійдуть мого,
А роздратують лиш його.
Подумайте ж, які нам рози
В дарунок Гіменей прирік,
Ще й не на день і не на рік!»

XV

«На світі гіршого немає,
Аніж родина, де жона
Тужливо мужа виглядає,
Щодня самотня і сумна;
Де чоловік, ціну їй знавши,
Хоч проклинає долю завше,
Щораз похмурий, мовчазний,
Ревнивий, зимний і лихий!
Такий-от я. Невже шукали
Того ви серцем молодим,
Коли мені з чуттям таким,
Розумно й просто так писали?
Чи вам такий судив кінець
Суворий долі рішенець?»

XVI

«Літа і мрії — вічна втрата;
Душі тепер не воскресиш...
Я вас люблю любов'ю брата
І, може бути, ще ніжніш.
Послухайте ж мене без гніву:
Не раз іще зчарують діву
Принади легкокрилих мрій;
Так лист переміняє свій
Берізка з кожною весною.
Судило, певно, небо так.
Полюбите ви знов; однак...
Учіться володіть собою, —
Як я, вас розуміть не всім;
Біда в недосвіді такім».

XVII

Так говорив Євгеній строго.
Спинивши віддих, мовчазна,
Крізь плач не бачивши нічого,
Ту мову слухала вона.
Він руку їй подав. Печально
(Як то говорять, *машинально*)
Татьяна сперлась і пішла,
Не звівши томного чола.
Пішли під садом, обіч поля;
З'явились разом, і нічим
За те не докоряли їм:
Сільська віддавна має воля
Свої вигоди та права,
Як і погордлива Москва.

XVIII

Читач мій згодиться зо мною,
Що дуже мило учинив
Наш друг із Танею сумною;
Не вперше тут він появив
Дух благородний і правдивий,
Хоча ніколи люд злостивий
Не визнавав у нім того:
І друзі, й вороги його
(А це одно й те саме, може)
Його ганьбили й так і сяк;

З нас має ворогів усяк, —
Від друзів порятуй нас, Боже!
Ох, друзі, друзі! Недарма
Про них і забуття нема.

ГЛАВА ВОСЬМА

X

Блажен, хто в юності був юний,
Блажен, хто в слушний час дозрів,
Хто несподіванки фортуни
З літами стерпіти зумів;
Хто в сни химерні не вдавався,
Хто з черню світською братався,
Хто в двадцять літ бенкетував,
А в тридцять — посаг добрий взяв;
Хто в п'ятдесят боргів позбувся,
Приватні й інші заплатив;
Хто слави, грошей і чинів
Спокійно, повагом добувся,
Про кого казано весь вік:
NN — прекрасний чоловік.

XI

Та сумно, що як привид милий
Минулась молодість ясна,
Що ми всякчас її дурили,
Що зрадила і нас вона;
Що наші смілі сподівання,
Що наші світлі поривання
Зотліли рано, за весни,
Мов листя мокре восени.
Нестерпно, як перед тобою
Самих обідів довгий ряд,
А все життя — немов обряд,
І ти статечно за юрбою
Ідеш, чужий її думкам
І дріб'язковим почуттям.

XII

У гаморі людського суду
Нестерпно (річ ясна така)
Серед розсудливого люду
Придбати славу дивака,

Безумця, гідного покари,
Чи сатанічної почвари,
Чи навіть демона мого.
Онєгін (знов черга його),
Убивши друга на дуелі,
Доживши марно, без трудів
До двадцяти шести років,
Літа пройшовши невеселі
Без служби, без жони, без діл,
Не знав, де діти решту сил.

XIII

Заволоділа ним рухливість,
Жага небачених країв
(Болюча, визнаймо, властивість,
Свідомий хрест одинаків).
Покинув він спадкові ниви,
Дібровний морок мовчазливий,
Де тінь скривавлена за ним
Ходила з присудом німим,
І подорож почав без цілі,
В якімсь тривожнім почутті;
Та, як і все у цім житті,
І мандри стали вже немилі;
Отож прибув оригінал,
Як Чацький, з корабля на бал.

XIV

Нараз усі захвилювались,
Шептання виповнило зал...
До господині наближались
У парі дама й генерал.
Була вона не гомінлива,
І не холодна, й не кваплива,
Без гри зухвалої в очах,
Без нарочитості в речах,
Без тих-от витівок манірних,
Без мавпування рис чужих...
Вона була з-поміж усіх
Зразком усіх чеснот добірних,
Du comme il faut[1]... (Даруй, Шишков:
По-руськи слів я не знайшов.)

[1] Доброго тону, доброго смаку (*франц.*).

XV

До неї тислись дами ближче,
Бабусі посміхались їй;
Мужчини кланялися нижче,
Ловили зір її ясний,
Панни проходили тихіше,
І задирав за всіх пишніше
І носа й плечі генерал,
Що з нею увійшов на бал.
Ніхто б не міг її назвати
Прекрасною; а водночас
Ніхто б не зважився із нас
Отих прикмет у ній шукати,
Що світський Лондон недарма
Взиває vulgar[1]. (Сил нема...

XVI

Люблю я дуже це от слово,
Та сил нема його віддать;
У нас воно лунає ново,
І хто зна, чи йому лунать.
Воно б годилось в епіграму...)
Та далі річ про нашу даму.
В красі байдужній край стола
Вона розмову почала
Із Ніночкою Воронською,
Із Клеопатрою Неви.
Напевне, згодилися б ви,
Що Ніна зимною красою
Її затьмарить не могла,
Хоч і затьмарлива була.

XVII

«Невже ж то, — думає Євгеній: —
Невже вона? Та справді.... Ні...
Як! Зросла в тиші стародавній...»
І свій лорнет у метушні
Він обертає знову й знову
На ту, чию ходу і мову,
Чиє лице немовби знав.
«Ти б, князю, часом не сказав,
Хто то в береті малиновім

[1] Вульгарний (*англ.*).

З послом іспанським там сидить?»
Князь усміхнувся мимохіть:
«Ага! Зустрітися б давно вам!
Стривай, вас познайомлю я.» —
«Та хто ж вона?» — «Жона моя.» —

XVIII

«То ти жонатий? Річ нежданa!
Давно?» — «Та близько двох років.» —
«Хто жінка?» — «Ларіна.» — «Татьяна!»
— «Знайома?» — «Я в сусідстві жив».
— «О, то ходімо ж!» — Князь підходить
І до дружини він підводить
Під руку родича свого.
Княгиня, вбачивши його,
Відчула дивне хвилювання,
Повита трепетом палким,
Та жодним поглядом своїм
Не виявила почування:
Зберігся в неї рівний тон,
Смаку хорошого закон.

XIX

Їй-богу, так! І не здригнулась,
Не стала рада, ні сумна...
Брова і то не ворухнулась,
Не стисла навіть уст вона.
Було її обличчя знане,
Але від давньої Татьяни
Не залишилось і слідів.
Зайти в розмову він хотів
І — і не міг. Вона спитала,
Чи він давно прибув, чи ні,
Чи був у рідній стороні;
Тоді поглянула, недбала,
На мужа — і майнула вмить...
Немов прикутий він стоїть.

XX

Невже та сама це Татьяна,
Кому в недавні дні оті,
В початку нашого романа,
В глухій, далекій самоті,

Обравши путь добролюбиву,
Читав він проповідь зичливу,
Та, від якої він листа
І досі інколи чита,
Де все одверте, все на волі,
Та дівчинка... Чи це ввi сні?..
Та дівчинка, кого в ті дні
Зневажив він в смиренній долі, —
Невже вона була це з ним,
Спокоєм дивна чарівним?

XXI

Він їде з рауту тісного,
У думи вдавшися чудні.
То сум, то мрії серце в нього
Тривожать у спізнілім сні.
Прокинувся: слуга приносить
Листа; князь N уклінно просять
Його на вечір: «Боже мій!
До неї! — Буду!» — і мерщій
Він пише відповідь квапливу.
Що з ним? Немов мана якась!
Що за тривога полилась
У душу зимну та ліниву?
Досада? Гордощі? Чи знов
Турбота юності — любов?

XXII

Онєгін лічить знов години
І вечора тривожно жде.
Та от десяту б'є; він лине,
Летить по сходах, а не йде,
І тихо до княгині входить;
Татьяну він саму знаходить,
І мовчки декілька хвилин
Вони сидять. Німує він,
Собі дивуючись. Похмурний,
Ніяковий, найти слова
Він не уміє. Голова
Думок ховає натиск бурний.
Уперто він зорить: вона
Сидить спокійна і ясна.

XXX

Шкода й казати: наш Євгеній
Татьяну любить, як дитя;
В тривозі й ревності шаленій
Він їй присвячує життя.
Забувши розум, він щоранку
Вбігає до скляного ґанку,
Іде під накриттям склепінь;
За нею всюди він, як тінь;
Щасливий він, коли пухнатий
Боа накине на плече,
Руки діткнеться гаряче,
Хустинку встигне їй подати,
Чи владним порухом очей
Розсуне пишний полк ліврей.

XXXI

Вона його не помічає,
Хоч би розпався він у прах.
Спокійно вдома зустрічає,
Слів зо три скаже у гостях,
Уклоном часом тільки стріне,
Не поговорить і хвилини:
Кокетства в ній нема й сліда —
Так вищий світ заповіда.
Онєгін бліднуть починає, —
Їй чи не видно, чи не жаль;
Уже йому тяжка печаль
Либонь сухоти навіває.
Всі шлють його до лікарів,
А ті — на *води* з цих країв.

XXXII

А він не їде; він зарані
Ладен до прадідів писать,
Що буде скоро; а Татьяні
Хоч би там що (така їх стать);
А він упертий, не здається,
Іще надія в серці б'ється;
Хоча недужий він, рука
Перо за дужих двох стиска,
Любовне пишучи визнання.
Хоч у листах не без причин

Користі мало бачив він.
Та, видно, стерпіти страждання
Євгеній більше сил не мав.
От що княгині він писав.

Лист Онєгіна до Татьяни

Я знаю все: образить вас
Моя печальна таємниця.
Яким презирством загориться
Ваш погляд, гордий повсякчас!
Чого я хочу? І для чого
Відкрию душу вам свою?
Для сміху, може, ще й лихого,
Я тільки привід подаю!

Випадком вас колись зустрівши,
В вас іскру ніжності вловивши,
Я їй повірити не смів:
Не дав зростати звичці любій;
Свою набридлу волю в шлюбі
Я втратити не захотів.
Іще одно нас розлучило...
Нещасна жертва, Лєнський впав...
І все, що серце полюбило
Від серця геть я відірвав;
Чужий усім, на самотині
Я думав: воля й супокій
Замінять щастя. Боже мій!
Як помилився, як мучусь нині!

Ні, бачити щохвилі вас.
Ходити вслід, як тінь незрима,
Ваш усміх, погляд повсякчас
Ловить жадібними очима.
Ваш голос чути, розуміть
Усю довершеність безкраю,
У муках перед вами мліть
Блідніти й гаснуть... о, мій раю!

Та не для мене це: щомить
Слідкую марно я за вами;
Життя іде, життя летить,
А я розтрачую без тями

Від долі визначені дні.
Вони вже й так тяжкі мені.
Я знаю: довго не страждати,
Земна кінчиться путь моя,
Та мушу вранці певність мати,
Шо вас удень зустріну я...

Боюсь: в мольбі моїй смиренній
Побачить ваш суворий зір
Підступні хитрощі мерзенні —
І чую гнівний ваш докір.
Коли б ви знали, як жахливо
Таїти пристрасну любов,
Палать — і розумом гнівливо
Бентежну гамуваги кров;
Хотіть коліна вам обняти
І, припадаючи до ніг,
Мольби, признання виливати,
Все, все, що висловити б міг, —
А навіч холодом жорстоким
І мову, й погляд повивать,
Спокійно з вами розмовлять,
Дивитися веселим оком!..

Та годі вже: з собою сам
Не встою більше в боротьбі я;
Нехай мана — моя надія,
Та віддаюсь на волю вам.

XXXIII

Вона мовчить. Послання друге,
Послання третє — все дарма,
Вона мовчить. Він, повен туги,
В зібрання їде. Там сама
Вона назустріч. Загадкова,
Не промовляє ані слова.
У! холодом яким страшним
Ця постать віє перед ним!
Мов заніміли, мов камінні,
Її погордливі уста!
Євгеній поглядом чита:
Де жалощі, зніяковіння?
Де сльози? Їх нема й слідів!
На цім обличчі тільки гнів...

XXXIX

Дні мчались; голубливим летом
Тепло лилося крізь етер;
І не зробився він поетом,
Не збожеволів, не помер.
Весна живить його; уперше,
Покої замкнені відперши,
Де зимував він, як бабак,
Зрадівши з весняних ознак,
Він ранком ясним виїжджає
Прудкими кіньми на Неву.
Кору стемнілу льодову
Золотить сонце; струмінь грає
Із-під забруднених снігів.
Куди ж бо їхати велів

XL

Онєгін мій? Це діло знане.
Ви угадали; справді так:
До неї знову, до Татьяни,
Наш непоправний мчить дивак.
Ввіходить, на мерця похожий.
Немає ні душі в прихожій.
Він далі, двері відчинив
Одні і другі. Що ж уздрів,
Що сильно так його вражає?
Княгиня перед ним одна,
Сидить неприбрана, сумна,
Листа задумано читає,
І по лицю її стіка
Гарячих, тихих сліз ріка.

XLI

Хто б сліз її на самотині
В цю бистру мить не розгадав!
Хто б Тані бідної в княгині,
Смутної Тані не пізнав!
Німий од каяття й тривоги,
Упав Онєгін їй у ноги;
Вона здригнулась і мовчить.
І на Онєгіна зорить
Без дивування і без гніву.
Його пригаслий, тьмяний зір,

Благання і німий докір
Вона збагнула. Просту діву,
Із серцем, повним давніх мрій,
Скорбота воскресила в ній.

XLII

Вона йому не каже встати,
Очей не відведе своїх,
Холодну руку відірвати
Від уст не важиться палких...
Куди вона душею лине?
В мовчанні йдуть тяжкі хвилини —
І Таня стиха почала:
«Доволі, встаньте. Мить зайшла
Сказати все нелицемірно.
Чи впам'ятку, Онєгін, вам,
Як ми в алеї сам на сам
Зустрілися, і так покірно
Ваш осуд вислухала я?
Настала ж і черга моя.

XLIII

Була молодша я в ту пору,
Здається, краща я була,
Любила вас — та, крім докору,
Що в серці вашому знайшла?
Як говорили ви зо мною?
Вам не була вже новиною
Наївна дівчинки любов?
І нині — Боже! — стигне кров,
Згадавши проповідь холодну
І погляд зимний... Але вас
Я не виную: ви в той час
Поводилися благородно,
Як справжній чесний чоловік:
За це я вдячна вам повік...

XLIV

Тоді — чи правда ж? — у пустині,
Вам, вихованцеві Москви,
Була не люба я... Та нині
Чому так одмінились ви?
Чому впадаєте за мною?
Чи не тому, що між юрбою

Ношу уславлене ім'я,
Що княжий титул маю я?
Що муж скалічений у бої,
Що нас за те цінує двір?
Тому, що людський поговір,
Моєю втішений ганьбою,
Вам славу міг би голосну
Створити легко в мить одну?

XLV

Я плачу... Як своєї Тані
По цей ви не забули час,
То вірте: краще б дорікання
Тепер я прийняла від вас,
Ніж порив пристрасті шалений,
Такий образливий для мене,
Ці сльози, ці палкі листи...
Колись у грудях берегти
Хоч теплий жаль могли ви потай
До мрій невинних, молодих...
А нині — що́ до ніг моїх
Вас привело? Яка дрібнота!
Як з вашим серцем і умом
Буть почувань дрібних рабом?

XLVI

Весь пишний цвіт моєї долі,
Життя гучного марний грім,
Мій успіх у високім колі,
Багаті учти, модний дім, —
Що в них? Віддать могла б я радо
Нікчемну розкіш маскараду,
Увесь цей блиск, і шум, і чад
За кілька книг, за дикий сад,
За тишу закутку сільського,
За ті місця, де стріла вас
Я в юності своєї час,
За цвинтар, де підніссяя вбого
Дубовий хрест між верховіть:
Моя там няня бідна спить...

XLVII

А щастя видилось безмежне
Так близько!.. Та любов моя

Розбилася. Необережний
Зробила, може, вчинок я:
Мене в тужливому риданні
Благала мати; бідній Тані
Були однакі всі шляхи.
Я вийшла заміж. Без пихи
Я вас прошу мене лишити.
Я знаю: в вашім серці єсть
І гордість, і справдешня честь.
Я вас люблю (пощо таїти?),
Та з ким я стала до вінця —
Зостанусь вірна до кінця».

XLVIII

Вона пішла. Євгеній хмурний
Стоїть, немов ударив грім;
Якої муки порив бурний
Він в серці відчува своїм!
Та враз остроги задзвеніли,
І в час, Онєгіну немилий,
Татьяни чоловік ввійшов.
Тепер, читачу любий, знов
З моїм героєм розлучімось
Надовго... ба й навік. Із ним
Доволі ми шляхом одним
Бродили в світі. Обіймімось,
На берег вийшовши. Ура!
Давно (чи правда ж бо?) пора!

XLIX

Хоч друг, хоч ворог ти, читачу,
Та приязно розстатись нам
Я зовсім перепон не бачу.
Прощай. Хоч би з яким чуттям
Шукав у строфах цих недбалих
Ти шуму років одбуялих,
А чи спочинку від трудів,
Малюнків жвавих, гострих слів,
Чи лиш помилок граматичних —
Дай Боже, щоб у книзі цій
Для втіхи любої, для мрій,
Для серця, для боїв критичних
Ти хоч крупинку міг найти.
Прощай. Прийшли ми до мети.

L

Прощай, мій вірний ідеале,
І ти, супутнику чудний,
І ти прощай, натхнення стале
Труда малого. Чар живий,
Поету щастя принесли ви:
Забув я з вами світ бурхливий,
До милих серцем говорив.
Багато проминуло днів,
Відколи молода Татьяна
І мій герой у тьмянім сні
Враз появилися мені, —
І вільноплинного романа
Іще не ясно бачив даль
Я крізь магічний свій кришталь.

LI

А ті, кому я вечорами
Початок повісті читав, —
Одних нема, а ті не з нами,
Як Саді те давно сказав.
Без них портрет дорисував я
З Онєгіна. А та, що взяв я
Татьяні молодій за взір...
О, скільки втрат було з тих пір!
Блажен, хто міг лишити рано
Бенкети юності, до дна
Її не випивши вина,
Хто не скінчив її романа
І враз умів розстаться з ним,
Як я з Онєгіним моїм.

Переклад Максима Рильського

Запитання і завдання

1. З'ясуйте метричні особливості «онєгінської строфи». Накресліть схему римування і позначте різними фломастерами римування *перехресне*, *суміжне* й *оповите* (кільцеве).
2. Охарактеризуйте ставлення автора до кожного із своїх героїв. Чому Пушкін називає Онєгіна «друг мій» (1, II)? Що ви знаходите спільного і що відмінного між автором і його героєм?
3. Яку роль для глибшого розуміння образу Онєгіна відіграє згадка про персонажа Байрона в таких рядках: «Як Чайльд Гарольд, запав Євгеній в задуму, схожу до півсна» (4, XLIV)?

4. Прослухайте аріозо Лєнського «Я люблю вас...» і арію «Куди, куди ви відлетіли...» з опери П. І. Чайковського «Євгеній Онєгін», порівняйте слова музичних номерів з текстом роману (2, XX і 6, XXI). Зверніть увагу на теплу ліричну забарвленість музичних номерів з опери і порівняйте їх з тоном пушкінського тексту. Обдумайте свої спостереження.
5. Пушкін ставиться до листа Татьяни як до реального свідчення людської душі і пише про нього так: «Татьянин лист передо мною; мов скарб, його я бережу, читаю потайно з журбою і кожним словом дорожу» (3, XXXI). Які особливості листа, які риси особистості Татьяни і духовного світу людини взагалі дорогі Пушкіну як поету і людині?
6. Порівняйте лист Татьяни (глава 3) і лист Онєгіна (глава 8). Як вони характеризують внутрішню неповторність кожного з героїв?
7. Чому щастя, яке було «так близько», виявилося неможливим для Татьяни і Онєгіна?
8. Яке значення для розуміння змісту «Євгенія Онєгіна» мають образи природи?

Михайло Юрійович ЛЕРМОНТОВ

(1814—1841)

Лермонтов народився в Москві 15 жовтня 1814 р. Навчався у пансіоні при Московському університеті, потім став студентом цього університету. Але невдовзі поїхав до Петербурга, поступив у Школу гвардійських підпрапорщиків і кавалерійських юнкерів і, скінчивши її, став офіцером лейб-гвардії Гусарського полку (1834).

Роки, коли формувався талант Лермонтова, були складними для Росії. Після виступу декабристів (1825) посилилася політична реакція. Сучасник Лермонтова, видатний російський мислитель і письменник Олександр Герцен так висловився про своє покоління: «Змушені мовчати, стримуючи сльози, ми навчилися, криючись у собі, плекати свої думи — і які думи!.. То були сумніви, заперечення, думки, сповнені люті».

За вірш «Смерть Поета» (1837), в якому Лермонтов таврував убивць Пушкіна, імператор заслав його в діючу армію на Кавказ, де в той час йшла війна з горцями.

На початку 1838 р. Лермонтов зміг повернутися до Петербурга. Він спілкується з такими літераторами, як В. А. Жуковський, П. А. Вяземський, В. Ф. Одоєвський, Є. А. Баратинський, М. В. Гоголь. Знайомиться із сім'єю М. М. Карамзіна (знаменитого письменника й історика вже не було в живих). Він пише драми, поеми, вірші, прозу. Багато друкується, ім'я його стає відомим. Суспільство визнає, що з'явився новий геніальний поет, справжній наступник Пушкіна. Поетична слава Лермонтова зростала, і водночас посилювалося недоброзичливе ставлення до нього у вищому світі. У 1840 р. син французького посланника Варант викликав Лермонтова на дуель нібито за насмішкуватий відгук про Францію. І хоча дуель скінчилася мирно, Лермонтова знову заслано на Кавказ.

На початку 1841 р. Лермонтов останній раз у своєму короткому житті побував у Петербурзі й Москві і змушений був знову повернутися на Кавказ. У П'ятигорську майор Мартинов, образившись на гострий дотеп Лермонтова, викликав поета на дуель. 27 липня 1841 р. Лермонтов був убитий.

В. Г. Белінський так відгукнувся на смерть Лермонтова: «Менш ніж за якихось п'ять років від смерті Пушкіна російська громадськість уже встигла і радісно привітати пишний схід і з сумом провести передчасний захід нового сонця своєї поезії».

Тарас Шевченко відчував свою духовну спорідненість із російським поетом. Він називав його «наш великий Лермонтов» і просив свого друга М. М. Лазаревського надіслати йому на заслання його

поезії. А коли одержав дорогоцінний томик віршів, то пережив велику радість: «Ти переслав мені в неволю Поета нашого, — на волю мені ти двері одчинив!» («Мені здається, я не знаю...»).

Лермонтов — геніальний поет, яскравий представник європейського романтизму. За своїми особливостями його лірика значно відрізняється від лірики Пушкіна. В ній звучить туга за гармонією, щастям, спокоєм. Чимало віршів Лермонтова присвячено природі. Природа і ліричний герой завжди розділені, більше того, природа — далеко від героя. Всю увагу героя прикуто до якогось недосяжного образу. Цей образ втілює поетів ідеал — ідеал волі, спокою, гармонії, піднесеної краси. До нього поет лине у своїх думках. Та ідеал далеко, він недосяжний, і тому думки поета сумні.

Виникає таке характерне для романтизму явище, як подвійність світу: це світ буденності, що оточує поета, і світ ідеалу, куди рветься його душа; буденне *тут* і піднесене *там*. Мислений погляд поета завжди прикутий до чогось постійного, вічного. Це гори, небо, море, зорі, світила... У змалюванні природи в нього переважають слова і вирази небуденного, максимально узагальненого змісту. Так природа перетворюється з простого спостереження на багатозначний символ — символ душевних переживань, світового закону, якоїсь вічної істини.

СМЕРТЬ ПОЕТА

Погиб поет, невільник честі,
Замовк, омовлений, навік.
Жадобу мести не в силі знести,
З свинцем у грудях він поник.
Дрібних образ, ганьби і гніту
Не стерпів він! Устав один —
Устав супроти думки світу,
Як і раніш... і вбитий він!
Убитий... що тепер ридання,
І зайвий хор пустих похвал,
І жалюгідні виправдання?
Кінець приречений настав.
А чи не ви то спершу гнали
Його сміливий, вільний дар
І для забави роздували
У серці схований пожар?
Ну що ж? радійте... біль шалений
Він витерпіти сил не мав:
Погас, мов світоч, дивний геній,
Вінок божественний зав'яв.
Байдужий вбивця не схитнеться;
Нема рятунку; звів курка.

Порожнє серце рівно б'ється,
З пістолем не здригне рука...
Чи ж диво?.. З далини чужої
До нас, як сотні втікачів,
На влови щастя і чинів
Прибився він, примха долі злої.
Глумився він, дерзко зневажав
Наш звичай, мову, честь і право.
Не пощадив він нашу славу,
Не зрозумів у мить криваву,
На кого руку він знімав!

І вбитий він — не встать з могили, —
Як той співець незнаний, але милий,
Здобича ревнощів глухих,
Що смерть прийняв, як він, з нещадних рук лихих
Що ним оспіваний з безмір'ям сили.

Чому від мирних втіх і друзів простодушних
Він в світ оцей ступив завидливий, задушний
Для серця вільного і вогняних чуттів?
Чому він руку дав наклепникам зрадливим,
Чом ласкам і словам повірив їх брехливим,
Він, що людей з дитинства зрозумів?..

Зняли вінок вони — й новий вінець терновий,
Повитий лаврами, на нього надягли,
Та ж сховані шипи до крові
Чоло безсмертне протяли.
Отруєно йому життя останні хвилі
Підступним шепотом обмовників тупих,
І він у смерть поніс жадання мести безсилі
І гіркоту надій, оманних, потайних...
Замовкли співи чудотворні,
Повік вони не задзвенять;
Лежить співець у пітьмі чорній,
І на устах його печать.

А ви, лихі нащадки знаті —
Гучною підлістю уславлених батьків,
П'ятою рабською що топчете, пихаті,
Уламки долею покривджених родів!
Жадібним натовпом посталі коло трона,
Ви, Слави, Генія і Вільності кати!

Сховались ви під захистом закона,
Суд перед вами й правда — все тремти!
Та єсть, єсть Божий суд, розпусників підлото!
Єсть грізний судія: він жде!
Його не купите на злото,
Він знає все вперед — і всюди вас найде!
Даремно вам тоді злословити й дурити:
Ні, це вам не поможе знов.
І кров'ю чорною своєю вам не змити
Поета праведную кров!

Переклад Івана Цитовича

МОЛИТВА

Коли стомлюсь од битви я,
Знеможусь в боротьбі,
Звертаюся з молитвою
До неба я в журбі.
Душа мов має крилами,
Весняно розцвіта,
Сповняє серце силами
Мені молитва та.
Печаль гірка розвіється,
Думки спливуть ясні,
І плачеться, і мріється,
І легко так мені...

Переклад Володимира Сосюри

***

І скучно, і сумно, і нікому руку подать
В годину нестерпної скрути...
Бажання? Навіщо даремно і вічно бажать?..
А роки минають, і їх не вернути!

Любить ... Та кого ж бо?.. На час лиш — кохати дарма,
Кохання ж навік неможливе.
У себе заглянеш — минулого й сліду нема
Усе там: і радість, і мука — зрадливе...

Що пристрасть? Солодку недугу розвієш умом,
Як примху, нічого не варту...
Життя, як подивишся оком холодним кругом, —
Це витвір пустого, безглуздого жарту!

Переклад Михайла Драй-Хмари

ХМАРИ

Вічні мандрівниці, хмароньки горяні!
В небі блакитному, ніби перлини ті,
З любої півночі в сонячні сторони
Разом, вигнанці, зі мною ви линете.

Хто ж то вас гонить, покараних долею?
Злоба одверта? Чи заздрість захована?
Чи вас обтяжує злочин сваволею?
Друзів обмова, отруєм наповнена?

Ні, вам докучили ниви неплодняві,
Ви — понад пристрастю, понад стражданнями;
Вічно на волі ви. Вічно холодні ви,
Поза вітчизною, поза вигнаннями.

Переклад Михайла Драй-Хмари

БЕСКЕТ

Золота хмаринка ночувала
На плечі бескета кам'яного.
Вранці знову рушила в дорогу,
У блакиті весело заграла;

Та лишився вогкий слід донині
В зморшках у старого. Одиноко
Він стоїть, задумався глибоко
І тихенько плаче він в пустині.

Переклад Максима Рильського

* * *

На півночі хмарній стоїть в самотині
На скелі соснина одна,
Дрімає, куняє й снігами пухкими,
Як ризою вкрита вона.

І сниться їй все, що в далекій пустині, —
Де сонечко сходе святе,
Предивная пальма на скелі палючій,
Сумна, в самотині росте.

Переклад Дніпрової Чайки

* * *

Ні, не тебе так палко я люблю,
І не для мене блиск твоєї вроди;
Люблю в тобі минулого негоди
І молодість занедбану мою.

Коли дивлюсь на тебе в іншу мить
І погляд мій до віч твоїх зринає:
Розмову я таємну починаю,
Та не до тебе серце гомонить.

Я мовлю з подругою юних днів,
В тобі шукаю інші риси милі,
В устах живих — уста давно знімілі,
В очах вогонь, що вже давно згорів.

Переклад Леоніда Первомайського

ВІТЧИЗНА

Люблю вітчизну я, та дивною любов'ю!
Не подола її розсудок мій.
Ні слава, що здобута кров'ю,
Ні гордий вірою своєю супокій,
Ані перекази таємні старовинні
Не будять у мені відради марень нині.

Та я люблю — що за любов така? —
Її степів задумливе мовчання,
Її лісів безмежних коливання,
Розливи рік її, мов хвиля та морська...
Люблю на возі мчать я битими шляхами
І, тіні поглядом проймаючи нічні,
Спочинку прагнучи, стрічати над полями
Далекі, трепетні сумних осель огні.
Люблю димок на стернях сивий,
Ночівлю валки у степу
І на горбі рудім край ниви
Беріз біліючих юрбу.
Весь повний дивної відради,
Я бачу тік серед левад,
Солом'яну покрівлю хати
І різьблених віконниць ряд.
І в свято, вечором росистим,
До сну, дивитись я б хотів

На танці з гупанням і свистом
Під гомін п'яних мужиків.

Переклад Миколи Терещенка

***

1

На дорогу йду я в самотині;
Крем'яна в тумані путь блищить.
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.

2

Небеса прекрасні та безкраї!
Спить земля в промінні голубім...
Чом же серце з болю завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?

3

Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть;
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть! —

4

Та не тим холодним сном могили...
Я б навік заснути так хотів,
Щоб живі дрімали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;

5

Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилявся й листям розмовляв.

Переклад Максима Рильського

***

1

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремнистый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу,
И звезда с звездою говорит.

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? Жалею ли о чём?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так заснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб, дыша, вздымалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне сладкий голос пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея,
Тёмный дуб склонялся и шумел.

Запитання і завдання

1. Чи можна назвати вірші Лермонтова про природу пейзажною лірикою? Що перебуває в центрі уваги автора?
2. Розкрийте символічне значення образів природи в ліриці Лермонтова.
3. У чому ви бачите причину сумного, нерідко розпачливого тону у віршах поета? Чи пояснює причину цього поет? Де саме?
4. Що є змістом лермонтовської любові до вітчизни?
5. Розкрийте символічний зміст образу дороги у вірші «На дорогу йду я в самотині...».

ДЕМОН

(Уривок)

I

Печальний демон, дух вигнання,
Літав над обрієм земним,
І днів минулих спогадання
Пли́вли юрбою перед ним;

Тих днів, коли в чертогах світу
Сіяв він, чистий херувим,
І на бігу, в огні блакитнім,
Комета усміхом привітним
Любила поміняться з ним,
Коли крізь вічності тумани,
Жадібний знань і повний сил,
Він стежив зграйні каравани
В простори кинутих світил;
Коли, мов ясний небосхил,
Йому любов сіяла рання!
Не знав злоби він, ні вагання,
І не жахав ума його
Віків похмурих ряд безкрилий...
Він згадував... Але всього
Не мав він пригадати сили!

II

Давно він, проклятий, блукав
Серед страшної самотини:
Услід за віком вік спливав,
Як за хвилинами хвилини,
У блиску зір і льоті хмар...
Землі безмежний володар,
Він сіяв зло без насолоди,
І на страшнім шляху тому
Не зустрічав він перешкоди, —
— І зло наскучило йому.

III

Над верховинами Кавказу
Вигнанець раю пролітав;
Під ним Казбек, як грань алмазу,
Снігами вічними сіяв,
І, повен жаху для людини,
Мов щілина, житло зміїне,
Дар'ял між горами зіяв,
І Терек, буйний, як левиця,
Піднявши гриву на хребті,
Ревів — і звір гірський, і птиця
У ясно-синій висоті
Глаголу вод його вчували;
І позолочені хмарки
З країн південних, здалеки

Його на північ проводжали.
І скелі, оповиті в сум,
Юрбою димною дрімливо
Дивилися на білий шум,
На хвиль бентежних вічну зливу...
І темні башти замкові,
Чолом шматуючи тумани,
Кавказу вічні вартові
Між гір стояли, як титани!
Прекрасно-дикий був навкруг
Весь Божий світ. Та гордий дух
Зневажливим окинув оком
Все, Богом створене самим,
І на чолі його високім
Це не відбилося нічим.

IV

І перед ним нові картини
З'явилися в ясній імлі:
Розкішна Грузія долини
Прослала килимом вдалі...
Щасливий, пишний край землі.
Стовпами зведені раїни,
Під ними срібні ручаї
На ложі з різного каміння,
Хитання роз, де солов'ї
Красуням шлють пісні пломінні,
Палкі освідчення свої;
Чинари пишні та розлогі,
Густим увінчані плющем;
Печери, де лежать тихцем
Удень олені ряснорогі,
І шум, і рух, і листя дим,
І гомону далекий грім,
І ніжні пахощі рослинні,
І день палкий в огні прикрас;
Росою повні кожний раз,
Вогкі і ароматні ночі,
І зорі пристрасні, як очі
Грузинки у кохання час...
Але крім заздрості глухої
Бенкет природи не збудив
У серці, сповненім злобою,
Ні сил нових, ні почуттів.

Весь чар земних розкішних видив
Він зневажав чи ненавидів.

Переклад Володимира Сосюри

Завдання і запитання

1. Сформулюйте романтичні риси головного героя поеми «Демон».
2. Як досягається романтичне зображення кохання в поемі «Демон»?
3. Сформулюйте романтичні риси поетики твору.
4. У чому виражається романтизм зображення природи в поемі «Демон»?

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ

Роман «Герой нашого часу» (1837—1840) складається з п'яти повістей: «Бела», «Максим Максимич», «Тамань», «Княжна Мері» і «Фаталіст». Їх об'єднує спільний персонаж — Григорій Олександрович Печорін, наділений всіма рисами розчарованого романтичного героя. Він офіцер, належить до вищого світу, освічений, розумний, спостережливий, вишуканий, дотепний; йому притаманні холодний, здоровий глузд, сильна воля, самостійність суджень і вчинків; він здатний і на безрозсудну сміливість, і на ризиковані вчинки. Однак, щоб стати по-справжньому масштабною особистістю, Печоріну не вистачає людяності, душевної теплоти, він не навчився визначати для себе достойні моральні орієнтири, шляхетну мету в житті. Він страждає від неспроможності знайти гідне застосування своєму розуму. Розум дає йому певні переваги перед іншими, але душевна глухота призводить його до особистих катастроф. Йому нічого не варто зламати життя сторонніх людей, котрі ніяк не зачіпають ні його інтересів, ні почуттів, ні переконань. «Знаю лише те, що коли я є причиною нещастя інших, то й сам не менше нещасний», — говорить Печорін.

Печорін схильний до самоаналізу, рефлексії; він усвідомлює свої недоліки і спроможний точно визначити діагноз своєї душі, яка вражена нудьгою. Він сподівався, що на Кавказі «нудьга не живе під чеченськими кулями, — дарма!..». Трагедія його полягає у тому, що, як мисляча людина, він розуміє себе і страждає. Але змінити свою натуру він не може. Він зневірився у собі і у світі. Печорін говорить про своє покоління: «...блукаючи по землі без переконань і гордості, без насолоди і страху... ми нездатні більш до великих жертв ні для блага людства, ні навіть для власного нашого щастя».

Більша частина роману «Герой нашого часу» — це щоденник головного героя. У передмові до «Журналу Печоріна» автор пише, що «переконався у щирості того, хто так нещадно виставляв назовні

власні слабості й пороки». Та чи можуть «щирість» і «відвертість» до своїх вчинків вважатися позитивною рисою і замінити самі добрі вчинки і думки людини?

БЕЛА

(Скорочено)

Я їхав перекладними з Тифліса. Весь вантаж мого візка складався з одного невеликого чемодана, що був до половини напханий дорожніми нотатками про Грузію. Більша частина з них, на ваше щастя, загубилася, а чемодан, з рештою речей, на щастя моє, зостався цілий.

Вже сонце починало ховатися за снігове пасмо гір, коли я в'їхав у Койшаурську долину. Осетин-візник невтомно поганяв коней, щоб встигнути до ночі вибратись на Койшаурську гору і на все горло виспівував пісень. Хороше місце ця долина! З усіх боків гори неприступні, червонясті скелі, обвішані зеленим плющем і увінчані купами чинар, жовті урвища, покреслені водориями, а там високо-високо золота бахрома снігів, а внизу Арагва, обнявшись з другою безіменною річкою, що шумливо виривається з чорного, повного мли міжгір'я, тягнеться срібною ниткою і виблискує, як змія своєю лускою.

Під'їхавши до підошви Койшаурської гори, ми зупинились біля духана. Тут юрмилися галасливо десятків зо два грузинів та горців; поблизу караван верблюдів зупинився на нічліг. Я мав найняти биків, щоб витягти мого візка на цю кляту гору, бо була вже осінь і ожеледь, — а ця гора має близько двох верст довжини.

Робити нічого, я найняв шість биків і кілька осетинів. Один з них узяв собі на плечі мого чемодана, інші стали допомагати биkам майже самим криком.

За моїм візком четвірка биків тягла другого, зовсім легко, хоч він був накладений з верхом. Це мене здивувало. За ним ішов його господар, покурюючи з маленької кабардинської люлечки, оздобленої сріблом. На ньому був офіцерський сюртук без еполетів і черкеська волохата шапка. На вигляд йому було років п'ятдесят; смаглий колір обличчя його показував, що воно давно знайоме із закавказьким сонцем, і передчасно посивілі вуса не відповідали його твердій ході й бадьорому вигляду. Я підійшов до нього і вклонився; він мовчки відповів мені на поклін і пустив величезний клуб диму.

— Ми з вами супутники, здається?

Він, мовчки, знову вклонився.

— Ви, мабуть, їдете до Ставрополя?

— Так точно... з казенними речами.

— Скажіть, будь ласка, чому це вашого важкого візка чотири

бики тягнуть за іграшки, а мого порожнього шість тварин ледве просувають за допомогою цих осетинів?

Він лукаво усміхнувся і значущо глянув на мене.

— Ви, мабуть, недавно на Кавказі?

— З рік, — відповів я.

Він усміхнувся вдруге.

— А що таке?

— Та так! Страшенні бестії ці азіати! Ви думаєте, вони допомагають, що кричать? А лихий їх розбере, що вони кричать? Бики ж їх розуміють; запряжіть хоч двадцять, та коли вони крикнуть посвоєму, бики всі ані руш... Страшенні крутії! А що з них візьмеш?.. Люблять гроші дерти з проїжджих... Розбестили шахраїв! Побачите, вони ще з вас візьмуть на горілку. Вже я знаю їх, мене не обдурять!

— А ви давно тут служите?

— Так, я вже тут служив за Олексія Петровича[1], — відповів він, набравши поважного вигляду. — Коли він приїхав на Лінію[2], я був підпоручиком, — додав він, — і при ньому одержав два чини за бої проти горців.

— А тепер ви?..

— Тепер у третьому лінійному батальйоні. А ви, насмілюся спитати?..

Я сказав йому.

Розмова на цьому кінчилася, і ми йшли далі мовчки один біля одного. На вершині гори застали сніг. Сонце зайшло, і ніч настала по дню без проміжку, як це звичайно буває на півдні, але, завдяки відблискові снігів, ми легко могли розпізнати дорогу, що все ще йшла нагору, хоч уже не так стрімко. Я сказав покласти чемодана свого на возик, замінити биків кіньми і востаннє оглянувся вниз на долину, — та густий туман, наринувши хвилями з ущелин, вкривав її зовсім, і жоден звук не долітав уже звідти до нашого слуху. Осетини галасливо обступили мене й вимагали на горілку, але штабс-капітан так грізно на них нагримав, що вони миттю розбіглися.

— Таж такий народ! — сказав він, — і хліба по-російському назвати не вміє, а вивчив: «офіцер, дай на горілку!» Вже татари, на мою думку, кращі: вони хоч не п'ють...

До станції ще залишалося з версту. Навколо було тихо, так тихо, що по дзижчанню комара можна було стежити за його льотом.

---

[1] Єрмолова. *Прим. Лермонтова.*

[2] Лінія — ряд військових укріплень, з яких царські війська вели наступ на Кавказі.

Ліворуч чорніла глибока ущелина; за нею і перед нами темно-сині вершини гір, зриті зморшками, вкриті шарами снігу, вимальовувались на блідому небосхилі, ще понятому останнім відблиском вечірньої заграви. На темному небі починали мерехтіти зорі, і чудно, мені здалося, що вони значно вище, ніж у нас на півночі. Обабіч дороги стирчали голі, чорні кам'яні брили; де-не-де з-під снігу виглядали кущі, але жоден сухий листок не ворушився, і весело було чути серед цього мертвого сну природи пирхання втомленої поштової тройки та нерівне побрязкування російського дзвоника.

— Завтра буде гарна погода! — сказав я. Штабс-капітан не відповів ні слова і показав мені пальцем на високу гору просто навпроти нас.

— Що ж це? — спитав я.

— Гуд-гора.

— Ну і що ж?

— Подивіться, як куриться.

І справді, Гуд-гора курилася; по боках її повзали легкі струминки хмарок, а на вершині лежала чорна хмара, така чорна, що на темному небі вона здавалася плямою.

Вже ми розпізнавали поштову станцію, дахи сакель навколо неї, і перед нами мигали привітні вогники, коли війнув вологий, холодний вітер, міжгір'я загуло, і пішов дрібний дощ. Ледве я встиг накинути бурку, як повалив сніг. Я шанобливо подивився на штабс-капітана...

— Нам доведеться тут ночувати, — сказав він з досадою, — в таку завірюху через гори не переїдеш. Що? чи були обвали на Хрестовій? — спитав він візника.

— Не було, пане, — відповів осетин-візник, — а висить багато, багато.

Через те, що на станції не було кімнати для проїжджих, нам дали місце для нічлігу в димній саклі. Я запросив свого супутника випити разом склянку чаю, бо зо мною був чавунний чайник — єдина втіха моя в мандрах по Кавказу.

Сакля була приліплена одним боком до скелі; три слизькі мокрі східці вели до її дверей. Навпомацки ввійшов я і наткнувся на корову (хлів у цих людей замінює лакейську). Я не знав, куди дітися: тут мекають вівці, там гарчить собака. На щастя, збоку блиснуло тьмяне світло й допомогло мені знайти другий отвір, схожий на двері. Тут відкрилася картина досить цікава: широка сакля, якої дах спирався на два закопчені стовпи, була повна народу. Посередині тріскотів вогник, розкладений на землі, і дим, виштовхуваний назад вітром з отвору в дахові, розстелявся навкруг такою густою пеленою, що я довго не міг нічого розібрати;

біля вогню сиділи дві баби, багато дітей і один худорлявий грузин, — усі в лахмітті. Нічого було робити, ми примостилися біля вогню, закурили люльки, і незабаром чайник зашипів привітно.

— Жалюгідні люди! — сказав я штабс-капітанові, показуючи на наших брудних хазяїв, які мовчки на нас дивилися в якомусь остовпінні.

— Предурний народ! — відповів він. — Чи повірите? нічого не вміють, не здатні чогось навчитись! От уже наші кабардинці або чеченці, хоч розбишаки, голяки, зате одчайдушні голови, а в цих і до зброї ніякої охоти нема: порядного кинджала на жодному не побачиш. Оце вже справжні осетини!

— А ви довго були в Чечні?

— Так, я років з десять стояв там у фортеці з ротою, біля Кам'яного Броду, — знаєте?

— Чув.

— От, батечку, набридли нам ці головорізи; нині, хвалити Бога, спокійніше, а бувало, на сто кроків відійдеш за вал, вже де-небудь кошлатий диявол сидить і караулить: тільки заґавився, так і дивись — або аркан на шиї, або куля в потилиці. А молодці!..

— А, десь певно, багато з вами було пригод? — сказав я, підбурюваний цікавістю.

— Чому б ні! бувало...

Тут він почав скубти лівий вус, повісив голову й замислився. Мені страх хотілося витягти з нього яку-небудь історійку, — бажання, властиве всім людям, що мандрують і занотовують. Тим часом чай закипів; я дістав з чемодана дві похідні чашечки, налив і поставив одну перед ним. Він сьорбнув і сказав, наче сам до себе: «Еге, бувало!» Цей вигук подав мені велику надію. Я знаю, старі кавказці люблять поговорити, розповісти; їм так рідко щастить у цьому: інший років з п'ять стоїть де-небудь у глушині з ротою, і цілі п'ять років йому ніхто не скаже *здрастуйте* (бо фельдфебель каже *здравія бажаю*). А побалакати було б про що: навколо народ дикий, цікавий; щодня небезпека, пригоди бувають дивні, і тоді мимохіть пожаліеш про те, що в нас так мало записують.

— Чи не хочете підбавити рому? — спитав я мого співрозмовника. — У мене є білий з Тифліса; тепер холодно.

— Ні, дякую, не п'ю.

— Чому ж це?

— Та так. Я дав собі закляття. Коли я був ще підпоручиком, раз, знаєте, ми підгуляли між собою, а вночі зчинилася тривога; от ми й вийшли перед фрунт напідпитку, та вже ж і дісталось нам, як Олексій Петрович дізнався: не дай Господи, як він розсердився! Трохи-трохи не віддав під суд. Воно й справді, іншим разом цілий рік живеш, нікого не бачиш, та як тут ще горілка — пропаща людина!

Почувши це, я майже втратив надію.

— Та ось хоча б черкеси, — говорив він далі, — як нап'ються бузи на весіллі чи на похороні, так і починають сіктися. Я раз насилу ноги виніс, а ще в мирного князя[1] був у гостях.

— Як же це трапилось?

— От, — він набив люльку, затягнувся і почав розповідати, — от бачте, я тоді стояв у фортеці за Тереком з ротою — тому скоро п'ять років. Одного разу, восени, прийшов транспорт з провіантом: у транспорті був офіцер, молода людина років двадцяти п'яти. Він прийшов до мене в повній формі й повідомив, що йому наказано залишитися в мене у фортеці. Він був такий тоненький, біленький, на ньому мундир був такий новенький, що я відразу здогадався, що він на Кавказі в нас недавно. «Вас, мабуть, — спитав я його, — переведено сюди з Росії?» — «Точно так, пане штабс-капітан», — відповів він. Я взяв його за руку і сказав: «Дуже радий, дуже радий. Вам буде трошки нудно... ну, та ми з вами житимемо по-приятельському. Та, будь ласка, звіть мене просто Максим Максимович, і будь ласка — до чого ця повна форма? приходьте до мене завжди в кашкеті». Йому дали квартиру, і він поселився в фортеці.

— А як його звали? — спитав я Максима Максимовича.

— Його звали... Григорієм Олександровичем *Печоріним*. Славний був хлопець, смію вас запевнити; тільки трошки чудний. Так, наприклад, у дощик, у холод, цілий день на полюванні; всі перемерзнуть, потомляться, — а йому нічого. А іноді сидить у себе в кімнаті, вітер війне, запевняє, що застудився; віконницею стукне, він здригнеться і зблідне; а при мені ходив на вепра сам на сам; бувало цілими годинами слова не витягнеш, зате вже іноді як почне розповідати, то качатимешся зо сміху... Егеж, дуже чудний був, і, мабуть, багата людина: скільки в нього було різних дорогих штучок!..

— А довго він з вами жив?

— Та з рік. Ну, та зате ж пам'ятний мені цей рік; наробив він мені клопоту, — не згадуючи злим словом! Є ж, далебі, такі люди, яким на роду написано, що з ними мають траплятися різні незвичайні речі!

— Незвичайні? — вигукнув я зацікавлено, доливаючи йому чаю.

— А ось я вам розкажу. Верст за шість від фортеці жив один мирний князь. Синок його, хлопчик років п'ятнадцяти, занадився до нас їздити: щодня бувало то за тим, то за іншим. І справдітаки розбестили ми його з Григорієм Олександровичем. А вже ж

---

[1] Мирний князь — князь, який визнав владу російського царя.

який був шибеник, спритний до чого хочеш: чи шапку підняти на всім скаку, чи з рушниці стріляти. Одно в ньому було нехороше: страшенно на гроші ласий був. Одного разу, для сміху, Григорій Олександрович обіцяв йому дати червінця, якщо він вкраде йому найкращого цапа з батьківської отари; і що ж ви думаєте? другої ж ночі приволік його за роги. А бувало ми його надумаємо дражнити, так очі кров'ю й наллються і зараз за кинджал. «Гей, Азамате, накладеш ти головою, — казав я йому, — яман[1] буде твоя башка!»

Раз приїжджає сам старий князь кликати нас на весілля: він видавав старшу дочку заміж, а ми були з ним кунаки[2], то не можна ж, знаєте, відмовитись, хоч він і татарин. Вирушили. В аулі безліч собак зустріло нас голосним гавканням. Жінки, побачивши нас, ховалися; ті, яких ми могли бачити в обличчя, були зовсім не красуні. «Я мав багато кращу думку про черкесок», — сказав мені Григорій Олександрович. — «Почекайте!» — відповів я, усміхаючись. У мене було своє на думці.

У князя в саклі зібралося вже сила народу. В азіатів, знаєте, звичай кожного стрічного запрошувати на весілля. Нас прийняли з усіма почестями й повели в кунацьку. Я проте не забув підмітити, де поставили наших коней, знаєте, на непередбачений випадок.

— Як же в них справляють весілля? — спитав я штабс-капітана.

— Та звичайно. Спочатку мулла прочитає їм щось із Корану; потім обдаровують молодих і всіх їх родичів; їдять, п'ють бузу; потім починається джигітування, і завжди один який-небудь голодранець, заяложений, на поганій кривій конячині, ламається, блазнює, смішить чесну компанію; потім, коли смеркне, в кунацькій починається, по-нашому сказати, бал. Бідолашний дідуганчик бренькає на триструнній... забув як по-їхньому... ну, та щось схоже на нашу балалайку. Дівки й молоді хлопці стають у дві шереги, одна проти одної, плещуть в долоні і співають. От виходить одна дівка та один парубок на середину і починають говорити одне одному вірші співучим голосом, що попало, а всі інші підхоплюють хором. Ми з Печоріним сиділи на почесному місці, і ось до нього підійшла менша господарева дочка, дівчина років шістнадцяти, і проспівала йому... як би сказати?.. щось на зразок компліменту.

— А що ж таке вона проспівала, не пам'ятаєте часом?

— Та, здається, ось так: «Струнке, мовляв, наші молоді джигіти, і каптани на них сріблом викладені, а молодий російський офіцер стрункіший за них, і галуни на нім золотії. Він як ясен між ними; тільки не рости, не цвісти йому в нашім саду». Печорін встав, уклонився їй, приклавши руку до лоба й до серця, і попро-

---

[1] Яман — погано.

[2] Кунак — означає приятель. *Прим. Лермонтова.*

сив мене відповісти їй; я добре знаю по-їхньому, і переклав його відповідь.

Коли вона від нас відійшла, тоді я шепнув Григорію Олександровичу: «Ну що, як вона вам?» — «Чарівна! — відповів він. — А як її звуть?» — «Її звуть Белою», — відповів я.

І справді, вона була гарна: висока, тоненька, очі чорні, як у гірської сарни, так і заглядали вам у душу. Печорін у задумі не зводив з неї очей, і вона частенько спідлоба на нього поглядала. Та не тільки Печорін милувався гарненькою княжною: з кутка кімнати на неї дивилися других двоє очей, нерухомі, вогненні. Я почав придивлятися і впізнав мого давнього знайомого Казбича. Він, знаєте, був не те, щоб мирний, не те, щоб не мирний. Підозр на нього було багато, хоч ні на якій капості його не було помічено. Бувало, він приводив до нас у фортецю овець і продавав дешево, але ніколи не торгувався: що заправить, давай, — хоч заріж, не спустить. Говорили про нього, що він любить волочитись за Кубань з абреками, і, правду кажучи, пика в нього була зовсім розбійницька: маленький, сухий, широкоплечий... А що спритний же, спритний був, як чорт! Бешмет завжди порваний, в латках, а зброя у сріблі. А кінь його славився на цілу Кабарду, — і справді, кращого за цього коня нічого видумати неможливо. Не дарма Казбичеві заздрили всі наїзники, і не раз намагалися вкрасти коня, тільки не щастило.

Як зараз бачу цього коня: вороний, як смола, ноги — струнки, і очі не гірші, ніж у Бели; а яка сила! мчи хоч на 50 верст; а що вже виїжджений — як собака, бігає за господарем, голос навіть його знав! Бувало він його ніколи й не прив'язує. Отакий розбійницький кінь!..

Цього вечора Казбич був понуріший, ніж будь-коли, і я помітив, що в нього під бешметом надіта кольчуга. «Недарма на ньому ця кольчуга, — подумав я, — напевно ж він щось замишляє».

Душно стало в саклі, і я вийшов на повітря освіжитися. Ніч уже лягала на гори, а туман починав блукати по міжгір'ях.

Мені спало на думку зайти в піддашшя, де стояли наші коні, подивитись, чи є в них корм, і до того ж обережність ніколи не вадить: а в мене був кінь добрий, і вже не один кабардинець на нього ніжно поглядав, приказуючи: *якші тхе, чек якші*![1]

Пробираюся вздовж тину і раптом чую голоси; один голос я відразу впізнав: це був гульвіса Азамат, син нашого господаря; другий говорив рідше й тихіше. «Про що вони тут говорять? — подумав я, — чи не про мого часом коника?» От присів я біля тину й почав прислухатися, намагаючись не пропустити жодного слова.

---

[1] Якші тхе, чек якші — добрий, дуже добрий.

Інколи галас пісень і гомін голосів, вилітаючи із саклі, заглушували цікаву для мене розмову.

— Добрий у тебе кінь! — казав Азамат, — якби я був господарем у домі і мав табун на триста кобил, то віддав би половину за твого скакуна, Казбич!

«А, Казбич!» — подумав я і згадав кольчугу.

— Егеж, — відповів Казбич, помовчавши деякий час, — у цілій Кабарді не знайдеш такого. Раз, — це було за Тереком, я їздив з абреками відбивати російські табуни; нам не пощастило, і ми розсипалися хто куди. За мною летіли чотири козаки; вже я чув за собою вигуки гяурів[1], і передо мною був густий ліс. Приліг я на сідло, здався на волю аллаха, і вперше в житті зневажив коня ударом нагайки. Як птах, пірнув він між віття; гострі колючки рвали мій одяг, сухі гілки карагача били мене по обличчю. Кінь мій стрибав через пні, розривав кущі грудьми. Краще було б мені кинути його на узліссі і сховатися в гущавині пішки, та жаль було з ним розстатися, — і пророк винагородив мене. Кілька куль провищало в мене над головою; я вже чув, як козаки, позіскакувавши з коней, бігли наслідці... Раптом передо мною вибалок глибокий; скакун мій на мить завагався — і стрибнув. Задні його копита обірвалися з протилежного берега, і він повис на передніх ногах. Я кинув поводи й полетів у яр; це врятувало мого коня: він вискочив. Козаки все це бачили, але жоден не спустився мене шукати: вони, мабуть, думали, що я забився на смерть, і я чув, як вони кинулись ловити мого коня. Серце моє обіллялося кров'ю; поповз я по густій траві вздовж яру, — дивлюся: ліс кінчився, кілька козаків виїжджають з нього на галявину, і ось вискакує просто до них мій Карагез; усі кинулися за ним з криком; довго, довго вони за ним гонилися, особливо один — разів зо два він трохи-трохи не накинув йому на шию аркана; я затремтів, опустив очі й почав молитися. Через якусь хвильку підводжу їх — і бачу: мій Карагез летить, розвіваючи хвоста, вільний, як вітер, а гяури далеко один за одним тягнуться степом на зморених конях. Валлах! це правда, щира правда! До пізньої ночі я сидів у своєму яру. Раптом, що ж ти думаєш, Азамате? в пітьмі чую, бігає понад яром кінь, пирхає, ірже і копитами в землю б'є; я впізнав голос мого Карагеза: це був він, мій товариш!.. З того часу ми не розлучалися.

І чутно було, як він поплескував рукою по гладенькій шиї свого скакуна, даючи йому різні ніжні назви.

— Якби в мене був табун на тисячу кобил, — сказав Азамат, — то віддав би я тобі його весь за твого Карагеза.

---

[1] Гяур — у мусульман-фанатиків презирлива назва людей іншої віри.

— Йок[1], не хочу, — відповів байдуже Казбич.

— Слухай, Казбич, — говорив, ластячись до нього, Азамат, — ти добра людина, ти хоробрий джигіт, а мій батько боїться росіян і не пускає мене в гори; віддай мені свого коня, і я зроблю все, що ти хочеш, вкраду для тебе в батька кращу його гвинтівку або шаблю, що тільки забажаєш, — а шабля його справжня гурда[2]: приклади лезом до руки, сама в тіло вп'ється; а кольчуга... така, як твоя, ніпочім.

Казбич мовчав.

— Вперше, як я побачив твого коня, — вів далі Азамат, — коли він під тобою крутився і стрибав, роздуваючи ніздрі, і кремінь бризками летів з-під копит його, в душі моїй сталося щось незрозуміле, і відтоді ніщо мені не миле: на кращих скакунів мого батька дивився я з презирством, соромно мені було на них показатися, і нудьга охопила мене; і, нудьгуючи, просиджував я на скелі цілі дні, і щохвилинно в голові в мене поставав вороний скакун твій зі своєю струнокою ходою, зі своїм гладеньким, рівним, як стріла хребтом; він дивився мені в вічі своїми бистрими очима, наче хотів слово вимовити. Я помру, Казбич, якщо ти мені не продаси його! — сказав Азамат тремтячим голосом.

Мені почулося, що він заплакав: а треба вам сказати, що Азамат був превпертий хлопчисько, і нічим, бувало, в нього сліз не виб'єш, навіть коли він був ще менший.

У відповідь на його сльози почулося щось схоже на сміх.

— Слухай! — сказав твердим голосом Азамат, — бачиш, на все зважуюсь. Хочеш, я вкраду для тебе мою сестру? Як вона танцює! як співає! А вишиває золотом — чудо! Не бувало такої дружини і в турецького падишаха... Хочеш? дочекайся мене завтра вночі там, в ущелині, де біжить потік: я піду з нею мимо до сусіднього аулу, — і вона твоя. Невже не варта Бела твого скакуна?

Довго, довго мовчав Казбич; нарешті, замість відповіді, він затягнув старовинну пісню впівголосу:

Є в нас багато прегарних дівчат,
Зорі сіяють в їх чорних очах,
Щиро любити їх — радісна доля;
Та молодецька миліша нам воля.
Золото купить чотири жони, —
Кінь молодецький не має ціни:
Він і од вітру в степу не відстане,
Він і не зрадить, він не обмане[1].

---

[1] Йок — ні.

[2] Гурда — дорога східна зброя з високоякісної сталі.

[3] Я прошу читачів пробачити мені те, що я переклав віршем Казбичеву пісню, передану мені, звичайно, прозою, але звичка — друга натура. *Прим. Лермонтова.*

Даремно благав його Азамат погодитись: і плакав, і улещував його, і клявся; нарешті, Казбич нетерпляче перебив його:

— Іди геть, божевільний хлопчисько! Де тобі їздити на моєму коні? На перших трьох кроках він тебе скине, і ти розіб'єш собі потилицю об каміння.

— Мене? — вигукнув Азамат, скаженіючи, і залізо дитячого кинджала задзвеніло об кольчугу. Дужа рука відштовхнула його геть, і він ударився об тин так, що тин захитався. «Буде потіха!» — подумав я, кинувся до стайні, загнуздав коней наших і вивів їх на задвірок. Через дві хвилини вже в саклі був жахливий ґвалт. Ось що сталося: Азамат вбіг туди в розірваному бешметі, кажучи, що Казбич хотів його зарізати. Всі вискочили, схопилися за рушниці — і почалась веремія! Крик, галас, постріли; тільки Казбич уже був верхи і вертівся серед юрби по вулиці, як чорт, відмахуючись шаблею. «Погана справа, коли з чужого клопоту голова болить, — сказав я Григорію Олександровичу, піймавши його за руку, — чи не краще нам якнайшвидше забратися?»

— Та почекайте, чим закінчиться.

— Та вже ж, певне, закінчиться погано; в цих азіатів усе так: натяглися бузи, й почалася різанина! — Ми сіли верхи й помчали додому.

— А що Казбич? — спитав я нетерпляче штабс-капітана.

— А що цьому народові зробиться, — відповів він, допиваючи склянку чаю, — висковзнув-таки.

— І не поранений? — спитав я.

— А Бог його знає! Живучі, розбишаки! Бачив я деяких у баталії, приміром: таж весь поколотий, як решето, багнетами, а все махає шаблюкою.

Штабс-капітан помовчав трохи і заговорив далі, тупнувши ногою об землю:

— Ніколи собі не прощу одного: надала мені нечиста сила, приїхавши у фортецю, переповісти Григорію Олександровичу все, що я чув, сидячи за тином; він посміявся, — такий хитрий! — а сам замислив дещо.

— А що саме? Розкажіть, будь ласка.

— Ну, вже нічого робити! почав розповідати, то треба продовжувати.

Днів через чотири приїжджає Азамат у фортецю. Як звичайно, він зайшов до Григорія Олександровича, який завжди годував його ласощами. Я був тут. Зайшла розмова про коней, і Печорін почав вихваляти Казбичевого коня: такий уже він баский, красивий, наче сарна, — ну, просто, як послухаєш його, такого й на цілому світі нема.

Заблискали оченята в татарчука, а Печорін ніби й не помічає; я заговорю про інше, а він, дивись, відразу зіб'є розмову на Казбичевого коня. Ця історія продовжувалась щоразу, як приїжджав Азамат. Тижнів за три після того став я помічати, що Азамат блідне й чахне, як буває від кохання в романах. Що за дивина?..

Бачите, я вже потім дізнався про всю цю штуку: Григорій Олександрович так його задражнив, що хоч у воду. Раз він йому й каже: «Бачу, Азамате, що тобі дуже сподобався цей кінь; а не бачити тобі його, як своєї потилиці! Ну, скажи, що б ти дав тому, хто тобі його подарував би?..»

— Усе, що він захоче, — відповів Азамат.

— В такому разі я тобі його дістану, тільки з умовою... Поклянись, що ти її виконаєш...

— Клянусь... Клянись і ти!

— Гаразд! Клянусь, кінь буде твій; тільки за нього ти повинен віддати мені сестру Белу: Карагез буде її калимом. Сподіваюся, що торг для тебе вигідний.

Азамат мовчав.

— Не хочеш? Ну, як хочеш! Я думав, що ти мужчина, а ти ще дитина: рано тобі їздити верхи...

Азамат спалахнув:

— А мій батько? — сказав він.

— Хіба він ніколи не виїжджає?..

— Згоден, — прошепотів Азамат, блідий як смерть. — Коли саме?

— Першого разу, як Казбич приїде сюди; він обіцяв пригнати десяток овець; решта — моє діло. Гляди ж, Азамате!

От вони і злагодили цю справу... правду кажучи, нехороша справа! Я потім і казав Печоріну, та тільки він мені відповів, що дика черкеска повинна бути щасливою, маючи такого милого чоловіка, як він, бо, по-їхньому, він усе-таки її чоловік, а що Казбич — розбійник, якого треба було покарати. Самі поміркуйте, що ж я міг відповісти проти цього?.. Але тоді я нічого не знав про їх змову. От раз приїхав Казбич і питає, чи не треба овець і меду: я велів йому привезти на другий день.

— Азамате! — сказав Григорій Олександрович, — завтра Карагез у моїх руках; якщо сьогодні вночі Бела не буде тут, то не бачити тобі коня...

— Добре! — сказав Азамат і помчав в аул.

Увечері Григорій Олександрович озброївся і виїхав з фортеці: як вони облагодили цю справу, не знаю, — тільки вночі вони обидва повернулися, і вартовий бачив, що поперек сідла в Азамата лежала жінка, в якої руки й ноги були зв'язані, а голова закутана чадрою.

— А кінь? — спитав я штабс-капітана.

— Зараз, зараз. На другий день рано-вранці приїхав Казбич і пригнав десяток овець на продаж. Прив'язавши коня біля паркана, він увійшов до мене; я вгостив його чаєм, бо хоч розбійник він, а все-таки був моїм кунаком.

Почали ми розмовляти про те, про се... Раптом, дивлюся, Казбич здригнувся, змінився на виду — і до вікна; те вікно, на лихо, виходило на задвірок. — «Що з тобою?» — спитав я.

— Мій кінь!.. кінь! — сказав він, затремтівши всім тілом.

Справді, я почув тупіт копит: «Це, мабуть, який-небудь козак приїхав...»

— Ні! Урус яман, яман! — заревів він і прожогом кинувся з хати, як дикий барс. В два стрибки він був уже на дворі; біля воріт фортеці вартовий загородив йому шлях рушницею; він перескочив через рушницю й кинувся бігти дорогою... Вдалині клубочилась курява — Азамат мчав на баскому Карагезі; на бігу Казбич вихопив з чохла рушницю й вистрелив. З хвилину він стояв нерухомо, поки не переконався, що промахнувся; потім заверещав, ударив рушницею об камінь, розбив її вщент, упав на землю й заридав, як дитина... Ось навколо нього зібрався народ з фортеці — він нікого не помічав; постояли, поговорили й пішли назад; я велів біля нього покласти гроші за овець — він до них не доторкнувся, лежав собі ниць, як мертвий. Чи повірите, він так пролежав до пізньої ночі і цілу ніч?.. Тільки другого ранку прийшов у фортецю і став просити, щоб йому назвали злодія. Вартовий, який бачив, як Азамат одв'язав коня й помчав, не вважав за потрібне приховувати. При цьому імені очі в Казбича блиснули, і він попростував у аул, де жив Азаматів батько.

— Що ж батько?

— Та в тім-то й річ, що його Казбич не знайшов: він кудись їздив днів на шість, а то чи пощастило б Азаматові вивезти сестру?

А коли батько повернувся, то ні дочки, ні сина не було. Такий хитрун: зметикував же, що накласти йому головою, якби він попався. Так з того часу й пропав; мабуть, пристав до якої-небудь ватаги абреків та й поклав буйну голову за Тереком чи за Кубанню: туди й дорога!..

Признаюсь, і на мою пайку доволі дісталося. Як тільки я дізнався, що черкеска в Григорія Олександровича, то надів еполети, шпагу й пішов до нього.

Він лежав у першій кімнаті на постелі, підклавши одну руку під потилицю, а в другій тримаючи погаслу люльку; двері до другої кімнати були замкнені на замок, і ключа в замку не було. Я все це відразу помітив... Я почав кашляти й постукувати підборами об поріг, — та він вдавав, ніби не чує.

— Пане прапорщик! — сказав я якомога суворіше. — Хіба ви не бачите, що я до вас прийшов?

— Ах, здрастуйте, Максиме Максимовичу! Чи не хочете люльку? — відповів він, не підводячись.

— Пробачте! Я не Максим Максимович: я штабс-капітан.

— Однаково. Чи не хочете чаю? Якби ви знали, який мучить мене клопіт!

— Я все знаю, — відповів я, підійшовши до ліжка.

— Тим краще: я не в настрої розповідати.

— Пане прапорщик, ви вчинили провину, за яку і я можу відповідати...

— А, годі-бо! що ж за біда? Адже в нас давно все навпіл.

— Що за жарти? Будь ласка, вашу шпагу!

— Митька, шпагу!..

Митька приніс шпагу. Виконавши обов'язок свій, сів я біля нього на ліжку і сказав: «Слухай, Григорію Олександровичу, признайся, що нехороше».

— Що нехороше?

— Та те, що ти викрав Белу... Оця вже мені бестія Азамат!.. Ну, признайся, — сказав я до нього.

— А коли вона мені подобається?..

Ну, що скажете відповідати на це?.. Я став у безвихідь. А проте, якийсь час помовчавши, я йому сказав, що коли батько вимагатиме її, то треба буде віддати.

— Зовсім не треба!

— Та він дізнається, що вона тут!

— А як він дізнається?

Я знову став у безвихідь.

— Слухайте, Максиме Максимовичу! — сказав Печорін, трошки підвівшись, — адже ви добра людина, а якщо віддамо дочку цьому дикунові, він її заріже або продасть. Справу зроблено, не треба тільки добровільно псувати; залиште її в мене, а в себе мою шпагу...

— Та покажіть її мені, — сказав я.

— Вона за цими дверима; тільки я сам сьогодні даремно хотів бачити її: сидить у кутку, закутавшись у покривало, не говорить і не дивиться, полохлива, як дика сарна. Я найняв нашу духанницю, вона знає по-татарському, буде доглядати її і привчить її до думки, що вона моя, бо вона нікому не буде належати, крім мене, — додав він, ударивши кулаком по столу. Я й на цьому погодився... Що скажете робити? Є люди, з якими неодмінно треба погоджуватись.

— І що ж? — спитав я Максима Максимовича, — чи й справді він привчив її до себе, чи вона зачахла в неволі, з туги за батьківщиною?

— Годі-бо, чому ж з туги за батьківщиною? З фортеці видно було ті ж самі гори, що й з аулу, — а цим дикунам більше нічого й не треба. Та й до того ж Григорій Олександрович щодня дарував їй що-небудь: перші дні вона, мовчки, погордливо відштовхувала подарунки, які тоді діставалися духанниці і збуджували її красномовність. Ох, подарунки! чого не зробить жінка за барвисту ганчірку!.. Ну, та це набік... Довго морочився з нею Григорій Олександрович, тим часом учився по-татарському, і вона почала розуміти по-нашому. Потроху вона привчилася на нього дивитися, спочатку спідлоба, скоса, і все сумувала; наспівувала своїх пісень упівголосу, так що, бувало, й мені ставало смутно, коли слухав її із сусідньої кімнати. Ніколи не забуду однієї сцени: йшов я мимо і заглянув у вікно; Бела сиділа на лежанці, звісивши голову на груди, а Григорій Олександрович стояв перед нею. «Слухай, моя пері, — казав він, — адже ти знаєш, що рано чи пізно ти маєш бути моєю — нащо ж ти тільки мучиш мене? Хіба ти любиш якого-небудь чеченця? якщо так, я тебе зараз відпущу додому». — Вона здригнулася ледве помітно й похитала головою. — «Чи, — говорив він далі, — я тобі остаточно ненависний?» — Вона зітхнула. — «Чи твоя віра забороняє покохати мене?» — Вона зблідла й мовчала. — «Повір мені, аллах для всіх племен один, і коли він мені дозволяє кохати тебе, чому ж він заборонить тобі платити мені взаємністю?» — Вона пильно подивилася йому в обличчя, ніби вражена цією новою думкою; в очах її відбились недовіра й бажання впевнитися. Що за очі! вони так і горіли, наче дві жарини.

— Слухай, люба, добра Бело! — говорив Печорін, — ти бачиш, як я тебе кохаю; я все ладен віддати, щоб тебе розвеселити, я хочу, щоб ти була щаслива; а якщо ти знову будеш сумувати, то я помру. Скажи, ти будеш веселіша? — Вона замислилась, не спускаючи з нього чорних очей своїх, потім усміхнулася привітно і кивнула головою на знак згоди. Він узяв її руку і почав умовляти, щоб вона його поцілувала; вона трохи захиталася і тільки повторювала: «будь ласка, будь ласка, не треба, не треба». Він почав наполягати; вона затремтіла, заплакала. — «Я твоя бранка, — казала вона, — твоя рабиня; звичайно, ти можеш мене присилувати», — і знову сльози.

Григорій Олександрович ударив себе в лоб кулаком і вискочив до другої кімнати. Я зайшов до нього; він, склавши руки, проходжувався, понурий, туди й сюди. «Що, батечку?» — сказав я до нього. — «Диявол, а не жінка! — відповів він, — проте я вам даю моє слово честі, що вона буде моєю...» — Я похитав головою. «Хочете парі? — сказав він. — Через тиждень!» — «Будь ласка!» — Ми вдарили по руках і розійшлися.

Другого дня він зараз же послав нарочного в Кизляр купити різних речей, було привезено безліч різних персидських тканин, усіх не перелічити.

«Як ви гадаєте, Максиме Максимовичу, — сказав він, показуючи мені подарунки, — чи встоїть азіатська красуня проти такої батареї?» — «Ви черкесок не знаєте, — відповів я, — це зовсім не те, що грузинки або закавказькі татарки — зовсім не те. В них свої правила; вони інакше виховані». — Григорій Олександрович усміхнувся і почав насвистувати марш.

А вийшло ж, що я мав рацію: подарунки вплинули лише наполовину; вона стала привітніша, довірливіша — та й тільки, так що він зважився на останній засіб. Одного разу вранці він сказав осідлати коня, одягнувся по-черкеському, озброївся, ввійшов до неї. «Бело, — сказав він, —ти знаєш, як я тебе люблю. Я наважився тебе викрасти з дому, думаючи, що ти, коли зрозумієш мене, полюбиш; я помилився — прощай! залишайся повною господинею всього, що я маю; якщо хочеш, повернись до батька, — ти вільна. Я винний перед тобою і повинен покарати себе; прощай, я їду — куди? звідки мені знати? Може, недовго буду ганятись за кулею чи за ударом шаблі: тоді згадай про мене і прости мені». — Він одвернувся і простягнув їй руку на прощання. Вона не взяла руки, мовчала. Тільки стоячи за дверима, я міг у щілину розглядіти її обличчя: і мені стало жаль — така смертельна блідість пойняла це миле личко! Не чуючи відповіді, Печорін ступив кілька кроків до дверей; він тремтів — і сказати вам? я думаю, він міг насправді виконати те, про що говорив жартома. Такий уже був він, Бог його знає! Тільки він торкнувся до дверей, як вона схопилася, заридала й кинулася йому на шию. — Чи повірите ви? я, стоячи за дверима, теж заплакав, тобто, знаєте, не те щоб заплакав, а так — дурість...

Штабс-капітан замовк.

— Так, признаюсь, — сказав він потім, поскубуючи вуса, — мені стало досадно, що ніколи жодна жінка мене так не любила.

— І чи довге було їхнє щастя? — спитав я.

— Так, вона нам призналася, що з того дня, як побачила Печоріна, він часто ввижався їй уві сні, і що жоден чоловік ніколи не справляв на неї такого враження. Так, вони були щасливі!

— Як це нудно! — вигукнув я мимохіть. Справді, я чекав трагічної розв'язки, і раптом так несподівано обманути мої надії!.. — Та невже, — сказав я далі, — батько не догадався, що вона у вас у фортеці?

— Тобто, здається, він підозрював. Через кілька днів почули ми, що старого вбито. Ось як це сталося...

Увага моя збудилася знову.

— Треба вам сказати, що Казбич узяв собі в голову, ніби Азамат за батьковою згодою вкрав у нього коня, принаймні, я так гадаю. От він якось раз і дочекався край дороги, верст за три від аулу; старий повертався з марних розшуків дочки; уздені[1] його відстали, — це було смерком, — він замислено їхав кроком, коли це раптом Казбич, наче кішка, виринув з-за куща, стриб ззаду нього на коня, ударом кинджала звалив його на землю, схопив поводи — і тільки його й бачили; деякі уздені все це бачили з підгірка; вони кинулись навздогін, та не догнали.

— Він винагородив себе за втрату коня й помстився, — сказав я, щоб викликати думку мого співрозмовника.

— Звичайно, по-їхньому, — сказав штабс-капітан, — він був цілком правий.

Мене мимоволі вразила здатність росіянина пристосовуватись до звичаїв тих народів, серед яких йому трапляється жити; не знаю, варта осуду чи похвали ця властивість розуму, але вона доводить неймовірну його гнучкість і наявність того ясного здорового глузду, що прощає зло скрізь, де бачить його необхідність чи неможливість його знищення.

Тим часом чай було випито; давно запряжені коні перемерзли на снігу; місяць бліднів на заході і готовий був уже поринути в чорні свої хмари, звислі на далеких вершинах, як клапті розідраної завіси. Ми вийшли із саклі. Всупереч передбаченню мого супутника погода прояснилася й обіцяла нам тихий ранок; зграйки зірок химерними узорами спліталися на далекому небосхилі і одна по одній гасли в міру того, як білястий відблиск сходу розливався по темно-ліловому склепінню, осяваючи поступово стрімкі схили гір, вкриті незайманими снігами. Праворуч і ліворуч чорніли темні, таємничі безодні, і тумани клубочились і звивалися, як змії, сповзаючи туди по зморшках сусідніх скель, наче почували й боялися наближення дня.

Мовчало все на небі й на землі, як у серці людини в хвилину ранішньої молитви; тільки зрідка налітав прохолодний вітер зі сходу, підіймаючи гриву коней, вкриту памороззю. Ми рушили далі; п'ять худих шкап насилу тягли наші повозки звивистою дорогою на Гуд-гору; ми йшли пішки ззаду, підкладаючи каміння під колеса, коли коні приставали; здавалося, дорога вела на небо, бо, скільки око могло розібрати, вона все підіймалася і нарешті зникала в хмарині, яка ще з вечора відпочивала на вершині Гудгори, як шуліка, що чигає на здобич; сніг хрустів під ногами нашими; повітря ставало таке рідке, що було боляче дихати; кров

[1] Уздені — князів почет, дворяни.

щохвилини приливала в голову, але разом з усім тим якесь радісне почуття розійшлося по всіх моїх жилах, і мені було якось весело, що я так високо над світом, — почуття дитяче, не заперечую, але, віддаляючись від умов суспільства і наближаючись до природи, ми стаємо мимоволі дітьми — все набуте одпадає від душі, і вона робиться знову такою, якою була колись і, мабуть, буде коли-небудь знову. Той, кому траплялося, як мені, блукати по горах пустельних і довго-довго вдивлятися в їх химерні образи і пожадливо ковтати життєдайне повітря, розлите в їх ущелинах, той, звичайно, зрозуміє моє бажання передати, розповісти, намалювати ці чарівні картини. Ось, нарешті, ми вибрались на Гуд-гору, зупинилися й оглянулись: на ній висіла сіра хмарка, і її холодний подих загрожував близькою бурею, але на сході все було таке ясне й золотаве, що ми, тобто я і штабс-капітан, зовсім про неї забули...

— Ви, я гадаю, звикли до цих розкішних картин? — сказав я до нього.

— Еге, і до свисту кулі можна звикнути, тобто звикнути приховувати мимовільний трепет серця.

— Я чув навпаки, що для деяких старих воїнів ця музика навіть приємна.

— Певна річ, коли хочете, воно й приємно; тільки все ж тому, що серце б'ється дужче. Подивіться, — додав він, показуючи на схід, — що за край!

І справді, таку панораму навряд чи де ще пощастить мені бачити: під нами лежала Койшаурська долина, перетята Арагвою і другою річкою, як двома срібними нитками; голубуватий туман плив по ній, втікаючи в сусідні міжгір'я від теплих променів ранку; праворуч і ліворуч гребені гір, один вищий від одного, перетиналися, тяглися, вкриті снігами, чагарником; вдалині ті самі гори, але хоч би дві скелі, схожі одна на одну, — і всі ці сніги горіли рум'яним блиском так весело, так яскраво, що, здається, тут би й зостатися жити навіки; сонце ледве виглянуло з-за темно-синьої гори, яку лише звичне око могло б відрізнити від грозової тучі; але над сонцем була кривава смуга, на яку мій товариш звернув особливу увагу. «Я казав вам, — вигукнув він, — що нині буде негода; треба поспішати, а то, чого доброго, вона застане нас на Хрестовій. Рушайте!» — закричав він до фурманів...

...Але, можливо, ви хочете знати закінчення історії Бели? По-перше, я пишу не повість, а дорожні нотатки: виходить, не можу присилувати штабс-капітана розповідати раніше, ніж він почав розповідати насправді. Отже почекайте, або, коли хочете, перегорніть кілька сторінок, тільки я вам цього не раджу, бо переїзд через Хрестову гору вартий вашої цікавості. Отже, ми спускалися

з Гуд-гори в Чортову долину... От романтична назва! Ви вже бачите гніздо злого духа між неприступними стрімчаками, — дарма, назва Чортової долини походить від слова «черта» — риса, а не «чорт», бо тут колись був кордон Грузії. Ця долина була закидана сніговими заметами, що дуже нагадували Саратов, Тамбов та інші *милі* місця нашої вітчизни.

— От і Хрестова! — сказав мені штабс-капітан, коли ми з'їхали в Чортову долину, показуючи на горб, вкритий пеленою снігу; на його вершині чорнів камінний хрест, і повз нього вела ледве-ледве помітна дорога, якою проїжджають лише тоді, коли бічна завалена снігом: наші візники повідомили, що обвалів ще не було, і, бережучи коней, повезли нас навкруги. На повороті зустріли ми чоловік з п'ять осетинів; вони запропонували нам свої послуги і, вчепившись за колеса, з галасом заходилися тягти й підтримувати наші візки. І справді, дорога небезпечна: праворуч висіли над нашими головами брили снігу, готові, здається, при першому пориві вітру зірватися в ущелину; вузька дорога частково була вкрита снігом, що в деяких місцях провалювався під ногами, в інших перетворювався на лід під впливом сонячного проміння і нічних морозів, так що насилу ми самі пробиралися: коні падали; ліворуч зяяла глибока ущелина, де котився потік, то зникаючи під крижаною корою, то з піною стрибаючи по чорному камінні. За дві години ледве могли ми обігнути Хрестову гору — дві версти за дві години! Тим часом хмари спустилися, повалив град, сніг; вітер, вриваючись в ущелини, ревів, свистав, як Соловей-розбійник, і незабаром камінний хрест зник у тумані, що хвилі його, все частіші й густіші одна за одну, налітали зі сходу...

...Нам треба було спускатися ще верст із п'ять по обмерзлих скелях і грузькому снігові, щоб досягти станції Кобі. Коні змучилися, ми перемерзли, заметіль гула дужче й дужче, наче наша рідна, північна; тільки її дикі мотиви були печальніші, смутніші. «І ти, вигнанка, — думав я, — плачеш за своїми широкими, роздольними степами! Там є де розпластати холодні крила, а тут тобі душно й тісно, як орлові, що з криком б'ється об ґрати залізної своєї клітки».

— Погано! — казав штабс-капітан, — подивіться, навколо нічого не видно, тільки туман та сніг; так і дивись, що зірвемося в прірву або засядемо в нетрі, а там нижче, десь, Байдара так розігралася, що й не переїдеш. Оця вже мені Азія! Як люди, як річки — нізащо не можна покластися! — Візники з криком і лайкою били коней, що пирхали, впиралися й нізащо не хотіли рушити з місця, незважаючи на промовистість батогів. «Ваше благородіє, — сказав нарешті один, — адже ми сьогодні до Кобі не доїдемо; чи не скажете, поки можна, звернути ліворуч? Он там щось на косогорі

чорніє, мабуть, саклі; там завжди проїжджі зупиняються в негоду, вони кажуть, що проведуть, якщо дасте на горілку», — додав він, показуючи на осетина.

— Знаю, братику, знаю без тебе! — сказав штабс-капітан. — Оці вже мені бестії! Раді причепитися, щоб здерти на горілку.

— Признайтеся, одначе, — сказав я, — що без них нам було б гірше.

— Усе так, усе так, — промимрив він, — оці вже мені провідники! нюхом чують, де можна скористатися, наче без них і не знайти дороги.

От ми звернули ліворуч, і сяк-так, після чималого клопоту, добралися до вбогого притулку, що складався з двох сакель, викладених з плит і дикого каменю та обведених такою ж стіною. Обідрані хазяї прийняли нас привітно. Я згодом дізнався, що уряд їм платить і годує їх з умовою, щоб вони приймали подорожніх, яких захопила буря. «Все на краще! — сказав я, присівши біля вогню. — Тепер ви мені докажете нашу історію про Белу; я певен, що цим не кінчилося».

— А чому ж ви так упевнені? — відповів мені штабс-капітан, приморгуючи з хитрою усмішкою.

— Тому, що це не звичайна річ: що почалося незвичайно, те має так само й закінчитись.

— А ви ж відгадали...

— Дуже радий.

— Добре вам радіти, а мені то, далебі, сумно, як згадаю. Хороша була дівчинка, ця Бела! Я до неї, нарешті, так звик, як до дочки, і вона мене любила. Треба вам сказати, що в мене нема сім'ї: про батька й матір я років зо дванадцять уже не маю звістки, а запастися дружиною не догадався раніш, — то тепер уже, знаєте, й не личить; от я й радий був, що знайшов кого пестити. Вона, бувало, співає нам пісень або танцює лезгинку. А вже ж як танцювала! Бачив я наших губернських панянок, а раз був і в Москві в благородному зібранні, років 20-ть тому, — тільки куди їм! зовсім не те!.. Григорій Олександрович убирав її як лялечку, пестив і леліяв, і вона в нас так покращала, просто диво; з обличчя і з рук зійшов загар, рум'янець розіграв на щоках... Вже ж яка, бувало, весела, і все з мене, пустуха, жартувала... Хай їй Бог простить!..

— А що, коли ви їй сказали про смерть батька?

— Ми довго від неї це приховували, поки вона не звикла до свого становища; а коли сказали, то вона днів зо два поплакала, а потім забула.

Місяців чотири все йшло як не може бути краще. Григорій Олександрович, я вже, здається, казав, пристрасно любив полювання; бувало, так його в ліс і тягне за вепрами чи козами, — а це

хоч би вийшов за фортечний вал. От, однак же, дивлюся, він почав знову задумуватись, ходить по кімнаті, заклавши руки назад; потім якось, не сказавши нікому, пішов стріляти, — цілий ранок пропадав; раз і другий, усе частіш і частіш... «Негаразд, — подумав я, — мабуть, між ними чорна кішка проскочила!»

Одного ранку заходжу до них — як зараз перед очима: Бела сиділа на ліжку в чорному шовковому бешметі, бліденька, така сумна, що я злякався.

— А де Печорін? — спитав я.

— На полюванні.

— Сьогодні пішов? — Вона мовчала, мовби їй важко було вимовити.

— Ні, ще вчора, — нарешті сказала вона, важко зітхнувши.

— Чи була не трапилося з ним чого?

— Я вчора цілий день думала, думала, — відповіла вона крізь сльози, — придумувала різні нещастя: то здавалось мені, що його поранив вепр, то чеченець поволік у гори... А сьогодні мені вже здається, що він мене не любить.

— Далебі, люба, ти нічого гіршого не могла вигадати! — Вона заплакала, потім гордо підвела голову, обтерла сльози й заговорила далі:

— Коли він мене не любить, то хто йому перешкоджає відіслати мене додому? Я його не силую. А якщо це буде так і далі, то я сама піду від нього: я не рабиня його — я князівська дочка!..

Я почав її вмовляти. «Слухай, Бело, адже не можна ж йому все сидіти тут, як пришитому до твоєї спідниці: він людина молода, любить поганятися за дичиною, — походить та й прийде; а якщо ти будеш сумувати, то швидше йому надокучиш».

— Правда, правда! — відповіла вона, — я буду веселою. — І з реготом схопила свій бубон, почала співати, танцювати і стрибати коло мене; тільки й це недовго тривало, вона знову впала на ліжко й затулила обличчя руками.

Що мені було з нею робити? Я, знаєте, ніколи з жінками не обходився, думав, думав, чим її втішити, й нічого не придумав; деякий час ми обоє мовчали... Пренеприємне становище!

Нарешті я їй сказав: «Хочеш, підемо прогулятися на вал? Погода гарна!» Це було у вересні. І справді, день був чудовий, ясний і не гарячий; всі гори видно було як на блюдечку. Ми пішли, походили по фортечному валу туди й сюди, мовчки; нарешті вона сіла на дерн, і я сів біля неї. Ну, далебі, згадати смішно: я бігав за нею, наче яка-небудь нянька.

Фортеця наша стояла на високому місці, і краєвид був з валу чудесний: з одного боку широка галявина, зрита декількома балками, закінчувалась лісом, що тягся до самого пасма гір; де-не-де

на ній диміли аули, ходили табуни; з другого — бігла мілка річка, і до неї прилягав густий чагарник, що вкривав кременисті підгір'я, які з'єднувалися з головним хребтом Кавказу. Ми сиділи на розі бастіону, так що в обидва боки могли бачити все. От дивлюся: з лісу виїжджає хтось на сивому коні, все ближче й ближче, і нарешті зупинився по той бік річки, сажнів за сто від нас, і почав кружляти своїм конем, як навіжений. Що за притча!.. «Подивись-но, Бело, — сказав я, — в тебе очі молоді, що це за джигіт: кого це він приїхав потішати?..»

Вона глянула й вигукнула: «Це Казбич!..»

— Ах він розбійник! сміятися чи що приїхав з нас? — Придивляюся, справді Казбич: його смагла пика, обірваний, брудний, як завжди.

— Це кінь батька мого, — сказала Бела, схопивши мене за руку; вона тремтіла, як лист, і очі її блищали. «Ага! — подумав я. — І в тобі, серденько, не мовчить розбійницька кров!»

— Підійди-но сюди, — сказав я вартовому, — оглянь рушницю та зсади мені цього молодця, одержиш карбованця сріблом.

— Слухаю, ваше високоблагородіє; тільки він не стоїть на місці...

— Накажи! — сказав я, сміючись...

— Гей, голубе! — гукнув вартовий, махаючи до нього рукою. — Зажди трошки, чого ти крутишся, як дзиґа?

Казбич зупинився справді і став прислухатися: мабуть, думав, що з ним заводять переговори, — чом не так!.. Мій гренадер приклався... бац!.. не влучив — тільки-но порох на панівці спалахнув; Казбич штовхнув коня, і він зробив стрибок убік. Він підвівся на стременах, крикнув щось по-своєму, погрозив нагайкою — і тільки його й бачили.

— Як тобі не соромно! — сказав я вартовому.

— Ваше високоблагородіє! помирати подався, — відповів він, — такий клятий народ, відразу не вб'єш.

Через чверть години Печорін повернувся з полювання; Бела кинулась йому на шию, і жодної скарги, жодного докору за довгу відсутність... Навіть я вже на нього розсердився. «Схаменіться, — казав я, — адже ось зараз тут був за річкою Казбич, і ми по ньому стріляли: ну, чи ж довго вам на нього натрапити? Ці горці народ мстивий: ви думаєте, він не догадується, що ви почасти допомогли Азаматові? А я закладуся, що нині він пізнав Белу. Я знаю, що рік тому вона йому дуже подобалась, — він мені сам казав, — і якби надіявся зібрати неабиякий калим, то певне посватався б...». Тут Печорін замислився. «Це правда, — відповів він, — треба триматися обережніше... Бело, з нинішнього дня ти не повинна більш ходити на фортечний вал».

Увечері я мав з ним довгу розмову: мені було прикро, що він перемінився до цієї бідної дівчинки; крім того, що він половину

дня проводив на полюванні, його обходження стало холодним, пестив він її рідко, і вона помітно почала сохнути, личко в неї витяглося, великі очі поблякли. Бувало, спитаєш її: «Чого ти зітхнула, Бело? ти сумуєш?» — «Ні!» — «Тобі чого-небудь хочеться?» — «Ні!» — «Ти тужиш за рідними?» — «У мене нема рідних». Траплялося, цілими днями, крім «так» та «ні», від неї нічого більше не доб'єшся.

Ось про це я й почав йому говорити. «Слухайте, Максиме Максимовичу, — відповів він, — у мене нещасливий характер: чи виховання зробило мене таким, чи Бог мене так створив, не знаю, знаю лише те, що коли я є причиною нещастя інших, то й сам не менше нещасний. Звичайно, це для них погана втіха, але річ у тому, що це так. У першій моїй молодості, з тієї хвилини, коли я вийшов з опіки рідних, я почав шалено насолоджуватися всіма втіхами, які можна дістати за гроші, і, певна річ, втіхи ці мені остогидли. Потім пустився я в великий світ, і незабаром вище товариство мені теж набридло; закохувався в світських красунь, і мене кохали, але їхнє кохання тільки подражнювало мою уяву та самолюбство, а серце залишалось порожнім... Я став читати, вчитися — науки також набридли; я бачив, що ні слава, ні щастя від них не залежить нітрохи, бо найщасливіші люди — невігласи, а слава — удача, і щоб добитися її, треба тільки бути спритним. Тоді мені стало нудно... Незабаром перевели мене на Кавказ: це найщасливіший час мого життя. Я сподівався, що нудьга не живе під чеченськими кулями — дарма: через місяць я так звик до їх дзижчання й до близькості смерті, що, далебі, більше зважав на комарів, — і мені стало нудніше, ніж колись, бо я втратив майже останню надію. Коли я побачив Белу в своєму домі, коли вперше, тримаючи її на колінах, цілував її чорні кучері, я, дурень, подумав, що вона ангел, якого мені послала жаліслива доля... Я знову помилився: любов дикунки не набагато краща за любов знатної пані; неуцтво і простосердість однієї так само набридають, як і кокетство другої. Коли ви хочете, я її ще люблю, я їй вдячний за декілька хвилин досить солодких, я за неї віддам життя, тільки мені з нею нудно... Дурень я чи лиходій, не знаю; але те правда, що я так само заслуговую жалю, можливо, більше, ніж вона: мою душу зіпсував світ, уява в мене невгамовна, серце ненаситне; мені все мало: до суму я так само швидко звикаю, як і до насолоди, і життя моє порожнішає день по дню; мені залишився один засіб: мандрувати. Як тільки буде можливо, виряджуся, — тільки не в Європу, борони Боже! — поїду в Америку, в Аравію, в Індію, — може-таки, де-небудь помру на дорозі? Принаймні я певен, що ця остання втіха не скоро вичерпається, за допомогою бур та поганих доріг». Так він говорив довго, і його слова вкарбувалися мені в па-

м'ять, бо вперше я чув такі речі від 25-літньої людини, і, дасть Бог, востаннє... Що за дивовижа! Скажіть-но, будь ласка, — говорив далі штабс-капітан, звертаючись до мене, — ви ось, здається, бували в столиці і нещодавно: невже тамтешня молодь уся така?

Я відповів, що багато є людей, які говорять те ж саме; що є, мабуть, і такі, які говорять правду; що, зрештою, зневіра, як і всі моди, почавши з вищих шарів суспільства, спустилася до нижчих, які її доношують, і що нині ті, що найбільше за всіх і справді-таки нудьгують, намагаються приховати це нещастя, як порок. Штабс-капітан не зрозумів цих тонкощів, похитав головою і посміхнувся лукаво:

— А все, десь певно, французи завели моду нудьгувати?

— Ні, англійці.

— Ага, он що!.. — відповів він, — таж вони завжди були страшенні п'яниці!

Я мимохіть згадав про одну московську пані, яка запевняла, що Байрон був ніщо більше, як п'яниця. А втім, штабс-капітанове зауваження було більш простиме: щоб утримуватися від вина, він звичайно намагався запевняти себе, що всі на світі нещастя трапляються від пияцтва.

Тим часом він так-ось продовжував свою розповідь:

— Казбич не з'являвся знову. Тільки не знаю чому, я не міг вибити з голови думки, що він недарма приїжджав і затіває що-небудь погане.

От раз умовляє мене Печорін їхати з ним на вепра; я довго відмовлявся: ну, що мені був за дивовижа вепр! Проте ж затягнув-таки він мене з собою. Ми взяли чоловік з п'ять солдатів і поїхали рано-вранці. До десяти годин шастали по очеретах та по лісу — нема звіра. «Гей, чи не вернутися? — казав я, — нащо впиратися? Такий уже, видно, випав нещасливий день!» Тільки Григорій Олександрович, незважаючи на спеку і втому, не хотів повернутися без здобичі... Такий уже був він: що задумає, подавай! Видно, в дитинстві матуся розбестила... Нарешті опівдні знайшли проклятого вепра: бах! бах!.. не дуже-то: зник в очеретах... такий уже був нещасливий день!.. От ми, відпочивши трошки, попростували додому.

Ми їхали поруч, мовчки, розпустивши поводи, й були вже майже біля самої фортеці; тільки чагарник закривав її від нас. Раптом постріл... Ми глянули один на одного: нас вразила однакова підозра... Прожогом помчали ми на постріл, дивимось: на валу солдати зібралися купкою і показують у поле, а там летить стрімголов вершник і тримає щось біле на сідлі. Григорій Олександрович звереснув не гірше всякого чеченця; рушницю з чохла — і туди; я за ним.

На щастя, з причини невдалого полювання, наші коні не були знесилені: вони рвалися з-під сідла, і з кожною миттю ми були все ближче й ближче... І нарешті я впізнав Казбича, тільки не міг розібрати, що таке він тримав перед собою. Я тоді порівнявся з Печоріним і кричу йому: «це Казбич!..» Він подивився на мене, кивнув головою і вдарив коня нагайкою.

От нарешті ми були вже від нього на рушничний постріл; чи знесилений був у Казбича кінь, чи гірший за наших, тільки, незважаючи на всі Казбичеві намагання, він не дуже подавався вперед. Я гадаю, в цю хвилину Казбич згадав свого Карагеза...

Дивлюсь: Печорін на скаку приклався з рушниці... «Не стріляйте! — кричу я до нього, — бережіть заряд; ми й так його наздоженемо». Ох, ця молодь! завжди не до речі гарячиться... Але постріл пролунав, і куля перебила коневі задню ногу; він згарячу зробив ще стрибків з десять, спіткнувся і впав на коліна. Казбич зіскочив, і тоді ми побачили, що він тримав на руках своїх жінку, закутану в чадру... Це була Бела... бідна Бела! Він щось закричав до нас по-своєму і замахнувся на неї кинджалом... Баритись було нічого: я вистрілив у свою чергу, навмання; мабуть, куля влучила йому в плече, бо раптом він опустив руку... Коли дим розійшовся, на землі лежав поранений кінь і коло нього Бела. А Казбич, кинувши рушницю, по кущах, наче кішка, карабкався на скелю; хотілось мені зняти його звідти — та не було заряда готового! Ми зіскочили з коней і кинулись до Бели. Бідненька, вона лежала нерухомо, і кров лилася з рани струмками... Такий негідник: хоч би в серце вдарив — ну, так уже й бути, відразу все б закінчив, а то в спину... істинно розбійницький удар! Вона була непритомна. Ми подерли чадру й перев'язали рану якнайтугіше; даремне Печорін цілував її в холодні губи — ніщо не могло привести її до пам'яті.

Печорін сів на коня; я підняв її з землі і сяк-так посадив до нього на сідло; він обхопив її рукою, і ми поїхали назад. По декількох хвилинах мовчанки Григорій Олександрович сказав мені: «Слухайте, Максиме Максимовичу, ми отак не довеземо її живою». — «Справді», — сказав я, і ми пустили коней щодуху. Нас біля воріт чекав натовп людей; обережно перенесли ми поранену до Печоріна й послали за лікарем. Він хоч і п'яний був, але прийшов, оглянув рану і повідомив, що вона більше як день жити не може; тільки він помилився...

— Одужала? — спитав я штабс-капітана, схопивши його за руку і мимохіть зрадівши.

— Ні, — відповів він, — а помилився лікар тим, що вона ще два дні прожила.

— Та поясніть мені, яким чином її вкрав Казбич?

— А от як: незважаючи на заборону Печоріна, вона вийшла з фортеці до річки. Було, знаєте, дуже гаряче; вона сіла на камінь і спустила ноги в воду. От Казбич підкрався — хап-лап її, затулив рота й поніс у кущі, а там скочив на коня, та драла! Вона тим часом встигла закричати; вартові сполошилися, вистрілили, та не влучили, а ми саме й наспіли.

— Та нащо Казбич хотів її викрасти?

— Годі-бо! та ці черкеси відомий злодійський народ: що погано лежить, не можуть не поцупити, інше й непотрібне, а все-таки вкраде... в цьому вже прошу пробачити їм! Та до того ж вона йому давно-таки подобалась.

— І Бела померла?

— Померла; тільки довго мучилася, і ми вже з нею намучились добре-таки. Близько десятої години вечора вона опритомніла; ми сиділи біля ліжка; тільки-но вона розплющила очі, почала кликати Печоріна. «Я тут, біля тебе, моя джанечко (тобто, по-нашому, серденько)», — відповів він, узявши її за руку. — «Я помру!» — сказала вона. Ми почали її втішати, казали, що лікар обіцяв її вилікувати неодмінно! — вона похитала голівкою й одвернулася до стіни: їй не хотілося помирати!..

Вночі вона почала марити; голова її горіла, часом усе тіло проймав дрож лихоманки; вона безладно говорила про батька, про брата: їй хотілося в гори, додому... Потім вона також говорила про Печоріна, давала йому різні ніжні назви або докоряла йому в тому, що він розлюбив свою джанечку...

Він слухав її мовчки, опустивши голову на руки; але я за весь час не помітив жодної сльози на віях у нього: чи справді він не міг плакати, чи владав собою — не знаю; щодо мене, то я нічого жалкішого за це не бачив.

На ранок марення припинилося; з годину вона лежала нерухома, бліда, і така квола, що ледве можна було помітити, що вона дихає; потім їй стало краще, і вона почала говорити, тільки, як ви думаєте, про що?.. Отаке ж спаде на думку лише тому, хто вмирає!.. Почала журитися тим, що вона не християнка, і що на тому світі душа її ніколи не зустрінеться з душею Григорія Олександровича, і що інша жінка буде в раю його подругою. В мене майнула думка охрестити її перед смертю: я їй це запропонував; вона подивилася на мене, вагаючись, і довго не могла слова вимовити; нарешті відповіла, що вона помре в тій вірі, в якій народилася. Так минув цілий день. Як вона змінилася за цей день! Бліді щоки запали, очі зробилися великі-великі, губи горіли. Вона почувала внутрішній жар, наче в грудях у неї лежало розпечене залізо.

Настала друга ніч. Ми не скліплювали очей, не відходили від її ліжка. Вона страшенно мучилася, стогнала, і тільки-но біль починав затихати, вона намагалася запевнити Григорія Олександровича, що їй краще, вмовляла його йти спати, цілувала його руку, не випускала її зі своїх. Перед ранком стала вона почувати тугу смерті, почала кидатися, збила перев'язку і кров потекла знову. Коли перев'язали рану, вона на хвилину заспокоїлася і почала просити Печоріна, щоб він її поцілував. Він став навколішки біля ліжка, підняв її голову з подушки і притис свої губи до її холодіючих губ; вона міцно обвила його шию тремтячими руками, наче в цьому поцілунку хотіла передати йому свою душу... Ні, вона добре зробила, що померла! Ну, що б з нею сталося, якби Григорій Олександрович її покинув? А це трапилося б, рано чи пізно...

Половину наступного дня вона була тиха, мовчазна і слухняна, хоч як мучив її наш лікар припарками та мікстурою. «Годі-бо! — звернувся я до нього, — ви ж самі сказали, що вона помре неодмінно, то до чого ж тут усі ваші препарати?» — «Все ж таки краще, Максиме Максимовичу, — відповів він, — щоб совість була спокійна». Добра совість!

Після полудня її почала мучити спрага. Ми відчинили вікна, але надворі було гарячіше, ніж у кімнаті, поставили льоду біля ліжка — нічого не помагало. Я знав, що ця нестерпна спрага — ознака наближення кінця, і сказав це Печоріну. «Води, води!..» — казала вона хрипким голосом, трошки підвівшись з постелі.

Він зробився блідий, як полотно, схопив склянку, налив і подав їй. Я затулив очі руками і став читати молитву, не пам'ятаю, яку... Еге, батечку, бачив я багато, як люди помирають у госпіталях і на полях боїв, тільки це все не те, зовсім не те!.. Ще, признатись, мене ось що печалить: вона перед смертю ні разу не згадала про мене; а, здається, я любив її, як батько... Ну, хай Бог їй простить!.. І правду сказати: що ж я таке, щоб про мене згадувати перед смертю?..

Тільки-но вона випила води, як їй стало легше, а хвилини через три вона померла. Приклали дзеркало до уст — чисте!..

Я вивів Печоріна з кімнати, і ми пішли на фортечний вал; довго ми ходили туди й сюди поруч, не кажучи ні слова, заклавши руки за спину; у виразі його обличчя не було нічого особливого, і мені стало досадно: я б на його місці помер від туги. Нарешті він сів на землю, в тіні, і почав щось креслити паличкою на піску. Я, знаєте, більше для пристойності, хотів утішити його, почав говорити; він підвів голову і засміявся... Мене мороз пройняв від цього сміху... Я пішов замовляти труну.

Признатися, я почасти для розваги заходився коло цього. В мене був шматок термалами[1], я оббив нею труну й оздобив її чер-

[1] Термалама — міцна шовкова або напівшовкова тканина.

кеськими срібними галунами, що їх Григорій Олександрович накупив для неї ж таки.

Другого дня рано-вранці ми її поховали, за фортецею, над річкою, біля того місця, де вона востаннє сиділа; круг її могилки тепер розрослися кущі білої акації та бузини. Я хотів був поставити хреста, та, знаєте, незручно: все-таки вона була не християнка...

— А що Печорін? — спитав я.

— Печорін довго був нездоровий, схуд, бідолаха; тільки ніколи відтоді ми не говорили про Белу: я бачив, що це йому буде неприємно, то нащо ж? Місяців за три після того його призначили в є....й полк, і він виїхав у Грузію. Ми з того часу не зустрічалися... Правда, пригадую, хтось нещодавно мені казав, що він повернувся в Росію, але в наказах по корпусу не було. А втім, до нашого брата вісті пізно доходять.

Тут він пустився в довгу дисертацію про те, як неприємно чути новини на рік пізніше — мабуть, для того, щоб заглушити сумні спогади.

Я не перебивав його й не слухав.

— А не чули ви, що зробилося з Казбичем? — спитав я.

— З Казбичем? А, їй-право, не знаю... Чув я, що на правому фланзі в шапсугів[2] є якийсь Казбич, молодець, який у червоному бешметі роз'їжджає дрібненькою ступою під нашими пострілами; преввічливо розкланюється, коли куля продзижчить близько; та навряд чи це той самий!..

У Кобі ми розсталися з Максимом Максимовичем; я поїхав поштовими, а він, з причини важкого вантажу, не міг за мною встигати. Ми не сподівались ніколи більш зустрітися, проте зустрілись, і, якщо хочете, я розкажу: це ціла історія... Признайтесь, однак же, що Максим Максимович людина гідна пошани?.. Якщо визнаєте це, то я буду цілком винагороджений за своє, може, занадто довге оповідання.

Переклад Олекси Кундзича

Запитання і завдання

1. Опишіть зовнішність Бели, її характер.
2. Як ви ставитеся до вчинку Печоріна?
3. Як ви пояснюєте зовнішню байдужість Печоріна після смерті Бели?
4. Яке значення мають описи природи в повісті? Порівняйте описи природи в повісті «Бела» й образи природи у віршах Лермонтова. У чому ви бачите суттєві відмінності?
5. Чи можна вважати, що повісті «Бела» притаманний певний ліризм? Якими художніми засобами це досягається?

[1] Шапсуги — гірське войовниче плем'я.

Микола Васильович ГОГОЛЬ

(1809—1852)

Микола Васильович Гоголь народився в Україні, у селі Сорочинці, неподалік Миргорода. Дванадцяти років став учнем гімназії (ліцею) в Ніжині.

Навчання мало різнобічний характер: юний Гоголь вивчав іноземні мови, читав Шиллера, Гете, Віланда по-німецьки, брав участь у театральних виставах, у тому числі комедій Мольєра французькою мовою, займався малюванням. Головним предметом для нього була література. Твори Пушкіна, свого улюбленого поета, Гоголь ретельно переписував собі у зошит. Тоді ж почав писати власні вірші.

Закінчивши ліцей (1828), Гоголь приїхав у Петербург, який вабив його тим, що там жив Пушкін, вирувало культурне життя. Від безгрошів'я ледве рятували чиновницька служба (яка швидко остогидла), робота вихователя у дворянських сім'ях, викладання історії в навчальному закладі (Патріотичному інституті). Гоголь мав глибокий інтерес до історії, вивчав фундаментальні історичні праці західноєвропейських учених і мав намір створити наукову працю зі світової історії в кількох томах. Він намагався здобути місце професора історії в Київському університеті, однак переїзд у «прекрасний, стародавній, обітований Київ» не відбувся. За протекцією В. А. Жуковського і О. С. Пушкіна Гоголя прийняли на службу у Петербурзький університет викладачем історії середніх віків. Серед слухачів його лекцій був майбутній письменник І. С. Тургенєв. За університетські лекції Гоголь одержав іменний подарунок від імператриці — діамантовий перстень.

У Петербурзі Гоголь написав свої перші повісті, які увійшли до збірок «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1-й том — 1831 р., 2-й том — 1832 р.), «Арабески» і «Миргород» (1835). Вони дістали високу оцінку Пушкіна. «Ось справжня веселість, щира, невимушена», — писав поет про «Вечори...». Про Гоголя стали говорити як про найяскравішого гумориста в сучасній літературі. Під впливом великого поета Гоголь усвідомлює своє високе мистецьке покликання: «Проте Пушкін змусив мене подивитися на справу серйозніше».

Пушкін довірив Гоголю два свої сюжети. Так народилися шедеври — «Ревізор» і «Мертві душі», над якими письменник працював одночасно і читав Пушкіну уривки з них. «Ревізор» був завершений раніше. Цензура спочатку заборонила виставу. Стали клопотатися Жуковський і Вяземський. Імператор Ніколай І прочитав п'єсу, вона йому сподобалася, і це вирішило проблему із прем'єрою в столиці. У театрі був присутній знаменитий байкар І. А. Крилов, який аплодував з усіх сил. Успішно прем'єра пройшла і в Москві. Проте суспільство сприйняло комедію неоднозначно. Адже Гоголь підняв руку на святая

святих російського життя — чиновництво. «Чиновники старі й шановані кричать, що для мене немає нічого святого, коли я відважився говорити так про людей службових, — писав Гоголь. — Поліцейські проти мене. Купці проти мене. Літератори проти мене».

Останні п'ятнадцять років свого життя Гоголь подовгу живе за кордоном. Після смерті Пушкіна Росія здавалася йому похмурою і ворожою. Його улюбленим місцем стала Італія. Лише тут він відчував приплив творчих сил. Гоголь називав Італію «батьківщиною своєї душі».

У 1842 р. Гоголь привозить з Італії завершений 1-й том «Мертвих душ». Росія визнає Гоголя своїм першим письменником. На початку наступного року з'явилося зібрання його творів у 4-х томах. До нього, зокрема , увійшли так звані петербурзькі повісті («Невський проспект», «Ніс», «Коляска», «Записки божевільного», «Портрет», «Шинель»).

У «Шинелі» Гоголь вивів образ маленької людини, яка живе безпросвітним життям, позбавлена елементарної поваги до себе. Єдина пристрасть у житті Акакія Акакійовича Башмачкіна, головного героя «Шинелі», була дивною, безглуздою і нікчемною: переписуючи у департаменті ділові папери, він вкладав у цю справу всю душу; куди б не йшов і що б не робив, завжди перед ним мерехтіли улюблені чорнильні рядки. Акакій Акакійович за свою жалюгідну роботу одержував мізерну платню і не міг просунутися по службі через повну відсутність хисту й талантів. Він залишався «вічним титулярним радником». Образом-символом його безпросвітного життя була його стара, жалюгідна, витерта шинель, предмет постійного глузування товаришів по департаменту. Пошити нову шинель означало для Акакія Акакійовича стати іншою людиною. Та нову, щойно пошиту шинель першого ж вечора було вкрадено. А сам Акакій Акакійович помер від горя. Після цього в Петербурзі «став з'являтися ночами мрець у подобі чиновника, що шукав якусь украдену шинель і, під приводом украденої шинелі, здирав з усіх плечей, не зважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі». Нарешті було здійснено напад на одну «поважну особу», і чиновник-мрець перестав з'являтися: «видно, генеральська шинель була зовсім до міри».

Наш сміх сповнений гіркоти і водночас співчуття до маленької людини. Смішний і нікчемний Акакій Акакійович не зміг захистити себе в житті. Гоголь хоче довести до читача думку: якою б слабкою не була людина, яке б мізерне місце не займала у житті, вона не заслуговує знущання й презирства. Зверхність принижує того, хто дає їй волю.

В останні роки життя Гоголь піддає ґрунтовній переоцінці свою творчість і свій світогляд. Нові духовні пошуки відбилися в його публіцистичній книзі «Вибрані місця листування з друзями» (1847). У письменника виникає новий задум продовження «Мертвих душ», і він спалює вже написаний другий том. Робота над романом триває до кінця життя. Але й на цей раз він незадоволений написаним і вдруге спалює рукопис.

4 березня 1852 р. Гоголь помер.

МЕРТВІ ДУШІ

(Уривки)

Робота над твором почалася в 1835 р. Перші глави Гоголь читав Пушкіну, і поет, який завжди сміявся, коли Гоголь читав, «почав потроху ставати дедалі похмурішим, та нарешті зробився зовсім хмурий. Коли ж читання закінчилося, він вимовив голосом туги: "Боже, яка сумна наша Росія!"». Незважаючи на те, що повністю задум книги так і не був втілений, перший том «Мертвих душ» являє собою геніальне творіння світової літератури. У Гоголя з'являється цілком новий «герой нашого часу» — спритний ділок і підприємець Павло Іванович Чичиков, який роз'їжджає провінційними містами Росії і за безцінь скуповує у поміщиків їхніх кріпаків («душі»), які вмерли, але за документами, до ревізії, вважаються живими. Він хоче куплені «душі» заставити в банк як живих кріпосних селян і одержати за них чималеньку суму грошей.

Глава I є експозицією, глави з II по VI присвячені візитам Чичикова до поміщиків. Він відвідує Манілова, Коробочку, Ноздрьова, Собакевича і Плюшкіна. Глави VII—X описують тріумф і падіння героя. Глава XI розкриває передісторію Чичикова.

Гоголь характеризує чиновників і поміщиків за допомогою прийому *предметної деталі*. Автор володіє даром бачити звичні речі як незвичні, мізерні й смішні. Цей дар письменника виявляється в усьому: в опису обстановки (будинку, маєтку, господарства — з цього, як правило, починається характеристика героя), у портретах, мові, ставленні до інших людей. Гоголь постає у книзі не пасивним істориком поміщицького і чиновницького життя, — він не приховує свого *саркастичного ставлення* до зображуваного.

Чичикова не можна назвати ординарною людиною. В ньому не вгасає дух підприємливості, він наділений волею, в разі потреби готовий все розпочати з початку. У нього є своя життєва мета (розбагатіти), своя метода дій (догоджати начальству і спиратися на гроші: «Усе зробиш і все подолаєш на світі копійкою!») і філософія, що виправдовує його вчинки («Всі так роблять!»). По суті, Чичиков з такими переконаннями сам також є мертвою душею. Це саме можна сказати про чиновників і поміщиків, від яких Чичиков нічим не відрізняється щодо життєвого ідеалу; у кожного з них є, тільки *окремо*, все те, про що мріє цей ділок: і багато душ кріпаків, і міцне господарство, і добре побудовані будинки, і гарні екіпажі, і багаті обіди, і слуги, і надійно сховані гроші, і підтримка з боку губернського начальства.

Гоголь планував написати ще два томи, в яких Чичиков, зазнавши безкінечної низки невдач і розчарувань, пізнавши всю глибину людської підлоти, мусив відродитися до нового, духовно змістовного життя. В них мали з'явитися люди, наділені високими душевними чеснотами.

Гоголь дав своєму творові, який належить до жанру *роману*, підназву «поема», подібно до Данте, який у своїй великій поемі «Божественна комедія» не лише розкрив глибину людського гріха, а й показав шлях до спасіння душі.

Гоголь відхиляв усі звинувачення критиків, що він нібито не бачив у житті народу нічого доброго й показував лише погане. Навпаки, він висловив свою віру в Русь і народ. Гоголь вірив, що російський народ відрізняється палким бажанням наповнити своє життя високим духовним змістом, що в народі є богатирські сили, щоб відродитися до кращого. Водночас він передчував трагічні лихоліття на складному історичному шляху свого народу. Свою тугу за прекрасним майбуттям і віру в нього Гоголь виразив у *ліричних відступах*. Найпоетичнішим з них — образом «птиці-тройки» — закінчується перший том «Мертвих душ».

Том перший

ГЛАВА І

У ворота гостиниці губернського міста NN в'їхала досить гарна ресорна невелика бричка, якою їздять холостяки: відставні підполковники, штабс-капітани, поміщики, що мають біля сотні селянських душ, словом, усі ті, кого звуть панами середньої руки. В бричці сидів пан не красунь, але й не поганий із себе, ні занадто товстий, ні занадто тонкий; не можна сказати, щоб старий, одначе й не так, щоб занадто молодий. В'їзд його не наробив у місті зовсім ніякого шуму і не супроводжувався нічим особливим: тільки два російські мужики, які стояли біля дверей шинку напроти гостиниці, зробили деякі зауваження, що стосувалися, зрештою, більш екіпажа, ніж того, хто сидів у ньому. «Бач, — сказав один другому, — он яке колесо! як ти думаєш, доїде те колесо, коли б трапилося, до Москви, чи не доїде?» — «Доїде», — відповідав другий. «А от до Казані, я думаю, не доїде?» — «До Казані не доїде», — відповів другий. На цьому розмова й скінчилась. Та ще, коли бричка під'їхала до гостиниці, зустрівся молодий чоловік у білих каніфасових панталонах, дуже вузьких і коротких, у фраку з претензією на моду, з-під якого видно було маніжку, застебнуту тульською шпилькою з бронзовим пістолетом. Молодий чоловік обернувся назад, подивився на екіпаж, придержав рукою картуз, що мало не злетів од вітру, і пішов своєю дорогою.

Коли екіпаж заїхав на подвір'я, пана зустрів трактирний слуга, або половий, як їх звуть в російських трактирах, жвавий і в'юнкий до такої міри, що навіть не можна було роздивитись, яке в нього було обличчя. Він вибіг моторно із салфеткою в руці, сам довгий і в довгому демікотонному сюртуку із спинкою мало не на самій потилиці, стріпнув волоссям і повів проворно пана нагору через усю дерев'яну галдарею показувати посланий йому Богом покій. Покій був певного роду, бо гостиниця була теж певного роду, тобто саме така, які бувають гостиниці в губернських містах, де за два рублі на добу проїжджі мають спокійну кімнату

з тарганами, що визирають, як чорнослив, з усіх кутків, і дверима до сусіднього приміщення, завжди заставленими комодом, де влаштовується сусід, мовчазна й спокійна людина, але дуже допитлива, цікава знати про всі подробиці проїжджого. Зовнішній фасад гостиниці відповідав її середині: вона була дуже довга, на два поверхи; нижній не був штукатурений і залишався в темно-червоних цеглинках, ще більш потемнілих від лихих змін погоди та й бруднуватих уже самих по собі; верхній був пофарбований незмінною жовтою фарбою; внизу були крамнички з хомутами, мотузками та бубликами. В наріжній з цих крамничок або краще у вікні містився збитенщик з самоваром червоної міді й обличчям так само червоним, як самовар, так що здаля можна було подумати, що на вікні стояло два самовари, якби один самовар не був з чорною, як смола, бородою.

Поки приїжджий пан оглядав свою кімнату, внесені були його пожитки: передусім чемодан з білої шкіри, трохи пошарпаний, чим показував, що був не вперше в дорозі. Чемодан внесли кучер Селіфан, низенький чоловік у кожушку, і лакей Петрушка, чоловік років тридцяти, в просторому приношеному сюртуку, як видно з панського плеча, чоловік трохи суворий з вигляду, з дуже великими губами й носом. Слідом за чемоданом внесена була невелика скринька з червоного дерева, викладена кусочками карельської берези, шевські колодки і загорнута в синій папір смажена курка. Коли все це було внесено, кучер Селіфан подався в конюшню поратись біля коней, а лакей Петрушка почав улаштовуватись у маленькому передпокої, дуже темній конурці, куди вже встиг принести свою шинель і разом з нею якийсь свій власний запах, що був наданий і принесеному слідом за цим мішку з усяким лакейським туалетом. У цій конурці він приладнав до стіни вузеньке триноге ліжко, накривши його невеличкою подобою матраца, втовченого і плоского, як млинець, і, може, так само обмащеного, як млинець, який йому пощастило виправити в хазяїна гостиниці...

...А втім, приїжджий робив не все пусті запитання; він з надзвичайною точністю розпитав, хто в місті губернатор, хто голова палати, хто прокурор, словом — не минув жодного значного чиновника, але ще з більшою точністю, якщо навіть не із зацікавленням, розпитав про всіх значних поміщиків, скільки хто має душ селян, чи далеко живе від міста, який навіть на вдачу і чи часто приїжджає в місто; розпитав уважно про стан краю: чи не було яких хвороб в їхній губернії, пошесних гарячок, убійних якихнебудь пропасниць, віспи й іншого такого — і все так ґрунтовно і з такою точністю, яка виявляла більше, ніж тільки звичайну цікавість. У манерах своїх пан мав щось солідне й сякався надзвичай-

но гучно. Невідомо, як це він робив, а тільки ніс його звучав, як труба. Ця, очевидно, зовсім невинна властивість здобула, одначе, йому багато пошани з боку трактирного слуги, так що він кожного разу, коли зачував цей звук, стріпував волоссям, випростувався шанобливіше і, нахиливши з височини свою голову, запитував: чи не треба чого? Після обіду пан випив чашку кофію й сів на диван, підклавши собі за спину подушку, яку в російських трактирах замість еластичної вовни набивають чимсь надзвичайно схожим на цеглу й булижник. Тут почав він позіхати й звелів одвести себе у свій номер, де, прилігши, заснув дві години. Спочивши, він написав на клаптику паперу, на прохання трактирного слуги, чин, ім'я й прізвище для повідомлення, куди слід у поліцію. На папірці половий, спускаючися сходами, прочитав по складах таке: *колезький радник Павло Іванович Чичиков, поміщик, у своїх справах...*

...Весь наступний день присвячений був візитам; приїжджий подався робити візити всім міським сановникам. Був із засвідченням пошани у губернатора, що, як виявилось, подібно до Чичикова, був ні товстий, ні тонкий із себе, мав на шиї Анну, і говорили навіть, що був представлений до зірки; зрештою, був великий добряк і навіть сам вишивав іноді по тюлі. Потім подався до віце-губернатора, потім був у прокурора, у голови палати, у поліцеймейстера, у відкупщика, у начальника над казенними фабриками... шкода, що трохи важко пригадати всіх сильних світу цього; та досить сказати, що приїжджий виявив незвичайну діяльність щодо візитів: він з'явився навіть засвідчити пошану інспекторові лікарської управи й міському архітекторові. І потім ще довго сидів у бричці, придумуючи, кому б іще зробити візит, та вже більше в місті не знайшлось чиновників. У розмовах із цими властителями він дуже вправно умів підлестити кожному. Губернаторові натякнув якось між іншим, що в його губернію в'їжджаєш як у рай, шляхи скрізь бархатні, і що ті уряди, які настановляють мудрих сановників, варті великої похвали. Поліцеймейстерові сказав щось дуже приємне про міських будочників; а в розмові з віце-губернатором та головою палати, які були ще тільки статські радники, сказав навіть помилково двічі «ваше превосходительство», що дуже їм сподобалось. Наслідком цього було те, що губернатор запросив його завітати до нього того ж дня на домашню вечірку, інші чиновники й собі так само — хто на обід, хто на бостончик, хто на чашку чаю.

Про себе приїжджий, як здавалось, уникав багато говорити, а коли й говорив, то якимись загальними словами, з помітною скромністю, і розмова його в таких випадках набирала дещо книжних зворотів: що він незначущий черв світу цього, і недостойний того,

щоб багато про нього турбувались, що зазнав багато на віку своєму, потерпів на службі за правду, мав багато ворогів, які важили навіть на життя його, і що тепер, бажаючи заспокоїтися, шукає обрати нарешті місце для проживання, і що, прибувши в це місто, визнав за неодмінний обов'язок засвідчити свою пошану першим його сановникам. Оце й усе, що дізналися в місті про цю нову особу, яка дуже скоро не минула нагоди показати себе на губернаторській вечірці. Готування до цієї вечірки забрало понад дві години часу, і тут у приїжджого виявилась така уважність до туалету, яку навіть не скрізь бачено. Після невеликого пообіднього сну він звелів подати вмитись, і дуже довго тер милом обидві щоки, підперши їх зсередини язиком; потім, взявши з плеча в трактирного слуги рушник, витер ним з усіх боків повне своє обличчя, почавши з-за вух і пирхнувши перед тим разів зо два в самісіньке обличчя трактирного слуги. Потім надів перед дзеркалом маніжку, вискуб дві волосинки, що вилізли з носа, і одразу після цього опинився у фраку брусничного кольору з іскрою. Таким способом одягшись, покотив він у власному екіпажі по нескінченно широких вулицях, осяяних скупим світлом, що де-не-де мигтіло з вікон. Проте губернаторський дім був так освітлений, хоч би й для балу; коляски з ліхтарями, перед під'їздом два жандарми, форейторські крики віддалік, — словом, усе як треба. Увійшовши в зал, Чичиков мусив на хвилинку примружити очі, бо блиск від свічок, ламп і дамського вбрання був страшенний. Усе було залите світлом. Чорні фраки мигтіли й літали нарізно й купами там і там, як гасають мухи на білому сяючому рафінаді в пору гарячого липневого літа, коли стара ключниця рубає й ділить його на блискучі грудки перед розчиненим вікном; діти всі дивляться, зібравшись навколо, цікаво стежачи за рухами жорстких рук її, що підіймають молот, а повітряні ескадрони мух, здійняті легким повітрям, влітають сміливо, як повновладні господарі, і, користуючись бабиною підсліпуватістю та сонцем, що непокоїть очі її, обсідають ласі грудочки, де поодинці, де густими купами...

ГЛАВА II

...Час повернутися до наших героїв, що стояли вже кілька хвилин перед дверима вітальні, взаємно припрошуючи один одного пройти вперед.

— Зробіть ласку, не турбуйтесь так для мене, я пройду потім, — казав Чичиков.

— Ні, Павле Івановичу, ні, ви гість, — казав Манілов, показуючи йому рукою на двері.

— Не утрудняйтеся, будь ласка, не утрудняйтеся. Будь ласка, проходьте, — казав Чичиков.

— Ні, вже вибачте, не допущу пройти позаду такому приємному, освіченому гостеві.

— Чому ж освіченому?.. Будь ласка, проходьте.

— Ну, та вже звольте проходити ви.

— Та чого ж?

— Ну, та вже того! — сказав з приємною усмішкою Манілов.

Нарешті обидва приятелі ввійшли в двері боком і трохи притиснули один одного.

— Дозвольте мені вам відрекомендувати дружину мою, — сказав Манілов, — серденько, Павло Іванович!

Чичиков, справді, побачив даму, яку він зовсім був не помітив, розкланюючись у дверях з Маніловим. Вона була непогана; одягнута до лиця. На ній добре лежав капот з шовкової матерії блідого кольору; тонка невелика кисть руки її щось кинула похапцем на стіл і стиснула батистову хусточку з вишиваними кінчиками. Вона підвелася з дивана, на якому сиділа. Чичиков не без задоволення підійшов до її ручки. Манілова промовила, трохи навіть гаркавлячи, що він дуже порадував їх своїм приїздом і що чоловік її, не минало дня, щоб не згадував про нього.

— А так, — промовив Манілов, — вже вона було все питає мене: «Та чого ж твій приятель не їде?» — «Зажди, серденько, приїде». А ось ви, нарешті, й ушанували нас своїм відвіданням. Вже таку, справді, втіху дали нам, майський день, іменини серця...

Чичиков, почувши, що справа вже дійшла до іменин серця, трохи навіть збентежився й відповів скромно, що ні гучного імені не має, ні навіть рангу помітного.

— Ви все маєте, — перебив Манілов з такою ж приємною посмішкою, — усе маєте, навіть ще більше.

— Як вам сподобалося наше місто? — промовила Манілова. — Чи приємно провели там час?

— Дуже гарне місто, прекрасне місто, — відповів Чичиков, — і час провів дуже приємно: товариства більш ввічливого бути не може.

— А як вам сподобався наш губернатор? — сказала Манілова.

— А правда, преповажна й прелюб'язна людина? — додав Манілов.

— Щира правда, — сказав Чичиков, — преповажна людина. І як він увійшов у свої обов'язки, як розуміє їх! Треба бажати якнайбільше таких людей.

— Як він може отак, знаєте, прийняти всякого, додержати делікатесу в своїх вчинках, — докинув Манілов з усмішкою і від задоволення майже зовсім зажмурив очі, як кіт, якому злегка лоскотали за вухами пальцем.

— Дуже ввічлива й приємна людина, — продовжував Чичиков, — і який митець! Я навіть ніяк не міг гадати цього. Як гарно вишиває різні домашні узори! Він мені показував своєї роботи гаманець: не кожна дама може так майстерно вишити.

— А віце-губернатор, правда ж, яка мила людина? — сказав Манілов, знову трохи примруживши очі.

— Дуже, дуже достойна людина, — відповів Чичиков.

— Ну, дозвольте, а як вам сподобався поліцеймейстер? Адже правда, що дуже приємна людина?

— Надзвичайно приємна, і яка розумна, яка начитана людина! Ми в нього програли у віст разом з прокурором і головою палати аж до третіх півнів. Дуже, дуже достойна людина.

— Ну, а якої ви думки про дружину поліцеймейстера? — додала Манілова. — Правда, прелюб'язна жінка?

— О, це одна з найдостойніших жінок, яких я тільки знаю, — відповів Чичиков.

Потому не проминули голову палати, поштмейстера і таким чином перебрали майже всіх чиновників міста, які всі виявились найдостойнішими людьми.

— Ви завжди на селі проводите час? — зробив нарешті в свою чергу запитання Чичиков.

— Здебільшого на селі, — відповідав Манілов. — Іноді, правда, приїжджаємо в місто для того тільки, щоб побачитися з освіченими людьми. Здичавієш, знаєте, якщо весь час житимеш замкнуто.

— Правда, правда, — сказав Чичиков.

— Звісно, — продовжував Манілов, — інша річ, коли б сусідство було хороше, коли б, наприклад, така людина, щоб з нею, в деякому роді, можна було поговорити про люб'язність, про хороше поводження, стежити яку-небудь таку науку, щоб отак розворушило душу, надало б, так би мовити, ширяння такого... — Тут він ще хотів щось висловити, але, помітивши, що трохи зарапортувався, крутнув тільки рукою в повітрі і провадив далі: — Тоді, звісно, село й самотність мали б дуже багато приємностей. Але ж немає нікогісінько... От тільки іноді почитаєш «Сын Отечества».

Чичиков погодився з цим цілковито, додавши, що нічого не може бути приємнішого, як жити на самоті, втішатись видовищем природи й почитати іноді яку-небудь книгу...

— Але знаєте, — додав Манілов, — усе, коли немає друга, з яким би можна поділитись...

— О, це справедливо, це цілком справедливо! — перебив Чичиков. — Що всі скарби тоді на світі! Не май грошей, май хороших людей для поводження, сказав один мудрець.

— І знаєте, Павле Івановичу! — сказав Манілов, явивши в лиці своєму вираз не тільки солодкий, але навіть нудотний, немов та

мікстура, яку спритний світський доктор пересолодив немилосердно, сподіваючися нею порадувати пацієнта. — Тоді почуваєш якусь, у деякому роді, духовну насолоду... Ось як, наприклад, зараз, коли випадок послав мені щастя, можна сказати виняткове, говорити з вами і втішатися приємною вашою розмовою...

— Даруйте, яка ж тут приємна розмова?.. Нікчемна людина, та й годі, — відповів Чичиков.

— О! Павле Івановичу, дозвольте мені бути відвертим: я б з радістю віддав половину всього мого достатку, щоб мати частину тих достоїнств, які маєте ви!..

— Навпаки, я б вважав з свого боку за найбільше...

Невідомо, до чого б дійшло взаємне виявлення почуттів обох приятелів, якби не ввійшов слуга й не доповів, що їсти подано.

— Прошу ласкаво, — сказав Манілов. — Ви пробачте, що у нас нема такого обіду, як па паркетах і в столицях; у нас просто за російським звичаєм щі, але від щирого серця. Прошу ласкаво.

Тут вони ще якийсь час посперечалися про те, кому першому ввійти, і нарешті Чичиков увійшов боком у їдальню.

В їдальні вже стояли два хлопчики, сини Манілова, що були в тих літах, коли дітей садовлять уже за стіл, але ще на високих стільцях. Біля них стояв учитель, що вклонився ввічливо і з посмішкою. Господиня сіла біля своєї супниці, гість був посаджений між господарем і господинею, слуга пов'язав дітям на шию салфетки.

— Які милі дітки, — сказав Чичиков, глянувши на них, — а котрий рік?

— Старшому восьмий, а меншому вчора тільки минуло шість, — сказала Манілова.

— Фемістоклюсе! — сказав Манілов, звернувшись до старшого, що намагався визволити своє підборіддя, зав'язане лакеєм у салфетку. Чичиков звів трохи брови, почувши таке почасти грецьке ім'я, якому, невідомо чому, Манілов дав закінчення на юс, але постарався одразу ж надати обличчю звичайного виразу. — Фемістоклюсе, скажи мені, яке найкраще місто у Франції?

Тут учитель звернув усю увагу на Фемістоклюса і, здавалось, хотів йому вскочити в очі, але нарешті зовсім заспокоївся й хитнув головою, коли Фемістоклюс сказав:

— Париж.

— А в нас яке найкраще місто? — спитав знову Манілов.

Учитель знову насторожив увагу.

— Петербург, — відповів Фемістоклюс.

— А ще яке?

— Москва, — відповів Фемістоклюс.

— Розумнику, серденько! — сказав на це Чичиков. — Скажіть

одначе ж... — продовжував він, звернувшись тут же з деяким виразом здивування до Манілових. — Я мушу вам сказати, що в цій дитині будуть великі здібності.

— О, ви ще не знаєте його, — відповів Манілов, — він надзвичайно дотепний. От менший, Алкід, той не такий бистрий, а цей зараз, коли що-небудь побачить, комашку, кузку, так уже у нього оченята відразу так і забігають, побіжить за нею слідом і зараз зверне увагу. Я його готую по дипломатичній частині... Фемістоклюсе! — продовжував він, знову звернувшись до нього, — хочеш бути посланником?

— Хочу, — відповів Фемістоклюс, жуючи хліб і мотаючи головою направо й наліво...

...Господиня дуже часто зверталася до Чичикова зі словами: «Ви нічого не їсте, ви дуже мало взяли». На що Чичиков відповідав щоразу: «Щиро дякую, я ситий, приємна розмова краща за всяку страву».

Уже встали з-за столу. Манілов був задоволений надзвичайно і, підтримуючи рукою спину свого гостя, готувався таким чином перепровадити його у вітальню, коли це гість заявив з дуже значущим виразом, що він має намір з ним поговорити про одну дуже потрібну справу.

— В такому разі дозвольте мені вас просити у мій кабінет, — сказав Манілов і повів до невеликої кімнати, оберненої вікном на синіючий ліс. — Ось мій куточок, — сказав Манілов.

— Приємна кімнатка, — сказав Чичиков, обвівши її очима. Кімната була, справді, не без приємності: стіни були пофарбовані якоюсь голубенькою фарбою, так ніби сіренькою, чотири стільці, одне крісло, стіл, на якому лежала книжка із закладеною закладкою, кілька списаних паперів, але найбільше було тютюну. Було його тут усякого: в пачках і в табачниці, і нарешті насипано було просто купою на столі. На обох вікнах теж містились гірки вибитого з люльки попелу, розставлені не без дбайливості дуже красивими рядками. Помітно було, що за цим іноді господар провадив час.

— Дозвольте вас попросити сісти в цьому кріслі, — сказав Манілов. — Тут вам буде спокійніше.

— Дозвольте я сяду на стільці.

— Дозвольте вам цього не дозволити, — сказав Манілов з посмішкою. — Це крісло в мене вже асигновано для гостя: раді чи не раді, але мусите сісти.

Чичиков сів...

— Але дозвольте передусім одне прохання... — промовив він голосом, у якому відбився якийсь дивний, або майже дивний відтінок, і слідом за тим невідомо чому оглянувся назад. Манілов

теж невідомо чому оглянувся назад. — Чи давно зволили ви подавати ревізький реєстр?

— Та вже давно; а краще сказати, не пригадаю.

— Як багато з того часу у вас померло селян?

— А не можу знати, про це, я гадаю, треба спитати прикажчика. Гей, хлопче, поклич прикажчика, він повинен бути сьогодні тут.

Прикажчик з'явився. Це був чоловік років під сорок, що голив бороду, ходив у сюртуку й, очевидно, жив дуже спокійним життям, бо обличчя його позначалося якоюсь пухлою повнотою, а жовтуватий колір шкіри й маленькі очі свідчили, що він знав занадто добре, що таке пуховики й перини. Можна було побачити відразу, що він пройшов свій шлях, як проходять його всі панські прикажчики: був спочатку просто письменним хлопчиком у домі, потім одружився з якою-небудь Агашкою-ключницею, паниною фавориткою, став сам ключником, а згодом і прикажчиком. А ставши прикажчиком, чинив, розуміється, як усі прикажчики: водився і кумався з тими, хто на селі був багатший, збільшував на тягла біднішим, прокинувшись о дев'ятій годині вранці, дожидав самовара й пив чай.

— Слухай, голубе! скільки у нас померло селян з того часу, як подавали ревізію?

— Та як скільки? Чимало вмирало з того часу, — сказав прикажчик і при цьому гикнув, затуливши рот злегка рукою на зразок щитка.

— Та, признатися, я сам так думав, — підхопив Манілов, — іменно дуже багато вмирало! — Тут він обернувся до Чичикова й додав ще. — Справді, дуже багато.

— А скільки, наприклад, числом? — спитав Чичиков.

— Еге, скільки числом? — підхопив Манілов.

— Та як сказати числом? Адже невідомо, скільки вмирало, їх ніхто не лічив.

— От іменно, — сказав Манілов, звернувшись до Чичикова, — я теж гадав, велика смертність; зовсім невідомо, скільки померло.

— Ти, будь ласка, їх полічи, — сказав Чичиков, — і зроби докладний реєстрик усіх поіменно.

— Еге, усіх поіменно, — сказав Манілов.

Прикажчик промовив: «Слухаю!» і вийшов.

— А для яких причин вам це потрібно? — спитав після того, як пішов прикажчик, Манілов.

Це питання, здавалося, утруднило гостя, в обличчі його з'явився якийсь напружений вираз, від якого він навіть почервонів, напруження щось висловити, не зовсім покірне словам. І справді, Манілов нарешті почув такі дивні й незвичайні речі, яких ще ніколи не чули людські вуха.

— Ви питаєте, для яких причин? причини ось які: я хотів би купити селян... — сказав Чичиков, запнувся й не скінчив мови.

— Але дозвольте спитати вас, — сказав Манілов, — як бажаєте ви купити селян, із землею, чи просто на вивід, тобто без землі?

— Ні, я не те, щоб зовсім селян, — сказав Чичиков, — я бажаю мати мертвих...

— Як? вибачте... я трохи недочуваю, мені почулося предивне слово...

— Я думаю придбати мертвих, які, проте, значилися б у ревізії, як живі, — сказав Чичиков.

Манілов тут і чубук з люлькою на підлогу упустив, і як роззявив рота, так і залишився з роззявленим ротом протягом кількох хвилин. Обидва приятелі, що міркували про приємність дружнього життя, залишились нерухомі, втупивши один в одного очі, як ті портрети, що їх вішали в старовину один проти одного, по обидва боки дзеркала. Нарешті Манілов підняв люльку з чубуком і глянув знизу йому в обличчя, намагаючись підмітити, чи не видно якої посмішки на губах його, чи не пожартував він, але нічого не було помітно такого, навпаки, обличчя навіть здавалось поважнішим, ніж звичайно; потім подумав, чи не зсунувся гість часом як-небудь з глузду, і зі страхом глянув на нього пильно; але очі в гостя були зовсім ясні, не було в них дикого, неспокійного вогню, що бігає в очах божевільної людини, все було пристойно і як слід. Скільки не придумував Манілов, як йому бути і що йому зробити, але нічого іншого не міг придумати, як тільки випустити з рота решту диму дуже тонкою цівкою.

— Отже, я бажав би знати, чи можете ви мені їх, не живих насправді, але живих щодо законної форми, передати, відступити, чи як ви визнаєте за краще?

Але Манілов так сконфузився і зніяковів, що тільки дивився на нього.

— Мені здається, ви вагаєтесь?.. — зауважив Чичиков.

— Я?.. ні, я не те, — сказав Манілов, — але я не можу збагнути... вибачте... я, звісно, не міг дістати такої блискучої освіти, яку, так би мовити, видно у всякому вашому рухові; не маю високого мистецтва висловлюватись... Може, тут... у цьому, вами зараз сказаному вислові... криється інше... Може, ви зволили висловитися так задля краси стилю?

— Ні, — підхопив Чичиков, — ні, я розумію предмет такий, як є, тобто ті душі, що справді вже померли.

Манілов зовсім розгубився. Він відчував, що йому треба щось зробити, поставити запитання, а яке запитання — чорт його знає. Кінчив він нарешті тим, що випустив знову дим, але тільки вже не ротом, а крізь носові ніздрі.

— Отже, якщо немає перешкод, то з Богом, можна б узятися до укладання купчої, — сказав Чичиков.

— Як, на мертві душі купчу?

— Та, ні! — сказав Чичиков. — Ми напишемо, що вони живі, так, як дійсно позначено у ревізькому реєстрі. Я звик ні в чому не відступати від цивільних законів, хоч за це й потерпів на службі, але вже вибачте: обов'язок для мене діло священне, закон — я німію перед законом.

Останні слова сподобались Манілову, але самої справи до пуття він усе-таки не міг розібрати і замість відповіді став насмоктувати свій чубук так сильно, що той почав нарешті хрипіти, як фагот. Здавалось, нібито він хотів витягти з нього думку щодо такої нечуваної обставини; але чубук хрипів та й годі.

— Може, ви маєте які-небудь сумніви?

— О! даруйте, аж ніяк! Я не про те кажу, щоб мав якесь, тобто критичне, упередження до вас. Але дозвольте заявити, чи не буде ця справа, або щоб ще більше, так би мовити, висловитись, негоція, так чи не буде ця негоція невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії?

...Але Чичиков сказав просто, що така справа, або негоція, ніяк не буде невідповідною цивільним постановам і дальшим намірам Росії, а через хвилину потім додав, що казна матиме навіть вигоду, бо одержить законні мита.

— Так ви гадаєте?..

— Я гадаю, що це буде добре.

— А коли добре, це інша річ: я проти цього нічого, — сказав Манілов і зовсім заспокоївся.

— Тепер залишається умовитись про ціну...

— Як про ціну? — сказав знову Манілов і спинився. — Невже ви гадаєте, що я братиму гроші за душі, які так немовби закінчили своє існування? Коли вже вам спало отаке, так би мовити, фантастичне бажання, то з свого боку я віддаю їх вам безінтересно й купчу беру на себе.

Великий докір був би історикові викладених подій, якби він проминув сказати, що задоволення пойняло гостя після таких слів, промовлених Маніловим. Хоч який він був поважний і розсудливий, та тут мало не зробив навіть стрибка на зразок цапа, що, як відомо, робиться тільки в найбільших поривах радості. Він повернувся так сильно в кріслі, що тріснула шерстяна матерія, яка обтягала подушку... Глибоко зворушений, він наговорив тут же стільки вдячностей Манілову, що той зніяковів, увесь почервонів, робив головою заперечливий жест і нарешті вже висловився, що це суще ніщо, що він, справді, хотів би довести чим-небудь сердечний порив, магнетизм душі, а померлі душі до певної міри цілковитий мотлох.

— Дуже не мотлох, — сказав Чичиков, потиснувши йому руку. Тут було зроблено дуже глибоке зітхання. Здавалося, він був настроєний до сердечних признань; не без почуття і виразу промовив він нарешті такі слова: — Коли б ви знали, яку послугу зробили цим нібито мотлохом людині без племені й роду! Та й справді, чого не зазнав я? мов барка якась серед лютих хвиль... Яких поневірянь, яких переслідувань не зазнав, якого горя не скуштував, а за що? за те, що додержував правди, що був чистий своєю совістю, що подавав руку і вдовиці безпорадній, і сироті бідоласі!.. — Тут навіть він утер хусточкою набіглу сльозу.

Манілов був зовсім розчулений. Обидва приятелі довго тиснули один одному руку і довго дивились мовчки один одному в вічі, в яких стояли сльози. Манілов ніяк не хотів випустити руку нашого героя і далі тиснув її так гаряче, що той уже не знав, як її визволити. Нарешті, висмикнувши її помаленьку, він сказав, що не погано б купчу укласти швидше і добре б, якби він сам навідався в місто. Потім узяв капелюх і почав прощатись.

— Як? ви вже хочете їхати? — сказав Манілов, раптом опам'ятавшись і майже злякавшись.

В цей час увійшла в кабінет Манілова.

— Лізонько, — сказав Манілов з трохи жалісливим виглядом. — Павло Іванович покидає нас!

— Бо ми набридли Павлові Івановичу, — відповіла Манілова.

— Пані! тут, — сказав Чичиков, — тут, ось де, — і він поклав руку на серце. — Так, тут залишиться приємність часу, проведеного з вами! і повірте, не було б для мене більшого блаженства, як жити з вами, коли не в одному домі, то принаймні у найближчому сусідстві.

— А знаєте, Павле Івановичу, — сказав Манілов, якому дуже сподобалась така думка, — як було б справді хороше, коли б жити отак укупі, під однією покрівлею, або в затінку якогось в'яза пофілософствувати про щось, заглибитись!..

— О! це було б райське життя! — сказав Чичиков, зітхнувши. — Прощайте, пані! — продовжував він, підходячи до ручки Манілової. — Прощайте, прешановний друже! Не забудьте ж прохання!

— О, будьте певні! — відповів Манілов. — Я з вами розлучаюсь не на довше як на два дні.

ГЛАВА III

...Чичиков, як ми вже бачили, вирішив зовсім не церемонитись, і тому, взявши в руки чашку з чаєм і вливши туди фруктової, повів таку розмову:

— У вас, матінко, гарне сільце. Скільки в ньому душ?

— Душ у ньому, батеньку мій, мало не вісімдесят, — сказала гос-

подиня, — та от лихо, часи погані, ось і торік був такий неврожай, що боронь Боже.

— Одначе мужички з вигляду дебелі, хатки міцні. А дозвольте, як прізвище ваше? Я такий неуважний... приїхав у нічну пору...

— Коробочка, колезька секретарша.

— Щиро дякую. А на ім'я та по батькові?

— Настасія Петрівна.

— Настасія Петрівна? гарне ім'я Настасія Петрівна. У мене тітка рідна, сестра моєї матері, Настасія Петрівна.

— А вас на ім'я як? — спитала поміщиця, — адже ви, мабуть, засідатель?

— Ні, матінко, — відповів Чичиков, посміхнувшись, — мабуть, не засідатель, а так, їздимо у своїх справах.

— А, так ви покупець! Як шкода, справді, що я продала мед купцям, так дешево, а ось ти, батечку мій, у мене б, мабуть, його купив.

— А от меду і не купив би.

— А що ж саме? Хіба прядиво? Та й прядива ж у мене тепер обмаль: з півпуда тільки.

— Ні, матінко, іншого роду товарець: скажіть, у вас умирали селяни?

— Ох, батечку, вісімнадцять душ! — сказала стара зітхнувши. — І помер усе такий славний народ, усе робітники. Після, правда, народилось, та що з них; все така дрібнота, а засідатель наїхав, подать, каже, сплачувати з душі. Народ мертвий, а плати, як за живого. На тім тижні згорів у мене коваль, такий умілий коваль і слюсарне майстерство знав.

— Хіба у вас була пожежа, матінко?

— Бог боронив від такої біди, пожежа б ще гірше; сам згорів, батечку мій. Всередині в нього якось зайнялось, забагато випив, тільки синій вогник пішов від нього, увесь зотлів, зотлів і почорнів, як вугіль, а такий був вправний коваль! І тепер мені виїхати нічим, нікому коней підкувати.

— На все воля Божа, матінко! — сказав Чичиков, зітхнувши. — Проти мудрості Божої нічого не можна сказати... То відступіть їх мені, Настасіє Петрівно?

— Кого, батечку?

— Та отих усіх, що повмирали.

— Та як же відступити їх?

— Та так просто. Або хоч і продайте. Я вам за них дам гроші.

— Та як же, я, далебі, в тямки не візьму? Невже хочеш ти їх викопувати із землі?

Чичиков побачив, що стара сягнула далеко і що неодмінно треба їй розтлумачити, в чому річ. Кількома словами пояснив він їй,

що передача або купівля буде значитись тільки на папері і душі будуть прописані мовби живі.

— Та нащо ж вони тобі? — сказала стара, витріщивши на нього очі.

— Це вже моя справа.

— Та вони ж мертві.

— Та хто ж каже, що вони живі? Через те й збиток вам, що мертві: ви за них платите, а тепер я вас увільню від клопоту й платежу. Розумієте? Та не тільки увільню, а ще й поверх того дам вам п'ятнадцять рублів. Ну, тепер ясно?

— Далебі, не знаю, — повільно промовила господиня. — Адже я мертвих ніколи ще не продавала.

— Ще б пак! Це б схоже було на диво, якби ви їх кому-небудь продали. Чи ви думаєте, що з них справді є якась користь?

— Ні, цього я не думаю. Яка там з них користь, користі ніякої немає. Мене тільки те й турбує, що вони вже мертві.

«Ну, баба, здається, твердолоба!» — подумав про себе Чичиков.

— Слухайте, матінко. Та ви подумайте тільки гарненько: адже ви розоряєтесь. Платите за нього подать як за живого...

— Ох, батечку мій, і не говори про це! — підхопила поміщиця. — Ще два тижні тому сплатила більш ніж півтораста. Та засідателя підмастила.

— Ну, бачите, матінко. А тепер тільки візьміть до уваги те, що засідателя вам підмащувати більше не треба, бо тепер я плачу за них; я, а не ви; я беру на себе всі повинності. Я укладу навіть купчу за свої гроші, чи розумієте ви це?

Стара замислилась. Вона бачила, що справа, дійсно, нібито вигідна, та тільки вже занадто нова й небувала; а тому почала дуже побоюватись, щоб як-небудь не обдурив її цей покупець; адже приїхав Бог знає звідки, та ще й нічної пори.

— Так що ж, матінко, по руках, чи що? — казав Чичиков.

— Далебі, батечку мій, ніколи ще не траплялось продавати мені покійників. От живих я уступила ще позаторік протопопу двох дівок, по сто рублів за кожну, і дуже дякував, такі вийшли славні робітниці: самі салфетки тчуть.

— Ну, та не про живих мова, Бог з ними. Я питаю про мертвих.

— Далебі, я боюсь так одразу, щоб якось не зазнати збитку. Може, ти, батечку мій, мене дуриш, а вони теє... вони більш якось коштують.

— Слухайте, матінко... ех, які ви! що ж вони можуть коштувати? Зважте: це ж прах. Розумієте? це просто прах. Ви візьміть усяку негодящу, найостаннішу річ, наприклад, навіть просто ганчірку, і ганчірці є ціна: її хоч, принаймні, куплять на паперову фабрику, а це ж ні на що не потрібне. Ну скажіть самі, на що воно потрібне?

— Це вже, далебі, правда. Все ж таки зовсім ні на що не потрібне; але ж мене тільки те й спиняє, що вони ж уже мертві.

«Ох, яка ж дубоголова!» — сказав у думці Чичиков, якому вже починав уриватись терпець. «От і порозумійся ти з нею! У піт увігнала, клята баба!» Тут він, вийнявши з кишені хустку, почав витирати піт, що справді виступив на лобі. А втім, Чичиков даремно сердився: буває і поважний, і державний навіть чоловік, а на ділі виходить чистісінька Коробочка. Як забрав що собі в голову, то вже нічим його не переконаєш, скільки не подавай йому доводів, ясних, як день, все відскакує від нього, як гумовий м'яч відскакує від стіни. Витерши піт, Чичиков вирішив спробувати, чи не можна її навести на шлях якоюсь іншою стороною.

— Ви, матінко, — сказав він, — або не хочете розуміти слів моїх, або так умисне говорите, аби щось говорити... Я вам даю гроші: п'ятнадцять рублів асигнаціями. Розумієте ви? Та це ж гроші. Ви їх не знайдете на вулиці. Ну признайтесь, почім продали мед?

— По дванадцять рублів пуд.

— Взяли трохи гріха на душу, матінко. По дванадцять не продали.

— Їй-богу, продала.

— От бачите? Так то ж мед. Ви збирали його, може, з рік з турботами, із старанням, клопотом; їздили, морили бджіл, годували їх у льоху цілу зиму, а мертві душі річ не від світу цього. Тут ви від себе ніякого не докладали клопоту, на те була воля Божа, щоб вони покинули світ цей, завдавши шкоди вашому господарству. Там ви одержали за працю, за клопіт дванадцять рублів, а тут ви берете ні за що, дурно, та й не дванадцять, а п'ятнадцять, та й не сріблом, а все синіми асигнаціями.

Після таких сильних запевнень Чичиков майже вже не сумнівався, що стара нарешті поступиться.

— Далебі, — відповіла поміщиця, — таке вже моє вдовине недосвідчене діло! краще ж я трошки переждy, може, наїдуть купці, то й прицінюся.

— Сором, сором, матінко. Просто сором! Ну, що ж це ви кажете, подумайте самі! Хто ж їх купуватиме! Нащо вони їм? Ну, який ужиток він може з них зробити?

— А може в господарстві як-небудь при нагоді знадобляться... — відказала стара, та й не кінчила мови, відкрила рота і дивилась на нього майже з острахом, бажаючи знати, що він на це скаже.

— Мертві в господарстві! Куди махнули! Горобців хіба лякати ночами на вашому городі, чи що?

— Хрест святий з нами! Який страх ти говориш! — промовила стара, перехрестившись.

— Куди ж іще хотіли ви їх прилаштувати? Та, зрештою, кості

й могили, все вам залишається, передача тільки на папері. Ну то що ж? Як же? відповідайте, принаймні.

Стара знову замислилась.

— Про що ж ви думаєте, Настасіє Петрівно?

— Далебі, ніяк не доберу, як мені бути, краще я вам прядиво продам.

— Та що ж прядиво? Даруйте, я вас прошу зовсім про інше, а ви мені прядиво тичете! Прядиво прядивом, другим разом приїду, заберу й прядиво. То як же, Настасіє Петрівно?

— Їй-богу, крам такий дивний, зовсім нечуваний!

Тут уже Чичикову зовсім терпець урвався, він грюкнув сперсердя стільцем об підлогу й погрозив їй чортом.

Чорта поміщиця злякалася страшенно.

— Ох, не згадуй його, Бог з ним! — скрикнула вона, вся сполотнівши. — Ще позавчора всю ніч мені снився окаянний. Надумала була на ніч загадати на картах після молитви, та, видно, щоб покарати, Бог і наслав його. Такий гидкий привидівся; а роги довші, як у вола.

— Дивуюсь, як вони вам десятками не сняться. З самої тільки людяності християнської хотів: бачу, бідолашна вдова побивається, терпить злидні... та хай згинуть і пропадуть вони з усім вашим селом!..

— Ох, яку ж ти лайку загинаєш! — сказала стара, дивлячись на нього з острахом.

— Та не знайдеш слів з вами! Справді, начебто якась, щоб не сказати лихого слова, дворняжка, що лежить на сіні: і сама не гам, і другому не дам. Я хотів був купувати у вас господарські продукти різні, бо я й казенні підряди теж веду... — Тут він прибрехнув, хоч і мимохідь, і без усяких дальших розмислів, але несподівано вдало.

Казенні підряди вплинули сильно на Настасію Петрівну, принаймні вона промовила вже майже прохальним голосом:

— Та чого ж ти розсердився так гаряче? Коли б знала раніше, що ти такий сердитий, то я б зовсім тобі не перечила.

— Є чого сердитись! Справа яйця виїденого не варта, а я буду через неї сердитись!

— Ну, то нехай, я ладна віддати й за п'ятнадцять асигнаціями! тільки гляди, батечку мій, з підрядами: якщо трапиться борошна брати житнього, чи гречаного, чи крупів, або худоби різаної, так уже, будь ласка, не покривдь мене.

— Ні, матінко, не покривджу, — казав він, а тим часом обтирав рукою піт, що рясно котився по обличчю його. Він розпитав її, чи не має вона в місті якогось повіреного або знайомого, котрого могла б уповноважити на укладання купчої і всього що слід.

— Аякже, протопопа, отця Кирила, син служить у палаті, — сказала Коробочка.

Чичиков попросив її написати до нього вірчого листа і, щоб увільнити від зайвого клопоту, сам навіть узявся його скласти.

ГЛАВА IV

...Скажемо що-небудь про самого Ноздрьова, якому, може, доведеться відіграти не зовсім останню роль у нашій поемі.

Особа Ноздрьова, певно, вже трохи знайома читачеві. Таких людей доводилося всякому зустрічати чимало. Їх звуть спритними хлопцями, вважають ще в дитинстві й у школі за гарних товаришів, і при всьому тому часто боляче лупцюють. В їх обличчях завжди видно щось відкрите, пряме, завзяте. Вони скоро знайомляться, і не зоглядишся, як уже говорять тобі: «ти». Дружбу заведуть, здається, навіки; але майже завжди так трапляється, що той, хто подружиться, поб'ється з ними того ж вечора на товариській гулянці. Вони завжди балакуни, гультяї, смільчаки, народ примітний. Ноздрьов у тридцять п'ять років був достоту такий, яким був у вісімнадцять і двадцять: охочий погуляти. Одруження його аж ніяк не змінило, тим більше, що жінка незабаром пішла на той світ, покинувши двох діток, які зовсім йому були не потрібні. Дітей однак доглядала гарненька нянька. Дома він більше ніж день не міг всидіти. Чутливий ніс його чув за кілька десятків верст, де був ярмарок з усякими з'їздами та балами; він уже, як оком змигнути, був там, сперечався й заводив колотнечу за зеленим столом, бо мав, подібно до всіх таких, пристрасть до карт. У карти, як ми вже бачили з першої глави, грав він не зовсім безгрішно й чисто, знаючи багато різних пересмичок і інших тонкощів, і тому гра вельми часто кінчалася іншою грою: або лупцювали його чобітьми, або ж учиняли пересмичку його густим і дуже гарним бакенбардам, так що повертався додому він іноді з однією тільки бакенбардою, та й то досить рідкою. Але здорові й повні щоки його так добре були створені і містили в собі стільки вирощувальної сили, що бакенбарди скоро виростали знову, ще навіть кращі, ніж були. І що найдивніше, що може тільки на Русі трапитись, він через якийсь час уже зустрічався знову з тими приятелями, що його товкли, і зустрічався наче й не було нічого, і він, як то кажуть, нічого, і вони нічого.

Ноздрьов був у деякому відношенні історична людина. Ні на одному зібранні, де він був, не обходилось без історії. Яка-небудь історія неодмінно траплялася: або виведуть його під руки із зали жандарми, або змушені бувають виштовхати свої ж приятелі. Коли ж цього не станеться, то все-таки щось та буде таке, чого з іншими ніяк не буде: або надудлиться в буфеті так, що тільки

сміється, або забрешеться якнайгірше, так що, нарешті, самому зробиться совісно. І набреше зовсім без ніякої потреби: візьме й розкаже, що в нього був кінь якої-небудь голубої або рожевої масті і тому подібні нісенітниці, так що слухачі, нарешті, всі відходять, промовивши: «Ну, брат, ти, здається, вже почав таке верзти, що й купи не держиться». Є люди, що мають пристрасть напаскудити ближньому, іноді зовсім без ніякої причини. Інший, наприклад, навіть чоловік у чинах, з благородною зовнішністю, із зіркою на грудях, потискуватиме вам руку, розговориться з вами про предмети глибокі, що спонукують до роздумів, а потім, дивись, тут-таки перед вашими очима і напаскудить вам. І напаскудить так, як простий колезький реєстратор, а зовсім не так, як людина із зіркою на грудях, яка розмовляє про предмети високі, що спонукують до роздумів, так що стоїш тільки та дивуєшся, знизуючи плечима, та й годі. Таку саму дивну пристрасть мав і Ноздрьов. Чим хто ближче з ним сходився, тому він найшвидше насолював: розпускав небувальщину, що вже дурнішої трудно вигадати, розладжував весілля, торговельну угоду і зовсім не вважав себе за вашого ворога; навпаки, коли випадок приводив його знову зустрітися з вами, він поводився знов по-дружньому і навіть казав: «Але ж ти, мерзотнику отакий, ніколи не заїдеш до мене». Ноздрьов у багатьох відношеннях був різносторонньою людиною, тобто людиною на всі руки. За одну хвилину він пропонував вам їхати куди завгодно, хоч на край світу, вступити в яке хочете починання, міняти все, що тільки є, на все, що хочете. Рушниця, собака, кінь — усе було предметом міньби, але зовсім не з тим, щоб виграти, це походило просто від якоїсь невгамовної спритності й жвавості характеру. Коли йому на ярмарку щастило натрапити на простака і обіграти його, він накуповував безліч усього, що перше наверталось йому на очі в крамницях: хомутів, курильних смолок, ситцю, свічок, хусток для няньки, жеребця, ізюму, срібний умивальник, голландського полотна, крупчатки, тютюну, пістолетів, оселедців, картин, точильний інструмент, горшків, чобіт, фаянсового посуду — скільки вистачало грошей. А втім, рідко траплялось, щоб все це він довозив додому; майже того самого дня спускалось воно все іншому щасливому картяреві, іноді — навіть з додачею власної люльки з кисетом і мундштуком, а іншим разом і всієї четверні з усім: з коляскою й кучером, так що сам господар вирушав у коротенькому сюртучку або архалуку шукати якого-небудь приятеля, щоб покористуватись його екіпажем. Ось який був Ноздрьов! Може, назвуть його характером утертим, почнуть говорити, що тепер немає вже Ноздрьова. Гай-гай! несправедливі будуть ті, хто почне говорити так. Ноздрьов довго ще не переведеться на світі. Він усюди між нами і, може, тільки ходить в іншому кап-

тані; та легковажно-непроникливі люди, і людина в іншому каптані здається їм іншою людиною.

ГЛАВА V

...На ґанок вийшов лакей у сірій куртці з голубим стоячим коміром і ввів Чичикова до сіней, куди вийшов уже сам господар. Побачивши гостя, він сказав уривчасто: «прошу!» і повів його у внутрішні покої.

Коли Чичиков глянув скоса на Собакевича, він йому цим разом здався дуже схожим на середньої величини ведмедя. Для довершення схожості, фрак на ньому був зовсім ведмежого кольору, рукава довгі, панталони довгі, ступнями він ступав криво й косо і наступав раз у раз на чужі ноги. Колір обличчя мав вогнистий, гарячий, який буває на мідному п'ятаку. Відомо, що є багато на світі таких облич, над обробкою яких природа недовго мудрувала, не вживала ніяких дрібних інструментів, як-от: терпугів, сверделець та іншого, а просто рубала з усього розмаху, ударила сокирою раз — став ніс, ударила вдруге — стали губи, великим свердлом колупнула очі і, не обстругавши, пустила в світ, мовивши: живи! Отакий самий міцний і на диво зшитий образ був у Собакевича: держав він його більше вниз, ніж угору, в'язами не повертав зовсім і через таку незграбність мало коли дивився на того, з ким говорив, а то все або на ріг груби або на двері. Чичиков ще раз глянув на нього скоса, коли проходили вони їдальню: ведмідь! справжнісінький ведмідь! Треба ж такий дивний збіг: його навіть звали Михайлом Семеновичем. Знаючи звичку його наступати на ноги, він дуже обережно ступав своїми й давав йому дорогу вперед. Господар, здавалось, сам почував за собою цей гріх і зразу ж спитав: «Чи не потурбував я вас?» Але Чичиков подякував, сказавши, що ще не сталося ніякої турботи.

Увійшовши до вітальні, Собакевич показав на крісло, сказавши знову: «прошу!».

...Чичиков почав якось дуже здалека, торкнувся взагалі всієї Російської держави і говорив з великою похвалою про її простір, сказав, що навіть найдавніша Римська монархія не була така велика, і іноземці справедливо дивуються... Собакевич усе слухав, нахиливши голову. І що за існуючими положеннями цієї держави, в славі якій немає рівної, ревізькі душі, закінчивши життєве поле, числяться, одначе, до подання нового ревізького реєстру нарівні з живими, щоб таким чином не перевантажувати присутственні місця безліччю дріб'язкових і марних довідок і не збільшувати складність і так уже досить складного державного механізму... Собакевич усе слухав, нахиливши голову — і що однак

при всій справедливості цього заходу він буває почасти обтяжливий для багатьох власників, зобов'язуючи їх сплачувати податі так, немов за живу річ, і що він, почуваючи пошану особисто до нього, ладен би навіть почасти взяти на себе цей справді важкий обов'язок. Щодо головного предмету Чичиков висловився дуже обережно: ніяк не назвав душі померлими, а тільки неіснуючими.

Собакевич слухав усе, як і раніше нахиливши голову, і хоч би що-небудь схоже на вираз з'явилось на обличчі його. Здавалось, у цьому тілі зовсім не було душі, або вона в нього була, але зовсім не там, де слід, а як у безсмертного кощея, десь за горами і вкрита такою товстою шкаралупою, що все, що тільки ворушилося на дні її, не позначалось аж ніяким струсом на поверхні.

— Отже?.. — сказав Чичиков, чекаючи не без деякої тривоги відповіді.

— Вам треба мертвих душ? — спитав Собакевич дуже просто, без найменшого здивування, ніби мова була про хліб.

— Так, — відповів Чичиков і знову пом'якшив вислів, додавши: — неіснуючих.

— Знайдуться, чому не бути... — сказав Собакевич.

— А якщо знайдуться, то вам, без сумніву... буде приємно їх позбутися?

— Будь ласка, я готовий продати, — сказав Собакевич, вже трохи підвівши голову і зміркувавши, що покупець, певно, мусить мати тут якусь вигоду.

«Чорт забери! — подумав Чичиков про себе. — Цей уже продає раніше, ніж я заїкнувся!» — і промовив уголос: — А наприклад, яка ж ціна, хоч зрештою, звичайно, це такий предмет... що про ціну навіть чудно...

— Та щоб не правити з вас зайвого, по сто рублів за штуку! — сказав Собакевич.

— По сто! — скрикнув Чичиков, роззявивши рота і подивившись йому в самі очі, не знаючи, чи сам він недочув, чи язик Собакевича, зі своєї важкої натури, не так повернувшись, бовкнув, замість одного, друге слово.

— Що ж, хіба це для вас дорого? — промовив Собакевич і потім додав: — А яка ж була б ваша ціна?

— Моя ціна! Ми, певно, якось помилились або не розуміємо один одного, забули, в чому полягає предмет. Я гадаю, зі свого боку, поклавши руку на серце: по вісім гривень за душу, це найбільша ціна!

— Он куди загнули — по вісім гривеничків!

— Що ж, на моє міркування, як я думаю, більше не можна.

— Але ж я не личаки продаю.

— Одначе ж погодьтесь самі: це ж і не люди.

— Так ви думаєте, знайдете такого дурня, щоб вам продав по двадцять копійок ревізьку душу?

— Але дозвольте: навіщо ви їх називаєте ревізькими, адже душі самі давно вже померли, залишився тільки звук, який не можна сприйняти почуттями. Зрештою, щоб не заходити в дальші розмови в цій справі, по півтора рублі, звольте, дам, а більше не можу.

— Сором вам і говорити таку суму! ви торгуйтесь, скажіть справжню ціну!

— Не можу, Михайле Семеновичу, вірте моїй совісті, не можу: чого вже не можна зробити, того не можна зробити, — говорив Чичиков, проте по полтинику ще накинув.

— Та чого ви скупитесь? — сказав Собакевич. — Справді, недорого! Інший шахрай обдурить вас, продасть вам погань, а не душі; а в мене, мов ядерний горіх, всі одна в одну: не ремісник, так інший який-небудь здоровий мужик. Ви подивіться: ось, наприклад, каретник Михеєв! Адже більше ніяких екіпажів і не робив, як тільки ресорні. І не те, як буває московська робота, що на одну годину, міцність така, сам і обіб'є, і лаком покриє!

Чичиков відкрив рот з тим, щоб зауважити, що Михеєва, одначе, давно немає на світі; але Собакевич увійшов, як то кажуть, у саму силу мови: де та рись узялася і дар слова:

— А Пробка Степан, тесляр? Та я головою закладаюсь, коли ви де знайдете такого мужика. А яка силонька була! Коли б служив він у гвардії, йому Бог знає що дали б, три аршини з вершком на зріст!

Чичиков знову хотів зауважити, що й Пробки немає на світі, але Собакевича, як видно, прорвало; полились такі потоки слів, що тільки треба було слухати:

— Милушкін, цегельник! Міг поставити піч у якому завгодно будинку. Максим Телятников, швець: що шилом кольне, то й чоботи, що чоботи, то й спасибі, і хоч би в рот хмільного! А Єремій Сорокопльохін! Та цей мужик сам стане за всіх, у Москві торгував, самого чиншу приносив по п'ятсот рублів. Ось який народ! Це не те, що вам продасть який-небудь Плюшкін.

— Але дозвольте, — сказав, нарешті, Чичиков, вражений такою великою повіддю слів, яким, здавалось, і краю не було, — навіщо ви перераховуєте всі їхні якості? З них же користі тепер ніякої, це ж усе народ мертвий. Мертвим тілом хоч паркан підпирай, каже прислів'я.

— Так, звісно мертві, — сказав Собакевич, немов схаменувшись і пригадавши, що вони, справді, були вже мертві, а потім додав: — а втім, і те сказати: що з цих людей, які числяться тепер живими? Що це за люди? мухи, а не люди.

— А все ж таки вони існують, а то мрія.

— Ну ні, не мрія! Я вам доповім, який був Михеєв, так ви таких людей не знайдете: здоровило такий, що в цю кімнату не ввійде; ні, це не мрія! А в плечищах у нього була така сила, якої немає в коня; хотів би я знати, де б ви в іншому місці знайшли таку мрію!

Останні слова він уже сказав, звернувшись до розвішаних на стіні портретів Багратіона й Колокотроні, як звичайно буває із співрозмовниками, коли один з них раптом, невідомо чому, звернеться не до тієї особи, якої стосуються слова, а до якої-небудь третьої, що несподівано надійшла, навіть зовсім незнайомої, від якої знає, що не почує ні відповіді, ні думки, ні підтвердження, але в яку, одначе, так утупить погляд, ніби закликає її в посередники; і трохи зніяковівши першої хвилини, незнайомий не знає, чи відповідати йому на ту справу, про яку нічого не чув, чи так постояти, додержавши належної пристойності, і потім уже піти геть.

— Ні, більше двох рублів я не можу дати, — сказав Чичиков.

— Гаразд, що б не претендували на мене, що багато правлю і не хочу зробити вам ніякої ласки, звольте по сімдесят п'ять рублів за душу, тільки асигнаціями, далебі, тільки для знайомства!

«Що він справді, — подумав сам собі Чичиков, — за дурня чи що мене має», — і додав потім уголос: — Мені чудно, справді: здається, між нами відбувається якась театральна вистава або комедія, інакше я не можу собі пояснити... Ви, здається, людина досить розумна, володієте відомостями освіченості. Адже предмет просто: фу-фу! Чого ж він вартий? Кому потрібний?

— Та от ви ж купуєте, виходить, потрібний.

Тут Чичиков прикусив губу і не знайшов що відповісти. Він почав був говорити про якісь обставини фамільні й родинні, але Собакевич відповів просто:

— Мені не треба знати, які у вас відносини: я до справ фамільних не втручаюсь, це ваше діло. Вам знадобилися душі, я й продаю вам, і будете каятись, що не купили.

— Два рубчики, — сказав Чичиков.

— Ото справді, заторочила сорока про Якова, одно про всякого, як каже прислів'я, як уперлися в два, так не хочете з них і з'їхати. Ви давайте справжню ціну!

«Ну, вже чорт його бери! — подумав сам собі Чичиков. — Полтиника йому набавлю, собаці, на горіхи!»

— Гаразд, полтиника набавлю.

— Ну, гаразд, і я вам скажу теж моє останнє слово: п'ятдесят рублів! Далебі, збиток собі, дешевше ніде не купите такого гарного народу!

«От жмикрут!» — сказав сам собі Чичиков і потім додав уголос з деякою досадою:

— Та що справді... немовби дійсно серйозна справа; та я в іншому місці задарма візьму. Ще мені всякий охоче збуде їх, щоб тільки швидше спекатися. Дурень хіба держатиме їх при собі й платитиме за них податки!

— Але чи знаєте, що такого роду купівлі, я це кажу між нами, по дружбі, не завжди дозволені, і коли б розказав я або хто інший, такій людині не буде ніякої довіреності щодо контрактів або вступу в які-небудь вигідні зобов'язання?

«Бач, куди націляється, негідник!» — подумав Чичиков і тут же якнайхолоднокровніше промовив:

— Як ви собі знаєте, я купую не для якоїсь потреби, як ви гадаєте, а так, з нахилу власних думок. Два з половиною не хочете, прощайте!

«Його не зіб'єш, неподатливий!» — подумав Собакевич.

— Ну, Бог з вами, давайте по тридцять і беріть їх собі.

— Ні, я бачу, ви не хочете продати, прощайте!

— Дозвольте, дозвольте! — сказав Собакевич, взявши його за руку і ведучи у вітальню. — Прошу, я вам щось скажу.

— Чого турбуватись, я сказав усе.

— Дозвольте, дозвольте! — сказав Собакевич, не випускаючи його руки і наступивши йому на ногу, бо герой наш забув постерегтися і за кару мусив засичати й підскочити на одній нозі.

— Прошу пробачення! я, здається, вас потурбував. Будь ласка, сідайте сюди! Прошу! — Тут він посадив його в крісло з деякою навіть спритністю, як такий ведмідь, що вже побував у руках, уміє і перекидатись, і робити усякі штуки...

— Справді, я марно час гаю, мені треба поспішати.

— Посидьте одну хвилиночку, я вам зараз скажу одне приємне для вас слово. — Тут Собакевич підсів поближче і сказав йому стиха на вухо, ніби секрет: — Хочете ріг?

— Тобто двадцять п'ять рублів? Ні, ні, ні, навіть чверті рогу не дам, копійки не набавлю.

Собакевич замовк. Чичиков теж замовк. Хвилини дві тривала мовчанка. Багратіон з орлиним носом дивився з стіни надзвичайно уважно на цю купівлю.

— Яка ж буде ваша остання ціна? — сказав нарешті Собакевич.

— Два з половиною.

— Справді, у вас душа людська все одно, що парена ріпа. Та хоч по три рублі дайте!

— Не можу.

— Ну, нічого робити з вами, беріть! Збиток, та вже норов такий собачий: не можу не зробити приємності ближньому. Але ж, я гадаю, що й купчу треба укласти, щоб усе було як слід.

— Безперечно.

— Ну, отож-то, треба буде їхати в місто.

...Довго він не міг розпізнати, якої статі була постать: жінка чи чоловік. Одяг на ній був зовсім невиразний, схожий дуже на жіночий капот, на голові ковпак, які носять сільські дворові жінки, тільки самий голос здався йому дещо хрипким для жінки. «Ой і жінка! — подумав він сам собі й зразу ж додав: — Ой ні!» «Звісно, жінка!» — нарешті сказав він, роздивившись пильніше. Постать зі свого боку дивилась на нього теж пильно. Здавалось, гість був для неї в дивовижу, бо вона оглянула не тільки його, а й Селіфана, і коней, починаючи з хвоста і до морди. По ключах, що висіли в неї за поясом, і з того, що вона лаяла мужика досить крутими словами, Чичиков зробив висновок, що це, певно, ключниця.

— Слухай, матінко, — сказав він, виходячи з брички, — а пан?..

— Немає дома, — перебила ключниця, не чекаючи кінця запитання, і потім, хвилину згодом, додала: — А що вам треба?

— Маю справу.

— Ідіть у кімнати! — сказала ключниця, відвернувшись і показавши йому спину, всю в борошні, з великою діркою трохи нижче.

...Але тут побачив він, що то був скоріше ключник, ніж ключниця: ключниця принаймні не голить бороди, а цей, навпаки, голив і, здавалось, досить рідко, бо все підборіддя з нижньою частиною щоки скидалось у нього на скребло із залізного дроту, яким чистять на конюшні коней. Чичиков, надавши запитального виразу обличчю своєму, чекав нетерпляче, що хоче сказати йому ключник. Ключник теж зі свого боку чекав, що хоче йому сказати Чичиков. Нарешті, останній, здивований таким чудним мовчанням, наважився запитати:

— А де ж пан? у себе, чи що?

— Тут господар, — сказав ключник.

— Де ж? — повторив Чичиков.

— Чи ви сліпі, батечку, чи що? — сказав ключник. — Ото! Адже ж господар я!

Тут герой наш мимоволі відступив назад і глянув на нього пильно, йому траплялося бачити чимало всякого роду людей, навіть таких, яких нам з читачем, може, ніколи не доведеться побачити; але такого він ще не бачив. Обличчя його не являло нічого особливого; воно було майже таке, як у багатьох худорлявих стариків, тільки підборіддя виступало дуже далеко вперед, так що він мусив щоразу закривати його хусткою, щоб не заплювати; маленькі очиці ще не погасли і бігали з-під високо поросших брів, як миші, коли, висунувши з темних нір гостренькі морди, нашорошивши вуха і моргаючи вусом, вони дивляться, чи не затаївся де кіт або пустун-хлопчик, і нюхають підозріло саме повітря. Далеко прикметніше було вбрання його: ніякими засобами і намаганнями не

можна б докопатись, з чого змайстрований був його халат: рукава й верхні поли так засмальцювались і заялозились, що були схожі на юхту, яка йде на чоботи; позаду замість двох теліпалось чотири поли, з яких клаптями лізла вата. На шиї в нього теж було пов'язане щось таке, чого не можна було розібрати: чи панчоха, чи підв'язка, чи начеревник, тільки ніяк не галстук. Словом, коли б Чичиков зустрів його, отак причепуреного, десь під церковними дверима, то, мабуть, дав би йому мідний гріш. Бо на честь героя нашого треба сказати, що серце він мав жалісливе і він ніяк не міг утриматись, щоб не подати бідній людині мідного гроша. Але перед ним стояв не жебрак, перед ним стояв поміщик. У цього поміщика була тисяча з гаком душ, і спробував би хто знайти у кого іншого стільки хліба, зерном, борошном і просто в скиртах, у кого б кладовки, комори й сушарні завалені були такою безліччю полотен, сукон, овчин, вичинених і сиром'ятних, висушеною рибою і всяким овочем або грибами. Заглянув би хто до нього на робочий двір, де наготовлено було про запас усякого дерева й посуду, ніколи не вживаного — йому б здалося, чи не потрапив він часом у Москву на дров'яний двір, куди щодня ходять спритні тещі й свекрухи, з куховарками позаду, поповняти свої господарські запаси, і де горами біліє всяке дерево шите, точене, стругане й плетене; бочки, пересіки, цебри, лагуни, дзбани з носиками і без носиків, побратими, козубки, микальниці, куди баби кладуть свої мички, і інший мотлох, коробки з тонкої гнутої осики, кадібці з плетеного луб'я і багато всього, що йде на потребу багатої і бідної Русі. Нащо б, здавалось, потрібна була Плюшкіну така тьма подібних виробів? За все життя не довелося б їх ужити навіть на два такі маєтки, які були в нього, — але йому й цього здавалось мало. Не задовольняючись цим, він ходив ще кожного дня по вулицях свого села, зазирав під містки, під перекладини, і все, що тільки траплялося йому: стара підошва, баб'яча ганчірка, залізний цвях, глиняний черепок, — усе тягнув до себе й складав у ту купу, яку Чичиков помітив у кутку кімнати. «Он, уже рибалка вийшов на влови!» — казали мужики, коли бачили, як він ішов по здобич. І справді, після нього не було потреби замітати вулицю: трапилось проїжджому офіцерові загубити шпору, шпора ця вмить спроваджувалась у відому купу; коли баба, якось заґавившись біля колодязя, забувала відро, він підбирав і відро. А втім, коли мужик помічав і викривав його на місці, він не сперечався і віддавав украдену річ; та якщо тільки вона потрапляла в купу, тоді вже кінець: він божився, що річ його, що купив він її отоді і в того, або дісталась від діда. У кімнаті своїй він піднімав з підлоги все, що тільки бачив: сургучик, клаптик папірця, пір'їнку і все це клав на бюро чи на віконце.

А був же час, коли він тільки був ощадним господарем! був жонатий і сім'янин, і сусід заїжджав до нього добре пообідати, послухати і повчитись у нього господарювання й мудрої скупості...

ГЛАВА XI

Темне і скромне походження нашого героя. Батьки були дворяни, але чи давнього роду чи персональні, — Бог відає. Обличчям він на них не був схожий: принаймні, родичка, що була при його народженні, низенька куценька жінка, яких звичайно звуть миршавками, взявши в руки дитину, скрикнула:

— Зовсім не такий удався, як я думала! Йому б слід було піти в бабу з материного боку, що було б найкраще, а він народився прямо, як ото в приказці: ні в матір, ні в отця, а в проїжджого молодця.

Життя на початку глянуло на нього якось кисло-непривітно, крізь якесь тьмяне, заметене снігом віконце: ні друга, ні товариша в дитинстві! Маленька горничка з маленькими вікнами, що не розчинялись ні взимку, ні влітку, батько — хвора людина, в довгому сюртуку на смушках і в плетених пантофлях, узутих на босу ногу, що безупинно зітхав, ходячи по кімнаті, і плював у пісочницю, яка стояла в кутку, вічне сидіння на лавці, з пером у руках, чорнилом на пальцях і навіть на губах, незмінні прописі перед очима: не бреши, слухайся старших і носи чесноту в серці; вічне шаркання й човгання пантофлів по кімнаті, знайомий, але завжди суворий голос: «Знову дуріеш!», що озивався в той час, коли дитина, занудившись одноманітністю праці, приробляла до літери яку-небудь карлючку або хвіст; і вічно знайоме, завжди неприємне почуття, коли слідом за цими словами краєчок вуха його скручувався дуже боляче нігтями довгих пальців, що простяглися ззаду, — ось вбога картина раннього його дитинства, про яке ледве зберіг він блідий спомин. Але в житті все міняється швидко і живо, і одного дня з першим весняним сонцем і потоками, що розлилися, батько, взявши сина, виїхав з ним на візочку, який потягла гніда з підпалинами періста конячка, відома в баришників кіньми під ім'ям сороки; нею правив кучер, маленький горбань, родоначальник єдиної кріпацької, що належала батькові Чичикова, сім'ї, який обіймав майже всі посади в домі. На сороці пленталися вони понад півтора дні; по дорозі ночували, переправлялись через річку, їли холодний пиріг і печену баранину, і тільки на третій день вранці добилися до міста. Перед хлопчиком блиснули несподіваною пишнотою міські вулиці, що примусили його на кілька хвилин роззявити рота. Потім сорока брьохнулася разом з візком у яму, якою починався вузький провулок, що збігав весь униз і був украй заболочений; довго працювала вона там з усієї сили й місила ногами, заохочувана і горбанем і самим паном,

і нарешті втягла їх у невеликий дворик, що стояв на косогорі з двома розквітлими яблунями перед стареньким будиночком і садочком позад нього, низьким, маленьким, де була тільки горобина, бузина та прихована в глибині її дерев'яна будочка, крита драницею, з вузеньким матовим віконцем. Тут жила родичка їх, квола бабуся, яка, проте, ще ходила щоранку на ринок і сушила потім панчохи свої на самоварі, яка поплескала хлопчика по щоці й помилувалася його повнотою. Тут мав він залишитись і ходити щодня в клас міської школи. Батько, переночувавши, на другий же день вибрався в дорогу. Як розлучалися, сліз не було пролито з батьківських очей; дано було піврубля міді на видатки та ласощі і, що багато важливіше, розумне напучення: «Гляди ж, Павлушо, вчися, не дурій і не байдикуй, а найбільше догоджай учителям і начальникам. Коли будеш догоджати начальникові, то хоч і в науці не вспієш, і хисту Бог не дав, все ж просунешся і всіх випередиш. З товаришами не водися, вони тебе добра не навчать; а коли вже пішло на те, так водися з тими, котрі багатші, щоб при нагоді могли стати тобі в пригоді. Не пригощай і не частуй нікого, а поводься краще так, щоб тебе пригощали, а найбільше бережи й складай копійку, ця річ найнадійніша в світі. Товариш або приятель тебе обдурить і в біді перший тебе зрадить, а копійка не зрадить, хоч у якій біді ти будеш. Усе зробиш і все подолаєш на світі копійкою». Давши таке напучення, батько розлучився із сином і поплентався додому на своїй сороці, і з того часу вже ніколи він більше його не бачив, але слова й напучення глибоко запали йому в душу.

Павлуша на другий же день почав ходити в класи. Особливих здібностей до якоїсь науки в нього не виявилось; відзначився він більше старанністю та охайністю, але зате виявився в ньому великий розум з іншого боку, з боку практичного. Він одразу збагнув і зрозумів діло й повівся з товаришами достоту таким способом, що вони його частували, а він їх не тільки ніколи, а бувало навіть іноді, приховавши одержані гостинці, потім продавав їм таки. Ще дитиною він умів відмовити собі в усьому. З піврубля, що дав йому батько, не витратив ні копійки, навпаки, того ж року вже мав до нього приріст, виявивши спритність майже незвичайну: виліпив з воску снігура, пофарбував його й продав дуже вигідно. Потім протягом деякого часу пустився на інші спекуляції, а саме от які: накупивши на базарі їстівного, сідав у класі коло тих, що були багатші, і як тільки помічав, що товариша починало нудити, — ознака підступаючого голоду, він висував йому з-під парти ніби ненавмисне ріжок пряника або булки і, роздратувавши його, брав гроші відповідно до апетиту. Два місяці він проморочився в себе на квартирі без спочинку коло миші, яку посадив у маленьку

дерев'яну кліточку, і домігся нарешті того, що миша ставала на задні лапки, лягала та вставала з наказу, і продав потім її теж дуже вигідно. Коли набралося грошей до п'яти рублів, він торбинку зашив і почав складати в другу. З начальством він повівся ще розумніше. Сидіти на лавці ніхто не вмів так смирно. Треба сказати, що вчитель дуже любив тишу та добру поведінку й терпіти не міг розумних і дотепних хлопчиків; йому здавалося, що вони неодмінно повинні глузувати з нього. Досить було тому, хто вже потрапив на увагу з боку дотепності, досить було йому тільки ворухнутися або як-небудь ненавмисно підморгнути бровою, щоб підпасти негайно під гнів. Він його переслідував і карав немилосердно: «Я, брат, з тебе вижену зухвалість і непокору! — казав він. — Я тебе знаю наскрізь, як ти сам себе не знаєш. Ось ти в мене постоїш навколішки! Ти в мене поголодуєш!» І бідолашний хлопчик, сам не знаючи за що, намулював собі коліна й голодував цілі дні. «Здібності й обдарування? Це все дурниці, — казав він. — Я дивлюся тільки на поведінку. Я виставлю повні бали з усіх наук тому, хто ні аза не знає, та поводиться похвально; а в кому я бачу лихий дух та насмішкуватість, я тому нуль, хоч би він Солона заткнув за пояс!» Так казав учитель, смертельний ворог Крилова за те, що він сказав: «Про мене краще пий, та діло розумій», і завжди розповідав з насолодою в обличчі і в очах, як у тому училищі, де він викладав раніше, така була тиша, що чути було, як муха летить, що жоден з учнів протягом цілого року не кашлянув і не висякався в класі і що до самого дзвінка не можна було дізнатися, чи був там хто, чи ні. Чичиков відразу збагнув дух начальника і в чому має полягати поведінка. Не ворухнув він ні оком, ні бровою за весь час класу, хоч би як щипали його ззаду; як тільки лунав дзвінок, він кидався прожогом і подавав учителеві поперед усіх триух (учитель ходив у триухові); подавши триух, він виходив перший з класу і старався йому здибатися разів три на дорозі, раз у раз скидаючи шапку. Справа мала цілковитий успіх. За весь час перебування в училищі про нього були найкращої думки, і на випуску одержав він повне удостоєння з усіх наук, атестат і книгу з золотими літерами: за зразкову старанність і благонадійну поведінку. Вийшовши з училища, він став уже юнаком досить привабливого вигляду, з підборіддям, що зажадало бритви. В цей час помер батько його. У спадщині виявилися чотири заношені безповоротно фуфайки, два старі сюртуки, підбиті смушками, і незначна сума грошей. Батько, як видно, був тямущий тільки в пораді складати копійку, а сам наскладав її небагато. Чичиков продав зразу ж ветхий дворик з клаптиком земельки за тисячу рублів, а сім'ю людей перевів у місто, маючи намір осісти в ньому й стати

на службу. В цей самий час був вигнаний із школи за дурість чи іншу провину бідолашний учитель, любитель тиші і похвальної поведінки. Вчитель з горя узявся пити, нарешті й пити йому було вже ні на що; хворий, без шматка хліба й допомоги, животів він десь у непаленій, забутій конурці. Колишні учні його, розумники й дотепники, в яких йому ввижалася повсякчас непокора й зухвала поведінка, дізнавшись про жалюгідне його становище, зібрали зразу ж для нього грошей, продавши навіть багато потрібного; один тільки Павлуша Чичиков відмовився тим, що нічого не має і дав якогось п'ятака сріблом, якого тут-таки товариші його кинули, сказавши: «Ех ти, скупердяга!» Затулив обличчя руками бідолашний учитель, коли почув про такий вчинок колишніх учнів своїх: сльози градом полилися з погасаючих очей, як у безсилої дитини. «При смерті на одрі привів Бог заплакати, — промовив він кволим голосом, і важко зітхнув, почувши про Чичикова, додавши тут же: — Ех, Павлушо! От як змінюється людина! А який же був благонравний, нічого буйного, шовк! Обдурив, зовсім обдурив!..»

Не можна одначе сказати, щоб натура героя нашого була така сувора й черства, і почуття його були такі притуплені, щоб він не знав ні жалю, ні співчуття; він почував і те й друге, він навіть і хотів би допомогти, але тільки, щоб не становило це значної суми, щоб не чіпати вже з тих грошей, які покладено було не чіпати, словом, батькове напучення «бережи і складай копійку» пішло на користь...

Переклад за редакцією Івана Сенченка

? **Запитання**

1. Як зображення губернського міста NN і готелю, в якому зупинився Чичиков, допомагають відчути читачеві атмосферу російського провінційного життя ніколаєвських часів?
2. Яке ставлення самого автора до Чичикова передають описи зовнішності, манер і звичок, занять, мови героя?
3. Яку роль відіграють мова, зображення зовнішності, речей і житла поміщиків для розкриття їхніх характерів?
4. Чи притаманна Чичикову якась одна манера мови і поведінки у спілкуванні з різними людьми? Про що це свідчить? Наведіть конкретні приклади.
5. Головна мета Чичикова — збагатитися, помістивши в банк «мертві душі». А які життєві ідеали героя? Чи щось відрізняє його від поміщиків, яких він відвідує?

Навчальне видання

ШАЛАГІНОВ Борис Борисович

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА
Від античності до першої половини XIX століття

Хрестоматія для 9 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Редактори *Г. В. Брезницька, А. О. Литвиненко*
Художнє оформлення *С. В. Лопарєв*
Художній редактор *В. Б. Лопарєв*
Технічний редактор *І. Є. Приходько*
Комп'ютерна верстка *А. О. Литвиненко*
Коректор *Н. В. Гулішевська*

Підписано до друку 10.09.03. Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 27,0. Обл.-вид. арк. 24,81. Вид. № 49. Наклад 50 000 пр. (3-й завод 20 001 — 30 000 пр.) Зам. № 3-360

"Вежа", 02125, Київ, вул. Старосільська, 2.
Тел. 512-25-09, 510-59-03.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 362, 15.03.2001

Віддруковано на ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика",
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

АНТИЧНА
ЛІТЕРАТУРА

БІБЛІЯ
ЯК ПАМ'ЯТКА
КУЛЬТУРИ

ЛІТЕРАТУРА
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ЛІТЕРАТУРА
ВІДРОДЖЕННЯ

ЛІТЕРАТУРА
ДОБИ БАРОКО

ЛІТЕРАТУРА
КЛАСИЦИЗМУ

ЛІТЕРАТУРА
XVIII СТОЛІТТЯ
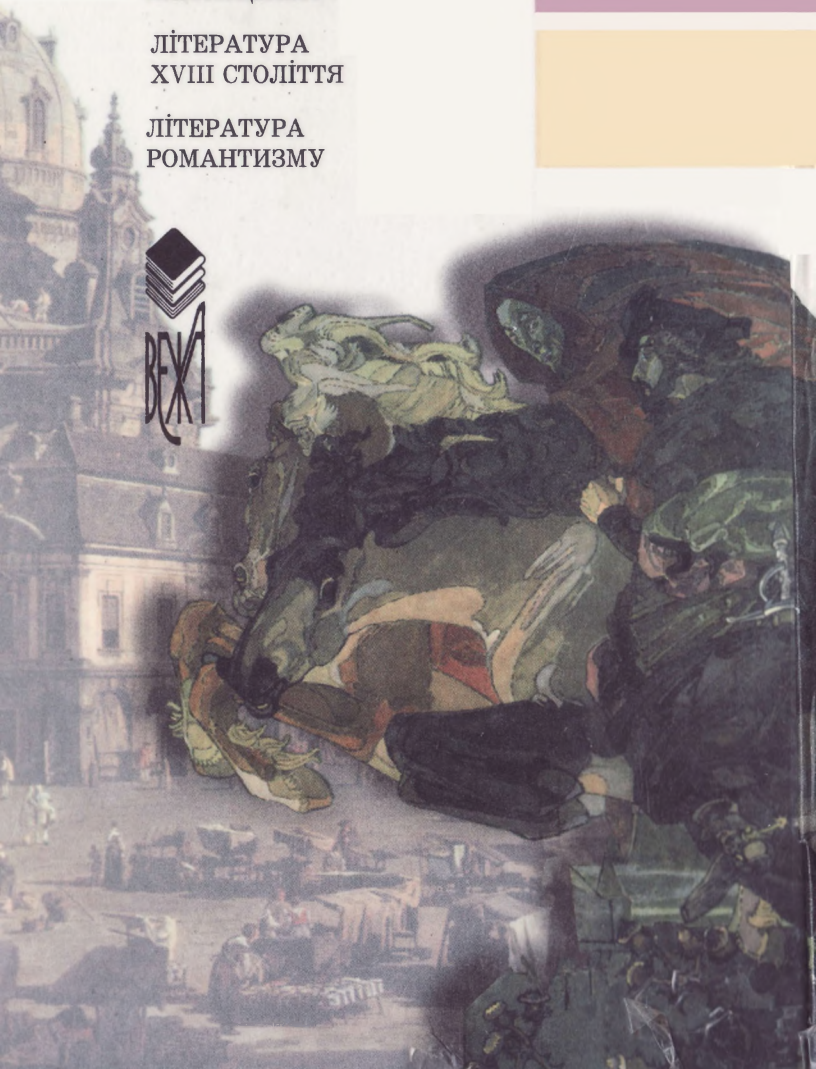
ЛІТЕРАТУРА
РОМАНТИЗМУ